

ODESA **ВІСНИК**
NATIONAL UNIVERSITY **ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО**
HERALD **УНІВЕРСИТЕТУ**
Volume 19. Issue 2 (32). 2014 Том 19. Випуск 2 (32). 2014
SERIES **СЕРІЯ**
PSYCHOLOGY **ПСИХОЛОГІЯ**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: Психологія

Науковий журнал

Виходить 4 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 19. Випуск 2 (32). 2014

Матеріали

*Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні підходи
та технології соціально-психологічної та корекційної роботи
з різними віковими групами населення»*

Одеса

«Астропринт»

2014

ISSN 2304–1609

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD

Series: Psychology

Scientific journal

Published four times a year

Series founded in July, 2006

Volume 19. Issue 2 (32). 2014

*Materials
of International scientific-practical conference
«Modern approaches and technologies socio-psychological
and correctional work with different age groups of the population»*

Odesa
«Astroprint»
2014

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія журналу:

І. М. Коваль (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **В. М. Хмарський** (*заступник головного редактора*), **С. М. Андрієвський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **В. В. Глебов**, **Л. М. Голубенко**, **Л. М. Дунаєва**, **В. В. Заморов**, **Є. В. Круглов**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **О. В. Сминтина**, **В. І. Труба**, **О. В. Тюрин**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія серії:

Т. П. Вісковатова — д. психол. н. (*науковий редактор*), **В. І. Подшивалкіна** — д. соціол. н. (*заступник наукового редактора*), **З. О. Кіреєва** — д. психол. н., **Т. П. Чернявська** — д. психол. н., **Н. В. Родіна** — д. психол. н., **Ж. П. Вірна** — д. психол. н., **Л. В. Засєкіна** — д. психол. н., **В. Й. Бочелюк** — д. психол. н.

Відповідальний редактор **Кононенко Оксана Іванівна** — к. психол. наук, доцент

Editorial board of the journal:

I. M. Koval (*Editor-in-Chief*), **O. V. Zaporozhchenko** (*Deputy Editor-in-Chief*), **V. O. Ivanytsia** (*Deputy Editor-in-Chief*), **V. M. Hmarskiy** (*Deputy Editor-in-Chief*), **S. M. Andrievsky**, **Yu. F. Vaksman**, **V. V. Glebov**, **L. M. Golubenko**, **L. M. Dunaeva**, **V. V. Zamorov**, **V. E. Kruglov**, **V. G. Kushnir**, **V. V. Menchuk**, **O. V. Smyntyna**, **V. I. Truba**, **O. V. Tyurin**, **E. A. Cherkez**, **E. M. Chernoiivanenko**

Editorial board of the series:

T. P. Viskovatova — ScD in psychology. — Doctor of Psychological Sciences (*scientific editor*), **V. I. Podshivalkina** — ScD in sociology — Doctor of Sociological Sciences (*Deputy scientific editor*), **Z. A. Kireyeva** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **T. P. Chernyavska** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **N. V. Rodina** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **J. P. Virna** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **L. V. Zasyekina** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **V. Y. Bochelyuk** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences

Executive editor **Kononenko Oksana** — PhD in Psychology, Associate Professor

З 17-го тому

«Вісник ОНУ. Серія: Психологія»

має власну подвійну нумерацію

ЗМІСТ

Артюхина Н. В. Ресурсный потенциал этнического танца для коррекции психозэмоциональных состояний девочек-подростков	8
Аталиева А. А. Програма «12 шагов» как метод социально-психологической помощи лицам с аддиктивным поведением	19
Белова М. Э. Активные методы обучения основам организации социально- психологического тренинга	26
Белоножко А. В. Факторы, влияющие на восприятие времени в пожилом возрасте	35
Бойко-Бузиль Ю. Ю. Проблема професійно-особистісного становлення керівника Міністерства внутрішніх справ України	43
Бунас А. А. Прогностична компетентність як соціально значуща властивість особистості при прояві схильності до ризикованої поведінки	52
Варнава У. В. Особливості підбору методів корекції неконструктивних копінг- стратегій дошкільників	62
Genkova P. Social Perception and Cross-Cultural Communication — Psychological Aspects	71
Гріньова О. М. Проблема становлення життєвого самовизначення в юнацькому віці	84
Губская В. В. Применение методов арт-терапии при оказании социально- психологической помощи лицам с аддиктивным поведением	93
Данілова О. С., Гердева Г. М. Релігійно-моральне виховання військовослужбовців: спадщина минулого	103
Добровольська О. О. Особистісні властивості працівників ОВС, які впливають на професійну адаптацію	112
Егорченко С. П. Алкогольная зависимость: проблема биогенетическая или психосоциальная? Современные аспекты	122

Замша А. В. Особливості регуляційного компоненту інтелектуального потенціалу підлітків з порушеннями слуху	129
Kanning U. P., Horenburg M. Social Competence — an Overview of Contemporary Research and Practice	141
Kaune K., Genkova P. Open-Mindedness and Flexibility in the Context of a Successful International Assignment	154
Кононенко А. О. Структурний аналіз особистісно-мультисуб'єктного конструкту моделі самопрезентації викладача	161
Кононенко О. І. Проблема онтогенезу перфекціонізму особистості в сучасних дослідженнях	171
Коробицына М. Б. Медико-социальная и психологическая адаптация участников боевых действий и лиц, перенесших психотравмирующее воздействие факторов боевой обстановки	178
Petrova K. Modern Trends in Providing Social and Psychological Support for Elderly People	188
Лаврова М. Г. Теоретичний аналіз сучасних поглядів на поняття «емоційне вигорання»	194
Макарчук Н. О. Тривога як фактор реалізації психічних функцій особистісної саморегуляції підлітків з порушеннями розумового розвитку	203
Меркулова Ю. В., Козак І. Г. Прояви девіантної поведінки у працівників міліції як проблема	214
Охромій Г. В., Кесь О. О. Психофізіологічні особливості особистості у початківців спортсменів і їх мотивації до занять спортом	224
Ohromy G., Kasiuha O. Alternative to Genetic, Psychophysiological Methodology of Determination Predisposition to Physical Activity and Sports	232
Politova G. The Sense of Adventure as a Motivation for a Prosocial Behavior	242
Пономаренко Л. П. Когнитивно-поведенческая терапия в современной психологической практике	253

Пеядло Э. М. Применение кабинета психологической разгрузки в комплексной реабилитации лиц экстремальных профессий	261
Родіна Н. В. Роль Его-конгруентності особистості в подоланні стресових ситуацій та забезпеченні суб'єктивного відчуття безпеки	270
Engels-Kritidis R. Some Policies and Practices Aimed at Children with a Background of Migration in Early-Years Settings in Munich	282
Сербін-Жердецька І. А. Психологічні особливості життєвого вибору особистості	291
Смірнова О. М. Організаційно-правове та психологічне забезпечення гендерної рівності в діяльності органів внутрішніх справ України та правоохоронних органів зарубіжних країн	298
Смокова Л. С. Детерминирующая роль системы ценностных ориентаций и социокультурной дистанции в межкультурном взаимодействии	307
Соколова Г. Б. Теоретичні підходи до вивчення проблеми страхів у дітей старшого дошкільного віку	317
Ташматов В. А. Персистентність як складова частина особистісного потенціалу	324
Уханова А. И. Отношение к смыслу жизни у украинских подростков с суицидальными тенденциями	331
Ушанова А. М. Особливості життєстійкості осіб з різною антиципацією задоволеності особистісним вибором	342
Чабан Г. В. Модельювання ефективних навчальних пар викладач — студент у вишах на основі методів прикладної соціальної психології	350
Schuster D., Genkova P. Diversity-Sensitive Personnel Managemet — a Quantiative Analysis from the Perspektive of HR Managers	359
Яремчук О. В., Фокина В. І. Мультикультуралізм як принцип консолідації етнічних груп та особистостей в соціальній роботі	366
Інформація для авторів	376

УДК 159.922:316.612

Артюхина Н. В.

кандидат психологических наук,
доцент кафедры общей психологии и развития личности
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
65082, г. Одесса, ул. Дворянская, 2
e-mail: dariya.art.777@mail.ru

РЕСУРСНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЭТНИЧЕСКОГО ТАНЦА ДЛЯ КОРРЕКЦИИ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ ДЕВОЧЕК-ПОДРОСТКОВ

Статья посвящена проблеме изучения ресурсного потенциала этнического (восточного) танца для коррекции психоэмоциональных состояний девочек подросткового возраста. В ней обосновывается мысль о том, что соединение этнической музыки и творческого осознанного танца даёт наиболее естественное вхождение в ресурсное потоковое состояние сознания, с его ярко выраженной позитивной эмоциональностью, что позволяет девочкам-подросткам успешно преодолевать физические и психические проблемы своего возраста, «творить себя», создавать своё понимание, своё видение мира, осваивать новые пространства знаний, способностей и умений.

Ключевые слова: психоэмоциональные состояния, тревожность, депрессивные состояния, подростковый возраст, профилактика и коррекция, арт-терапия, танцевально-двигательная терапия, ритмотерапия, потоковое состояние сознания.

Постановка проблемы. Сегодня в психологии на первый план выходит вопрос человека, способного к творческой активности и самоактуализации, что в целом можно определить как проблему его индивидуальной и социальной компетентности. В свою очередь, проблемы компетентности не могут быть решены без фундаментальной проработки вопросов психоэмоционального здоровья личности, вопроса, который является чрезвычайно актуальным в нашем обществе.

Проблема психоэмоционального здоровья, с нашей точки зрения, тесно связана с проблемой телесности. Как известно, эмоционально значимые переживания «врастают в память тела» и фиксируются в нем. Тело отображает маски и роли, выбранные как способ защиты от тяжелых переживаний. Так возникают «мышечный панцирь», «узлы и зоны хронического напряжения и зажимов». Они блокируют жизненную энергию, эмоции, силы и способности, нагнетая уровень тревожности и неуверенности в собственных силах. Человек вынужден подавлять опасные негативные ощущения и переживания, которые зачастую приводят к внутренним конфликтам, когда эмоции «отсекаются» от движения и восприятия, действия — от мышления и ощущений, понимание от поведения. Нагнетание уровня тревожности у человека ведет к тому, что человек теряет ощущение внутренней целостности, мира в душе, теряет свежесть восприятия и уже не может

получать удовольствия от непосредственного переживания жизни как процесса. В результате с возрастом человек все сильнее чувствует трагичность существования, погружается в страдание или в «оценочное переживание жизни», которое подменяет ему радость достоверно телесного восприятия и переживания реальности. Вот почему выявление и профилактика признаков возможных психологических проблем является залогом их своевременного и эффективного решения.

Одно из наиболее ярких проявлений эмоционального неблагополучия — депрессивные состояния подростков. Эмоциональная сфера подростка испытывает максимальное напряжение ввиду рассогласованности внутренней ритмической деятельности организма, ввиду его интенсивного полового созревания и развития, а также бурной физиологической перестройки. Психологическое неблагополучие подростков, в том числе и касающееся эмоциональной сферы, имеет далеко идущие последствия. А. М. Прихожан, В. Н. Сеницкий связывают некоторые типы нарушений поведения у детей (побеги, школьные прогулы, бродяжничество, воровство) с различными формами психогенных расстройств, в частности с депрессивным состоянием. Страдания и ощущение печали, потеря аппетита, бессонница, уход от социальных контактов, раздражительность, ослабление интересов и способности к концентрации, а также озабоченность жалобами на физическое состояние являются обычными для депрессивных расстройств подростков. Кроме этого, в подростковом возрасте большую роль в возникновении депрессивных состояний играет ощущение невозможности реализовать себя, свое понимание отношений с людьми в сложной и быстро меняющейся ситуации [4].

Еще один вид эмоциональных расстройств — страхи и тревога. Страхи и фобии могут встречаться у детей, находящихся на любой стадии развития, но их частота особенно велика среди подростков. Это может быть специфический страх определенных ситуаций или объектов, или же это может быть весьма генерализированное и расплывчатое состояние. Игнорирование психологических особенностей подростков приводит к полному непониманию их поведения, возрастной сегрегации [6].

Подросткам свойственно застревать на своих эмоциях, как положительных, так и отрицательных. В результате подростки, особенно девочки, иногда буквально «купаются в своих переживаниях». Девушке-подростку свойственна сниженная устойчивость к физическим нагрузкам, повышенная впечатлительность к психическим, физическим, включая экологически обусловленным, факторам. У девочек чаще происходят «сбои» в эмоциональной сфере — резко меняется настроение, появляются слезы и т. п. При этом девочки интенсивнее, чем мальчики, переживают по самым разным поводам. Последствий долго ожидать не нужно: происходит формирование чувства неполноценности в характере, которое препятствует нормальному психологическому созреванию и создает основание для конфликтов со взрослыми [7].

Тем не менее, в подростковом возрасте развиваются способности к саморегуляции эмоций и поведения, и подросток, более способный к интенсив-

ным и разнообразным эмоциям, становится более способным к их торможению волевым усилием.

Как показывает практика, при работе с девочками подросткового возраста очень результативными являются ритмическая и танцевально-двигательная терапии — те направления арт-терапии, чьи методы работы связаны с «исцелением души через работу с телом».

Анализ исследований и публикаций. Танец является одним из самых древних способов, используемых людьми для установления коммуникативных, межличностных и общесоциальных отношений. Он зародился на самом раннем этапе существования человечества и сочетает в себе физическую, психическую и эстетическую деятельность. Танец представляет собой живой язык, носителем которого является человек. Мысли и чувства при этом передаются посредством образов и аллегорий, через движение. Танец способен выражать целую гамму человеческих эмоций, что позволяет ему активно использоваться в современной терапии.

Танцевально-двигательная терапия позволяет человеку целостно исследовать значимые эмоции и чувства. В результате происходит интеграция различных аспектов эмоционального опыта (когнитивного, аффективного, поведенческого — двигательного), что способствует эмоциональному росту личности.

«В танцевальной терапии мы всегда имеем дело с выражением и преобразованием эмоций. Из наших основ танца мы знаем, что эмоции мотивируют и оформляют определенный способ нашего движения. Эмоция является в одно и то же время соматической и психической. Говоря о соматическом аспекте, я имею в виду телесные иннервации и экспрессивные физические действия. Под психическим аспектом я понимаю ассоциированные образы и идеи. В глубинах бессознательного именно эмоции являются посредником между областями тела и психики, инстинктом и духом», пишет Джоан Ходоров в работе «Танцевальная психотерапия и глубинная психология: Движущее воображение» [3, с. 35].

Когда мы начинаем двигаться, то телесные движения естественным образом вызывают воспоминания о ситуациях, снах, образах и связанных с ними эмоциях. «Движение само по себе изменяет ощущение. Эти изменяющиеся физические ощущения часто обостряются в танце. Они обеспечивают тот базис, на котором возникают и выражаются чувства. То, что находилось на превербальном и бессознательном уровне, часто кристаллизуется в непосредственное чувство и личностное переживание» [3, с. 4]. Постепенно развивается связь между физическим действием и внутренним эмоциональным состоянием человека.

А. Старк выделяет два способа развития эмоционального осознания. Первый — обучение правильному ярлыку или слову, которое соответствует данному эмоциональному состоянию. Второй способ — это развитие способности узнавать и интерпретировать моторные действия других людей, что в свою очередь может способствовать их пониманию, а значит и более успешному взаимодействию [8].

Как показывает арт-терапевтическая практика, одним из лучших и непринуждённых средств, снимающих мышечное напряжение и способ-

ствующих высвобождению эмоций в работе с подростками женского пола, является восточный (этнический) танец под барабанный ритм.

С нашей точки зрения, именно ритм может способствовать наиболее успешному прохождению терапевтического процесса. По своей природе барабанные ритмы влияют на человека в наибольшей степени, в отличие от других инструментов, поскольку звуки барабанов имеют сильно сконцентрированный волновой эффект. По этой причине действие барабанов оказывает большое влияние на физиологические функции человека. Именно ритм способен возобновлять работу сердца и упорядочивать кровеносную систему, сильнее всего влияя на физическое состояние и эмоции человека, тем самым синхронизируя внешние и внутренние процессы.

Стоит также помнить, что ведущая деятельность подросткового возраста — это общение. Налаживанию процесса коммуникации в подростковой среде может способствовать ритмическая деятельность, которая заставляет подстраиваться друг под друга, поэтому «даёт возможность «совместить» порой «несовместимых» людей, сделать их терпимее по отношению друг к другу, что является очень важным в подростковом возрасте. Подростку необходимо чувствовать себя членом группы, где его понимают и разделяют его интересы. «Ритм есть основная предпосылка для координации, а совместные ритмические переживания в группе дают чувство сопричастности, солидарности, сопринадлежности», — пишет в своей книге «Работа и ритм» К. Бюхер [2, с. 29].

В связи с этим внешняя ритмическая, двигательная, танцевальная деятельность может играть роль регулирующего, настраивающего фактора, роль камертона.

Этнический танец, **ORIENTAL**, как называют восточный танец живота — экзотика Востока, появился в глубокой древности. О некоторых движениях брюшными мышцами упоминалось еще в тибетской Книге мертвых. Они использовались для активной медитации, в качестве одного из способов перехода в изменённое состояние сознания. Танец живота — это чередование пластики, ударов и трясок. Визуально все движения воспринимаются как плавно-спокойные, но это внешняя видимость, на самом деле требуется значительная концентрация внимания и большое усилие для отработки танцевального движения, расходуется значительное количество энергии, которое при этом трансформируется в новое качество движения. Можно сказать, что сам процесс жизни разворачивается в этом танце. Двигаясь в определённом ритме, человек не только погружает себя в состояние потока, но и обучается рассматривать жизнь как танец, как процесс, в котором плавные периоды сменяются лёгкими встрясками, а и иногда тяжёлыми ударами. И подобно тому, как тело способно менять направление движения в танце, регулировать свой ответ на барабанный ритм, на символическом уровне происходит обучение противостоянию стрессовым ситуациям, их осмыслению и поиску гармоничного способа развязывания сложившейся ситуации с тем, чтобы поток внутренней энергии вновь двигался эргономично и целесообразно.

В процессе восточного танца девочки-подростки не только учатся взаимодействию со своим «меняющимся» телом, но и совершенствуют свою физическую форму — укрепляют мышцы живота, бедер и ног, что в свою очередь способствует развитию телесной координации, формированию умений по целесообразному использованию собственных усилий и получению удовольствия от самого движения. Регулярные занятия восточными танцами успешно борются с современными проблемами, вызванными малоподвижным образом жизни — шейным остеохондрозом, сутулостью и другими нарушениями осанки, которые проявляются уже в школьном возрасте. Техника танца благотворно влияет на вестибулярный аппарат, оказывает благоприятное воздействие на позвоночник, связки. Фигура выпрямляется, походка становится легкой. В целом это дает девочкам-подросткам почувствовать уверенность в своих силах, повышает их собственную самооценку, учит быть в гармонии не только с собственным телом и душой, но и с окружающим миром, что чрезвычайно важно в любом возрасте.

Танец даёт каждой участнице возможность выразить свои ощущения с помощью спонтанных и раскрепощённых движений, которые возникают естественным образом, а не только путём заучивания формальных танцевальных движений. Этому в значительной степени способствует танцевальная импровизация — осознанная спонтанность. Спонтанность определяется доверием — себе, своим чувствам, своим реакциям, а осознанность — рефлексией, беспристрастностью, полнотой восприятия и отсутствием «фильтров восприятия». Использование импровизации позволяет соединить спонтанность и осознанность и обрести большую целостность и полноту мироощущения и самовыражения. Поскольку многие упражнения выполняются в формате «кто-то делает, кто-то смотрит», выявляется и постепенно исчезает страх публичного выступления, который, как известно, иногда сильнее страха смерти. Декларируемый экспериментальный, учебный аспект снижает страх оценки. Развитие чувствительности и готовности к неожиданности снижает страх неизвестного.

Упражнения по структурной импровизации и композиции являются простым и наглядным способом обучения метаструктурам взаимодействия: присоединению, противодействию (контрасту) и комплементарности (дополнительности). Упражнения на групповую импровизацию развивают целостное видение ситуации (что важно в динамике) и своего места в ней. Многие упражнения направлены на то, чтобы сохранять определённое состояние в меняющихся условиях, и этот навык сохранения состояния достаточно легко переносится на жизненные ситуации.

Поскольку занятия восточными танцами не декларируют напрямую терапевтических целей, а носят скорее обучающий и развлекательный характер, многие защиты просто не включаются.

Если говорить о девочках-подростках, то такие занятия вырабатывают у них более позитивный образ собственного тела, что помогает не только повысить самооценку, но и даёт возможность самовыражения. Овладение новыми движениями и позами дает возможность овладеть новыми чув-

ствами, стабилизировать проявления эмоциональной сферы, экологично раскрыть и проявить себя. Занятия восточными танцами в группе девочек-подростков позволяют решить задачи ведущей деятельности этого возраста, а именно — общение со сверстниками, освоение новых норм поведения и отношений с людьми, чтобы «завоевать» признание, расположение и уважение сверстников к себе.

Основной материал исследования. Данные выводы были сделаны нами на основании исследования, которое проводилось на базе центров занятия восточными танцами в городе Одессе. Всего в исследовании приняли участие 75 девочек подросткового возраста (от 11 до 14 лет). В целом исследование носило микролонгитюдный констатирующий характер. В нём принимали участие девочки, которые занимаются восточными танцами от 3 до 6 месяцев 2 раза в неделю по 60 минут. Разница между контрольными замерами — 60 минут. Эксперимент проводился по классической схеме: тестирование — практика — тестирование. Стимулом служил ритмичный рисунок следующего характера: темп 115 ударов за минуту, смесь ритмов фаллахи, айюб и максум, музыкальный размер 4/4.

Ритм «Максум» характерен объединением двух 4-битовых музыкальных фраз. Он очень распространен в музыке для восточного танца, его легко распознавать, и танцовщица может прогнозировать акценты.

Ритм «Фаллахи» — это обычно очень быстрый и наполненный ритм. Используется в фольклорной музыке для танца («феллах» значит «крестьянин»). Этот ритм широко распространен в музыке верхнего Египта.

Ритм «Айюб» очень похож на ритм «фаллахи». Это широко распространенный и очень простой 2-битовый ритм. Его можно услышать от Турции до Египта. В медленной форме он используется в северном африканском ритуальном трансом танце, известном как «зар» (этот вариант ритма иногда и называется «зар»), в Марокко эти танцы обычно сопровождаются 6-битовым ритмом. «Айюб» часто встречается в музыке для восточного танца как быстрый (или очень быстрый) ритм.

В своем эксперименте мы также использовали этнический барабан — дарбуку.

Дарбука (тарбука, дарабука, дум бяк, табла) — старинный ударный музыкальный инструмент неопределенной высоты звучания, небольшой барабан, широко распространенный на Ближнем Востоке, в Египте, странах Магриба, в Закавказье и на Балканах. Традиционно изготавливается из глины и козьей кожи. В настоящий момент распространены также и металлические дарбуки. Дарбука имеет два отверстия, одно из которых (широкое) закрыто мембраной. По типу звукотворения инструмент относится к мембранофону, по форме — к так называемым барабанам в форме кубка (goblet drums). Резонанс Гельмгольца, который возникает из-за кубкообразной формы, позволяет добиваться гулкового и глубокого баса при несильном ударе. Обычно дарбука выступает солирующим инструментом на фоне дафи, тамбурина и цимбал, которые играют базовые ритмы.

Восточные танцы живота немислимы без участия дарбуки. Барабан на востоке — не просто музыкальный инструмент, это — сохранение памяти,

сохранение исторических традиций. Существуют азиатские и африканские ритмы, которые, не изменяясь, веками звучат на свадьбах и похоронах, поднимают бойцовский дух воинов и кулачных бойцов, отмечают рождение детей, религиозные действия, изменение календаря и другие традиционные торжества.

Перед началом занятия с использованием этого уникального инструмента респонденты прошли исследование индивидуальных особенностей, а также оперативной оценки самочувствия, активности, настроения и тревожности. В ходе психотелесной диагностики девочек-подростков были выявлены их проблемные и ресурсные стороны, на основании которых в дальнейшем возможно построение коррекционной программы. Так к проблемным сторонам девочек-подростков относятся следующие: общее напряженное беспокойство, видение реальности как не соответствующей своим желаниям, потому и избегание ее в мечтах или игре, ригидное поведение, плохая сопротивляемость среде, наличие внутренних противоречий, скрытая и явная агрессия, вспышки гнева, беспокойство.

К ресурсным сторонам респонденток можно отнести: высокий интеллектуальный уровень, развитое воображение, принятие и открытость другому, адаптированность в среде, рефлексия, помогающая в поисках автономии и самоконтроля, способность сдерживать свои реакции, артистические интересы, готовность к сотрудничеству, равновесие между собой и другими, направленность на внешний мир и будущее, желание разнообразить свои знания, хорошая память, находчивость, хорошая переключаемость внимания и стремление занять прочную позицию в своей среде.

Опираясь на ресурсный потенциал наших респонденток, мы предложили им ритмический рисунок, в соответствии с которым нужно было настроить движения собственного тела. В зависимости от ритмического рисунка предполагалось чередование быстрых и медленных движений тела, узор которых складывался в единый танец. После соответствующего двигательного разогрева девочкам предлагалось освоить новые движения, двигаясь в определённом ритме и обращая внимание на собственные физические ощущения и эмоции, переживаемые в ходе процесса. Далее шёл анализ отслеженных переживаний, где девочки проговаривали свои эмоции и ощущения. 87 % респонденток указывали на то, что в процессе танца были полностью сконцентрированы на движении, стараясь следовать за тренером и пытаясь «овладеть собственным телом». Также они указывали на переживание радости от движения, подъём чувств, глубокое удовлетворение от самого совершения действий под барабанный ритм. Некоторые сравнивали танец с игрой, мотив которой в первую очередь ориентирован на процесс, а не на результат. Анализ высказываний девочек позволяет говорить о переживании ими так называемого состояния «потока» (М. Чиксентмихайи, В. Козлов и др. [5; 9]). Продуктом такой деятельности может стать развитие навыков и способностей девочек-подростков, рост и становление их личности.

Вторая часть занятия была посвящена двигательной импровизации под барабаны, когда каждая девочка могла представить собственный рисунок

танца. Нами предложенное упражнение основывалось на убеждении в том, что творческий осознанный танец являет собой пример наиболее естественного способа вхождения в потоковое состояние. После этой части занятия девочкам предлагалось поделиться собственными ощущениями от процесса, о том, что они чувствовали, двигаясь в определённом ритме, насколько удалось погрузиться в танец, насколько хорошо они чувствовали владение своим телом, насколько комфортно им было самопрезентовать себя. 45 % респонденток переживали творческий танец как «владение ситуацией», как возможность всецело управлять своими действиями, «раствориться» в них. Они сравнивали танец с полётом, отмечая высокий эмоциональный подъём и ощущение радости от движения. 42 % респонденток указывали на то, что они чувствуют себя очень неуверенно, когда им предлагают танцевать самостоятельно. При этом они испытывают чувство страха, что их действия вызовут смех или критику.

После занятия было проведено повторное тестирование с целью оценки изменений в эмоциональном состоянии девочек-подростков.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. В целом исследование самочувствия, активности и настроения девочек-подростков до и после занятия восточными танцами позволило нам сделать вывод о позитивной динамике данных параметров у респонденток, а статистический анализ подтвердил значимость полученных результатов. Так разность средних значений по шкале «Самочувствие» $t = 6,28$, по шкале «Активность» $t = 3,36$, по шкале «Настроение» $t = 3,65$.

Статистическая обработка данных, полученных в ходе исследования ситуативной тревожности ($t = 4,67$), свидетельствует об эффективности использования восточных танцев под барабанный ритм для снижения ситуативной тревожности у девочек подростков.

Однако несмотря на позитивную динамику полученных результатов, в отношении личностной тревожности существенных изменений у девочек-подростков не произошло. Мы считаем, что данная ситуация обусловлена краткостью временных параметров исследования. Для того, чтобы оценить изменения в личностной тревожности девочек-подростков требуется больший период времени, а именно — масштаб лонгитюда. С нашей точки зрения, этот вопрос требует дальнейшего изучения ввиду своей перспективности, поскольку «...психическое существует, прежде всего, как процесс — живой, предельно пластичный и гибкий, непрерывный, никогда изначально полностью не заданный, а потому формирующийся и развивающийся только в ходе непрерывно изменяющегося взаимодействия индивида с внешним миром» [1, с. 32].

И в этом ключе соединение этнической музыки и творческого осознанного танца являет нам не только пример наиболее естественного вхождения в ресурсное потоковое состояние сознания, с его ярко выраженной позитивной эмоциональностью, но и позволяет девочкам-подросткам «творить себя», создавать своё понимание, своё видение мира, выходить за пределы известного, за границы предустановленного, осваивать новые пространства знаний, способностей и умений.

Список использованных источников и литературы

1. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта / Брушлинский А. В. — М.: Институт психологии РАН, 1994. — 109 с.
2. Бюхер К. Работа и ритм / Бюхер К. — М.: Новая Москва, 1923. — 326 с.
3. Ходоров Дж. Танцевальная психотерапия и глубинная психология: Движущее воображение / Джоан Ходоров. — М.: Когито-Центр, 2009. — 221 с.
4. Казанская В. Г. Подросток и трудности взросления / Казанская В. Г. — СПб.: Питер, 2006. — 69 с.
5. Козлов В. В. Интегративная танцевально-двигательная терапия / Козлов В. В., Гиршон А. Е., Веремеенко Н. И. — СПб.: Речь, 2006. — 286 с.
6. Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков / Лафренье П. — СПб.: Питер, 2004. — 256 с.
7. Психология подростка. Полное руководство / [Под ред. Реана А. А.]. — СПб.: Прайм-еврознак, 2003. — 480 с.
8. Старк А. Танцевально-двигательная терапия / Старк А., Хендрикс К. — Ярославль: Самиздат, 1994. — 116 с.
9. Чикесентмихайи М. В поисках потока: Психология включенности в повседневность / Чикесентмихайи М. — М.: Альпина нон-фикшн, 2011. — 194 с.

References

1. Brushlinskii A. V. Problemy psychologyy subjecta. — M.: Institute Psychology RAN, 1994.
2. Bucher K. Rabota y rhythm. — M.: Nowaya Moscwa, 1923.
3. Chodorow J. Tantsevalnaya terapiya glubinnaya psychologiya: Dvigushee voobrageniye. — M.: Kogito Center, 2009.
4. Kazan V. G. Podrostok i trudnosti vzrosleniya. — St. Petersburg: Peter, 2006.
5. Kozlov V. V., Girshon A. E., Veremeyenko N. I. Integrativnaya tantsevalno-dvigatelnaya terapiya. — St. Petersburg: Rech, 2006.
6. Lafrenijre P. Emotionalnoye razvitie detey i podrostcov. — St. Petersburg: Peter, 2004.
7. Psihologiya podrostka. Polnoye rukovodstvo / Pod redacsey A. A. Reana. — St. Petersburg: Prime-evroznak, 2003.
8. Stark A. Tantsevalno-dvigatelnaya terapiya. — Yaroslavl: Samizdat, 1994.
9. Chikesentmihayi Mihai. V poiskakh potoka: Psyshologiya vkluchonnosti v povsednevnost. — M.: Alpina non-fiction, 2011.

Артюхіна Н. В.

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології і розвитку особистості
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

**РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕТНІЧНОГО ТАНЦЮ ДЛЯ КОРЕКЦІЇ
ПСИХОЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ДІВЧАТОК — ПІДЛІТКІВ**

Резюме

Стаття присвячена проблемі вивчення ресурсного потенціалу етнічного (східного) танцю для корекції психоемоційних станів дівчаток підліткового віку. У ній обґрунтовується думка про те, що з'єднання етнічної музики та творчо усвідомленого танцю дає найбільш природне входження в ресурсний потоковий стан свідомості, з його яскраво вираженою позитивною емоційністю, що дозволяє дівчаткам-підліткам долати фізичні та емоційні труднощі свого віку, «творити себе», створювати своє розуміння, своє бачення світу, освоювати нові простори знань, здібностей і вмінь.

Ключові слова: психоемоційні стани, тривожність, депресивні стани, підлітковий вік, профілактика та корекція, арт-терапія, танцювально-рухова терапія, ритмотерапія, потоковий стан свідомості.

Artiukhina N. V.

candidate of psychological sciences, associate professor,
department of general psychology and personal development
Odessa I. I. Mechnykov National University

**RESOURCE POTENTIAL ETHNIC DANCE FOR CORRECTION
PSYCHO-EMOTIONAL STATES OF ADOLESCENT GIRLS**

Abstract

Paper is devoted to the study of the resource potential of the ethnic (Eastern) dance for the correction of psycho-emotional states of adolescent girls. It substantiates the idea that the connection of ethnic music and dance creative conscious gives the most natural occurrence in resource streaming state of consciousness, with its pronounced positive emotion that allows teenage girls to successfully overcome the physical and mental problems of his age, «do yourself», create their own understanding, their vision of the world, to learn new knowledge space, skills and abilities. In the process of oriental dance, teenage girls not only learn to interact with their «changing» the body, but also improve your fitness — strengthen the muscles of the abdomen, hips and legs, which in turn contributes to the development of physical coordination, skill formation on the appropriate use of their own efforts and getting pleasure from the movement itself. Because belly dance classes do not declare a direct therapeutic purposes, and are more entertaining and training, many protections do not include simply.

These classes develop more positive image of adolescent girls' body, that helps not only to improve self-esteem, but also gives the opportunity to express themselves. Mastery of new movements and postures gives a chance to learn new feelings, manifestations stabilize the emotional sphere, environmentally friendly open and express themselves. Belly dance classes in a group of girls — teenagers can solve the problem of leading activity of this age — namely, communication with peers, development of

new norms of behavior and relationships with people, to «conquer» the recognition and respect of the location to his peers.

Key words: psycho-emotional state, anxiety, depression, adolescence, prevention and correction, art therapy, dance- movement therapy, ritmoterapiy, streaming state of consciousness.

Стаття надійшла до редакції 11.05.14

УДК 159.96

Аталиева А. А.

соискатель кафедры клинической психологии ОНУ имени И. И. Мечникова,
преподаватель,

Государственное учебное заведение «Одесский учебный центр № 14»
при Одесской исправительной колонии № 14

ПРОГРАМА «12 ШАГОВ» КАК МЕТОД СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ЛИЦАМ С АДДИКТИВНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Статья посвящена анализу аддиктивного поведения, проблеме химической зависимости. Излагаются возможности программы «12 шагов» как метод социально-психологической помощи лицам с аддиктивным поведением и как один из эффективных методов реабилитации данной патологии.

Ключевые слова: алкоголизм, наркомания, адаптивные возможности, реабилитационная программа «12 шагов», методология оценки личности.

Постановка проблемы: С каждым днем становится все больше и больше желающих попасть в какую-нибудь зависимость. От чего же конкретно можно быть зависимым? От кофе, еды, шоколада, азартных игр, сигарет, алкоголя и наркотика, телевизора, походов по магазинам, секса, своих эмоций, чужого мнения, другого человека. Список можно продолжить. Каждый человек обычно знает или догадывается, от чего он зависим. Но самое парадоксальное заключается в том, что далеко не каждый стремится избавиться от этого, не говоря уже о том, что не желает этого признавать. Проявления психологической зависимости во многом определяют весь жизненный путь человека и могут служить невидимым двигателем поступков и выбора. В широком смысле под зависимостью понимают «стремление получения удовлетворения».

Когда жизнь человека, его состояние и поведение начинают зависеть от еды, работы, секса, азартных и компьютерных игр, наркотиков, алкоголя, и др., — это поведение называется аддиктивным. **Аддикция** — склонность, пристрастие, привыкание к чему-либо.

Аддиктивное поведение личности представляет собой серьезную социальную проблему, поскольку может иметь такие негативные последствия, как утрата работоспособности, здоровья, конфликты с окружающими, совершение преступлений.

Остановимся на химической зависимости, которая выражается в стремлении к уходу от реальности путем изменения своего психического состояния посредством приема психоактивного вещества (ПАВ). К химической зависимости относятся алкоголизм, наркомания, токсикомания.

По данным Национального совета по вопросам охраны здоровья ежегодно в Украине от алкоголя и наркотиков умирает 360 тыс. человек, что сопоставимо с населением города Херсона. Каждую минуту в мире 1 человек

умирает от передозировки наркотиков. Украина является одним из лидеров по употреблению наркотических веществ в Европе. Средняя продолжительность жизни наркомана 30–35 лет. Наркомания и алкоголизм помолодели. Алкоголь начинают пробовать с 10–12 лет, наркотик — с 13–15. Из 100 % употребляющих наркотики 30 % подростки. Цифры шокируют! Стремительный рост числа молодых индивидов с аддиктивным поведением и высокая социальная значимость проблемы возводят изучение данного вопроса в одну из центральных задач современной психологии.

Почему у людей развивается зависимость от наркотиков (алкоголя)? Выбор аддиктивной стратегии поведения обусловлен трудностями в адаптации к проблемным жизненным ситуациям: сложные социально-экономические условия, многочисленные разочарования, крушение идеалов, конфликты в семье, утрата близких. Реальность такова, что стремление к психологическому и физическому комфорту не всегда возможно реализовать. Для нашего времени характерно и то, что происходит очень стремительное нарастание изменений во всех сферах общественной жизни. Современному человеку приходится принимать все возрастающее количество решений в единицу времени. Нагрузка на системы адаптации очень велика. Основоположник теории стресса Г. Селье, говоря об адаптации, пишет: «Большая способность к приспособлению, или адаптации, — вот что делает возможным жизнь на всех уровнях сложности. Это основа поддержания постоянства внутренней среды и сопротивления стрессу. Есть два способа выживания: борьба и адаптация» [1, с. 136].

Как правило, первый опыт употребления наркотиков приходит в подростковом периоде. С наступлением пубертатного периода подросток должен справиться с большим количеством задач, гораздо большим, чем в любой другой возрастной период. А именно: достичь признания в своей возрастной группе; завязать дружеские отношения; вступить в сексуальные отношения; определить перспективу будущей профессии; создать собственную шкалу ценностей. Собрать воедино все имеющиеся к этому времени знания о самих себе, найти ответ на вопрос: «Кто я? Куда я иду? Кем хочу стать?», «Какая я дочь, какой сын?» и создать единый образ себя. Причём все это должно подтверждаться опытом межличностных отношений. Но если подросток сталкивается с непониманием, неприятием со стороны окружающих, близких, родителей, то он чувствует свою бесполезность, ненужность. Падает самооценка, теряется уверенность в себе [2, с. 283].

Подросток выходит на улицу в поисках признания, любви, где встречает таких же людей, как он, которые понимают его и знают, что делать. И тут на сцену выходит психоактивное вещество как единственный способ обрести уверенность в себе, повысить самооценку, почувствовать себя лучше. Первый опыт употребления, фиксация и «вот оно!» — (т. е. если в момент неприятности употребил, стало хорошо — это и есть фиксация). Возникает очень большой риск формирования аддиктивного поведения! Под воздействием ПАВ моментально повышается самооценка, уверенность и другие приятные чувства, которые человек не научился выражать в трезвом состоянии. Такие моменты не забываются. Их хочется повторять снова и снова.

Чувства непонимання, бесполезности, ненужности, непринятия со стороны окружающих, близких, неуверенность в себе есть и у обычных людей, не зависящих от наркотика (алкоголя). Но обычные люди умеют принимать решения, искать и находить выход из трудных жизненных ситуаций без применения ПАВ: спорт, прогулка, рисование, чтение и т. п.

Выбор аддиктивной стратегии поведения обусловлен трудностями в адаптации к проблемным жизненным ситуациям. У зависимого человека **занижены адаптивные возможности**. В критических жизненных ситуациях, когда надо найти выход, — он просто теряется. Дефицит удовлетворенности, ощущаемый еще с детских лет, подталкивает человека к поиску различных «компенсаторов». Это может выражаться в определенном поведении, и при определенных обстоятельствах человек начинает употреблять психоактивные вещества. Наркотики помогают ему получить удовольствие, которого он так долго и тщетно искал в реальной жизни. Аддиктивная личность находит свой, универсальный способ решения проблем: употребление ПАВ! В качестве способа восстановления психологического комфорта зависимый выбирает аддикцию, стремясь к искусственному изменению психического состояния, получению субъективно приятных эмоций, тем самым создавая иллюзию решения проблемы. Зависимость заключается не только в употреблении, а в том, что существует личность, которая не может чувствовать себя в этом мире комфортно без применения ПАВ. Т. е. наркотик (алкоголь) — «костыль», который помогает идти по жизни.

Симптомы начала формирования зависимости зачастую оказываются незаметными для употребляющего наркотик. Человек самонадеянно считает, что он контролирует процесс: «когда захочу — брошу», не подозревая, что он уже «оказался на крючке». Первыми звоночками, предупреждающими об опасности, являются периодически возникающее желание попробовать наркотик, приятные чувства при воспоминании о пробе наркотика. Это свидетельство сформированной психической зависимости. Постепенно в отсутствие наркотика у человека начинают ухудшаться самочувствие и настроение, сокращается временной промежуток между пробами, наркотик используется уже не столько для того, чтобы испытать приятные ощущения, сколько для того, чтобы избавиться от неприятных. И это свидетельство формирования физической зависимости. Кроме того, зависимость от наркотиков — семейная болезнь. Недуг наркомана затрагивает судьбы всех, кто близок к нему. Все члены семьи становятся втянутыми в это заболевание. Близкие не способны справиться с беспокойством, которое вызывает поведение наркомана [3, с. 5].

В нашем обществе существует стереотип, связанный с наркоманией (алкоголизмом): наркоманию (алкоголизм) считают пагубной, вредной привычкой, «вредными пристрастиями», «от нечего делать — если бы он (она) работала, то не пил» и т. д. Наркоманов (алкоголиков) смещают в сферу моральную. Даже не смотря на то, что в начале пятидесятих годов Американская психиатрическая ассоциация признала алкоголизм, а позже и наркоманию болезнью. Болезнь потому, что она имеет свои симптомы: отрицание (отрицание своей зависимости); подавленные чувства; вынужден-

ное поведение. Свои признаки: толерантность (привыкание — человеку нужна все большая и большая доза, объем, промежутки между употребленнями уменьшаются); абстинентный синдром; самообман; смещение силы воли; концентрация жизни вокруг вещества. Свой характер развития, лечения и реабилитации. Т. е. все то, что присутствует у любой другой болезни. Просто эта болезнь очень специфическая, мультифакторная. Она поражает сразу всю личность тотально: тело, разум, дух человека и все то, что его окружает. Ее еще называют био-психо-социо-духовное заболевание. В Украине широкое распространение приобрела программа «12 шагов», реализуемая в Одессе на базе благотворительной организации Реабилитационный центр «Ступени». Принципиальной особенностью программы является то, что она реализуется сообществом анонимных алкоголиков и наркоманов при участии профессионалов-психиатров, психотерапевтов, психологов, социальных работников и т. д. [4].

В настоящее время **Реабилитационный Центр «Ступени»** является **Международной благотворительной организацией**, деятельность которой распространяется по всей территории Украины и за рубежом. **МБО РЦ «Ступени»** создала сеть реабилитационных центров по всей территории Украины, а сама организация входит в Европейскую сеть терапевтических сообществ.

История Центра началась 22 года назад, в ней главную роль сыграл Президент организации **Александр Юрьевич Ахмеров** — кандидат физико-математических наук, психолог, психоаналитик, разработавший новые методики программы и преподающий по ним более 15 лет на факультете психологии ОНУ имени И. И. Мечникова. Я также являюсь членом Международной благотворительной организации РЦ «Ступени».

МБО РЦ «Ступени» с 2003 года при поддержке МБФ «Всеукраинская сеть ЛЖВ» реализует проект реабилитации ВИЧ-позитивных потребителей инъекционных наркотиков. Организация направляет все свои силы на **лечение наркомании, алкоголизма, игромании** и других видов зависимостей, а также уделяет особое внимание совершенствованию программ по **лечению, реабилитации** и оценке эффективности используемой программы. В Украине сейчас более 150 реабилитационных центров, которые используют эту программу. МБО РЦ «Ступени» сохраняет тесные профессиональные отношения с реабилитационными центрами разных стран.

Главной задачей программы является изменение взгляда человека на мир, возвращение его к нормальным человеческим ценностям. То есть речь идет о реабилитационной программе. Программа «12 шагов» рассматривает химическую зависимость (наркомания, алкоголизм) — как неизлечимое, хроническое, рецидивирующее, смертельное заболевание.

Миссия программы заключается в том, чтобы методами социально-психологической реабилитации, научно обоснованных не репрессивных подходов и технологий в сфере профилактики помочь пациентам прекратить употребление всех ПАВ или, как минимум, добиться значительного снижения частоты и количества потребляемых веществ, а также улучшить качество своей жизни.

Центр «Ступени» включает в себя:

- стационарную программу;
- амбулаторную программу;
- психологическую помощь семьям больных химической зависимостью;

Ведутся следующие типы психотерапевтических занятий:

- индивидуальное психологическое консультирование;
- групповое психологическое консультирование;
- образовательная, информационная программа;
- арт-терапия;
- релаксационная техника, как антистрессовая методика;
- семейное образование;
- группа самопомощи типа АА и/или НА, в которой участвуют все пациенты центра.

Ведется социально-общественная и научная работа.

В РЦ «Ступени» я провожу психотерапевтические занятия по арт-терапии (АТ). Арт-терапия используется для оказания психологической помощи широкому контингенту, в том числе и для реабилитации больных с алкогольной и наркотической зависимостью. Считается, что АТ дает выход агрессивности и иным чувствам с негативной окраской без какого-либо вреда для окружающих. Видов такого лечения множество. Наиболее популярны и эффективны изотерапия (терапия рисунком. Рисунок — это проекция бессознательного на чистый лист бумаги); драмотерапия (лечение при помощи театра и представлений, в которых участвует пациент), музыкотерапия, сказкотерапия. Сейчас появляется все больше и больше новых направлений — песочная терапия, танцевальная терапия и т. д. Арт-терапия не имеет ограничений и противопоказаний, всегда ресурсна и используется практически во всех направлениях психотерапии, в педагогике, в социальной работе. Арт-терапия позволяет работать с чувствами, которые кажутся непреодолимыми (страхи, тревоги, внутренние конфликты, обида, чувство вины и т. д.). Любая форма АТ — это всегда работа творческого потенциала человека. На физиологическом уровне эффект арт-терапии объясняется тем, что во время творческой работы активно работает правое полушарие мозга, которое в быту мало используется. Ежедневно работая, решая разнообразные проблемы, общаясь, выясняя отношения, мы перегружаем «логическое» левое полушарие, в то время как правое остается менее задействованным. Но именно оно отвечает за чувства, психосматику, тревоги, восприятие себя и других. Наркоманию (алкоголизм) еще называют болезнью замороженных чувств. Занимаясь творчеством и заставляя эту часть мозга конструктивно трудиться, пациенты возобновляют свое нормальное, гармоничное развитие, успокаиваются. Методика АТ помогает обрести уверенность в себе, формирует адекватную самооценку [5, с. 8].

В настоящее время нами проводится исследование, посвященное роли личностных особенностей и степени стрессовой травматизации в формировании химической зависимости. Анализируются возможности программы «12 шагов» как одного из эффективных методов реабилитации данной патологии.

В роботі проводиться порівняльний аналіз основної (із числа пацієнтів реабілітаційного центру «Ступени») і контрольної групи соціально адаптованих, психологічно здорових осіб. Знання психологічних особливостей цих груп допоможуть в роботі з залежними від ПАВ речовин людьми. Дане дослідження має теоретичне і практичне значення і повинно завершитися рекомендаціями по оптимізації психологічного консультування цього контингенту.

Список использованных источников и литературы

1. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Фельдштейн Д. И. — М., 1995. — 368 с.
2. Кулагина И. Ю. Колюцкий В. Н. Возрастная психология / Кулагина И. Ю., Колюцкий В. Н. — М., 2004. — 463 с.
3. Руководство для семей наркоманов и злоупотребляющих психотропными веществами. — МБО РЦ «Ступени», 2012. — 26 с.
4. Уилсон У. Анонимные Алкоголики / У. Уилсон. — Нью-Йорк: Alcoholics Anonymous World Services, Inc., 2011. — 192 с.
5. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Психотерапия зависимостей. Art терапия / Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. — Санкт-Петербург, 2002. — 174 с.

References

1. Feldstein D. I. Problems and educational psychology / D. I. Feldstein — M., 1995. — 368 p.
2. Kulagina I. Y., Kolyutsky V. N. Psychology / I. Y. Kulagina, V. N. Kolyutsky. — M., 2004. — 463 p.
3. Guide for families of drug addicts and abusers of psychotropic substances. IBO RC «Steps». — 2012. — 26 p.
4. Wilson W. Society of Narcotics Anonymous (AN) and Alcoholics Anonymous (AA), the book «Alcoholics Anonymous» / W. Wilson. — Alcoholics Anonymous World Services, Inc., 2011. — 192 p.
5. Zinkevich-Evstigneeva T. D. Psychotherapy dependencies. Art therapy терапия / T. D. Zinkevich-Evstigneeva. — St. Petersburg, 2002. — 174 p.

Аталієва А. О.

здобувач кафедри клінічної психології ОНУ імені І. І. Мечникова,
викладач, Державний навчальний заклад «Одеський навчальний центр № 14»
при Одеській виправній колонії № 14

ПРОГРАМА «12 КРОКІВ» ЯК МЕТОД СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБАМ З АДИКТИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Резюме

Стаття присвячена аналізу адиктивної поведінки, проблемі хімічної залежності. Викладаються можливості програми «12 кроків» як метод соціально-психологічної допомоги особам з адиктивною поведінкою і як один з ефективних методів реабілітації даної патології.

Ключові слова: алкоголізм, наркоманія, адаптивні можливості, реабілітаційна програма «12 кроків», методологія оцінки особистості.

Ataliieva A. A.

Competitor of the Department of Clinical Psychology IIMechnikov Odessa, teacher, State Educational Institution «Odessa training center number 14» in Odessa colony № 14

PROGRAM «12 STEPS» AS A METHOD PSYCHOSOCIAL CARE FOR PEOPLE WITH ADDICTIVE BEHAVIOR

Abstract

Addictive behavior of the individual is a serious social problem, because it can have negative consequences such as loss of health, health, conflicts with others, crimes. This article analyzes the addictive behavior, the problem of chemical dependency. Symptoms at onset of dependence. Outlines the features of the program «12 Steps» as a method of social — psychological support to people with addictive behavior, and as one of the most effective methods of rehabilitation of this disease. Analyzed the problem, the mission of the program. We consider the use of psychotherapeutic sessions art therapy (AT) as a mechanism to provide psychological support dependent on alcohol and drugs.

The article touched upon the research on the role of personality characteristics and the degree of stress trauma in the formation of chemical dependency. This study has theoretical and practical importance and should be completed recommendations for optimization of this contingent psychological counseling.

Key words: alcoholism, drug addiction, adaptive capacity, rehabilitation program «12 Steps», a methodology for assessing personality.

Стаття надійшла до редакції 02.05.2014

УДК 159.923.2:303.094.4:316.35.331.54

Белова М. Э.

кандидат психологических наук, доцент
доцент кафедры социальной и прикладной психологии
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
e-mail: p_margarita@ukr.net

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ОСНОВАМ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ТРЕНИНГА

В статье представлены результаты апробации программы занятий, предназначенной для обучения студентов отделения психологии теоретическим и практическим основам организации и проведения социально-психологического тренинга. Психологический тренинг представляет собой один из методов интерактивного обучения, является сегодня более чем востребованным в различных сферах жизнедеятельности, так как помогает связать теоретические знания с практикой, способствует развитию творческих способностей личности, совершенствованию навыков коммуникации и профессионального мастерства, открывает пути самоактуализации личности. Предлагаемый обучающий курс способствует приобретению навыков осмысленного применения теоретического и практического знания, которое накапливается в период обучения будущих психологов. Использование активных и интерактивных форм и методов обучения обеспечивает эффективное усвоение знаний вследствие включения их в систему индивидуального опыта студента.

Ключевые слова: социально-психологический тренинг, метод интерактивного обучения.

Постановка проблемы. Изменение социокультурной среды, экономико-политическая трансформация украинского общества, смена приоритетов и социальных ценностей, внедрение новых информационных технологий влияют на изменение характера и функций профессионального образования. В силу современных требований система образования в высшей школе претерпевает сегодня большие изменения. Модернизация отечественной системы высшего образования предусматривает подготовку нового поколения специалистов. Базовая подготовка психологов не только требует углубленного изучения теоретических аспектов различных психологических дисциплин, но и наличия более широких возможностей для отработки необходимых специалисту практических навыков и умений непосредственно в процессе обучения. В связи с этим встает вопрос подготовки квалифицированного специалиста, способного гибко адаптироваться к постоянно меняющимся условиям профессиональной среды, а именно — не только самостоятельно получать новые необходимые теоретические знания, умело применять их в практической деятельности, но и видеть трудности, которые возникают в психологической практике и находить пути их рационального преодоления. Это, в свою очередь, является базой для осознанно-

го управления развитием собственной личности, формирования основных целей жизнедеятельности, оптимизации использования собственных интеллектуальных, эмоциональных, духовных резервов.

Соответственно, актуален интенсивный переход к обретению навыков осмысленного применения теоретического и практического знания, которое накапливается в период обучения, непосредственно в процессе профессиональной подготовки специалистов-психологов. Это обуславливает использование активных и интерактивных форм и методов обучения, благодаря которым происходит эффективное усвоение знаний вследствие включения их в систему индивидуального опыта студента, тем самым активизируя его познавательную активность, одним из проявлений которой, как известно, является возрастающий интерес к профессиональной деятельности.

Анализ последних исследований и публикаций. Психологический тренинг, представляя собой один из методов интерактивного обучения, является сегодня более чем востребованным в различных сферах жизнедеятельности, так как помогают связать теоретические знания с практикой, способствует развитию творческих способностей личности, совершенствованию навыков коммуникации и профессионального мастерства, открывает пути самоактуализации личности. Проблема методологии социально-психологического тренинга (СПТ) рассматривается многими отечественными (Большаков В. Ю., Вачков И. В., Евтихов О. В., Емельянов Ю. Н., Жуков Ю. И., Зайцева Т. В., Захаров В. П., Ковалев Г. А., Козлов Н. И., Макаров Ю. В., Макшанов С. И., Петровская Л. А., Растянников П. В., Сидоренко Е. В. и др.) и зарубежными (Джейкобс Д., Джеймс М., Джонгвард Д., Дэвид П., Рудестам К., Торн К., Меер Д., Фрейгер Р. и др.) исследователями. И. В. Вачков предлагает определить тренинг как многофункциональный метод преднамеренных изменений психологических феноменов человека, группы и организации с целью гармонизации профессионального и личностного бытия человека [1]. Емельянов Ю. Н. видит СПТ как группу методов развития способностей к обучению и овладению любым сложным видом деятельности [2]. Зайцева Т. В. считает СПТ — областью практической психологии, ориентированной на использование активных методов групповой психологической работы с целью повышения компетентности в общении [3]. В работах Петровской Л. А. СПТ определяется как форма психологического воздействия в процессе интенсивного обучения в групповом контексте [4]. Таким образом, общей целью психологического тренинга является повышение компетентности в общении, что может быть конкретизировано в ряде задач, формулировка которых связана с получением знаний, формированием умений, навыков; развитием установок, определяющих поведение в общении; развитием перцептивных способностей человека, коррекцией и развитием системы отношений личности.

В настоящее время издаётся большое количество литературы с описанием тренинговых программ, различных технологий, упражнений, многие из которых предназначены для широкого круга читателей. Обилие информации стимулирует интерес к возможностям тренинговой практики. Пси-

хологические тренинги сегодня становятся востребованным и коммерчески привлекательным продуктом реализации, привлекая к их организации не только специалистов, но и тех, кто не знаком с логикой и закономерностями построения тренинга, методикой использования исследовательских, формирующих и развивающих упражнений, не владеет методами краткосрочной психологической помощи, способами управления групповой динамикой и т. д.

Подготовка квалифицированного тренера — процесс, который включает в себя как глубокое усвоение базовых теоретических знаний, так и серьезную практическую подготовку. Многие выпускники психологических вузов, хорошо освоившие теорию, осознавая степень ответственности психолога, опасаются проводить тренинг из-за отсутствия практического опыта, что, безусловно, сужает возможности трудоустройства молодых специалистов.

Таким образом, имеются основания утверждать, что назрела необходимость расширения сферы использования активных методов обучения в процессе практической подготовки студентов-психологов, в частности, в процессе обучения организации и проведению социально-психологических тренингов, что и обусловило **проблематику** данной статьи.

Цель статьи — представить авторскую программу занятий, предназначенную для обучения студентов отделения психологии.

Результаты исследования. Разработанная и апробированная программа занятий для студентов-психологов включает два блока: теоретический и практический. Первый блок — теоретический: — спецкурс «Теоретические основы социально-психологического тренинга» — является компонентом в структуре базового психологического образования и наряду с другими курсами закладывает основы профессиональной подготовки студентов. Теоретической базой спецкурса являются такие дисциплины как общая психология, социальная психология, психология личности, возрастная психология, психодиагностика, основы психологического консультирования, основы психотерапии. Основное назначение спецкурса связано с формированием у студентов фундаментальных общепсихологических знаний через призму методологии социально-психологического тренинга. Проблема методов и способов формирования личности будущего психолога-профессионала — одна из наименее изученных в современной науке. Так, И. Г. Тимощук считает, что формирование морально-этической ответственности будущего психолога должно идти параллельно с развитием автономности личности, и это возможно благодаря организованной, целенаправленной работе с помощью активных методов социально-психологического обучения [5].

В рамках спецкурса раскрывается значение основных теоретических понятий, необходимых для успешного освоения студентами основных методологических подходов и путей использования современных технологий практической психологии в целях организации и проведения социально-психологического тренинга. Основными заданиями учебной дисциплины являются следующие: изучение теоретических аспектов методики проведения социально-психологического тренинга; овладение и дальнейшее свободное оперирование профессиональной терминологией, используемой

в данной сфере практической деятельности; ознакомление с внутренней средой и организационными аспектами социально-психологического тренинга, с основными направлениями тренинговой деятельности и технологиями ее проведения; формирование у студентов внутренней профессиональной мотивации, навыков профессионального общения.

Изучение курса предусмотрено в течение одного семестра. Учебный материал распределен на два смысловых модуля. В процессе занятий освещаются и обсуждаются основные вопросы курса. Как известно, теоретическими основами психологического тренинга стал широкий спектр разнообразных теоретических подходов и концепций: бихевиоризм (Б. Скиннер, А. Бандура), гуманистическая психология (К. Роджерс, А. Маслоу), психоанализ (В. Беннис, Г. Шеппард и др.), гештальттерапия (Ф. Перлз), социодрама и психодрама (Дж. Морено), школа групповой динамики (К. Левин) и др. Многообразие теоретических оснований и трактовок самого понятия «тренинг» требует изучения истории возникновения группового социально-психологического обучения и его преимущества перед индивидуальным обучением; разновидностей тренинговых групп, их целей, принципов организации и т. д., поскольку определяет технологии, методики и техники тренинговой практики.

Безусловно, профессионализм будущего психолога требует знания возможностей, условий и механизмов изменения личности участника в процессе социально-психологического тренинга. Вопросы, касающиеся основных методов социально-психологического тренинга, структуры и динамики тренинговой группы, ее роли в процессе тренинговой работы и другие, предложены студентам к изучению в первом модуле. Во втором модуле излагаются основные принципы конструирования программы социально-психологического тренинга и оценки ее эффективности; основные принципы реализации тренинговых методов, критерии классификаций тренинговых упражнений; этапы работы по созданию тренинговых техник и др.

Предполагается, что после усвоения программы курса студенты будут свободно владеть профессиональной терминологией, которая существует в данной сфере; владеть основными теоретическими моделями тренингового взаимодействия и общей проблематикой СПТ; освоят теорию групповой динамики психотерапевтического процесса и этические нормы работы практического психолога-тренера; будут свободно ориентироваться в современных формах группового социально-психологического тренинга, грамотно ставить и решать задание при организации и проведении тренинга.

Теоретический блок предложенного курса в значительной степени связан с прикладными заданиями современной психологии и представляет логическую основу «Практикума социально-психологического тренинга», в ходе которого студенты смогут применить полученные знания в практической деятельности в процессе разработки, организации и реализации собственной тренинговой программы.

Практические занятия по дисциплине состоят из самостоятельной разработки студентами программы тренинга в рамках предложенной тематики на основе теоретических знаний, которые были получены в процессе

изучения дисциплины «Теоретические основы СПТ», проведения тренинга по разработанной программе и анализа тренингов, которые студенты посещают в качестве участников. Работа в микрогруппах по 2–4 человека при подготовке и проведении тренинга способствует лучшему усвоению теоретических и практических навыков тренинговой работы. Кроме того, посещение тренингов в качестве участников предоставляет возможности приобретения практического опыта групповой динамики с помощью метода «включенное наблюдение», который улучшает результаты теоретической и практической подготовки будущих психологов. Каждый студент в сотрудничестве с одним-двумя коллегами участвует в разработке и реализации собственной тренинговой программы, а также имеет возможность посетить восемь тренингов различной тематики, предложенных его сокурсниками. Таким образом, данный подход к обучению способствует не только развитию профессиональной компетенции будущего специалиста, но и совершенствованию различных личностных характеристик [6].

Тренинговое занятие продолжается четыре академических часа и включает непосредственно тренинг, обратную связь участников и студентов-тренеров, а также обязательную супервизорскую оценку преподавателя. Также каждый студент составляет письменный отчет о своих впечатлениях от посещенного тренинга, что способствует более глубокой рефлексии происходящего.

Накопление практического опыта в процессе тренинга, во время которого происходит свободный обмен мнениями, жизненным опытом, осуществляется совместный поиск решения проблем, вырабатываются адаптивные тактики поведения как в обычных, так и нестандартных и кризисных ситуациях, совершенствуются коммуникативные навыки, создает возможности для его рефлексии как с позиции тренера, так и с позиции участника, что, безусловно, способствует усилению обучающего эффекта.

Традиционно в педагогической модели преподавания различных дисциплин в высшей школе ведущее, доминирующее положение отводится преподавателю. Он определяет все параметры процесса обучения: цели, содержание, формы и т. д. Студент — занимает подчиненное положение и не имеет возможности серьезно влиять на различные аспекты обучения. Таким образом, в классической педагогике понятие «обучение» сводится к понятию «преподавание», и обучающемуся зачастую отводится роль пассивного приемника передаваемого ему опыта. Данная модель вполне закономерна и даже необходима для достижения определенных целей обучения.

Однако с целью усовершенствования образовательного процесса, на наш взгляд, необходимо внедрение в обучающие программы высшей школы в большей степени андрагогической модели обучения. Андрагогическая модель обучения, согласно С. И. Змееву, предполагает организацию деятельности обучающегося и обучающего, при которой реализуются следующие механизмы:

– обучающийся в силу объективных причин (сформированность определенных личностных характеристик, имеющийся жизненный опыт и т. д.) играет ведущую роль в организации процесса обучения, определяя совмест-

но с обучающим все его параметры: цели, содержание, формы и методы, средства и источники обучения.

– обучающий выступает в роли консультанта, эксперта по технологии обучения, оказывая обучающемуся помощь в организации процесса обучения [7]. Предложенная М. Т. Громковой андрагогическая концепция образования исходит из методологической установки о том, что взрослый человек — это субъект образовательных процессов с активной позицией взаимодействия с окружающими, направленной на формирование профессионализма [8].

С точки зрения преподавания теории и практики тренинговой работы такой подход наиболее целесообразен, так как в фокусе внимания оказываются роль и функции самого студента и определяющим является его взаимодействие со всеми остальными элементами процесса обучения.

Особое внимание в программе уделяется пониманию проблематики и роли тренингов в процессе развития организации, так как в дальнейшем это позволит будущим психологам точно определять потребности заказчика, четко формулировать цели тренинга и наполнять его адекватным содержанием.

Программа предполагает освоение и развитие *ключевых тренерских компетенций*: системного мышления, понимания организационного контекста, поведенческой гибкости, коммуникативных навыков, умения презентовать себя и свой тренинг перед заказчиком и участниками тренинга, владения основными инструментами и методами тренинга, умения влиять на других, умения управлять собственными и чужими эмоциями.

Студентам предлагаются к разработке и проведению темы наиболее востребованных тренингов личностного роста (тренинг сензитивности, тренинг ораторского мастерства, тренинг развития творческого потенциала личности и др.) и бизнес-тренингов (коммуникативный тренинг, тренинг продаж, тренинг переговоров, управленческий тренинг, тренинг формирования команды, тайм-менеджмент и мотивационный тренинг). Однако, по желанию, тема может быть выбрана самостоятельно и согласована с преподавателем.

Выводы. Главной отличительной чертой предлагаемого нами подхода к обучению будущих психологов основам тренерской работы является обогащение традиционных методов усвоения информации новыми, нетрадиционными приемами и способами, которые направлены на формирование и развитие у студентов творческого самостоятельного мышления, активизацию познавательной деятельности, умений нестандартного решения определенных профессиональных проблем, совершенствования навыков межличностного общения. На основании опыта работы мы можем констатировать, что представленная программа обучения способствует творческому отношению студентов к дидактическому процессу и его результатам, стимулирует познавательную активность, способствует саморазвитию профессионально-личностных качеств студентов. Этому способствует нестандартный характер учебно-познавательной деятельности в процессе подготовки и проведения тренинга в качестве тренера; игровой характер занятий; атмосфера здорового соперничества; благоприятная эмоциональная

атмосфера занять, проявляючеся чувство відповідальності и ощущение собственої значимості.

Результати нашої практичної роботи по формуванню умінь и навичок тренерської роботи будучих практичних психологів показали, що запропонований підхід к обученню основам теорії и практики організації и проведення соціально-психологічного тренінга, творческа обстановка и довірительна атмосфера робочої групи способствують углубленному освоєнню учебної дисципліни, раскрыттю професіонально-личностного потенціала кожного участника и более ефективному усвоєнню знань, виработке умінь и навичок.

Список использованных источников и литературы

1. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга / Вачков И. В. — М: Ось-89, 1999. — 256 с.
2. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Емельянов Ю. Н. — Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1985. — 166 с.
3. Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие / Зайцева Т. В. — СПб.: Речь, 2002. — 80 с.
4. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Петровская Л. А. — М.: Изд. МГУ, 1989. — 216 с.
5. Тимошук И. Г. Специфика формирования ответственности психолога-практика / И. Г. Тимошук // Практическая психология и социальная работа. — 2004. — № 7. — С. 9–15.
6. Яценко Т. С. Активное социально-психологическое обучение: теория, процесс, практика: Учебное пособие / Яценко Т. С., Кмит Я. М., Алексеенко В. М. — Хмельницкий: НАПВУ, 2002. — 792 с.
7. Змеёв С. И. Андрагогика: основы теории, истории и технологии обучения взрослых / Змеёв С. И. — М.: ПЕР СЭ, 2007. — 272 с.
8. Громкова М. Т. Андрагогика: теория и практика образования взрослых: Учеб. пособие для системы доп. проф. образования; для студентов вузов / М. Т. Громкова. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 495 с.

References

1. Vachkov I. V. Osnovy tekhnologii gruppovogo treninga / Vachkov I. V. — M.: Os'-89, 1999. — 256 s.
2. Emel'ianov Iu. N. Aktivnoe sotcial'no-psihologicheskoe obuchenie / Emel'ianov Iu. N. — Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1985. — 166 s.
3. Zai'tceva T. V. Teoriia psihologicheskogo treninga. Psihologicheskii trening kak instrumental'noe dei'stvie / Zai'tceva T. V. — SPb.: Rech', 2002. — 80 s.
4. Petrovskaia L. A. Kompetentnost' v obshchenii. Sotcial'no-psihologicheskii' trening / Petrovskaia L. A. — M.: Izd. MGU, 1989. — 216 s.
5. Timoshchuk I. G. Spetifika formuvannia vidpovidal'nosti psihologa-praktika / I. G. Timoshchuk // Praktichna psihologii ta sotcial'na robota. — 2004. — № 7. — S. 9–15.
6. Iacenko T. S. Aktivnoe sotcial'no-psihologicheskoe obuchenie: teoriia, protcess, praktika: Uchebnoe posobie / Iacenko T. S., Kmit Ia. M., Alekseenko V. M. — KHmel'nitckii': NAPVU, 2002. — 792 s.
7. Zmeyov S. I. Andragogika: osnovy' teorii, istorii i tekhnologii obucheniiia vzrosly'kh./ Zmeyov S. I. — M.: PER SE', 2007. — 272 s.
8. Gromkova M. T. Andragogika: teoriia i praktika obrazovaniia vzroslykh: Ucheb.posobie dlia sistemy' dop. prof. obrazovaniia; dlia studentov vuzov / M. T. Gromkova. — M.: IUNITI-DANA, 2005. — 495 s.

Бєлова М. Е.

кандидат психологічних наук, доцент
доцент кафедри соціальної і прикладної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

АКТИВНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ ОСНОВАМ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

Резюме

У статті представлені результати апробації програми занять, призначеної для навчання студентів відділення психології теоретичним і практичним основам організації та проведення соціально-психологічного тренінгу. Психологічний тренінг являє собою один з методів інтерактивного навчання і є сьогодні більш ніж затребуваним у різних сферах життєдіяльності, тому що допомагає зв'язати теоретичні знання з практикою, сприяє розвитку творчих здібностей особистості, вдосконаленню навичок комунікації та професійної майстерності, відкриває шляхи самоактуалізації особистості.

Пропонований навчальний курс сприяє набуттю навичок осмисленого застосування теоретичного і практичного знання, яке накопичується в період навчання майбутніх психологів. Використання активних та інтерактивних форм і методів навчання забезпечує ефективне засвоєння знань внаслідок включення їх у систему індивідуального досвіду студента.

Ключові слова: соціально-психологічний тренінг, метод інтерактивного навчання.

Belova M. E.

Ph.D., docent

Odessa National University named after I. I. Mechnikov

ACTIVE METHODS OF TEACHING THE FUNDAMENTALS OF THE ORGANIZATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL TRAINING

Abstract

The article presents the results of approbation of the program studies which is used to teach students the Department of Psychology to the theoretical and practical foundations of organizing and conducting socio-psychological training. Now the method of psychological training is more popular into the various spheres of life and there is one of the methods of interactive learning which helps to link theoretical knowledge with practice promotes the development of creative abilities of the individual, to improve communication skills and professional skills, opens the way of self-actualization.

Main objectives of the course is the study of theoretical aspects and methodology of socio-psychological training; mastery and further the free use of professional terminology, introduction to the internal environment and organizational aspects of the socio-psychological training, with the basic directions of training activity; formation of students' internal professional motivation, professional communication skills.

The proposed training course facilitates the acquisition of skills intelligent application of theoretical and practical knowledge that is accumulated during the training of future psychologists. The use of active and interactive forms and methods of training provides their effective assimilation of because they are included in the individual experience of the student.

Key words: socio-psychological training, interactive learning method.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2014

УДК 159.96

Белоножко А. В.

канд. психол. наук, доцент кафедри клінічної психології
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова,
Інститута інноваційного і послєдипломного освіти

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВОСПРИЯТИЕ ВРЕМЕНИ В ПОЖИЛОМ ВОЗРАСТЕ

В статье рассматриваются факторы, влияющие на восприятие человеком времени. Исследуются возможности управления временем и контроль чувства хода времени посредством внутренних ресурсов.

Ключевые слова: период поздней зрелости, геронтогенез, когнитивные функции, аффективная сфера, психологическое время, процесс старения, медитация, «позитивное» бодрствование.

Постановка проблемы. Период поздней зрелости часто называют геронтогенезом, или периодом старения. Многие исследователи считают, что это время жизни человека начинается с 60 лет. Главной особенностью данного возраста является процесс старения, который представляет собой генетически запрограммированный процесс, сопровождающийся определенными возрастными изменениями в организме.

Старость — явление далеко не однозначное. В высокоразвитых странах возросла продолжительность жизни людей, удлинился период старости, который занимает около трёх десятилетий.

В настоящее время наблюдается тенденция увеличения доли пожилых людей в современном обществе. Ожидаемое увеличение продолжительности жизни вызовет среди общего народонаселения рост процентного соотношения людей, чей возраст больше 65 лет. Ожидается, что «бум» достигнет максимума приблизительно в 2030–2050 годах. В зарубежных странах преимущественно за счет увеличения средней продолжительности жизни, а в украинском обществе в первую очередь за счет снижения деторождаемости и так называемой «демографической ямы». Этим обусловлена значимость исследования восприятия старости и отношения к ней, влиянии личностных особенностей на выработку индивидуальной стратегии адаптации и стилей жизнедеятельности в новом периоде жизни, идентификации человека в предпенсионный и пенсионный периоды.

Президент геронтологического общества, профессор В. Н. Анисимов утверждает: что «эффективная терапия старения может быть реализована уже во второй четверти XXI века, а вчерашние пенсионеры будут выглядеть моложе, чувствовать себя лучше. Нужно стараться замедлить скорость старения и тогда качество жизни в пожилом возрасте будет значительно выше» [2, с. 4, 5].

Проблемы пожилых отличаются многогранностью и требуют принятия комплексных мер по улучшению всех показателей качества жизни. Ста-

рость имеет много ценных и положительных качеств, но наблюдаются и отрицательные черты. У людей предпенсионного и пенсионного возраста старость ассоциируется преимущественно с негативным отношением, а не с позитивным.

Одним из негативных факторов является ускорение восприятия течения времени в пожилом возрасте. В рамках подготовки и адаптации пожилых людей к завершающему периоду жизненного цикла, а также для улучшения условий и качества жизни пожилых людей, проблемы оказания им психологической помощи, мы исследовали факторы, влияющие на восприятие времени в пожилом возрасте, с целью научиться управлять временем в собственной жизни и расширять его, чтобы практически жить дольше.

Анализ актуальных исследований. В процессе старения большинство сенсорных функций у человека существенно ухудшается. У людей, достигших этого возраста, увеличивается время реакции, замедляется обработка перцептивной информации и снижается скорость когнитивных процессов. Динамика характеристик когнитивной сферы у лиц, достигших этого возрастного периода, зависит в значительной степени от субъективных факторов, и в первую очередь от особенностей личности конкретного человека.

Для периода поздней зрелости характерны специфические изменения в эмоциональной сфере. У большинства пожилых людей появляется тенденция к эксцентричности, уменьшению чуткости, погружению в себя и снижению способности справляться со сложными ситуациями. В старости ослабление аффективной сферы человека лишает красочности и яркости новые впечатления, отсюда — привязанность пожилых людей к прошлому, власть воспоминаний.

Многие пенсионеры используют свободное время для самосовершенствования или для общественной и политической деятельности, испытывают потребность в самореализации, созидании и передаче духовного наследия следующему поколению.

Чувство удовлетворенности жизнью в старости является важным показателем психологического здоровья человека, которое проявляется в наличии у него интереса к жизни и потребности жить дальше. Как показали психологические исследования, удовлетворенность человека жизнью в поздней зрелости и успешность приспособления к ней зависят от множества факторов, одним из которых является субъективное восприятие времени.

В разные возрастные периоды мы воспринимаем время по-разному. Чем старше мы становимся, тем быстрее идет время. Тот факт, что время движется только вперед, означает, что любая радость недолговечна, ведь обстоятельства, ее породившие, скоро изменяться. Шопенгауэр писал: «В таком мире, где нет никакой стабильности, никакой возможности обнаружить нечто устойчивое, где все исчезает в бесконечном водовороте перемен... невозможно даже вообразить счастье» [1, с. 11].

Поэтому большинство из нас изо всех сил старается удержать время или замедлить его течение. Как показали исследования, психологическое время определяется двумя факторами — процессом обработки информации и нашим внутренним «Я». Под внутренним «Я», мы будем понимать ту часть

внутри нас, которая существует как сознающая себя личность, которая думает, планирует, принимает решения, мечтает и чувствует. Именно это внутреннее «Я» связано с нашим чувством времени.

Проведенный социологический опрос показал, что 93 % пожилых людей чувствуют, что время с возрастом ускоряется. Почти каждый из опрошенных считает, что время для него теперь идет быстрее, чем когда он был вдвое моложе. Эксперименты показали, что когда человека просят оценить длительность некоторого интервала времени, люди более старшего возраста называют или показывают более короткие интервалы, чем молодые.

Некоторые психологи считают, что человек проживает две жизни — одну до пятилетнего возраста, вторую после. Первые пять лет нашей жизни содержат огромное количество времени, за эти годы мы проживаем столько же времени, сколько за последующие семьдесят или больше лет. «Поскольку в Мире Детства время движется медленнее... детство продолжается десятки лет по взрослому счету» [3].

Согласно исследованиям Жана Пиаже, в первые месяцы жизни мы вообще не ощущаем никакого времени, мы существуем в состоянии «беспространственности» и не способны не только различать объекты, но и отличать себя от внешних объектов. В это время мы едины с миром и не осознаем, где кончаемся мы сами и где начинается окружающий мир. Этот период нашей жизни характеризуется безвременностью, поскольку — точно так же, как мы не можем различать объекты, — мы не в состоянии отличить один момент времени от другого. Мы не понимаем, когда начинается событие и когда оно заканчивается [7].

Для новорожденного ребенка «нет настоящего пространства... в том смысле, что не существует никакого промежутка, расстояния или границы между им самим и окружающим миром. И точно так же не существует времени, поскольку определить последовательность объектов в пространстве невозможно» [6].

По мере взросления, у нас начинает развиваться чувство «отдельности» и мы постепенно выходим из этого состояния безвременья. По Пиаже, этот процесс начинается примерно в семь месяцев. Мы начинаем осознавать себя как отдельную от остального мира сущность и различать отдельные объекты. Вследствие этого мы начинаем воспринимать отдельные события и осознавать промежутки между ними. У нас развивается ощущение последовательного времени, ощущение прошлого и будущего.

По Пиаже, этот процесс проходит в четыре стадии. Сначала мы учимся понимать, что люди приходят и события начинаются; затем — что люди уходят и события заканчиваются; позже мы осознаем, что люди или объекты при движении преодолевают какое-то расстояние; и наконец, мы оцениваем расстояние между различными движущимися объектами или людьми — и к этому моменту мы уже обладаем чувством последовательного времени [7]. Процесс ощущения ускорения времени начинается в раннем детстве и продолжается всю жизнь.

В результате постепенного осознания себя как отдельной сущности развивается и ощущение последовательности событий. Чем сильнее мы осо-

знаем себя, тем более развитым становится чувство последовательности. То есть время начинает двигаться быстрее.

Эрик Эриксон считал, что чувство времени у человека полностью развивается между пятнадцатью и шестнадцатью годами. Если до этого мы живем в состоянии «временной путаницы», то теперь обретаем «временную перспективу» [9, с. 10]. К этому моменту у человека полностью развивается самосознание, ощущение отдельности от мира, способность мыслить абстрактно и рационально.

Согласно исследованиям, большинство людей начинает замечать ускорение времени только к тридцати годам, т. к. в юности и ранней молодости жизнь наполнена яркими, новыми впечатлениями и время в нашем восприятии движется довольно медленно. Постепенно наша жизнь становится все более однообразной и упорядоченной, что приводит к ускорению восприятия времени.

«Тому, кто хранит не одно десятилетие в своей памяти, достаточно просто задать себе вопрос, чтобы выяснить: последние пять лет пролетели гораздо быстрее, чем предыдущие периоды той же длительности. Любой может вспомнить последние восемь — десять школьных лет: они тянулись целый век. Сравните с ними последние восемь или десять лет своей жизни: они промелькнули за час» [8].

Цель статьи — рассмотреть влияние факторов, приводящих к различному восприятию человеком времени в пожилом возрасте.

Изложение основного материала. Кэрол Рифф высказала предположение о том, что благополучие взрослого человека складывается из шести элементов:

- самоодобрение;
- позитивные отношения с другими людьми;
- автономия (личная свобода);
- умение владеть обстановкой;
- цель жизни;
- непрекращающийся личный рост [8].

Результаты исследования показали, что личностный рост и ощущение цели в жизни имеют тенденцию с годами идти на убыль. Однако эти спады компенсируются ростом двух других характеристик — позитивные отношения с другими людьми и умение ориентироваться в обстановке. Таким образом, совместное переживание жизненных радостей и бед вместе с другими, связанное с лучшим пониманием того, как устроен мир, может помочь людям успешно преодолеть период среднего возраста и войти в пожилую возрастную группу. Многие современные взрослые люди стремятся вести активный, здоровый образ жизни. Это способствует тому, что период зрелого возраста наполняется для человека позитивным жизненным содержанием, человек не страшится трудностей и стойко их переносит.

К 60 годам проблемы, связанные с поддержанием ощущения благополучия, осложняются неизбежным процессом старения. Имеется много вариантов того, каким человек бывает в старости. Большинству из нас известны два крайних проявления старости: те, кто находится в активном, бодром

состоянии, ясном уме, хорошем самочувствии и удовлетворены своей жизнью, и те, кто впадает в детство, становится беспомощным, дряхлым и слабоумным. В отношении возможностей микроскопических исследований мозга врач Алекс Комфорт комментирует: «Человеческий мозг не усыхает, не ослабевает, не теряет своих качеств и не разрушается с возрастом. В норме он продолжает функционировать до 90-летнего возраста» [8].

Геронтологи оценили, что только 25 % старых людей теряют трудоспособность по медицинским показателям. Оставшиеся 75 % связаны с социальными, политическими и культурными причинами. Регулярные физические упражнения, правильный, здоровый образ жизни и положительный настрой помогают минимизировать влияние физического старения. Многие пожилые люди имеют такие же способности, как в среднем и молодые. Пожилой человек сохранит острый ум в старости, если занимается интеллектуальными видами деятельности, такими как чтение, путешествия, участие в культурной жизни, продолжение образования и т. д.

Одна из теорий «благополучного старения» — это теория активности, согласно ей — активность является жизненной необходимостью для людей всех возрастов. Теория активности предсказывает, что у людей, которые остаются активными в физическом, интеллектуальном и социальном плане, процесс старения будет протекать более благополучно.

Именно на теории активности базируется наше предположение о том, что когда мы открыты новым впечатлениям или находимся в новой для себя обстановке, время замедляется. Исследования показали, что большинство испытуемых ощущали замедление времени всякий раз, когда покидали привычное окружение и отрывались от привычной рутины. Незнакомое окружение и новые впечатления растягивают дни и часы сильнее обычного. В данном случае время растягивается из-за того, что в жизни человека происходит много новых событий. Скорость хода времени в значительной степени зависит от количества перцептивной информации, которую получает и обрабатывает наше сознание, — чем больше информации, тем медленнее течет время.

Как было сказано выше, одним из факторов благополучия взрослого человека являются позитивные отношения с другими людьми: супругами, детьми и внуками, братьями и сестрами. Внуки и правнуки обычно являются одной из самых больших радостей этого возрастного периода. Новизна ощущений, которые в данном случае получает человек, растягивает время и нормальный процесс ускорения времени по мере того, как он становится старше, оказывается прерванным из-за огромного количества новых впечатлений. Интересен и обратный феномен — новизна ощущений растягивает время, но именно ощущение замедления времени может быть одной из причин, по которой нас так привлекает все новое и неизведанное.

Немецкий философ XVIII в. И. Кант предположил, что такой вещи, как «объективное время», не существует. Время — всего лишь «категория» нашего сознания, необходимая нам для упорядочивания опыта [8]. Таким образом, чувство линейного времени необходимо нам, чтобы жить в мире и правильно организовать свою жизнь. Мы предположили, что два

фактора определяют ход психологического времени — информация и наше внутреннее «Я».

В первом случае для замедления времени нам необходимо получать как можно больше новой информации, но не все люди пожилого возраста могут позволить себе путешествия и развлечения. В связи с этим, чтобы эффективно увеличить количество времени в нашей жизни, мы предлагаем подробнее рассмотреть второй вариант — более связанный с внутренним миром. Мы сможем растягивать время — если изменим себя. Для расширения чувства времени и выхода за его пределы необходимо блокировать или ослабить структуру нашего внутреннего «Я» с помощью медитации. Медитация — наиболее эффективный способ быстро сконцентрировать и одновременно успокоить ментальную энергию. Когда мы медитируем, мы закрываем глаза и молчим, тем самым резко уменьшая количество информации, которую должен обработать мозг. В результате «исходящий поток» из нашего сознания резко уменьшается, и внутри концентрируется энергия — благодаря чему деавтоматизируется восприятие, возникает ощущение благополучия и другие признаки особых состояний сознания. Медитация — мощнейшее средство трансформации сознания, инструмент преобразования нашей психики. Медитация естественна для человека. Почти в каждой культуре имеется собственная форма медитации. Цель медитации — успокоить сознание, замедлить постоянно мелькающие в сознании хаотические мысли и тогда приходит состояние ментального покоя, или чистого сознания. Медитация эффективна на самых разных уровнях. Исследования показали, что она может улучшить физическое состояние человека по целому ряду параметров. Помимо физической, медитация приносит и огромную психологическую пользу. Регулярная медитация снимает тревогу и стресс, может помочь человеку справиться с бессонницей, депрессией. В целом практика медитации способствует психологическому благополучию и ощущению счастья. Согласно нашему исследованию, медитация всегда приводит к обостренному восприятию и ослабленному чувству внутреннего «Я», а значит, к растянутому чувству времени.

Выводы. Опыт и зрелость мысли остаются привилегией пожилых. Преклонный возраст имеет свои привлекательные стороны. Нужно помнить, что развитие личности никогда не прекращается. Процесс старения во все не означает деградацию личности, это процесс ее преобразования в лучшую сторону. Для того, чтобы процесс старения протекал благополучно, необходимо контролировать субъективное чувство хода времени. Два фактора, определяющие ход психологического времени, — информация и наше внутреннее «Я». Для замедления времени нам необходимо получать как можно больше новой информации, а также блокировать или ослабить структура нашего внутреннего «Я» с помощью медитации.

Перспективами дальнейших исследований в этой области является разработка на основе полученных данных методических рекомендаций и коррекционных программ, которые позволят людям пожилого возраста улучшать физическое и психологическое состояние, качество своей жизни и более продуктивно проводить последние годы.

Список использованных источников и литературы

1. Андреева И. С. Шопенгауэр / И. С. Андреева, А. В. Гулыга. — М.: Молодая гвардия, 2003. — 367 с.
2. Анисимов В. Н. Молекулярные и физиологические механизмы старения: В 2 т. / В. Н. Анисимов. — 2-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Наука, 2008. — Т. 1. — 481 с.; Т. 2. — 434 с.
3. Брайсон Б. Краткая история почти всего на свете / Билл Брайсон. — М.: Гелиос, 2007. — 672 с.
4. Геронтология in silico: становление новой дисциплины. Математические модели, анализ данных и вычислительные эксперименты / Под ред. И. Г. Марчука, В. Н. Анисимова, А. А. Романюхи, А. И. Яшина. — М.: Изд-во БИНОМ. Лаборатория знаний, 2007. — 535 с.
5. Пожилой человек в современном мире: Сборник работ / Под ред. Ю. А. Щербука, А. Н. Ржаненкова, В. Н. Анисимова, В. Х. Хавинсона. — СПб.: ООО «ИПК «КОСТА», 2008. — 256 с.
6. Уилбер К. Никаких границ. Восточные и западные пути личностного роста / Кен Уилбер. — К: PSYLIB, 2004. — 283 с.
7. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Жан Пиаже; пер. с франц. А. М. Пятигорского. — СПб.: Питер, 2001. — 656 с.
8. Тейлор С. Покорение времени / Стив Тейлор. — М.: Альпина нон-фикшн, 2010. — 256 с.
9. Элкин Д. Эрик Эриксон и восемь стадий человеческой жизни / Д. Элкин; перевод с англ. — М.: Когито-центр, 1996. — 289 с.
10. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Э. Г. Эриксон. — СПб.: Летний сад, 2000. — 416 с.
11. Ялом И. Д. Шопенгауэр как лекарство / Ирвин Дэвид Ялом. — М.: ЭКСМО, 2006. — 544 с.

References

1. Andreeva Y. S. Shopenhauer / Y. S. Andreeva, A. V. Hulyha. — М.: Molodaya hvardyya, 2003. — 367 s.
2. Anysymov V. N. Molekulyarnye y fyzyolohyeheskye mekhanyzmy starenyya: V 2 t. / V. N. Anysymov. — 2-e yzd., pererab. y dop. — SPb.: Nauka, 2008. — T. 1. — 481 s.; T. 2. — 434 s.
3. Brayson B. Kratkaya ystoryya pochty vseho na svete / Byll Brayson. — М.: Helyos, 2007. — 672 s.
4. Herontolohyya in silico: stanovlenye novoy dystsyplyny. Matematyeheskye modely, analiz dannykh y vichyslytel'nyye eksperimenty / Pod red. Y. N. Marchuka, V. N. Anysymova, A. A. Romanyukhy, A. Y. Yashyna. — М.: Yzd-vo BYNOM. Laboratoryya znanyy, 2007. — 535 s.
5. Pozhyloy chelovek v sovremennom myre: Sbornyk rabot / Pod red. Yu. A. Shcherbuka, A. N. Rzhanenкова, V. N. Anysymova, V. Kh. Khavynsona. — SPb.: ООО «УПК «КОСТА», 2008. — 256 с.
6. Uylber K. Nykakykh hranyts. Vostochnye y zapadnye puty lychnostnoho rosta / Ken Uylber. — К: PSYLIB, 2004. — 283 с.
7. Pyazhe Zh. Psykholohyya yntellekta / Zhan Pyazhe; per. s frants. A. M. Pyatyhorsko. — SPb. : Pyter, 2001. — 656 s.
8. Teylor S. Pokorenye vremeny / Styv Teylor. — М.: Al'pyna non-fykshn, 2010. — 256 s.
9. Elkynd D. Eryk Erykson y vosem' stadyy chelovecheskoy zhyzny / D. Elkynd; perevod s anhl. — М.: Kohyto-tsentr, 1996. — 289 s.
10. Erykson E. H. Detstvo y obshchestvo / E. H. Erykson. — SPb.: Letnyy sad, 2000. — 416 s.
11. Yalom Y. D. Shopenhauer kak lekarstvo / Yrvyn Devyd Yalom. — М.: EKSMO, 2006. — 544 s.

Білоножко А. В.

канд. психол. наук, доцент кафедри клінічної психології
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова,
Інституту інноваційної та післядипломної освіти

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ В ЛІТНЬОМУ ВІЦІ

Резюме

У статті розглядаються фактори, що впливають на сприйняття людиною часу. Досліджуються можливості управління часом і контроль почуття ходу часу з допомогою внутрішніх ресурсів.

Ключові слова: період пізньої дорослості, геронтогенез, когнітивні функції, афективна сфера, психологічний час, процес старіння, медитація, «позитивне» пильнування.

Belonozhko A. V.

Psychology Ph. D., Associate Professor of Department of Clinical Psychology
in Odessa National University named by I. I. Mechnikov,
Institute of Innovational and Graduate Education

FACTORS AFFECTING THE PERCEPTION OF TIME IN AN OLD AGE

Abstract

Currently there is a trend of increasing part of older people in a modern society. Problems of older people differ versatility and require comprehensive measures to improve the quality of life of all indicators. Old age has many valuable and positive qualities, but negative features are also observed.

Experience and maturity of thought remain a privilege of the elderly. Old age has its attractions. We must remember that personal development never stops. The aging process does not mean the degradation of the individual, it is the process of transforming it in the better way. To the aging process proceeded successfully, it is necessary to control the subjective feeling of the passage of time. Two factors determine the course of psychological time — information and our inner «I». To slow down the time we need to get as much new information as possibly, and also block or weaken the structure of our inner «I» through meditation.

Prospects for further research in this area is the development on the basis of the data obtained guidelines and intervention programs, that allow older people to improve the physical and psychological condition, quality of life and be more productive spending the last years.

One of the negative factors is the acceleration of the flow of time perception in the elderly. As part of the preparation and adaptation of older people to the final period of the life cycle, and also to improve the conditions and quality of life of older people, providing them with psychological problems help, we investigated the factors affecting the perception of time in older age, with a view to learn how to manage their own time in life and to expand it, to practically live longer.

Key words: period of late adulthood, gerontogenез, cognitive function, affective sphere, psychological time, the aging process, meditation, positive vigor.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2014

УДК 159.923:355/359.07:351.74

Бойко-Бузиль Ю. Ю.

кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології та педагогіки навчально-наукового
інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, вул. Кудряшова, 8
e-mail: mind777@rambler.ru

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ КЕРІВНИКА МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблемі професійно-особистісного становлення керівника Міністерства внутрішніх справ України. Розкрито основний понятійно-категоріальний апарат та визначено особливості процесу професійно-особистісного становлення управлінця, а саме ознаки, механізми дії, етапи та рівні розвитку.

Ключові слова: професійно-особистісне становлення, керівник, Міністерство внутрішніх справ України.

Постановка проблеми. Питання безпеки наразі є одним з найбільш актуальних. Останні події в країні, засвідчили, що забезпечення саме конституційних прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Характерно-специфічну функцію серед усіх органів системи виконавчої влади, на які покладено захист прав і свобод людини, оскільки саме життя людини, її здоров'я, честь, гідність, недоторканність та безпека, визнаються найвищою цінністю, покликані реалізовувати правоохоронні органи, зокрема органи Міністерства внутрішніх справ України (МВС України). Тому особливо актуалізуються питання професійного та індивідуально-психологічного розвитку фахівців МВС України, зокрема професійного та особистісного становлення його керівної ланки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що певні теоретико-методологічні основи й практичні аспекти професійного та особистісного становлення особистості працівника правоохоронних органів України були об'єктом дослідження таких вчених, як В. Андросюк, В. Барко, М. Костицький, Л. Казміренко, В. Казміренко, Г. Кудрявцев, В. Лефтеров, С. Максименко, В. Медведєв, Є. Потапчук, Л. Мороз, О. Сафін, В. Сильнов, О. Тімченко, О. Цільмак, Г. Юхновець, С. Яковенко та інші. Разом з тим проблема професійного та особистісного становлення саме управлінців Міністерства внутрішніх справ України залишилась такою, що потребує прискіпливої уваги та подальшого покращення. Відповідно, **мета статті** — розкрити особливості професійного та особистісного становлення керівника МВС України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міністерство внутрішніх справ України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується на формування і реалізацію державної політики у сфері

захисту, ведення боротьби із злочинністю, охорони громадського порядку тощо. Зрозуміло, що успіх виконання професійних обов'язків працівників МВС України перебуває у прямій залежності від кваліфікації та фахової компетентності управлінської ланки. В контексті нашого дослідження зацікавлення викликає саме єдність процесів професійного та особистісного становлення керівника.

Звернемося до розтлумачення сутності основних понять досліджуваної проблеми, а саме «становлення» та «професійно-особистісне становлення». Поняття «становлення» належить до категоріально-термінологічного апарату філософії, психології, педагогіки та інших галузей знань. У філософських літературних джерелах ця категорія розглядають як одна з форм розвитку, набуття якісної визначеності тощо. Становлення — це категорія, що відображає процес діалектичного переходу від одного ступеня розвитку до іншого, як момент взаємоперетворення протилежних і разом з тим взаємопов'язаних моментів розвитку [8].

Необхідно зазначити, що категорія становлення уживається в трьох основних значеннях: а) як синонім категорії розвитку; б) як вираження процесу створення передумов процесів і явищ, що виникають на їх основі; в) як характеристика «первинного формування» предмету, як процес, що є єдністю виникнення і знищення, буття і небуття. В процесі становлення здійснюється перехід від старого до нового, його зростання, зміцнення і перетворення на цілісну розвинену систему [7, с. 56].

Перейдемо до тлумачення професійно-особистісного становлення. Так, Е. Зеєр стверджує, що професійне становлення особистості — це продуктивний процес розвитку і саморозвитку особистості, освоєння та самопроекування професійно орієнтованих видів діяльності, визначення свого місця у світі професій, реалізація себе в професії й самоактуалізація свого потенціалу для досягнення вершин професіоналізму [3, с. 29–30].

Е. Борисова зазначає, що процес професійного становлення особистості — це «вростання людини в професію». Саме у міру оволодіння майстерністю, входження у професійну групу професійні інтереси починають проникати в усі сфери життєдіяльності працівника, займати важливе, а інколи і провідне місце в його житті [1, с. 175].

Л. Мітіна виділяє дві моделі професійного становлення особистості:

- адаптивну модель, при якій у самосвідомості особистості домінує тенденція до підпорядкування професійної діяльності зовнішнім обставинам у вигляді виконання алгоритмів рішення професійних завдань, правил, норм;
- модель професійного розвитку, що характеризується здатністю особистості вийти за межі сформованої практики.

Адаптивна модель відбиває становлення фахівця, що є носієм професійних знань, умінь і досвіду. Модель професійного розвитку характеризує професіонала, що володіє професійною діяльністю в цілому, здатного до її самопроекування і удосконалювання [10, с. 18].

На думку О. Орлова, успішність професійного становлення особистості забезпечують два процеси професійно-особистісного самовизначення: персоналізація та персоніфікація. Процес персоналізації є трансляцією лю-

дини світу, іншим людям як сильної персони. Цей процес пов'язаний з прагненням бути авторитетною, референтною особистістю та призводить найчастіше до того, що людина прагне бути адекватною не сама собі, а заданій соціальній ролі. Процес персоніфікації, навпаки, виявляється в бажанні бути самим собою, призводить до збільшення зон актуалізації людини і до відмови від особистісних «фасадів». Успішний перебіг процесу персоніфікації підвищує ступінь позитивності, емпатійності та конгруентності людини й є більш цілісним, інтегративним процесом, ніж персоналізація особистості. Він допомагає уникнути повного самоототожнення себе з певною професійною роллю, а ставлення до світу визначають внутрішні мотиви та буттєві цінності, в яких виявляється істинна сутність індивіда, його внутрішнє Я [9].

Н. Коломінський зазначає, що професійне становлення особистості відбувається за наступних умов: формування професійних установок; формування системи професійно важливих знань, умінь, навичок, науково-культурного кругозору; виявлення, розвиток професійно важливих здібностей; розвиток духовних потреб, морально-етичного вдосконалення; сприяння самоактуалізації кожної особистості, культивування розвитку індивідуальності як передумови індивідуального стилю праці [4, с. 13].

Професійне становлення, як відзначає О. Фонарьов, може відбуватися у трьох формах: індивідуальній, особистісній та індивідуально-особистісній [13]. Для індивідуальної форми характерне прагнення до збереження за-своєних форм дій, до підтримки відповідності між людиною і вимогами тієї діяльності, яку вона виконує. Особистісна регуляція визначається ломкою старих способів і засобів діяльності, усталених стосунків, активним прагненням до нових змістів, які потребують нового рівня психологічної регуляції. Індивідуально-особистісна форма професійного становлення характеризується тим, що людина втрачає узгодженість із самою собою, у неї виникає невпевненість у своїх силах, нечіткість життєвих цілей, нерозуміння, як жити далі. Найчастіше це відбувається в силу дискредитації всієї системи цінностей, коли втрачаються внутрішня цілісність і сенс життя [2].

Професійний розвиток невіддільний від особистісного, у їх основі «лежить принцип саморозвитку, який детермінує здатність особистості перетворювати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення, яка призводить до найвищої форми життєдіяльності людини — творчої самореалізації», що підтверджує факт єдності і взаємозв'язку особистісного та професійного розвитку [9].

Таким чином, професійне становлення особистості розглядають як вагомий складник загального розвитку особистості та її життєдіяльності, що пов'язаний з індивідуальною неповторністю особистості, яка займається професійною діяльністю [12].

Саме в діяльності здійснюється формування особистості, відбувається становлення її індивідуальності, виробляється система певних ставлень до світу, суспільства, себе [1]. Зрозуміло, що серед усіх видів діяльності особливе місце займає професійна, яка є основною формою активності осо-

бистості. Для більшості людей саме цей вид діяльності надає можливості задовольняти свої здібності, стверджувати себе як особистість, досягати певного соціального статусу тощо.

Відтак існують два основних напрямки розуміння взаємодії професійного та особистісного становлення. Зокрема, перший напрямок заперечує вплив професії на особистість, тобто особистість, обравши певну професійну діяльність, не змінюється на шляху засвоєння та здійснення трудових функцій. Другий напрямок, який ми розділяємо, визнає вплив професії на особистість та зміну особистості в процесі професійного становлення.

Також доречно сформулювати основні позиції формули процесу формування особистості професіонала, запропонованої В. Дружиніним. На думку вченого, процес формування особистості професіонала обумовлюється синтезом можливостей, здібностей, активності особистості та вимогами діяльності. Мається на увазі, що «особистість проявляється в професії», тобто у виборі та оволодінні професією, в задоволенні особистісних пізнавальних інтересів; «особистість розвивається в діяльності», що відображається в формуванні професійно орієнтованих якостей, розширенні сфери пізнання та форм й змісту спілкування [11, с. 143].

Відповідно, ми виходимо з розуміння професійно-особистісного становлення керівників МВС України як процесу активного освоєння особистістю управлінської діяльності. При чому управлінська діяльність керівної ланки системи МВС України — це вид свідомо здійснюваної діяльності, спрямованої на ефективне функціонування підпорядкованого підрозділу.

На нашу думку, ознаками професійно-особистісного становлення керівника МВС України є: неперервність процесу; перехід від одного рівня розвитку до іншого; спрямованість на досягнення управлінських цілей; формування професійно значущих якостей керівника.

Як справедливо зазначає В. Лефтеров [5], особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності, до яких відноситься і професійна діяльність керівників МВС України, відбувається за загальними закономірностями розвитку людини та під впливом специфіки професії. Особистісний та професійний розвиток, а тим більше становлення працівника МВС України визначається як цілісний, соціально і психологічно-детермінований, багаторівневий процес, під час якого здійснюється становлення професійної особистості, формується її професійна свідомість, пізнавальна, мотиваційна і моральна активність, досвід тощо.

Процес професійно-особистісного становлення керівника МВС України проходить три взаємопов'язані стадії, а саме:

– адаптацію в професійній діяльності, коли здійснюється процес пристосування керівника до умов зовнішнього і внутрішнього робочого середовища; освоєння професійних та організаційних умов праці; формування необхідного рівня продуктивності й якості праці; оволодіння професійною діяльністю; звикання до змісту й характеру праці, її умов і організації; акомодация до професійної діяльності, до робочого колективу;

– індивідуалізація в професійній діяльності, коли загострюється пошук засобів самоорганізації та самореалізації в професійній діяльності, що сприяє

повному розкриттю творчого потенціалу; становлення індивідуального стилю діяльності, керівництва та компетентнісного управлінського підходу;

– інтеграція в професійній діяльності, коли керівник реалізує себе в професійному середовищі через сформовані управлінські компетенції.

Успішне проходження трьох стадій процесу професійно-особистісного становлення веде до формування особистості управлінця МВС України. Зауважимо, що процес успішного професійно-особистісного становлення управлінця системи органів МВС України забезпечується дією наступних механізмів: ідентифікації та відокремлення.

Як зазначає В. Дружинін, ідентифікація людини з професією є процесом адаптації особистості до вимог професійної діяльності, де остання визначає напрямок розвитку особистості, формує інтереси, установки, риси особистості та манеру її поведінки [11]. Розвитку особистості керівника МВС України сприяє виникнення його «образу-Я» як професіонала, тобто створення образу управлінця як ідеальної моделі фахівця, його особистості та відповідного прагнення їй відповідати у повній мірі.

Відокремлення полягає у встановленні особистості керівника правоохоронних органів України як професіонала зі збереженням власної індивідуальності та стилю управління.

Враховуючи вищезазначене, професійно-особистісне становлення керівника МВС України проходить наступні етапи:

– об'єктивне оцінювання себе як потенційного керівника-управлінця в системі МВС України;

– визначення реальних цілей та планування ефективних результатів управлінської діяльності в контексті стратегії керівника системи;

– створення перспективно-реальної програми дій керівника з урахуванням наявної теоретичної бази та набутого практичного досвіду;

– підведення підсумків відповідно до обраних стратегії та програми стосовно управлінської компетентності та здатності до керівної діяльності;

– подальше планування управлінської діяльності з урахування виявлених недоліків та прогалин в професійній діяльності.

Також необхідно виділити рівні професійно-особистісного становлення керівника МВС України:

1. готовність до здійснення управлінської діяльності, що передбачає розвиток не лише необхідних професійно-значущих якостей, але й досконале володіння нормативно-правовою базою;

2. управлінська компетентність являє собою систему знань, досвіду, внутрішніх ресурсів особистості, необхідних для організації та реалізації ефективного керівництва підлеглим підрозділом відповідно до його функціональної діяльності;

3. управлінський професіоналізм є інтегральною властивістю особистості керівника, що передбачає наявність професіоналізму діяльності та спілкування й професійної зрілості особистості;

4. управлінська майстерність як гнучкість та легкість здійснення керівництва підлеглим підрозділом з подальшим розвитком не лише себе як особистості та професіонала, але й ввіреного колективу.

Обов'язково слід звернути увагу на те, що професійно-особистісне становлення керівника МВС України має широкий спектр проявів — від дилетантства (тобто поверхневих управлінських навичок, зокрема недостатнього рівня теоретичних професійних знань, практичних вмінь та навичок, досвіду, розуміння цілей та механізмів, способів та засобів реалізації організаторської діяльності) до формування жорстких професійних стереотипів управлінської діяльності, що може виявлятися навіть у професійній деформації особистості.

Висновки з даного дослідження. На сьогодні до вирішення проблем кадрового забезпечення органів МВС України кваліфікованими управлінцями необхідно підходити комплексно, починаючи з розробки їх професійно-особистісного становлення. Ми виходимо з розуміння професійно-особистісного становлення керівників МВС України як процесу активного освоєння особистістю управлінської діяльності, що має певні ознаки та у своєму розвитку проходить стадії адаптації, індивідуалізації та інтеграції в професійній діяльності; забезпечується дією механізмів ідентифікації та відокремлення; проходить етапи оцінювання себе, визначення реальних цілей, створення програми дій, підведення підсумків та подальшого планування; та має рівні готовності до здійснення управлінської діяльності, управлінської компетентності, управлінського професіоналізму, управлінської майстерності.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі стосуються розробки та впровадження програми психологічного супроводження процесу професійно-особистісного становлення керівників МВС України.

Список використаних джерел та літератури

1. Борисова Е. М. О роли профессиональной деятельности в формировании личности / Е. М. Борисова // Психология формирования и развития личности / под ред. Л. И. Анцыферовой. — М.: Наука, 1981. — С. 159–177.
2. Виговська С. В. Теоретико-методичні засади професійного становлення студенток у вищих навчальних закладах / С. В. Виговська. — К.: НАКіМ, 2010. — 214 с.
3. Зеер Э. Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов / Э. Ф. Зеер. — 2-е изд., перераб., доп. — М., 2003. — 336 с.
4. Коломинський Н. Л. Методологічні засади професійної підготовки практичного психолога / Н. Л. Коломинський // Практична психологія та соціальна робота. — 2003. — № 4. — С. 8–13.
5. Лефтеров В. О. Особистісний та професійний розвиток персоналу в екстремальних видах діяльності / В. О. Лефтеров // Актуальні проблеми психології. — К., 2008. — Т. X: Психологія / за ред. С. Д. Максименка. — Ч. 8. — С. 328–335.
6. Митина Л. М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л. М. Митина // Вопросы психологии. — 1997. — № 4. — С. 28–38.
7. Некрасова Н. А. Тематический философский словарь: Учебное пособие / Н. А. Некрасова, С. И. Некрасов, О. Г. Садикова. — М.: МГУ ПС (МИИТ), 2008. — 164 с.
8. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. — К.: Аконт, 1999. — Т. 4. — С. 658.
9. Орлов А. Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее «Я» человека / А. Б. Орлов // Вопросы психологии / гл. ред. Е. В. Щедрина. — 1995. — № 2. — С. 5–12.
10. Психологическое сопровождение выбора профессии / Под ред. Л. М. Митиной. — М., 1998. — 186 с.

11. Психология: Учебник для гуманитарных вузов / Под общ. ред. В. Н. Дружинина. — 2-е изд. — СПб.: Питер, 2009. — 656 с.
12. Савчин М. В. Вступ до спеціальності: Психолог, практичний психолог: Навчальний посібник / М. В. Савчин, З. С. Гавриш. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. — 400 с.
13. Фонарев А. Р. Формы становления личности в процессе ее профессионализации / А. Р. Фонарев // Вопросы психологии. — 1997. — № 2. — С. 88–93.

References

1. Borisova E. M. O roli professionalnoy deyatel'nosti v formirovaniy lichnosti / E. M. Borisova // Psihologiya formirovaniya i razvitiya lichnosti / pod red. L. I. Antsyiferovoy. — M.: Nauka, 1981. — S. 159–177.
2. Vigovska S. V. Teoretiko-metodichni zasady profesijnogo stanovlennya studentok u vischih navchalnih zakladah / S. V. Vigovska. — K.: NAKIM, 2010. — 214 s.
3. Zeer E. F. Psihologiya professiy: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov / E. F. Zeer. — 2-e izd., pererab., dop. — M., 2003. — 336 s.
4. Kolominskiy N. L. Metodologichni zasady profesijnoi pidgotovku praktychnogo psihologa / N. L. Kolominskiy // Praktichna psihologiya ta sotsialna robota. — 2003. — № 4. — S. 8–13.
5. Lefterov V. O. Osobistisniy ta profesijniy rozvitok personalu v ekstremalnih vidah diyalnosti / V. O. Lefterov // Aktualni problemi psihologii. — K., 2008. — T. X: Psihologiya; za red. S. D. Maksimenka. — Ch. 8. — S. 328–335.
6. Mitina L. M. Lichnostnoe i professionalnoe razvitie cheloveka v novih sotsialno-ekonomicheskikh usloviyah / L. M. Mitina // Voprosy psihologii. — 1997. — № 4. — S. 28–38.
7. Nekrasova N. A. Tematicheskij filosofskiy slovar: Uchebnoe posobie / N. A. Nekrasova, S. I. Nekrasov, O. G. Sadikova. — M.: MGU PS (MIIT), 2008. — 164 s.
8. Noviy tlumachniy slovník ukrainskoi movy: U 4 t. — K.: Akont, 1999. — T. 4. — S. 658.
9. Orlov A. B. Lichnost i suschnost: vneshnee i vnutrennee «Ya» cheloveka / A. B. Orlov // Voprosy psihologii / gl. red. E. V. Schedrina. — 1995. — № 2. — S. 5–12.
10. Psihologicheskoe soprovozhdenie vybora professii / Pod red. L. M. Mitinoy. — M., 1998. — 186 s.
11. Psihologiya: Uchebnik dlya gumanitarnykh vuzov / Pod obsch. red. V. N. Druzhinina. — 2-e izd. — СПб.: Питер, 2009. — 656 с.
12. Savchin M. V. Vstup do spetsialnosti: Psiholog, praktichniy psiholog: Navchalniy posibnik / M. V. Savchin, Z. S. Gavrish. — Ivano-Frankl'vsk: Misto NV, 2007. — 400 s.
13. Fonarev A. R. Formy stanovleniya lichnosti v protsesse ee professionalizatsii / A. R. Fonarev // Voprosy psihologii. — 1997. — № 2. — S. 88–93.

Бойко-Бузыль Ю. Ю.

кандидат психологических наук, доцент,
профессор кафедры психологии и педагогики учебно-научного
института права и психологии Национальной академии внутренних дел

**ПРОБЛЕМА ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЛИЧНОСТНОГО СТАНОВЛЕНИЯ
РУКОВОДИТЕЛЯ МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ**

Резюме

Статья посвящена проблеме профессионально-личностного становления руководителя Министерства внутренних дел Украины. Раскрыт основной понятийно-категориальный аппарат, определены особенности процесса профессионально-личностного становления управленца, а именно признаки, механизмы действия, этапы и уровни развития.

Ключевые слова: профессионально-личностное становление, руководитель, Министерство внутренних дел Украины.

Bouko-Byzul Y. Y.

candidate of psychological Sciences, associate Professor,
Professor of Department of psychology and pedagogy, educational-scientific
Institute of law and psychology of the National Academy of internal Affairs

**PROBLEM PROFESSIONAL AND PERSONAL FORMATION
MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE**

Abstract

The presented article is deals with the problem of the professional and personal formation of leader of Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

In general lines it is known that Ministry of Internal Affairs of Ukraine is a central executive body, activity of that heads for formation and realization of state policy in the field of defenses, conduct of fighting crime, protection of public order and others like that. However, success of implementation of professional activity is in direct dependence on qualification and professional competence of administrative link, exactly on unity of processes of the professional and personal formation of leader of MIA of Ukraine.

Author of the article consider understanding of the professional and personal formation of leaders of MIA of Ukraine as the process of the active development by personality of management activity. At what management activity of senior management of the system MIA Ukraine is the kind of the conscious and carried out activity sent to the effective functioning of subordinate subdivision. At the same time, distinguished signs of the professional and personality formation of leader of MIA of Ukraine, namely: continuity of process; a transition from one level of development to other; an orientation on the achievement of management aims; formation of professional and personal qualities of leader. Should of noted that the process of the professional and personal formation of leader of MIA of Ukraine passes three linked stages, in including particular: adaptation, individualization and integration into professional activity and provided by the action of such mechanisms as: identification citation and separation. The professional and personal formation of leader of MIA of Ukraine passes the certain stages on the basis of that it is possible to distinguish the levels of the professional and personal formation of leader of MIA of Ukraine, in particular: preparedness

for management activity; management competence; administrative professionalism and administrative skills in accordance. Accordingly, the prospects of further secret services are seen in development and introduction of the program of psychological accompaniment of process of the professional and personal formation of leaders of MIA of Ukraine.

Key words: professional and personal formation, leader, Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2014

УДК 159.923.2

Бунас А. А.

аспірант, викладач кафедри загальної та медичної психології,
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
49010, Україна, м. Дніпропетровськ, пр. Карла Маркса, 36
e-mail: Alina-Bunas@yandex.ru

ПРОГНОСТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩА ВЛАСТИВІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ПРИ ПРОЯВІ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ

В статті наведений стислий огляд підходів у вивченні проблеми прогностичної компетентності та схильності до ризику. Означено стан досліджень прогностичної компетентності й її ролі при проявах ризикованої поведінки людини як важливої властивості суб'єкта соціальної активності. Досліджено схильність до ризику як складну властивість особистості. Стаття презентує сучасне завершене емпіричне дослідження, метою якого був опис припущення стосовно ролі рівня сформованості прогностичної компетентності у реалізації соціальної поведінки людини та, відповідно, її адаптивної й безпечної діяльності.

Ключові слова: прогностична компетентність, ризикована поведінка, властивість особистості, схильність до ризику, антиципаційна спроможність.

Постановка проблеми. В умовах змінення організації суспільства та соціальних перетворень, що відбуваються на сучасному етапі в нашій державі, призводять до глибокого осмислення вимог суспільства до особистості, виникає необхідність передбачення наслідків її діяльності, оскільки зростає значущість можливих не лише позитивних результатів, а й втрачених можливостей та помилок людини.

Варто зазначити, що ризик являє собою постійний компонент будь-якої соціальної діяльності індивіда, це не середовище чи умова дії, це невід'ємна частина сучасного буття. Протягом життя людина постійно піддається різним видам ризику: неконтрольованому, коли ризик є ситуаційно необхідним або неминучим, та добровільному, де індивід цілеспрямовано ставить себе в умови ризикованої ситуації. Все перераховане вище зумовлює невпевненість у майбутньому та призводить до негативних наслідків.

Ризикована поведінка активно вивчається як ситуативна характеристика діяльності людини; як її адаптивність в ситуації невизначеності; суб'єктивний вибір серед багатьох альтернатив чи оціночно-прогностична категорія в ситуації багатозначності. Доцільно зазначити три напрями вивчення й дослідження проблеми ризикованої поведінки індивіда: *суб'єктивний* (дії та рішення обумовлені особистісними рисами, властивостями й якостями), *ситуаційний* (на поведінку має вплив зовнішнє середовище), *інтегративний* (поведінку людини обумовлює діалектичний

вплив взаємодії соціальних, психологічних, соціально-психологічних та ситуаційних факторів).

Схильність до ризику означає готовність приймати рішення та діяти в умовах суб'єктивної невизначеності, тобто не відмова від розгортання інтелектуальної орієнтації в ситуації, а готовність до самоконтролю дій при заздалегідь відомій недоступності, браку необхідних орієнтирів, а також готовність покладатися на свій власний потенціал [6].

Інтегративне місце прогностичної спроможності людини в загальній структурі психічного відображення полягає в забезпеченні гармонії психічного світу людини, виступає запорукою успішного особистісного потенціалу. Оскільки саме особистісний потенціал відображає міру подолання особистістю виникаючих обставин, здібність людини виконувати заплановане незалежно від зовнішніх умов, у тому числі, й несприятливих, певною мірою подолання особистістю самої себе, тому актуальним є проблема передбачення та побудови майбутнього саме в аспекті ризикованої поведінки особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Здатність прогнозувати, як будь-яка здібність людини, проявляється та формується в діяльності, має свої природні передумови розвитку, що обумовлені суспільно-історичними факторами. Перші погляди на феномен антиципації як особливої активності індивіда зафіксовані в працях Августина Аврелія, де феномен пояснюється як когнітивна спрямованість на відображення та побудову майбутнього [11]. Пояснення даного феномену також відображені в роботах Е. А. Араб-Огли, І. В. Бестужева-Лади та інших [4], де висвітлені форми передбачення та їх зв'язок з прогнозуванням. Передбачення — це інформаційний, когнітивний аспект випереджального відображення, властивий живій матерії [12].

Поряд з дефініціями «прогностична компетентність» та «антиципаційна спроможність» досить часто в психологічній літературі зустрічаються такі терміни, як «антиципація», «ймовірне прогнозування», «попереджувачий синтез», «установка», «модель бажаного майбутнього», «оперативна надбудова», «акцептор результату дії, випереджаюче відображення», «нервова модель стимулу», «екстраполяція», «попереджувальна поведінка» [1]. Тому в своєму дослідженні ми спираємося на наступне визначення прогностичної компетентності як полідетермінованої властивості, що в методологічному плані може поєднувати в собі основні види детермінації психічного — фізіологічний, феноменологічний, соціально-практичний та ситуативний, а значить, є здатністю людини передбачати хід подій, власних дій, переживань, вчинків оточуючих й, відповідно, будувати діяльність на підставі адекватного ймовірнісного прогнозу.

Поняття прогностичної компетентності входить в систему загальнопсихологічних категорій та може бути проаналізована як властивість особистості, її здібність, як психічний процес, як діяльність.

Згідно з дослідженнями низки науковців [7; 8; 9; 10], прогностична компетентність є відносно незалежною, автономною характеристикою особистості серед інших її властивостей; взаємозв'язок з останніми має нелінійний, багатомірний, опосередкований характер, тому можна вважати,

що дана компетентність людини — це психологічно неоднорідний феномен, який має вплив на адаптацію та регуляцію поведінки індивіда.

Розгортання досліджень проблеми прогностичної компетентності у множинних напрямках чітко визначило основні особливості даного феномену. По-перше, прогностична компетентність існує як властивість особистості, але актуальною вона стає, коли розгортається як психічний процес [7; 8]. По-друге, дана компетентність проявляється у вигляді довільної, усвідомленої та цілеспрямованої активності, має статус діяльності і, відповідно, може бути проаналізована з точки зору структури діяльності через опис її мотивів, задач, цілей, дій [5; 10]. По-третє, прогностична компетентність певним чином формує відношення до майбутнього, є інструментом взаємодії суб'єкта з майбутнім і може бути ідентифікована як форма пізнання останнього [7; 9].

Антиципація як психологічний феномен в його різноманітних формах має універсальне значення для всіх сторін діяльності людини [7]. Для людини типовим є не тільки відображення теперішнього, не тільки збереження минулого, але й активне оволодіння перспективою майбутнього.

Діяльність людини має цілеспрямований характер, що виступає на початку діяльності у свідомості людини як уявлення про очікувані нею результати, про майбутні зміни навколишнього оточення чи про результати власних дій. Всі ці образи майбутнього ґрунтуються на минулому досвіді та носять ймовірнісний характер. Саме прогноз є ланкою між оцінкою наявного стану об'єкта та організацією засобів й способів впливу на нього. Така взаємозалежність елементів призводить до розуміння прогнозу як основи регулювання поведінки та активності індивіда. Спрямованість в майбутнє, яка опосередкована минулим забезпечує свідому цілеспрямовану діяльність особистості.

На думку вченого І. Г. Батраченка, антиципація є темпорально-орієнтованою формою організації психічного, яка призначена для відображення, проектування, упередження та опредметнення майбутнього, а її поява, розвиток та функціонування зумовлені виокремленням структурно-психічних підсистем, що відображають реальність в рамках часових модусів — минулого (ретроспекція), теперішнього (презентоспекція), майбутнього (антиципація) [2].

В результаті теоретичного огляду було виявлено, що прогностична компетентність є відносно незалежною, автономною характеристикою особистості, тому можна вважати, що дана компетентність людини виступає внутрішньо-особистісним утворенням, що визначає спрямованість діяльності людини, її стратегії поведінки та стилі взаємодії з оточуючими.

Аналіз стану вивчення означеної проблеми показав, що на сьогодні проведена велика кількість емпіричних досліджень щодо встановлення фундаментальності поняття прогностичної компетентності у категоріальному апараті, добре усвідомлена функціональна здатність індивіда проектувати себе у майбутньому, але *недостатньо дослідженою залишається* специфіка ролі прогностичної спроможності на прояв та реалізацію ризикованої поведінки особистості, мало уваги приділяється з'ясуванню зв'язку анти-

ципаційної спроможності та її складових з різними формами ризикованої поведінки.

Мета статті полягає в перевірці припущення стосовно ролі рівня сформованості прогностичної компетентності у формуванні соціальної поведінки людини.

Завдання: розглянути підходи до розробки проблеми схильності до ризикованої поведінки та прогностичної компетентності, а також визначити роль останньої при реалізації ризикованих форм поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для проведення дослідження була залучена група з 215 осіб (108 чоловіків та 107 жінок), віком від 18 до 35 років: студенти (Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпропетровського державного хіміко-технологічного університету, Дніпропетровської державної аграрної академії та Національного університету біоресурсів і природокористування м. Києва), а також представники різних професій декількох підприємств України (м. Харків, м. Чернігів, м. Київ). Дана вибірка була визначена репрезентативною в контексті дослідження схильності до ризику, розширюючи при цьому погляд на природу та детермінанти останнього.

Було зроблено припущення про те, що чим вищий рівень сформованості прогностичної спроможності, тобто чим компетентнішою в прогнозуванні майбутнього є людина, тим меншим є рівень її схильності до ризикованої поведінки.

Для перевірки означеного припущення були застосовані наступні методики вивчення антиципаційної спроможності В. Д. Менделевича; домінуючих аспектів передбачення майбутнього Г. М. Малюченко, О. В. Каргіна, Н. Є. Шустова, М. А. Кісельова, а також методика діагностики схильності до ризику А. Г. Шмельова; тест-опитувальник якісних показників схильності до ризику О. П. Саннікової — С. В. Бикової; методика виявлення поведінкових орієнтацій при ризикованій поведінці «Самооцінка схильності до екстримально-ризикованої поведінки» М. Цукермана.

Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою методу кластерного аналізу¹ (алгоритм К-середніх), досліджувані були розподілені на два кластери (за рівнем середніх значень прояву схильності до ризикованої поведінки). Рівень значущості розбіжностей між кластерами за середніми показниками оцінювався за допомогою *t* критерію Стьюдента. Більшість розбіжностей виявились статистично значущими при $p \leq 0,01$.

На рисунку 1 зображено розподіл досліджуваних на *дві групи*. Перший кластер об'єднав 103 досліджуваних з *високим* рівнем прояву показників за вимірюваними ознаками (1–10, 13, 22) та *низьким* рівнем (11–12, 14–24). Другий кластер — 112 досліджуваних, які виявили *низькі* показники за ознаками схильності до ризикованої поведінки (1–10, 13, 22) та *високим* рівнем (11–12, 14–24).

¹ Кластеризація була проведена за спостереженнями, тобто за обраними показниками диспозиційних та зовнішніх ознак особистості, котра схильна або не схильна до ризику. Кластеризація здійснювалася за нормованими показниками кожної із змінних (нормування встановлювалися для вибірки в цілому), загальна кількість змінних дорівнювала 87.

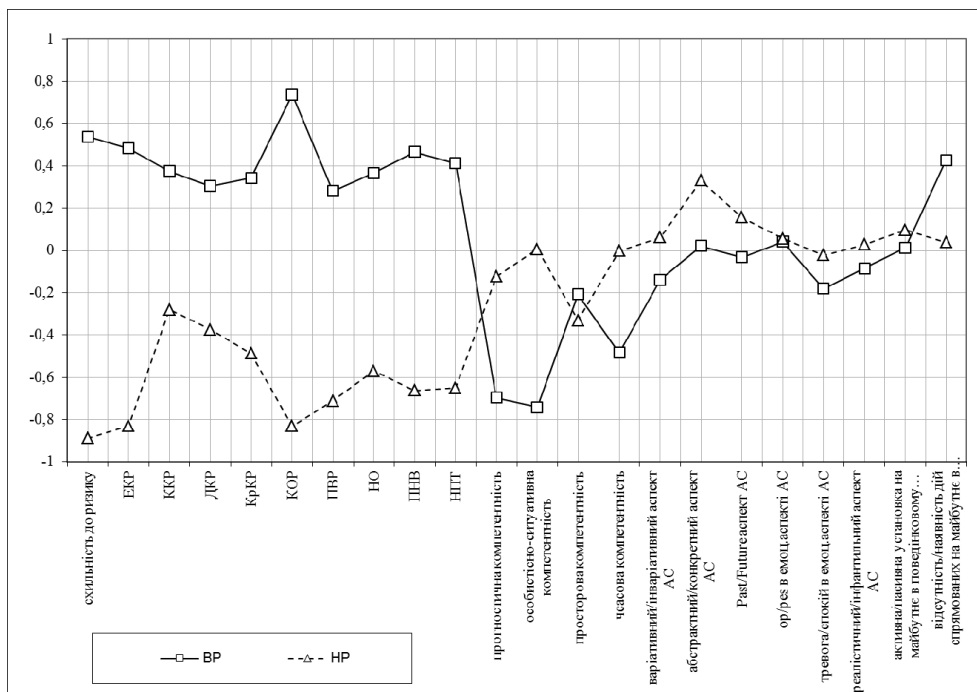

Рис. 1. Графічне зображення результатів кластеризації (2 групи) алгоритм К-середніх.

BP — високий рівень середніх значень змінних,
HP — низький рівень середніх значень змінних

Стосовно компонентів ризику, то отримані дані співпадають з попередньо встановленими [3] закономірностями про те, що якісні показники схильності до ризику відображають психологічну сутність означеного феномену, яка виявляється у прагненні до ризику, й відрізняються характером емоційних переживань, пов'язаних з ризиком (*емоційний компонент*, $t=10,49$; $p \leq 0,01$); наявністю, а не змістом думок, роздумів, суджень, міркувань, що пов'язані з ризиком (*когнітивний компонент*, $t=3,26$; $p \leq 0,001$); проявами схильності до ризику в емоційній експресії, в висловлюваннях, в ризикових діях (*конативний компонент*, $t=8,89$; $p \leq 0,01$); проявами психічної активності, спрямованої на самоконтроль і саморегуляцію (*контрольно-регулятивний компонент*, $t=5,25$; $p \leq 0,05$). Отже, схильність до ризику (КОР, $t=13,41$; $p \leq 0,01$) як властивість особистості специфічно виявляється на всіх структурних рівнях індивідуальної організації, а значить має відношення до психологічної специфіки прояву ризикованої форми поведінки в соціальних контекстах.

Показники поведінкових орієнтацій в схильності до ризикованої поведінки виражають міру привабливості її основних поведінкових особливостей, зокрема, *пошук гострих відчуттів* (ПГР, $t=6,65$; $p \leq 0,01$), *нетерпимість одноманітності* (НО, $t=6,25$; $p \leq 0,01$), *пошук нових вражень* (ПНВ,

$t=7,62$; $p\leq 0,01$), *неадаптивне прагнення до труднощів* (НПТ, $t=7,43$; $p\leq 0,01$). Отримані дані можуть свідчити про те, що особам, схильним до ризикованої поведінки, притаманні орієнтації, що об'єднуються, на думку М. Цукермана, в єдину інтегральну властивість особистості — пошук гострих відчуттів. На наш погляд, саме пошук відчуттів повинен розглядатися, як особистісна риса, що може і виражається на поведінковому рівні у формі генералізованої тенденції схильності до ризику, пошуку раніше невідомих, різноманітних інтенсивних відчуттів та переживань, прагнення до фізичного ризику заради чуттєво-емоційного досвіду.

Загальний рівень сформованості *прогностичної компетентності* ($t= -4,15$; $p\leq 0,05$) та її основних складових: *особистісно-ситуативна компетентність* ($t= -5,24$; $p\leq 0,05$), яка пов'язана зі здатністю передбачати різні варіанти розвитку подій та підготуватися до них. Варто зазначити, що осіб, які не схильні до ризику, можна умовно віднести до типу особистості з «поліваріантним» прогнозуванням, тобто передбаченням кількох можливостей у розвитку ситуації й тим самим виявленням більшої підготовленості до несподіваних, непередбачуваних подій. Складова — *часова компетентність* ($t= -3,02$; $p\leq 0,05$) також має свою значимість для осіб, які не схильні до ризику, тобто прогнозування часу відображає здатність до розподілу та адекватного планування свого часу, що може бути охарактеризовано як хроноритмологічна спроможність, яка проявляється в адекватності розміщення себе у континуумі минуле — теперішнє — майбутнє та відповідно у побудові адекватних безпечних планів у часовому розподілі. Отримані результати можуть свідчити про те, що при досить високому рівні розвитку уявлення про майбутнє особистість має можливість чітко зважувати свої дії, аналізувати вчинки, своє минуле, бачити перспективи майбутніх дій, а, головне, це знати свої сильні та слабкі сторони, недоліки та позитивні якості, що робить її більш гармонійною та самокерованою в своєму існуванні та функціонуванні, й, відповідно, призводить до поміркованих дій.

Стосовно такого компоненту прогностичної компетентності як *просторова спроможність* ($t=0,79$), то значимих відмінностей між особами, які схильні до ризику та, навпаки, помірковані в діях, не знайдені, можливо, це пов'язано з тим, що просторове прогнозування забезпечує моторну преднастройку (можливість змінювати рухи тіла в передбачуваному напрямку), орієнтацію в просторі, цей термін семантично близький терміну «сенсомоторне прогнозування», яке властиве в рівній мірі двом групам досліджуваних.

Не було встановлено значимих відмінностей між компонентами прогностичної спроможності, такими як — варіативність/інваріативність, активна/пасивна установка на конструктивне майбутнє, тривога/спокій, оптимізм/песимізм, минуле/майбутнє в розвитку подій, зрілість/інфантильність, що можливо пояснюється обумовленістю соціальними факторами та віковими особливостями досліджуваних. Проте були отримані значущі результати в когнітивному компоненті прогностичної спроможності за критерієм «*абстрактність/конкретність*» ($t= -2,03$; $p\leq 0,05$), було встановлено, що особи, які мають високий рівень прогностичної компетентності, схиль-

ні до конкретних змістів при побудові та передбаченні майбутніх подій, оскільки спираються на усвідомлений минулий досвід, який виявляється структурованим та поміркованим, а також в поведінкову компоненті прогностичної спроможності за критерієм «*відсутність/наявність дій в актуальний момент, але спрямованих на майбутнє*» ($t=2,03$; $p \leq 0,05$), що свідчить про факт існування у осіб, схильних до ризику, з відповідним низьким рівнем розвитку прогностичної компетентності, схеми дій, але орієнтованих лише на запит актуальної ситуації, при цьому ймовірно вони мають імпульсивний непоміркований характер.

Отже, схильність до ризику є певним засобом суб'єктивного підвищення рівня адаптованості суб'єкта до власного середовища, коли особистість не має уявлення про власні переконання, оцінку майбутніх подій, вчинків, результатів та тенденцій поведінки, які відіграють важливу роль в саморегуляції та самоорганізації особистості. Схильність до ризику та небезпеки за структурою та формуванням може бути представлена як прагнення й виступає тим джерелом, яке розширює можливості малофункціонуючої особистості. Наявність ситуації, що штовхає індивіда з низьким рівнем сформованості прогностичної компетентності на ризик, допомагає йому спрямувати активність на зміну умов зовнішнього середовища, але без випереджального прогнозу результатів таких дій. Саме прогнозування включає знання про майбутнє та мотивує індивіда на конструктивні прояви життєздійснення й, тим самим, забезпечує «підготовку» до подій, де випереджальна підготовка виступає «необхідністю» при адаптації до мінливих умов середовища, оптимальної саморегуляції поведінки й активної перетворюючої діяльності. Таким чином, компетентність в прогнозуванні є здатністю, яка виявляється та формується в діяльності й суспільно значущих умовах.

Висновки. У межах описаного емпіричного дослідження можна зробити загальний висновок, що передбачення результатів та наслідків власної поведінки (в тому числі й ризикованої) в значній мірі визначає, які рішення будуть прийняті людиною, що саме й яким чином вона буде чинити в тій чи іншій ситуації. Чим усвідомленіше майбутнє, тим більше є можливостей вплинути на його формування, але й тим важче — розпізнати. Тобто, це означає, що одним з найважливіших моментів на шляху до дослідження індивідуального різноманіття поведінки та діяльності є аналіз особливостей прогностичної компетентності майбутніх подій особистістю, а саме вміння прогнозувати й передбачати наслідки своїх дій, орієнтуватися і швидко моделювати нову програму своєї поведінки.

Крім цього, *перспективним* є дослідження різних рівнів актуалізації прогностичної компетентності як психічної функції окремих операцій в структурі особливої антиципаційної діяльності. Результати таких досліджень могли б бути додатковим доказом того, що антиципаційна компетентність дає можливість осмислення актуальної реальності, критичного сприйняття минулого досвіду та проектування особистих уявлень в майбутнє, що сприяє орієнтуванню, прогнозуванню свого життя та поміркованості поведінки.

Список використаних джерел та літератури

1. Базилевич Т. Ф. Антиципация в структуре действий различного замысла / Т. Ф. Базилевич // Психол. журн. — 1988. — Т. 9, № 3. — С. 121–131.
2. Батраченко І. Г. Антиципація як продукт еволюції / І. Г. Батраченко // Науковий вісник Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. — 2009. — № 1. — С. 44–50.
3. Бикова С. В. Індивідуально-типологічні показники схильності до ризику: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / С. В. Бикова. — Одеса, 2008. — 22 с.
4. Вероятностное прогнозирование в деятельности человека / Под ред. И. М. Фейгенберга, Г. Е. Журавлева. — М.: Наука, 1977. — 391 с.
5. Исследование прогнозирования в психологии [Электронный ресурс]. — Спосіб доступу: URL: <http://belkon.ru/content/view/734/35/>
6. Корнилова Т. В. Риск и мышление / Т. В. Корнилова // Психол. журнал. — 1994. — Т. 15, № 4. — С. 20–32.
7. Ломов Б. Ф. Антиципация в структуре деятельности / Б. Ф. Ломов, Е. Н. Сурков. — М., 1980. — 279 с.
8. Ничипоренко Н. П. Феномен антиципационных способностей как предмет психологического исследования / Н. П. Ничипоренко, В. Д. Менделевич // Психол. журн. — 2006. — Т. 27, № 5. — С. 50–59.
9. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: способность, ее развитие и диагностика / Л. А. Регуш. — Киев, 1997. — 88 с.
10. Сумина Н. Е. Взаимосвязи антиципационной состоятельности с личностными свойствами и их влияние на семейные взаимоотношения / Н. Е. Сумина // Психология. — Пермь, 2007. — № 14. — С. 14–17.
11. Сурков Е. Н. Процессы антиципации и их организация в деятельности человека: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Е. Н. Сурков. — Л., 1985. — 37 с.
12. Шестопалова К. М. Особистісні чинники прогнозування майбутнього / К. М. Шестопалова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. «Психологія». — 2010. — Т. 18, вип. 16, № 9/1. — С. 131–138.

References

1. Bazilevich T. F. Anticipacija v strukture dejstvij razlichnogo zamysla / T. F. Bazilevich // Psihol. zhurn. — 1988. — Т. 9, № 3. — С. 121–131.
2. Batrachenko I. G. Anticipacija jak produkt evoljucii / I. G. Batrachenko // Naukovij visnik Pivdennoukr. derzh. ped. un-tu im. K. D. Ushins'kogo. — 2009. — № 1. — С. 44–50.
3. Bikova S. V. Individual'no-tipologični pokazniki shil'nosti do riziku: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.01 / S. V. Bikova. — Odesa, 2008. — 22 s.
4. Verojatnostnoe prognozirovanie v dejatel'nosti cheloveka / Pod red. I. M. Fejgenberga, G. E. Zhuravleva. — M.: Nauka, 1977. — 391 s.
5. Issledovanie prognozirovanija v psihologii [Elektronij resurs]. — Sposib dostupu: URL: <http://belkon.ru/content/view/734/35/>
6. Kornilova T. V. Risk i myshlenie / T. V. Kornilova // Psihol. zhurnal. — 1994. — Т. 15, № 4. — С. 20–32.
7. Lomov B. F. Anticipacija v strukture dejatel'nosti / B. F. Lomov, E. N. Surkov. — M., 1980. — 279 s.
8. Nichiporenko N. P. Fenomen anticipacionnyh sposobnostej kak predmet psihologičeskogo issledovanija / N. P. Nichiporenko, V. D. Mendevich // Psihol. zhurn. — 2006. — Т. 27, № 5. — С. 50–59.
9. Regush L. A. Psihologija prognozirovanija: sposobnost', ee razvitie i diagnostika / L. A. Regush. — Kiev, 1997. — 88 s.
10. Sumina N. E. Vzaimosvjazi anticipacionnoj sostojatel'nosti s lichnostnymi svojstvami i ih vlijanie na semejnye vzaimootnošenija / N. E. Sumina // Psihologija. — Perm, 2007. — № 14. — С. 14–17.
11. Surkov E. N. Processy anticipacii i ih organizacija v dejatel'nosti cheloveka: avtoref. dis. ... d-ra psihol. nauk: 19.00.01 / E. N. Surkov. — L., 1985. — 37 s.

12. Shestopalova K. M. Osobistisni chinniki prognozuvannja majbutn'ogo / K. M. Shestopalova // Visnik Dnipropetr. un-tu. Ser. «Psihologija». — 2010. — Т. 18, вип. 16, № 9/1. — S. 131–138.

Бунас А. А.

аспирант

Днепропетровского национального университета имени Олеса Гончара

ПРОГНОСТИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК СОЦИАЛЬНО ЗНАЧИМОЕ СВОЙСТВО ЛИЧНОСТИ В ПРОЯВЛЕНИИ СКЛОННОСТИ К РИСКОВАННОМУ ПОВЕДЕНИЮ

Резюме

В настоящее время актуальным становится исследование такого поведения, которое связано с риском. В статье рассматривается феномен склонности к рискованному поведению как предмет научно-психологического изучения и как характеристика человеческого существования. В статье отражены результаты экспериментального исследования, целью которого было выявление роли уровня прогностической компетентности при реализации обдуманного поведения в контексте социального взаимодействия человека.

Ключевые слова: склонность к риску, рискованное поведение, личностные черты, прогностическая компетентность.

Bunas A. A.

post-graduate student

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

PREDICTIVE COMPETENCE AS A SOCIALLY IMPORTANT PROPERTY OF THE INDIVIDUAL IN THE MANIFESTATION OF THE PROPENSITY TO RISKY BEHAVIOR

Abstract

Background. Currently observed upsurge of interest in definition integrative place of the human predictive ability in general structure of mental reflection for provide the harmony of the mental world of man, that appears guarantee for successful own potential. So important is the problem of predicting the future and build it in the context risky behavior of the individual. **Objectives.** The paper verifies the assumptions about the role of forming predictive competence in shaping social behavior that stipulate individual behavior regulation in the process of life and influence on his/her achievement of success as to adaptation of social interaction conditions.

Method. cluster analysis method was carried out with the help of K-means algorithm on a **sample** of 215 persons (108 men and 107 women), 18–35 years old. In the result of data processing, there were defined groups with different levels of manifestation of represented features.

Results. The obtained results show that prediction results and consequences of their own behavior (including risk) largely determines the decisions to be taken by the person that it is and how it will do in a given situation. The more conscious future, the better this opportunity influence on its formation, but also the more difficult to recog-

nize. **Conclusions.** The risk activity may be characterized as certain type of adjustment to emerging conditions of situation, search of decisions and ability to use subjective experience in the process of solution.

Key words: risky behavior, predictive competence, personality, anticipation.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2014

УДК 159.922.7

Варнава У. В.

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи Інституту інноваційної та післядипломної роботи ОНУ імені І. І. Мечникова 65026, Одеса, вул. Дворянська, 2
e-mail: ulyankk@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ ПІДБОРУ МЕТОДІВ КОРЕКЦІЇ НЕКОНСТРУКТИВНИХ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ДОШКІЛЬНИКІВ

У статті розглянуто проблеми підбору індивідуальних методів роботи з проблемою корекції копінг-стратегій дітей дошкільного віку. У вибірці дітей, з якими проводилась робота, причиною зміни у поведінці та когнітивному розвитку причиною був безконтрольний перегляд програми телепередач. Організація професійної роботи є обов'язковою частиною корекційної роботи з дітьми.

Ключові слова: захисні механізми, копінг-стратегії, корекційна робота, гра, дошкільний вік.

Для сучасної психологічної науки актуальним є підбір індивідуального методу корекції певної проблеми дитини. Зміст проблеми (діагностика) є обов'язковою частиною роботи психолога та соціального працівника, однак подальша робота повинна містити ефективні методи впливу та допомоги. Відсутність науково-методичного забезпечення, спрямованого на психологічну допомогу дітям дошкільного віку, які мають проблеми у доланні наслідків безконтрольного перегляду телевізора, негативно відображається на загальній адаптації дитини до соціуму та умов дошкільного навчального закладу, на стані їх соматичного здоров'я, збільшує кількість дітей з проблемами розвитку емоційно-вольової сфери та зменшує успіх навчально-виховного процесу взагалі. На цьому фоні вивчення психологічних особливостей розвитку захисних механізмів дітей дошкільного віку, а також розробка методів профілактики та корекції наслідків безконтрольного перегляду телевізора, відповідно до вікових особливостей дошкільників, дозволить значно підвищити рівень психологічної допомоги даній категорії дітей.

Викладення основного матеріалу:

Системний розгляд проблеми використання захисних механізмів дітьми дошкільного віку, які безконтрольно дивляться телевізор, в умовах дошкільного навчального закладу вимагає застосування комплексу заходів щодо подолання зазначеної проблеми, яка містить консультативну, просвітницьку роботу з батьками та вихователями, а також проведення корекційної, адаптаційно-розвивальної та профілактичної роботи з дітьми.

Наші попередні дослідження розвитку захисних механізмів у дітей дошкільного віку під впливом безконтрольного перегляду дозволили зробити наступні висновки: у дітей, які увійшли до групи тих, що дивляться

телевізор під контролем дорослих, виявлено більшу відповідність психологічних проявів віковій нормі, ніж у дітей, які знаходяться в умовах безконтрольного перегляду телебачення. Виявлено, що безконтрольний перегляд програм телепередач дошкільниками негативно позначається на показниках розвитку когнітивних процесів дитини, емоційних станів та властивостей, поведінкових стратегій, що, в цілому, свідчить про активізацію захисних механізмів психіки як засобів психічної адаптації до вимог ексквізитної ситуації.

Вищезазначені результати дослідження вимагали розробки системи корекції та профілактики наслідків безконтрольного перегляду програм телепередач дітьми дошкільного віку, а саме системних виявів труднощів психічної адаптації, які виникають, оскільки захисні механізми, що активізуються за цих умов, не здатні забезпечити оптимальне функціонування та гармонійний розвиток особистості дитини. Як вже раніше зазначено, захисні механізми психіки викривляють сприйняття реальності, роблять її менш хворобливою для дитини, але не сприяють повновагомій адаптації та призводять до негативних змін особистості дитини, таких як затримка когнітивного розвитку, емоційно-вольові порушення тощо. Подолання зазначеної проблеми вимагає застосування комплексу заходів, що містить консультативну, просвітницьку роботу з батьками та вихователями, а також проведення корекційної, адаптаційно-розвивальної та профілактичної роботи з дітьми.

З робіт А. М. Прихожан, для підвищення ефективності психологічної допомоги дошкільникам, які використовують неефективні захисні механізми, окрім безпосередньої роботи з дітьми, необхідна додаткова «терапія середовища», як родинного (сім'я), так і суспільного (співробітники та вихователі дошкільного закладу) [5]. Тобто це складає блок «додаткових факторів». Найбільшої ефективності психологічної допомоги можливо досягнути лише із залученням «значущих» дорослих, якими є для дитини батьки або опікуни та вихователі.

Тож для успішної корекції поведінкової, емоційно-вольової та когнітивної сфер дитини необхідно сформувані в неї позитивну установку до спілкування з психологом, вихователями, батьками та сумісних ігор з однолітками, а також активізувати дослідницьку активність дитини. Але обов'язковою є умова — мінімальна кількість часу, який дитина проводить у перегляді телевізора. Саме це було використано як засіб компенсації телевізору як значущого об'єкту для дитини та засобу проведення часу вдома. Це залежить від обізнаності дорослих з питань розвитку неефективних захисних механізмів у дітей дошкільного віку та професійної майстерності вихователів, доброзичливого та уважного ставлення до дитини з боку як вихователів, так і батьків (опікунів).

На думку Н. Д. Ватутіної [3], неодмінною умовою ефективної допомоги дитині є забезпечення єдності педагогічного впливу сім'ї та дошкільного закладу. Проте проведення корекційної та профілактичної роботи потребує залучення не тільки дітей та батьків, а перш за все потребує узгодженої та цілеспрямованої роботи всіх спеціалістів дошкільного навчального

закладу, що забезпечить ефективне виховання та розвиток дошкільників в умовах дошкільного навчального закладу. Виходячи з вищесказаного, основними завданнями роботи психологічної служби дошкільних навчальних закладів № 88 та № 274 з корекції поведінкової, емоційно-вольової та когнітивної сфер дитини ми вважаємо наступні:

- забезпечення індивідуального психолого-педагогічного підходу для дітей, які відчувають труднощі у засвоєнні учбового матеріалу за програмою навчання у дошкільному навчальному закладі;

- попередження перевтомлення через невідповідність індивідуальних можливостей дитини організації та вимогам навчально-виховного процесу;

- знайомство та навчання батьків дітей, які відвідують дошкільні навчальні заклади, з проблемами психологічних особливостей розвитку захисних механізмів дітей дошкільного віку;

- знайомство та навчання вихователів та адміністрації дошкільних навчальних закладів з проблемою психологічних особливостей розвитку захисних механізмів дітей дошкільного віку;

- створення оптимальних середовищних умов для перебування дитини в дошкільному навчальному закладі;

- підтримка та допомога дітям у повсякденні з ціллю закріплення використання ефективних захисних механізмів психіки.

Спираючись на окреслені завдання, ми розробили систему роботи працівників дошкільного навчального закладу, яка охоплює взаємодію багатьох спеціалістів, таких як: завідувач, методист, психолог, вихователь, медична сестра, лікар, музичний керівник тощо [6].

Проведення корекційної та профілактичної роботи з корекції наслідків впливу механізмів психічного захисту у поведінковій, емоційно-вольовій та когнітивній сферах дитини дозволяє знизити кількість дітей, які використовують неефективні захисні механізми психіки, проте не завжди є ефективним шляхом подолання вказаної проблеми. Переважно це стосується тих дітей, які з різних причин рідко відвідують дошкільний навчальний заклад, робота з батьками (опікунами) яких не є ефективною та результативною або за причиною інших додаткових факторів.

На думку дослідників (Т. Г. Жаровцева, О. Л. Кононко, О. І. Мещеряков), пластичність нервової системи, вікові особливості дошкільників збільшують можливості тренування здатності адаптуватися, поширюють ресурси активної перебудови особистості відповідно до вимог середовища, його умов, дозволяють обирати адекватні до ситуації копінг-стратегії поведінки.

Зміст та характер психологічної допомоги визначається тими наслідками, до яких призвів безконтрольний перегляд телевізора. У сучасній психологічній науці існують різні підходи до вирішення проблеми порушень у поведінковій, емоційно-вольовій та когнітивній сферах в дітей. Виділемо найбільш суттєві у роботі підходи.

За Т. О. Смолевою, М. І. Чистяковою, найважливішою є симптомокорекція, яка спрямована на подолання в поведінці, емоційно-вольовій та когнітивній сферах дитини виявлених негативних проявів.

О. І. Захаров, О. В. Хухлаєва вважають ефективною корекцію, спрямовану на усунення тих або інших чинників, переважно зовнішніх (додаткових факторів), що сприяють прояву неефективних захисних механізмів у дитини дошкільного віку. А саме певних ситуацій, форм спілкування з іншими людьми, умов середовища тощо.

За дослідженнями І. В. Дубровіної, В. В. Лебединського, Л. А. Снігур та інших слід у корекційно-розвиваючій роботі приділити увагу саме психічному розвитку дитини та створенню оптимальних можливостей та умов для особистісного та інтелектуального розвитку дитини.

У вітчизняній психології гра розглядається як діяльність, у якій дитина навчається орієнтуватися у відносинах між людьми, опановує початкові навички кооперації та сумісної діяльності. Саме у грі виникають і диференціюються нові види діяльності.

Гра — вид діяльності, який полягає у відтворенні дітьми дій дорослих і відносин між ними, спрямований на пізнання навколишнього середовища. У процесі гри у дитини з'являється потреба активно впливати на речі, предмети, що її оточують. Вона розвиває та формує інтелектуальні, емоційні, вольові якості особистості дошкільника [1; 7].

За своїм походженням і змістом гра є соціальним явищем, зумовленим розвитком суспільства і його культури. Це особливі форми життя дитини у суспільстві, діяльність, у якій дитина в ігрових умовах виконує ролі дорослих, відтворює їхнє життя, працю, стосунки. Гра — це форма пізнання світу, провідна діяльність, в якій дитина задовольняє свої пізнавальні, соціальні, моральні, естетичні потреби. Головна потреба дошкільника — бути повноправним членом суспільства, жити і почувати себе на рівні з дорослими. Однак реально включитися у доросле життя він не може. Для нього побут дорослого складний і перевищує обмежені можливості дошкільника. Дитина зіштовхується з протиріччям: прагненням бути як дорослий і неможливістю реалізувати це прагнення. У цьому полягає суперечливість соціальної ситуації розвитку дитини. У грі дитина долає це протиріччя між прагненням до більшої самостійності, активної участі у житті дорослих із реальними можливостями щодо цього.

Гра у дошкільному віці зумовлює якісні зміни у психіці дитини. В ігровій діяльності найінтенсивніше формуються психічні якості й особистісні риси дитини, тобто основні новоутворення, які готують перехід дошкільника до наступного вікового етапу — молодшого шкільного. Розвиток дітей у грі відбувається, перш за все, за рахунок різноманітної спрямованості її змісту. Існують ігри, спрямовані на фізичне (рухливі), естетичне (музичні), розумове (дидактичні та сюжетні) виховання. Багато з них, в той же час, сприяють етичному вихованню (сюжетно-рольові, ігри-драматизації, рухливі та ін.).

Ігрова діяльність впливає на формування довільних психічних процесів: у грі починають розвиватися довільна увага і пам'ять. В умовах гри діти краще зосереджуються. Цю властивість було використано у корекційно-розвивальній роботі з дітьми. Свідома мета (зосередити увагу, запам'ятати і пригадати) вирізняється дитиною найлегше у грі. Її умови вимагають

від дитини зосередженості на предметах, включених в ігрову ситуацію, на змісті дій і сюжету. Дитина, яка не буде уважною до того, що вимагає попередня ігрова ситуація, не запам'ятає умов гри, буде відсторонена од-нолітками. Ця ситуація часто зустрічалась на корекційних заняттях. Але потреба у спілкуванні, емоційному заохоченні вимагає від дитини ціле-спрямованої зосередженості і запам'ятовування, діти поступово пристосо-вуються.

В ігровій ситуації дошкільник вчиться діяти із заміником предме-та — дає замінику нову (ігрову) назву, діє з ним відповідно до назви, використовує різні предмети різного призначення для однієї дії. Предмети-замінники стають опорою для мислення. На основі дій з ними дитина вчиться міркувати про реальний предмет, уявляє реальну дію з ним і за-своєє норму діяльності. Поступово ігрові дії з предметами скорочуються, дитина навчається міркувати про предмети, уявно діяти з ними.

Розвиток особистості дитини здебільшого можливий саме завдяки грі, оскільки через неї вона пізнає поведінку і взаємини дорослих людей, які ста-ють зразком для її поведінки. У грі дитина набуває основних навичок спіл-кування, якостей, необхідних для встановлення контактів з однолітками.

Ігрова діяльності також є чинником волі дитини. Саме у грі спочатку вона виявляє здатність добровільно, з власної ініціативи, підкорятися різ-номанітним вимогам умов гри. Та й сама роль втілює у собі певні правила, є завданням, яке розв'язує дитина з вольовими зусиллями.

Ігрова діяльність наділена найбільшими можливостями для формуван-ня дитячої спільності, у ній найповніше активізується суспільне життя дітей, вміння контактувати, вирішувати ситуативні конфлікти.

У процесі ігрової діяльності зароджуються і диференціюються нові види діяльності дитини: формується зображувальна діяльність, вперше з'являються та розвиваються елементи праці і навчання. Використання ігрових прийомів, дидактичних ігор забезпечує відповідність природі ди-тини дошкільного віку. Саме гра створює зону найближчого психічного розвитку (Л. С. Виготський) [2].

На думку Р. С. Абрамової [4], у грі дошкільнята вчаться терпінню і ко-оперативності — тим якостям, які роблять дитину і дорослого партнерами, людьми, здатними взаємно відкрити один одному думки і почуття в ін-тересах спільної справи, без страху бути незрозумілими або знеціненими. Стосунки з чужими дорослими (вихователь, психолог) будуються за безосо-бовими правилами, які передбачають збереження психологічної дистанції, ніби окреслюють межі території, місця, зайнятого кожною людиною. Ви-значення дистанції пов'язане для дитини зі сприйняттям позиції дорос-лого; позначення дистанції — це правила впливу; збереження дистанції — утримання меж свого психологічного простору від впливу іншої людини. Всього цього дитина навчається в груповій грі з однолітками.

Саме освоєння такого виду гри, як гра з однолітками, є важливим за-вданням розвитку дошкільного періоду. У грі з однолітками, де помилки у визначенні і збереження дистанції легко виправляються обома сторо-нами, тим самим накопичується корисний взаємний досвід переживання

опору кордонів чужого психологічного простору і свого теж. Як вважає Г. С. Абрамова, будь-яке з'ясування стосунків між однолітками, навіть бійка, більш чесний і справедливий спосіб вирішення проблеми місця у спільній діяльності, ніж дотримання підтримуваних зовнішнім контролем (присутність дорослого). Дітям 5–7 років життєво необхідні такі ситуації, коли дорослий знаходиться поруч з ними, але не разом. Здійснення таких ігор дітьми та з дітьми від дорослої людини вимагає усвідомлення її власної готовності і можливості бути терпимою і виявляти прагнення до кооперативності.

Як зазначає А. А. Рояк [1], гра з однолітками для дошкільника — це і своєрідна групова психотерапія, де він може хоча б на час звільнитися від негативних емоцій. Діти цього віку охоче граються «у війну». Це пов'язано з тим, що гра у війну виконує функцію компенсації напруги, яка виникає у дитини від впливом безконтрольного перегляду телевізора.

До кінця дошкільного періоду дитина освоює свій психологічний простір і можливість життя в ньому. Небезпека цього періоду полягає в тому, що дитина ще не знає міри своїм фізичним та розумовим можливостям, тому її вплив на себе і оточуючих може бути надмірним. Тому дорослим людям належить важлива регулююча і спрямовуюча роль у розвитку особистості дитини-дошкільника. Тому гра у випадку колективної спрямованості повинна бути керована дорослим: психологом, вихователем. Керування грою, створення належних умов дозволяє психологу коригувати поведінку дитини та її положення в колі однолітків. Особливості формування взаємин дошкільників у спільній грі, залежність їхніх особливостей від рівня організації ігрової діяльності розглянуто в роботах В. І. Гарбузова [Мухина]. І допомагає спеціалісту спрямовувати вплив гри на особистість дитини, діяльність, емоційний стан та отримувати необхідний терапевтичний вплив. Психологічний механізм корекційного впливу гри полягає в систематичному контролі за процесом гри та негайному підкріпленні адекватних поведінкових реакцій дорослим [6].

Зважаючи на багатофункціональність та різноспрямованість впливів ігрової корекції та враховуючи вікові особливості дошкільників, цей метод ми обрали для своєї роботи як оптимальний, як засіб корекції та профілактики негативних психологічних особливостей розвитку захисних механізмів психіки дітей дошкільного віку. Ігрова корекція знаходить своє застосування як самостійний метод і в комплексній взаємодії з іншими методами: ігрова терапія, терапія мистецтвом, казкотерапія, психогімнастика, пісочна терапія та інші. Зупинимось на короткому огляді кожного з них.

А. Співаковська вважала, що для того, щоб включити в дію механізм перебудови поведінки несміливих у спілкуванні дітей, необхідно змінити умови, тобто вивести з того середовища, в якому з'явилися небажані форми поведінки.

За А. Захаровим [4] метою корекції є перенесення негативних емоцій і якостей дитини на ігровий образ. Діти наділяють персонажів власними негативними емоціями, рисами характеру, переносять на ляльку свої недоліки.

Ігрова психотерапія застосовувалась для досягнення наступних цілей: соціальний інфантилізм, замкненість, фобічні реакції, надконформність і надслухняність, порушення поведінки і шкідливі звички, при агресивності в поведінці як засіб покращення емоційного стану дитини після психологічної травми, для зниження страхів, при корекції труднощів у навчанні, відставанні у мовному розвитку, покращенні «Я-концепції».

Можна відмітити наступні основні психологічні механізми корекційного впливу гри:

1. Моделювання системи соціальних стосунків в наочно-дієвій формі в особливих ігрових умовах.

2. Зміна позиції дитини в напрямку подолання пізнавального і особистісного егоцентризму і послідовної децентрації, завдяки чому відбувається усвідомлення власного «Я» в грі і зростає рівень соціальної компетентності і здібності до вирішення проблемних ситуацій.

3. Формування реальних відносин партнерства та співробітництва.

4. Організація поетапної обробки в грі нових, більш адекватних способів орієнтування дитини в проблемних ситуаціях, їх інтеріорізація, засвоєння.

5. Формування здібності дитини до довільної регуляції діяльності на основі підпорядкування поведінки системі правил.

Висновки:

1. Визначення основних завдань роботи психологічної служби дошкільних навчальних закладів з корекції поведінкової, емоційно-вольової та когнітивної сфер дитини є запорукою ефективності роботи психологічної служби дошкільного навчального закладу.

2. Гра є природним механізмом розвитку дитини дошкільного віку.

3. Доцільним є використання у корекційній роботі з дітьми, які безконтрольного дивляться телевізор, саме ігрової терапії.

4. У грі присутні всі необхідні показання для розвитку дитини та гармонізації наслідків безконтрольного перегляду телевізора.

5. Звичайно, ігрова терапія не єдиний метод, який буде корисним при роботі з дошкільниками у корекції неконструктивних копінг-стратегій. У подальшому вважаємо доцільним розглянути інші технології корекційної роботи психолога у дошкільному навчальному закладі.

Список використаних джерел і літератури

1. Варнава У. В. Теоретико-методологічний аналіз основних підходів у дослідженні захисних механізмів психіки / У. В. Варнава // Вісник Одеського національного університету. — 2009. — Т. 14, вип. 6. — С. 4–9.
2. Выготский Л. С. Проблемы возраста / Л. С. Выготский // Собр. соч.: в 6 т. — М.: Педагогика, 1984. — Т. 4. — С. 244–268.
3. Завражин С. А. Агрессивные фантазии в детском и подростковом возрасте / С. А. Завражин // Вопросы психологии. — 1993. — № 5. — С. 43–49.
4. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку [Текст]: навч.-метод. посіб. / Тамара Олександрівна Піроженко; за наук. ред. Т. Піроженко, С. Ладивір, Ю. Маланюк. — Тернопіль: Мандрівець, 2010. — 136 с.

5. Проблемы детской игры: Психолого-педагогический аспект / Под ред. Н. Н. Поддьякова, Н. Я. Михайленко; Научно-исследовательский институт дошкольного воспитания Академии пед. наук СССР. — М.: Педагогика, 1987. — 192 с.
6. Смокова Л. С. Межкультурная компетентность как ключевая квалификация современного образования [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://psihologia.biz/psihologiya-psi-hologiya-obschaya_693/smokova-lyudmila-stepanovna-mejkulturnaya-18325.html
7. Эмоциональное развитие дошкольника / [Под ред. А. Д. Кошелевой]. — М.: Просвещение, 1985. — 176 с.

References

1. Varnava U. V. Teoretiko-metodologichnyy analiz osnovnykh pidozhiv u doslidzhenni zahisnykh mehanizmiv psihiki / U. V. Varnava // Visnik Odes'kogo natsional'nogo universitetu. — 2009. — Т. 14, вип. 6. — С. 4–9.
2. Vygotskiy L. S. Problemy vozrasta / L. S. Vygotskiy // Sobr. soch.: v 6 t. — М.: Pedagogika, 1984. — Т. 4. — С. 244–268.
3. Zavrazhin S. A. Agressivnye fantazii v detskom i podrostkovom vozraste / S. A. Zavrazhin // Voprosy psihologii. — 1993. — № 5. — С. 43–49.
4. Pirozhenko T. O. Osobistist' doshkil'nika: perspektivi rozvitku [Tekst]: navch.-metod. posib. / Tamara Oleksandrivna Pirozhenko; za nauk. red. T. Pirozhenko, S. Ladivir, Yu. Malanuk. — Ternopil': Mandrivets', 2010. — 136 s.
5. Problemy detskoj igry: Psihologo-pedagogicheskiy aspekt / Pod red. N. N. Poddiakova, N. Ya. Mihailenko; Nauchno-issledovatel'skiy institut doshkol'nogo vospitaniya Akademiya ped. nauk SSSR. — М.: Pedagogika, 1987. — 192 s.
6. Smokova L. S. Mezhkul'turnaya kompetentnost' kak kluchevaya kvalifikaciya sovremennogo obrazovaniya [Elektroniy resurs]. — Rezhim dostupu: http://psihologia.biz/psihologiya-psi-hologiya-obschaya_693/smokova-lyudmila-stepanovna-mejkulturnaya-18325.html
7. Emocional'noe razvitie doshkol'nika / [Pod red. A. D. Koshelevoy]. — М.: Prosveschenie, 1985. — 176 s.

Варнава У. В.

кандидат психологических наук, старший преподаватель кафедры социальной работы Института инновационной и последиplomной работы ОНУ имени И. И. Мечникова

ОСОБЕННОСТИ ПОДБОРА МЕТОДОВ КОРРЕКЦИИ НЕКОНСТРУКТИВНЫХ КОПИНГ-СТРАТЕГИЙ ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме

В статье рассмотрены проблемы подбора индивидуальных методов работы с проблемой коррекции копинг-стратегий детей дошкольного возраста. В выборке детей, с которыми проводилась работа, причиной изменений в поведении и когнитивном развитии был бесконтрольный пересмотр программы телепередач. Организация профессиональной работы является обязательной частью коррекционной работы с детьми.

Ключевые слова: защитные механизмы, копинг-стратегии, коррекционная работа, игра, дошкольный возраст.

Varnava U. V.

Candidate of psychological science, senior lecturer
Odessa National I. I. Mechnikov university, Institute of the innovation
postdiploma education, the chair of the social theories

FEATURES SELECTION CORRECTION METHODS UNCONSTRUCTIVE COPING STRATEGIES PRESCHOOLERS

Abstract

In this article is set out modern researchers problems the mechanisms of protective personality. Analyzed the main researchers selected issues in modern Ukrainian and foreign psychological science. The is the results of empirical research coping strategies and the behavior preschool children and protective mechanisms.

Therefore, for successful correction of behavioral, emotional and cognitive spheres of the child, it is necessary to create in it a positive attitude to communication with psychologists, educators, parents and compatible games with their peers. It is also important to enhance the research activity of the child. Essential for the effectiveness is the minimum amount of time that the child spends watching TV. It was used as a means of compensating the TV as a significant object for the child and means spending time at home. It depends on the awareness of adult development ineffective protective mechanisms in children of preschool age and professional skills of teachers, friendly and attentive attitude to the child by both Tutors, and parents (guardians).

Play therapy is a method of psychotherapy for children and adults using games. In the work with children game adjusts negative attitudes, fears, insecurities that are suppressed by the child develops the child's ability to communicate, increases the range of available for child action items.

Key words: mechanisms of defense, coping strategies, contemporary theory, adaptation, behavior, preschool age.

Стаття надійшла до редакції 06.05.2014

УДК 316(074.8)

Genkova P.

Professor Dr., Business Psychology,
University for Applied Science Osnabrueck, Germany
e-mail: petia@genkova.de

SOCIAL PERCEPTION AND CROSS-CULTURAL COMMUNICATION — PSYCHOLOGICAL ASPECTS

This article deals with the subject of cross-cultural psychology. It is discussed how a Cross-cultural study should be designed and presented or which factors may be considered in terms of the culture in order to obtain valid results.

One should take into account the ethical problems of data collection, and also avoid the own ethnocentric or egocentric perception and thought patterns. These thought patterns are presented and discussed. In addition, the differences of cross-cultural psychology and cultural psychology are discussed. Further, the psychological implications of intercultural communication will be treated.

Key words: cross-cultural psychology, cultural psychology, culture, data collection, Intercultural Communication.

Economic globalization has triggered a resurgence of intercultural communication after the boom in the 80s. Nevertheless, it is important to determine the position of intercultural communication in science, because this is usually located in the niche of various disciplines and seldom belongs to the mainstream.

The attempt to establish the intercultural communication as a discipline itself, usually fails due to the demands of several scientific disciplines which see the object of Intercultural Communication solely predestined to for themselves. In contrast, the range of training for Intercultural Communication blooms enormous. These trainings teach expatriates, foreign workers or migrants in cultural competence; despite their goodwill, many trainings are ethnocentric and therefore their fail in their ambitions. It promised long-term thinking and behavioral changes that will increase the adaptive capacity of people to foreign in general, to foreign cultures and the unknown. Often data are cited from psychological studies, but explanations as to why we are dealing with one or the other thought and behavior patterns are missing (Genkova, 2009a, b). An almost unlimited Intercultural competence is required and it is expected to acquire this in the shortest time, however, the simple rules of well-functioning human relationships are disregarded. Due to the abundance of trainings offered and the high appreciation of intercultural competence, this application-oriented area used several concepts and finds approaches from several scientific disciplines. One of these approaches is the psychology — more specifically — the social psychology. Subject matter of psychology is behavior, experience and consciousness of the people, its development over the life span, its internal (settled in the individual) and external

(in the environment localized) conditions [24]. Social psychology deals with thoughts, feelings and actions of individuals that are influenced by the perception, imagined or implicit presence of others [5].

Intercultural Communication and Psychology

The psychology sees itself long ago as a universal science. Findings from empirical studies are applicable to everything and it is not according to cultural affiliation, but distinguished by other characteristics, whether demographic variables- age, sex, occupation or personality dispositions, motivation, etc.. As the Cross-cultural psychology is not part of the mainstream psychology, this is not about constructs that are already firmly established [8].

Many psychological theories and studies are based on random samples from the United States and — generally speaking — from the western industrialized nations. This is the reason for the problematic claim of psychology to be a universal science. These western studies are used for general statements which are considered as representative for the whole world. A study of aggressive behavior (thereby psychology student are often volunteers who have psychological precognition) is so far cited as generally applicable to the phenomenon of aggression. On the other hand, studies outside the United States are always referred as «the case of e.g. the Netherlands» and / or must be described so.

The mainstream psychology is often accused of culture-bound or culture-blind [14]. With the intention to illustrate the differences between cultural psychology (cultural) and Culture Comparative Psychology (cross-cultural psychology), it requires the definition of the object of cultural comparison Psychology. Eckensberger understands by it:

Cross-cultural research in psychology is the explicit, systematic comparison of psychological variables under different cultural conditions in order to specify the antecedents and processes that mediate the emergence of behaviour differences.

The definition focused on the behavior differences in different cultural contexts.

What is now the subject of cross-cultural psychology? Cross-cultural psychology is not equal cultural psychology. For research the latter has the influence of culture on individuals. In addition, the Cross-cultural psychology has the claim to compare this influence in different culture models. Since the present psychology sees itself as an empirical science and this also implement, the Cross-cultural psychology is in this respect no exception [18].

The Cross-cultural psychology has still problems to research the behavior and experience from this perspective, because the understanding and definition of behavior and experience are actually culturally conditioned and therefore different. At first glance, the thought and behavior patterns look simple and logical because we are «uneasy» due to our own social ideas and opinions. Of course, the others or the «strangers» distinguish of us, after all they are «foreign» or just «different».

But it is not only the task of cultural comparison psychology to The real problem of this bias is that any comparison is made in those categories that

we use as a benchmark and that reflects our cultural understanding. In this sense we stay culturally biased and judge adjudicate on the others. Psychology is a scientific discipline that is mainly a product of anthropological, western reflections and their institutionalization in different disciplines. Therefore, we can state that the origin of the culturally-related psychology is related to a ethnocentric project, which is connected with the Western quest for self-understanding in the reflection of the other. This applies both for the antique, the Middle Ages, the Renaissance, as well as for the reconnaissance [14]. The interest in the «other» and their morals and behavior which are different from our own, already began in ancient times. Each border crossing is a prerequisite for this interest. Hence the term «barbarians» — these were in ancient Greece all those who could not speak Greek and therefore they thought different — not like the «democratic Greeks». The Greek cities were also a kind of living Spirit Community [15]. Therefore, it is understandable that this interest is amplified in the age of globalization.

The Cross-cultural psychology saw itself at first not as a discipline of psychology, but as a function of a particularistic methodological strategy of mainstream psychology, the so-called cross-cultural perspective [14]. In this sense, the Cross-cultural psychology are defined by their methods. In the current presentations of the research priorities of Cross-cultural psychology it can be found that these also imply the research priorities of cultural psychology and include the relationship between culture and psychology (s. u.) [vgl. 4].

What the memory is for a person, the culture is it for the society [22]. In contrast to cultural studies and philosophical interpretations, the psychological approach is based on the fact that people are more similar than different [22]. In this context, the universal features of the behavior are sought [16; 22]. All people differ between love and hate, aggression and prosocial behavior, as well as formal and intimate relationships [22]. As Brown confirmed all people own language, food traditions, art, myth, religion, family structures, economic systems, governments, wars, hygienic habits and incest taboo. But these categories diverge in their representation. Accordingly, the categories are universal, but their mode — how they are expressed — is different. But this occurs to a different problem, because the process of stereotypes often either overestimated or underestimated the commonalities. Of course, the two approaches can not be accepted. The tendency to think that a person is similar to A, B, C, ..., N and different compared to X, Y and Z, belongs accordingly to the universal features of human behavior [22]. But here should be taken into account that the culture is sometimes too much to «claimed» to explain differences or commonalities, and to confirm what is not directly explainable or recognizable [13]. In the manner as a helpless doctor does who finds no causal explanation for a disease and therefore says that those complaint is psychosomatic. In their immature the statement sounds: «People in culture A are different from people in B culture because culture A differs from culture B.» All this is happening because without considering the personality relevant variables (due to different socialization and the included cultural model) only

a phenomenon with its characteristics [13]. is taken into account in the research. Triandis (1994) suggests a qualification of the relevant cultural attributes (s. chart 1). The principal idea is always to take into account that every culture is unique, just like any person is, but science is working with generalizations and general statements and latter therefore is highlighted.

Table 1

Qualification of the relevant cultural attributes according to Triandis, 1994

<p>At comparing culture is very often said: «The people of culture X are all like this or that». Or «People in culture Y do this and that.» That's why it is always very important to keep in mind the following aspects (gekürzt dargestellt, Triandis, 1994):</p>
<p>1. Cultures (cultural models) and societies are enormous heterogeneously. This is also the reason that large national units are considered for a replacement for the culture. But closely observed nations and cultures are very different concepts. The term «nation» has however enforced as a designation for a sample from which the data originates without bringing additional information. Within a culture, there are many different people. That should be better considered in each statement. «Americans eat pizza» is indeed a fundamentally correct statement, but there are also Americans who do not eat pizza, are on a diet or even are allergic to pizza. It is therefore better to say: «Many Americans eat pizza».</p>
<p>2. No description of a culture focused on the prototype of the individuals in this one culture. If we use a particular word, for example, «Yellow», we work with different stimuli as if they were identical. Our eye differentiates between 7.5 million colors, but we hardly use more than 40 color names, because we group the color stimuli into categories. Similarly, there are many people who are maybe members of the same culture.</p>
<p>3. Culture is a term that is often mistaken and mixed, with language, geographical location, history, religion, social class, race, rural-urban residential status, nationality, and many other categories. If we want to assess what we are talking about precisely, we need to specify all these relevant categories. But to do that, we lack necessary information most of the time in the. When people express themselves through a particular behavior pattern, their «sample elements» show from a culture according to their affiliation with certain groups whose religion, social class or demographic categories. The «scooping» of «our own culture» can not correspond to the national culture. Accordingly, people are on a different level of acculturation and have different ways of bypassing the contact with other cultures. This applies to both the consume of the mass media as well as the direct changes in their own culture. The national culture is only one of the aspects of influence in terms of culture models. Note: Here one should also consider that there are within a nation (nation-state) several cultural groups, or several cultures that are different from each other. Some ethnic groups are still different even if they have been a part of a state for a long time, eg Aboriginal, African and Spanish People in America (Berry et al., 2002). Smith & Bond (1998) consider that the cultural groups are nevertheless connected within a nation by shared media, religion, education and language. Nevertheless, these nations also include many sub-groups and in a national comparison, they are involved.</p>
<p>4. Each sample of data based on a specific period of time. For example an ethnograph did a field study for two years but he published it a few years later. Meanwhile, the studied culture has already changed again. The cultures and the cultural models are constantly changing and are also strongly influenced by global events such as wars.</p>

Table 1

5. The most important consideration is to internalize that a culture does not have these or that characteristics. A culture is rather described as a culture that may have these or other characteristics.
6. Other cultures influence people through travel, commerce, mass media, missionaries and other exchange resources. The mass media often imply several American cultural elements that do not always correspond to the global ones. Some elements of foreign cultures have a longer history, others a shorter one. To recognize these elements and not to call them as «the own», is very important.

For this purpose are two other aspects to add:

Instead of talking about «culture» in cultural comparison and psychological questions, we should always prefer to talk about «cultural models». Why? In contrast to a culture that implies the historical development, the term «cultural model» is rather a cross-sectional study. Here particular patterns are addressed which are included in the model. In a culture these patterns are included in their development and modification, but they can not be detected by a study. Furthermore, this expression leads to conceptual clarity, as we speak of a model characteristic of a culture and in this way come to an answer to the question of how several or only one culture exists. At the same time we speak of cultural aspects (ie associated with the culture) and of belonging to a particular culture [8].

Also, we should speak in cultural-comparison studies from a «current culture model». The reason for this is that most cross-cultural studies represent cross-sectional studies. Therefore, we can not establish generalizations about a culture based on a limited sample at a specific time. How would it be the case in a longitudinal study? Here the term «current» would be still appropriate. Because we would indeed consider a longer period of time between time A and time B, but this section would in turn represent only a small part of the total seasonal (historical) development of a culture [8].

Culture is the framework which determines our perspective on the outside world. We do not consider other cultures «objectively» as they are, but with our eyes and how we are.

The social psychology and cognitive psychology have determined that past events shape our current perception. This basic idea also helps us to understand cultural differences. In this sense, culture influences the way in which individuals use, select and interpret information [22].

In order to perform a substantiated psychological, cross-cultural investigation methodologically and theoretically, one has to deal with the paradigms and perspectives of culture-comparative psychology, which do not belong to mainstream psychology.

In the earlier research, the emic-etic distinction occupied a very important position, it is also continue to be emphasized. The terms emic-etic arose in analogy with the language, such as phonemic. These are those lute which are only found in a language. The Phonetics however, represent lute which are present in all languages. The linguist Pick [22] introduced by derivation of these terms; Etic for the universal cultural characteristics and Emic for the cultural-specific, single features.

Etic-Perspektive: This perspective presents the local knowledge and local interpretations.

Etic-Perspektive: This perspective is considered as important because it derives the relative variations in the cultural context from variations in the behavior [18].

In this context, the three major theoretical paradigms (orientations) in the culture-comparison psychology can be defined: absolutism, relativism and universalism [3; 12].

Absolutism assumes that the psychological phenomena are the same in all cultures in a qualitative perspective (eg, depression is depression, love is love) [3]. By this is meant that culture has just a small or no role in the expression of human qualities. Therefore, the exploration of human behavior is performed by standardized instruments (there is only a linguistic transmission or translation required — imposed etic approach). This represents the early psychological perspective, which was later heavily criticized and as a result discarded.

In Relativism human behavior is seen as culturally determined. Relativism is characterized by the pursuit of avoidance of ethnocentrism and the attempt to understand the people in their own terms. The explanation of the diversity of thought and behavior patterns based on cultural patterns in which a person has developed. Therefore, comparisons are seen as problematic or ethnocentric and avoided. This paradigm represents the Emic-orientation.

The Universalism paradigm combines the two previous perspectives together. The universalism assumes that the basic features of human nature are the same for all (in particular, a construct of psychological conditions). Culture influences the development and representation of these characteristics. In this sense, culture brings the different variations of these characteristics and areas. The estimates are based on presupposed processes, but the measurements are interpreted in culturally based versions. As a result cultural comparisons should be handled with care, although many methodological principles improve the quality criteria. The interpretation of similarities and differences happens in each case culture-dependent [23]. This orientation represents the derived-etic approach. This is also the basic characteristic of most cultural comparison studies in psychology and therefore represents the current request to the Cross-cultural psychology [10; 17]. Although other orientations are ascertainable, they can be assigned to the three main perspectives [3; 4].

By the three paradigms of cultural comparison Psychology two central research concepts are addressed namely the ethnocentrism and multiculturalism.

Ethnocentrism means the exaggeration in judgment over other ethnic, rational, and cultural groups and events from the perspective of their own ethnic, national or cultural belief. As already mentioned in psychology many theories have been developed under the conditions of a particular culture, ignoring the cultural differences and their specificity. Ethnocentrism distorts our perception of other countries and social groups, and can therefore be described as a deformation (distortion) of the reality. In most cases, ethnocen-

trism is a negative evaluation of a cultural majority, whose norms and values are accepted. This majority has more impact, since it is on the majority side and thus has power over the other members [19].

In contrast, multiculturalism or cultural pluralism represents the pursuit of equality in the treatment of all social and cultural groups. Over the course of social development and research tendencies of multiculturalism it has already become the «standard» as a guiding principle in comparative psychology [19].

Consequently multiculturalism describes an individual, psychological and theoretical perspective. It promotes not only the recognition of equality for all cultural and national groups, but also the idea that different cultural groups have the right to assert their unique development and activity, as well as their values and norms. This should especially apply for those groups who live as minorities together with other national, ethnic and cultural groups [19].

To see deeper in the conceptual framework of cultural comparison Psychology, it should not be neglected the research approaches. These have become a fix component as a result of development, as well as their approaches which are relevant for the Cross-cultural psychology. Some of these approaches represents the cultural patterns, which show for example, operationalized the cultural dimensions of thinking and patterns of behavior and the subjective culture [22] (Concepts from Hofstede and Triandis). Subjective culture is the way of how the person internalizes and / or perceives the culture in itself. It is about how you feel in your own culture and how dependent the own well-being of it is.

Psychological implications of intercultural communication

The psychology provides several concepts that are used in cross-cultural research and intercultural communication because eventually the awareness, behavior and experience of the people is the subject of psychology (see above).

Every person strives to have a true picture of reality and to be able to control his planning and acting better. However, we use in everyday life rashly false empirical observations and models. Simple social-psychological reasons for this are in social interaction and group membership. We form our attitudes during the socialization process, which always takes place in a particular culture. An attitude is a psychological tendency shown by the fact that one rated a particular object with a certain degree of affection or aversion [5]. Three components are distinguished in the settings — Cognition (opinions), affect (emotions and feelings) and behavior (actions and behavioral intentions). In this way we also make settings via own and other groups — as a cognitive notion, an emotional reaction and a disposition to action.

Thus, a stereotype is a group description. By abstracting essential properties of a group, the group is characterized. This description can be neutral, positive, and negative. We need stereotypes to capture the environment quickly, to reach a generalization, structuring, and a better orientation.

The everyday meaning of prejudice is, in particular, that a hasty and unfounded judgment is usually associated with a negative component [1]. To-

day's psychological definitions of prejudice are numerous. According to the structural model of Rosenberg and Hovland, the prejudice describes primarily the affective aspect, ie in particular the feeling, the rating, the liking or disliking towards a person or thing (Güttler, 1996). In social psychological research prejudice are typically defined as negative (in the socialization process) trained settings or as the negative evaluation of groups (or group members) and associated with negative emotions and behavioral tendencies [6]. Crucial for the formation of prejudice is the fact that separate people into groups. This gives them automatically less information about outgroups and they exaggerate the differences to other groups. In addition, this separation also leads to conflicts of interest with other groups.

In contrast to prejudice the social discrimination is not based on the conviction level, but at the action level. As previously mentioned, prejudices lead to a direct social discrimination — but must not in any case-. According to Frey, negative beliefs (prejudice), often go along with negative actions (discrimination) [5]. Frey goes with his definition a step further and claims that social discrimination refers to the disadvantage of a person on due to their group affiliation, such as gender or a different race and culture. It always represents a social action that implies both an actor and a target person or target group. This «action» is in addition to prejudices triggered by the concrete situation and personality traits such as aggressiveness or cultural traditions [6]. For Bergmann the motivation of social discrimination and in addition to these aspects, external stimuli, commands of authority figures and group solidarity play an important role [5].

It is difficult to measure how far social discrimination is widespread and is applied. To ignore someone can be discrimination as well as explicitly referring to someone who, for example, refused assistance or verbal utterances. The worst and most extreme form of social discrimination are physical attacks, especially if they are a group basis.

Also Allport believes that social discrimination is usually exercised indirectly and not openly face to face, which could arise difficulties. This is usually the case if there is a clear contradiction between law and conscience on the one hand and morality and prejudice on the other hand [1]. A survey in the UK, which was conducted by The Guardian in 2003, said that 32 % of the subjects were exposed to discrimination in their work environment, 15 % have it even in conjunction with job experience [6]. In Germany, statistics of the Federal Institute for Occupational Safety and Health leads in third place foreigners in senior positions as bullying victims.

Because prejudices have two serious consequences. They cause a kind of self-fulfilling prophecy: people treat a person following their prejudice, this result that the person behaves in a manner that is consistent with the original expectations of the people. If someone is considered as not being intelligent, one behaves accordingly. The second consequence is the defense function of prejudice. Because prejudices are a convenient way to deal with one's own fears and feelings of inferiority in representative it in another person. This can degenerate into looking for a scapegoat.

How does prejudices work in everyday life? Which thoughts and behavioral patterns are relevant? And how could one bring this in a relationship and explain it? Approaches in terms of prejudice or stereotyping are in the social psychology.

The individual-oriented research approach of Hamilton (1976) describes this in the «theory of illusory correlation» [after 11; 91]. This is understood by Hamilton as an imaginary, apparent relationship between two things which does not exist in reality. This incorrect judgment is, in other words, a result of distortion by subjective mistakes that was described by Hamilton as a cognitive bias.

Researchers assume, however, that the illusory correlation is mainly due to the common occurrence of distinct stimuli. With experimental results, they showed that an illusory correlation has a major influence on the development of stereotypes and a differential perception of groups. Furthermore, it was demonstrated that a once formed illusory correlation even evaluated according to characteristics, for which no information is available. These correlations are generalized to new areas of behavior and they will be quickly attributed to behaviors. Another important result is the finding that the formation of a differential assessment for groups rather comes about devaluation of the minority group, than by an evaluation of the majority group [11].

For this reason, we take only those new information into our categories, which are also attached to our beliefs. Phenomena which are not conform with our views are without further dismissed as atypical exceptions [11]. In this way, once formed views are getting deeper. This applies to all possible categorizations, however, exacerbated in terms of intercultural communication are expressed. Social categorization is also expressed in other forms and affects interpersonal communication tremendously. Political Correctness prescribes to be nice and tolerant towards foreigners. However, many approaches from the practice emphasize social categorization and discrimination by accentuation (see above) and by the use of terms such as «you're different» «you are the stranger». However, since the social norms want to convey positive values, this has modified to the extent that people show out-groups tolerance. Many people are cautious and do outwardly as if they have any prejudices, but keep internally their stereotypes. This phenomenon is referred as «modern prejudice» and «discrimination». The modern racism stands out as the following: People have learned to hide their prejudice, to avoid being called racist, but in situations where they feel «safe» their prejudices come to the fore.

In addition, everyone has its own values which are absolutely necessary for the person. They are defended outwards and usually ones does not think about if they are right or wrong. Sanity and rationality have to bow to these categories of values. We ascribe different causes to our value categories which is the attributions in psychology.

Summary

In order to present a well-developed study in a cultural comparison or to lead to successful intercultural communication, one should consider not only the ethical problems of data collection, but also avoid certain cases of their

own ethnocentric or egocentric perception and thought patterns. In this context, we speak about critical thinking methods of cultural comparison psychology [19].

Evaluative distortions of language: The presentation of the results should avoid judgmental statements about the cultural conditions. Distinction between dichotomous and continuous variables: the continuous variables include in contrast to the dichotomous an infinite number of possibilities between the two poles; for example, often the couples normal — abnormal, functional — dysfunctional are construed as dichotomy. An example of classical dichotomy is male — female. Western culture and science tend to be interpreted in many dichotomies.

The equality-inequality paradox: All phenomena are considered at the same time as unique and nevertheless as similar.

The Barnum effect — the «One-Size-Fits-All» Description: a general statement which can affect any of us, because it is very general. These statements are accepted as valid by most people (eg horoscopes, self-help books, biorhythms, etc.). In different cultures, the behavior is different.

The assimilation distortion; to see the world through the schematic, colored glasses: the risk that we categorize and rate too much the cultural description. **The representative distortion — Fits and Missfits of categorization:** For the categorizations it should be noted that all heuristics involved include errors, whether sampling or other types of errors.

The access distortion or the persuasive power of evidence: the use of the access heuristics for problem solutions, eg too much generalization of a single example. **Fundamental attribution error:** This construct, frequently used in social psychology, has its place also in cross-cultural research. Too often, the behavior of a group is attributed to their characteristics and not the external circumstances or situational characteristics.

The self-fulfilling prophecy: These may include the excessive meddling of the researcher. **Correlations are not causal relationships:** «What» is not «why». It is often confused in that if the event B following the event A, the event A, the cause of the event B (post hoc error).

Bidirectional causation and multiple causation: A unidirectional causation consists in that the event A predicts event B; in bidirectional causation predict the event B event A and event A and predict event B (eg power and money); for example the multiple causation in depression, predicts many more symptoms and relationships. This is particularly clear when ones compare culture.

The naturalistic fallacy is to blend the line between «is» and «shall». **The Belief Perseverance Effect** states that one holds despite the existence of facts and results to a particular statement.

That stereotypes are prototypical ideas and that they are caused by stereotypes and negative occupied settings — prejudices — has long been psychologically explored within individual cultures. It becomes more difficult when it comes to stereotypes and prejudices that affect foreign cultures.

The contact hypothesis, the puzzle technique, a common goal, the group dynamic reliance on each other — all this have already been researched tech-

niques to reduce prejudice, whether within a culture or intercultural. However, these techniques often fail in everyday life, in society as well as in multinational companies.

The problem of intercultural communication is not only the problem intensified examples of how conflicts, and failed fusions and millions of losses but also in the history of injured people that were being attacked in their ethnic and cultural identity, discrimination and disadvantaged. The social and cultural identity, which was acquired during socialization, represents in itself the person, Because one is eventually grown up in a country or in a culture and one feels as they are belong to this group.

Thus, the ethnic identity belongs together with race and gender to the non-modifiable characteristics of a person and are a part of the personality. Value of statements that are ethnocentric connotations are perceived particularly intensively and require a long period of processing long carried about with itself. To cause not only to promote effective cooperation in multinational companies, to promote less aggressive behavior and discrimination based on prejudice, but also less hurt people who are not ashamed of their identity or not feel assimilated and equal — this should ultimately action-oriented perspective psychology be in terms of intercultural communication. This work is supposed to be a psychological contribution to this.

References

1. Allport G. W. Die Natur des Vorurteils. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1971.
2. Bergmann W. Was sind Vorurteile? Informationen zur politischen Bildung. — München: Vorurteile, 2005. — Vol. 271.
3. Berry J. W., Poortinga Y. H., Segall M. H., Dasen P. R. Cross-Cultural Psychology. Research and Applications. (2nd ed.) — Cambridge: University Press, 2002.
4. Berry J. W. On the Unity of the field of culture and psychology // J. Adamopoulos & Y. Kashima (Eds.) Social psychology and cultural context. — Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1999. — Vol. 7, No. 15.
5. Bierhoff H. W., Frey D. (Hrsg.) Handbuch der Sozialpsychologie und Kommunikationspsychologie — Göttingen: Hogrefe, 2006.
6. Bierhoff H. W. Sozialpsychologie, ein Lehrbuch. — Stuttgart: Kohlhammer, 2006.
7. Bierhoff H. W. Sozialpsychologie. — Stuttgart: Kohlhammer, 1998.
8. Genkova P. «Nicht nur die Liebe zählt...»: Lebenszufriedenheit und kultureller Kontext. — Lengerich: Pabst Science Publishers, 2009a.
9. Genkova P. Interkulturelles Management — leichter gesagt als getan in Wawra D. (Hrsg.) Medienkulturen, Peter. — Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009b. — P. 155–175.
10. Greenfield P. M. Culture as Process: Empirical Methods for Cultural Psychology // J. W. Berry, Y. H. Poortinga, J. Pandey (Eds.) Handbook of Cross-Cultural Psychology (Vol. 1), Theory and Method. — Boston: Allyn and Bacon, 1997a. — P. 301–346.
11. Güttler P. O. Sozialpsychologie. — München: Oldenburg Verlag, 1996.
12. Großmann K. E. Geist und Kultur: Biologische Ansätze // A. Thomas (Hrsg.) Kulturvergleichende Psychologie. Eine Einführung. — Göttingen: Hogrefe, 1993. — P. 59–64.
13. Ho D. Y.-F., Wu M. Introduction to Cross-Cultural Psychology // L. L. Adler, U. P. Gielen (Eds.) Cross-Cultural Topics in Psychology. — Westport, Connecticut: Praeger Publishers, 2001. — P. 3–14.
14. Jahoda G., Krewer B. History of Cross-Cultural and Cultural Psychology // J. W. Berry, Y. H. Poortinga, J. Pandey (Eds.) Handbook of Cross-Cultural Psychology (Vol. 1), Theory and Method. — Boston: Allyn and Bacon, 1997. — P. 1–42.

15. Klineberg O. Historical Perspectives: Cross-Cultural Psychology before 1960 // H. C. Triandis, W. W. Lambert (Eds.) Handbook of Cross-Cultural Psychology — Perspectives. — Boston: Allyn and Bacon, 1980. — Vol. 1.
16. Lonner W. J. An overview of cross-cultural testing and assessment // R. W. Brislin (Ed.) Applied cross-cultural psychology. — Newbury Park: Sage Publications, 1990. — P. 56–76.
17. Poortinga Y. H., Van de Vijver F. J. R. Explaining cross-cultural differences: Bias analysis and beyond — Journal of Cross-Cultural Psychology. — 1987. — Vol. 18. — P. 259–282.
18. Segall M. H., Dasen P. R., Berry J. W., Poortinga, Y. H. Human behavior in global perspective: an introduction to cross-cultural psychology. — Boston: Allyn & Bacon, 1999.
19. Shiraev E., Levy D. Introduction to cross-cultural psychology. — Boston: Pearson, 2000.
20. Smith P. B., Bond M. H. Social psychology across cultures (2nd ed.) — Hemel Hempstead: Harvester/Wheatsheaf, 1998.
21. Triandis H. C. Culture and Social Behavior. — New York: McGraw-Hill, 1994.
22. Triandis H. C. Theoretical and Methodological Approaches to the Study of Collectivism and Individualism // U. Kim, H. C. Triandis, C. Kagitcibasi, S.-C. Choi, G. Yoon (Eds.) Individualism and Collectivism. Theory, Method, and Applications. — Thousand Oaks: Sage Publications, 1994. — P. 41–51.
23. Triandis H. C. Some universals of social behaviour, Personality and Social Psychology // Bulletin. — 1978. — Vol. 4 — P. 1–16.
24. Van de Vijver F. J. R., Leung K. Methods and Data Analysis of Comparative Research. // J. W. Berry, Y. H. Poortinga, J. Pandey (Eds.) Handbook of Cross-Cultural Psychology (Vol. 1), Theory and Method. — Boston: Allyn and Bacon, 1997a. — P. 257–300.

Генкова Петя

доктор філософських наук, професор Університету прикладних наук
м. Оснабрюк, Німеччина

СОЦІАЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ ТА КРОС-КУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ — ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Резюме

У цій статті розглядається предмет крос-культурної психології. У ній обговорюється те, як повинні розроблятися і представлятися крос-культурні дослідження або які чинники повинні враховуватися з точки зору культури, щоб результати дослідження були достовірними.

Слід брати до уваги етичні проблеми збору даних, а також уникати впливу суб'єктивного етноцентричного або егоцентричного сприйняття і патернів мислення. Ці моделі мислення представлені і обговорюються в статті. Крім того, обговорюються відмінності крос-культурної психології та культурної психології. Розглянуті психологічні наслідки міжкультурної комунікації.

Ключові слова: крос-культурна психологія, культурна психологія, культура, збір даних, міжкультурна комунікація.

Генкова Петя

доктор философских наук, профессор Университета прикладных наук
г. Оснабрюк, Германия

СОЦИАЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ И КРОСС-КУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ — ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Резюме

В этой статье рассматривается предмет кросс-культурной психологии. В ней обсуждается, как должны разрабатываться и представляться кросс-культурные исследования или какие факторы должны учитываться с точки зрения культуры, чтобы результаты исследования были достоверными.

Следует принимать во внимание этические проблемы сбора данных, а также избегать влияния субъективного этноцентрического или эгоцентрического восприятия и паттернов мышления. Эти паттерны мышления представлены и обсуждаются в статье. Кроме того, обсуждаются различия кросс-культурной психологии и культурной психологии. Кроме того, рассматриваются психологические последствия межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: кросс-культурная психология, культурная психология, культура, сбор данных, межкультурная коммуникация.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2014

УДК 159.923

Гріньова О. М.

кандидат психологічних наук, доцент
доцент кафедри психології Педагогічного інституту
Київського університету імені Бориса Грінченка
e-mail: grineva_olga@ukr.net

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ЖИТТЄВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті розглядається проблема життєвого самовизначення в юнацькому віці. Представлено результати порівняльного аналізу понять «життєве самовизначення» й «особистісне самовизначення» в фаховій літературі. Досліджено зміст феномена життєвого самовизначення у роботах українських і зарубіжних вчених. Визначено специфічні ознаки феномена життєвого самовизначення. Досліджено підходи вчених до вивчення структури життєвого самовизначення в юнацькому віці. Виявлено особливості взаємозв'язку досліджуваного психічного утворення з іншими феноменами особистісного зростання юнаків: життєвою перспективою, самопізнанням, системою життєвих смислів, життєвими планами. Виявлено специфічні ознаки життєвого самовизначення в юнацькому віці.

Ключові слова: смисл, смисл життя, самовизначення, життєве самовизначення, особистість, ідентичність, юнацький вік.

На сучасному етапі розбудови Української держави в умовах стрімких політичних трансформацій та економічної нестабільності невизначеність соціально-політична проявляється на особистісному рівні. Переживання невпевненості у своєму майбутньому призводять до зростання таких негативних емоційних явищ, як пригніченість, стрес, тривожність, розгубленість, втрата смисложиттєвих орієнтирів у цілому в сучасному українському суспільстві. Нестабільна соціально-політична ситуація особливо негативно позначається на процесі особистісного розвитку саме молодого покоління українців, яке стоїть перед вибором майбутньої кар'єри і життєвого шляху в цілому. За таких умов вибір широкими верствами молодого покоління українців цілей і смислів власного життя, визначення життєвої перспективи, формування життєвого самовизначення в цілому ускладнюється. Тому необхідною передумовою ефективної організації соціально-психологічної та корекційної роботи фахівців з метою допомоги молодому поколінню українців у формуванні життєвих цілей, планів і програм є здійснення ґрунтовних досліджень психології проектування життєвого шляху молоддю, тобто — феномену життєвого самовизначення.

Проблемі життєвого самовизначення в психолого-педагогічній літературі приділяється значна увага. У роботах вчених представлені різні підходи визначення даного поняття. Так, О. В. Піскарьов [10], В. Ф. Сафін і Г. П. Ніков [13], В. Франкл [14] та ін. розглядають життєве самовизначення як процес самоідентифікації, пошуку індивідом власного «Я» і свого місця в

системі соціальних взаємин. Так, за В. Ф. Сафіним і Г. П. Ніковим, індивід, який самовизначився, — це «суб'єкт, який усвідомив, що він хоче (цілі, життєві плани, ідеали), що він може (свої можливості, схильності, обдарованість), що він є (цілі, життєві плани, ідеали), чого від нього хоче або очікує колектив, суспільство, суб'єкт, готовий функціонувати в системі соціальних взаємин» [13, с. 66]. За О. В. Піскарьовим, життєве самовизначення молоді розкривається як вибір «...своїєї позиції в ставленні до світу, інших людей, самого себе, до своєї специфічної сфери професійної діяльності, до завдань, які стоять перед ним в цій сфері, до шляхів і засобів їх досягнення» [10, с. 9]. Автори зазначають, що результатом такого вибору має стати відповідальність — суб'єктивне переживання необхідності виконувати життєві завдання і досягати життєвих цілей. Вибір індивідуумом сенсу власного життя, самовизначення в житті у контексті континууму «свобода — відповідальність» розглядає і В. Франкл. На думку автора, «...смісл життя залежить від того, якою мірою ми виконуємо чи не виконуємо вимоги, які пред'являють нам наші власні життєві завдання» [14, с. 117].

У роботах сучасних авторів підкреслюється думка про те, що набуття ідентичності, вибір людиною основних принципів ставлення до інших людей і світу в цілому становлять зміст особистісного, а не життєвого самовизначення. В. І. Абраменко [1], Н. В. Ковалева [5], Н. Є. Коршунова [6] зазначають, що реалізація індивідом особистісного самовизначення передбачає пошук ним відповіді на два питання: «Хто я?» (професійне самовизначення) і «Який я?» (моральне самовизначення). Автори зазначають, що життєве самовизначення є більш широким поняттям, яке включає вибір індивідуумом смислу власного життя, побудову ним життєвих планів та «стратегії життя» в цілому. Так, у роботах Т. Н. Мартинової і Н. Н. Морозової [8], Н. Н. Мирончук [9], Т. Н. Сапожнікової [12] та ін. акцент ставиться на осмислення індивідом цілісності власного життя, вибір свого життєвого шляху, становлення системи життєвих мотивів і цінностей. Так, Т. Н. Сапожнікова зазначає, що «Життєве самовизначення — це екзистенційний вибір людини, який полягає в прийнятті рішення про смисл життя і його стратегії на основі рефлексивно-ціннісного осмислення пережитих подій і самореалізація у відповідності з прийнятим рішенням» [12, с. 10]. Т. Н. Мартинова і Н. Н. Морозова також зазначають, що «...на людині лежить відповідальність за формування власної смислової єдності та її реалізації, і тому становлення людини набуває форми становлення себе в світі — самовизначення» [8, с. 115]. Згідно з Н. Н. Мирончук, «Життєве самовизначення — це вибір соціальний ролей, життєвого стилю, образу життя» [9, с. 92]. Важливим аспектом дослідження проблеми життєвого самовизначення є співвідношення даного феномену з іншими, спорідненими особистісними утвореннями: професійним особистісним, моральним самовизначенням. У роботах радянських вчених переважно вживається термін «самовизначення», під яким розуміється вибір індивідом свого життєвого шляху в цілому. Поняття «самовизначення» (життєве) і «особистісне самовизначення» вживаються як синонімічні [4; 12]. Однак розробка в роботах сучасних дослідників поняття «самовизначення», зо-

крема структури даного феномену, зумовлює зростання інтересу вчених до визначення специфіки поняття саме «життєве самовизначення».

Т. Н. Мартинова і Н. Н. Морозова зазначають, що специфічними рисами життєвого самовизначення в порівнянні з професійним і особистісним є:

– глобальність, всеохопленість образу і стилю життя, властивих тому соціокультурному середовищу, в якому існує дана людина;

– залежність від стереотипів суспільної свідомості даного культурного середовища;

– залежність від економічних, соціальних, екологічних і інших «об’єктивних» факторів, які визначають життя тієї чи іншої вікової, гендерної, соціальної і/або професійної групи [8, с. 114].

В. Д. Шадриков також підкреслює, що «...життєве самовизначення поняття більш широке, ніж тільки професійне чи навіть громадянське. Воно характеризує людину як суб’єкта власного життя і власного щастя і тому повинно стояти на першому місці в структурі цілей виховання, виступаючи як етап самореалізації людиною своїх сил і здібностей. Водночас смисл самовизначення не можна відривати від контексту людини як істоти суспільної: людина живе для інших людей, для суспільства, суспільство — для людини» [15, с. 103]. Тому Н. В. Ковалева зазначає, що вибір індивідумом власного життєвого шляху не можна звести до питань «ким бути» і «яким бути», тобто професійного і морального самовизначення. Більш важливим, на думку автора, є пошук відповіді на питання «як жити», тобто вибір стилю й способу життя в цілому, здійснення життєвого самовизначення [5]. В. Франкл також підкреслює, що індивід не має єдиного смислу життя. Даний феномен завжди є полівершинним і проявляється в основних сферах життя індивіда: професійній, моральній, сімейній [15].

Таким чином, здійснений аналіз літературних джерел дає можливість констатувати, що у роботах сучасних вчених поняття «життєве самовизначення» трактується як більш широке, ніж особистісне, професійне й моральне. Автори підкреслюють, що пошук і визначення людиною смислу життя, здійснення саме життєвого самовизначення, є необхідною передумовою становлення інших видів самовизначення [4; 5; 8].

У роботах психологів [2; 3; 4; 9; 15] підкреслюється значущість визначення структури та основних компонентів життєвого самовизначення. Так, С. Л. Рубінштейн наголошує, що в основі пошуку індивідом сенсу життя лежать три групи життєвих ставлень: до світу, інших людей і себе. Специфіка цих груп ставлень обумовлює вибір індивідом сенсу власного життя, побудову стратегії й тактики його досягнення [11]. За Н. Є. Коршуною, життєве самовизначення включає: умови й фактори щасливого життя в майбутньому; часове планування життя; фактори, які індивід враховує при плануванні майбутнього; образ самовизначення, що очікується; способи досягнення поставлених цілей; умови й фактори, які сприяють досягненню поставлених цілей; умови й фактори, які заважають досягненню поставлених цілей [6]. У роботах В. С. Іванової представлено результати міждисциплінарного аналізу проблеми життєвого самовизначення. На думку автора, даний феномен містить такі компоненти:

– метафізичний — основа, яка визначає контекст можливості, коли кожного разу ставиться (або вирішується) питання про самовизначення, тобто артикулюються остаточні умови (основи) або буття взагалі або буття людини;

– екзистенційний — відображення передрозуміння, первинне світосприйняття, де людина швидше прислухається до себе, ніж пізнає. В цій частині життєвого самовизначення людина ставить питання про своє існування, про буття;

– культурно-семантичний, який прямо пов'язаний зі значеннями, поясненнями культури як ціннісно-нормативного середовища, яке дає континуум значень, смислів, символів і змушує до розуміння, осмислення всього того, що створено як артефакт [5].

Таким чином, здійснений аналіз літературних джерел дає можливість констатувати, що у своїх структурах життєвого самовизначення автори роблять акценти на різні аспекти даного феномену: ставлення (С. Л. Рубінштейн [11]), складові життєвої транспективи та умови реалізації життєвої перспективи (Н. Є. Коршунова [6]), самопізнання й система життєвих смислів (В. С. Іванова [4]). Тому розроблені моделі не суперечать одна одній, а є взаємодоповнюючими і взаємоінтегруючими. При цьому автори [2; 4; 15] підкреслюють гетерохронність та нерівномірність становлення основних складових життєвого самовизначення та даного феномену в цілому.

Висока актуальність і соціальна значущість вивчення життєвого самовизначення як важливого феномена особистісного зростання індивідуума зумовлюють необхідність вивчення цього психічного утворення у сензитивному періоді — юнацькому віці; визначення структури, моделі, ознак, а також необхідних психолого-педагогічних умов для становлення зазначеного феномена. Тому метою даної статті є аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми становлення життєвого самовизначення юнаків. Активізація смисложиттєвого самовизначення в юнацькому віці значною мірою обумовлює специфіку подальшого професійного і духовного зростання особистості. Так, В. І. Абраменко [1], О. В. Братусь [3], Н. Д. Левітов [7] та ін. зазначають, що саме в юнацькому віці часто відбуваються значні зміни ставлень індивіда до інших людей, гальмування одних моральних якостей і активізація інших, значні зміни й «злами» як окремих якостей, так і характеру індивіда в цілому [1; 7]. Т. Н. Сапожнікова також підкреслює, що «Життєве самовизначення є родовим поняттям по відношенню до особистісного, професійного й соціального самовизначення. Воно може бути охарактеризовано як процес, стан і результат...» [12, с. 11]. На думку автора, феномен життєвого самовизначення в юнацькому віці як процес полягає в тому, що вирішення екзистенційної проблеми з пошуку сенсу власного життя передбачає проходження декількох етапів. Самовизначення як стан передбачає становлення суб'єктності, осмислення індивідом себе в якості суб'єкта власного життя й діяльності. Самовизначення як результат передбачає знаходження людиною смислу власного життя і, як наслідок, — становлення ряду новоутворень її подальшого особистісного зростання [12].

Т. Н. Мартинова і Н. Н. Морозова також підкреслюють, що «Увага до проблеми життєвого самовизначення пов'язана з... природною для молодих людей потребою знайти своє місце в житті» [8, с. 114]. За Т. Н. Сапожніковою, «Життєве самовизначення — центральне особистісне новоутворення в юнацькому віці» [12, с. 8]. У юнацькому віці життєве самовизначення є необхідною передумовою визначення особистісної ідентичності, а отже, і вирішення кризи юнацького віку: «В пошуках особистісної ідентичності старшокласники мають намагатись виробити стратегічні життєві цілі й світоглядні орієнтири, які, підкреслюючи індивідуальність, не вступали б в протиріччя з загальнолюдськими нормами й прийнятими законами» [12, с. 11]. При цьому автор підкреслює, що в стихійних умовах становлення життєвого самовизначення юнаків ускладнюється рядом соціальних і психологічних проблем. До основних проблем життєвого самовизначення в юнацькому віці Т. Н. Мартинова і Н. Н. Морозова відносять нерівність життєвих стартових позицій (соціальний статус), переоцінку цінностей, потреб і інтересів, структури і динаміки мотивів вибору професії; одержання вищої освіти і навчальну діяльність; життєві плани і стратегії життєвого самовизначення; невизначеність можливостей самореалізації [8].

Т. Н. Сапожнікова зазначає, що «Рання юність — сензитивний вік для формування готовності людини до життєвого самовизначення, інтегрального утворення істотних сфер особистості, при певному рівні якого людина стає суб'єктом власного життя (особистісний підхід), особливого рівня сформованості рефлексивних і прогностичних здібностей, які дозволяють розцінювати життєві ситуації як події й одержувати з них особистісний смисл (функціональний підхід)» [12, с. 11]. Висока значущість смисложиттєвого самовизначення як чинника суб'єктності підкреслюється і в роботах К. О. Абульханової-Славської [2], Б. С. Братуся [3], В. Франкла [14]. На думку авторів, знаходження індивідом смислу власного життя, свого місця в системі соціальних взаємин є необхідною передумовою його перетворення з об'єкта в суб'єкта власного життєвого шляху, формування у нього здатності керувати своїм життям, а не бути пасивним об'єктом впливу зовнішніх обставин. Вибір людиною індивідуального стилю діяльності й життя в цілому значною мірою обумовлюється її життєвою спрямованістю, тобто системою уявлень про власні життєві цілі й можливі способи досягнення бажаних цілей, сенс власного існування у цілому. У дослідженнях В. С. Іванової підкреслюється думка про те, що в основі життєвого самовизначення індивіда в юнацькому віці лежить феномен смислу життя: «Звернення до особистісних смислів дає можливість людині вибудувати суб'єктивний образ свого життя, певні так звані життєві шляхи, подумки змістовно наповнити власне життя тими чи іншими смислами. Питання про смисл життя вирішується кожного разу не абстрактно, а конкретно, виходячи з реалій дійсності. В свою чергу, побудова подумки життєвих планів є умовою подальшої самореалізації, в якій проявляються домінанти життєвих стратегій особистості» [4, с. 93–94].

До основних ознак життєвого самовизначення в юнацькому віці Т. Н. Мартинова і Н. Н. Морозова відносять:

– креативні (значущість і узгодженість різних сторін життя, інтересів особистості; складність та спрямованість життєвих завдань; ініціативність і активність особистості та ін.);

– діяльнісно-мотиваційні (професійна та навчально-професійна мотивація; рівень професійних знань, умінь і навичок; різноманітність видів діяльності, в які включений індивід);

– психологічний комфорт (рівень інтегральної задоволеності життям);

– дефіцитарні ознаки (повнота задоволення індивідуальних і соціальних потреб за допомогою матеріальної і духовної діяльності та ін.) [8, с. 117]. На основі вираженості й узгодженості даних ознак автори виділяють оптимальний і неоптимальний типи готовності до життєвого самовизначення в юнацькому віці [8, с. 117].

Таким чином, здійснений аналіз літературних джерел дає можливість зробити висновок про те, що проблема життєвого самовизначення у фаховій літературі не є новою. У роботах вчених досліджуються зміст цього поняття, особливості взаємозв'язку життєвого самовизначення з іншими спорідненими феноменами. У роботах українських і зарубіжних вчених підкреслюється думка про те, що сенситивним періодом становлення життєвого самовизначення індивіда є юнацький вік, оскільки саме в юнацькому віці набуття ідентичності сприяє активізації смисложиттєвого пошуку особистості. Оскільки життєве самовизначення є родовим поняттям по відношенню до інших видів самовизначення, то специфіка становлення життєвого самовизначення в юнацькому віці значною мірою обумовлює специфіку становлення професійного, особистісного й морального самовизначення і всього подальшого життєвого шляху юнаків. Усе це підкреслює високу значущість теоретичного й експериментального вивчення феномену життєвого самовизначення в юнацькому віці. Однак дослідженню життєвого самовизначення в юнацькому віці присвячені лише окремі роботи сучасних українських і зарубіжних психологів. Тому перспективами подальших досліджень феномена життєвого самовизначення в юнацькому віці є дослідження структури життєвого самовизначення в юнацькому віці, чинників і механізмів даного феномену. Таким чином, можна констатувати, що висока соціальна значущість та недостатня розробленість даної проблеми зумовлюють необхідність проведення подальших досліджень життєвого самовизначення індивіда в юнацькому віці.

Список використаних джерел і літератури

1. Абраменко В. И. Закономерности развития характера у подростков и условия его формирования: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07 / Абраменко Виктор Иванович. — К., 1986. — 476 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К. А. — М.: Мысль, 1991. — 299 с.
3. Братусь Б. С. К изучению смысловой сферы личности / Б. С. Братусь // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. — 1981. — № 2. — С. 46–56.
4. Иванова В. С. Феномен жизненного самоопределения: содержание и компоненты / Иванова В. С. // Известия Томского политехнического университета. — 2011. — Т. 318, вып. 6. — С. 92–97.

5. Ковалева Н. В. Жизненное самоопределение молодежи в условиях социальной нестабильности: социально-психологический аспект: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ковалева Наталья Владимировна. — М., 1997. — 151 с.
6. Коршунова Н. Е. Жизненное самоопределение современных выпускников образовательных учреждений: социологический анализ: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / Коршунова Наталья Евгеньевна. — М., 2005. — 186 с.
7. Левитов Н. Д. Психология характера / Левитов Н. Д. — М., 1969. — 424 с.
8. Мартынова Т. Н. Типы жизненного самоопределения студентов в период профессиональной подготовки в вузе / Т. Н. Мартынова, Н. Н. Морозова // Сибирский психологический журнал. — 2009. — № 25. — С. 114–119.
9. Мирончук Н. Н. Особенности жизненного самоопределения и формирования профессиональных намерений старшеклассников / Н. Н. Мирончук // Вектор науки ТГУ. — 2010. — № 3(3). — С. 92–96.
10. Пискарев А. В. Педагогические условия жизненного самоопределения курсантов военного вуза: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Пискарев Александр Владимирович. — Кострома, 2009. — 216 с.
11. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / Рубинштейн С. Л. — СПб.: Питер, 2003. — 512 с.
12. Сапожникова Т. Н. Педагогическое сопровождение жизненного самоопределения старшеклассников: автореферат дис. ... доктора педагогических наук: 13.00.01 / Сапожникова Татьяна Николаевна. — Кострома, 2010. — 46 с.
13. Сафин В. Ф. Психологический аспект самоопределения / В. Ф. Сафин, Г. П. Ников // Психологический журнал. — 1994. — № 4. — С. 65–74.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла / Франкл В. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
15. Шадриков В. Д. Философия образования и образовательные политики / Шадриков В. Д. — М.: Логос, 1993. — 181 с.

References

1. Abramenko V. I. Zakonomernosti razvitiya haraktera u podrostkov i usloviya ego formirovaniya: dis. ... doktora psihol. nauk: 19.00.07 / Abramenko Viktor Ivanovich. — K., 1986. — 476 s.
2. Abul'hanova-Slavskaja K. A. Strategija zhizni / Abul'hanova-Slavskaja K. A. — M.: Mysl', 1991. — 299 s.
3. Bratus' B. S. K izucheniju smyslovoj sfery lichnosti / B. S. Bratus' // Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 14. Psihologija. — 1981. — № 2. — S. 46–56.
4. Ivanova V. S. Fenomen zhiznennogo samoopredelenija: sodержanie i komponenty / Ivanova V. S. // Izvestija Tomskogo politehnicheskogo universiteta. — 2011. — T. 318, vyp. 6. — S. 92–97.
5. Kovaleva N. V. Zhiznennoe samoopredelenie molodezhi v uslovijah social'noj nestabil'nosti: social'no-psihologicheskij aspekt: dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.05 / Kovaleva Natal'ja Vladimirovna. — M., 1997. — 151 s.
6. Korshunova N. E. Zhiznennoe samoopredelenie sovremennyh vypusnikov obrazovatel'nyh uchrezhdenij: sociologicheskij analiz: dis. ... kand. sociol. nauk: 22.00.04 / Korshunova Natal'ja Evgenievna. — M., 2005. — 186 s.
7. Levitov N. D. Psihologija haraktera / Levitov N. D. — M., 1969. — 424 s.
8. Martynova T. N. Tipy zhiznennogo samoopredelenija studentov v period professional'noj podgotovki v vuze / T. N. Martynova, N. N. Morozova // Sibirskij psihologicheskij zhurnal. — 2009. — № 25. — S. 114–119.
9. Mironchuk N. N. Osobennosti zhiznennogo samoopredelenija i formirovaniya professional'nyh namerenij starsheklassnikov / N. N. Mironchuk // Vektor nauki TGU. — 2010. — № 3(3). — S. 92–96.
10. Piskarev A. V. Pedagogicheskie usloviya zhiznennogo samoopredelenija kursantov voennogo vuza: dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.07 / Piskarev Aleksandr Vladimirovich. — Kostroma, 2009. — 216 s.
11. Rubinshtejn S. L. Chelovek i mir / Rubinshtejn S. L. — SPb.: Piter, 2003. — 512 s.

12. Sapozhnikova T. N. Pedagogicheskoe soprovozhdenie zhiznennogo samoopredelenija starsheklassnikov: avtoreferat dis. ... doktora pedagogicheskikh nauk: 13.00.01 / Sapozhnikova Tat'jana Nikolaevna. — Kostroma, 2010. — 46 s.
13. Safin V. F. Psihologicheskij aspekt samoopredelenija / V. F. Safin, G. P. Nikov // Psihologicheskij zhurnal. — 1994. — № 4. — S. 65–74.
14. Frankl V. Chelovek v poiskah smysla / Frankl V. — М.: Progress, 1990. — 368 s.
15. Shadrikov V. D. Filosofija obrazovanija i obrazovatel'nye politiki / Shadrikov V. D. — М.: Logos, 1993. — 181 s.

Гринёва О. М.

кандидат психологических наук, доцент
доцент кафедры психологии Педагогического института
Киевского университета имени Бориса Гринченко

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕНИЯ ЖИЗНЕННОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

Резюме

В статье рассматривается проблема жизненного самоопределения. Представлены результаты сравнительного анализа понятий «жизненное самоопределение» и «личностное самоопределение» в профессиональной литературе. Исследовано содержание феномена жизненного самоопределения в работах украинских и зарубежных ученых. Определены специфические признаки феномена жизненного самоопределения. Исследованы подходы ученых к изучению структуры жизненного самоопределения в юношеском возрасте. Выявлены особенности взаимосвязи данного психического образования с другими феноменами личностного развития юношей: жизненной перспективой, самопознанием, системой жизненных смыслов, жизненными планами. Выявлены специфические признаки жизненного самоопределения в юношеском возрасте.

Ключевые слова: смысл, смысл жизни, самоопределение, жизненное самоопределение, личность, идентичность, юношеский возраст.

Grynova O. M.

PhD Psychology, assistant professor
assistant professor of the department of psychology
of Pedagogical institute of Kyiv Borys Grinchenko University

THE PROBLEM OF THE LIFE SELF-DETERMINATION AT YOUTH AGE

Abstract

At the modern stage of Ukraine's development global political and social transformations determine high importance of the problem of sense-of-life search of people. The important phenomena of sense-of-life search of personality is the self-determination, choice of main life values, senses, moral stances etc. The results of analysis of life selfrealization as important phenomena of sense-of-life search of personality at works of ukrainian and foreign psychologists, representatives of existence, activity and personality approaches are represented. Foreign and native scientists explore the phenomena of life self-determination as an important stage of the process of sense-of-

life search of personality. Special features of interrelation of life self-determination and another kinds of self-determination — personal, professional, moral are analysed. It is educed, that life self-determination is an important condition of the personal, professional, moral self-determination's development. The sensitive stage of life self-realization's forming is youth age. An important role of life self-determination as one of the main conditions of personal and professional self-determination's development of teenagers are identified. The results of analysis of life self-determination's interrelation with other phenomenas of personal growth of youth (self-identity, self-analysis, subjectness) are represented. The special characteristics of the life self-determination's of youth (creativity, professional motivation, life satisfaction, spirituality) are represented. The perspective directions of further research of the life self-determination are elaboration of it's structure, model of forming, psychological and pedagogical conditions, gender special features of it's forming etc.

Key words: meaning, life meaning, life self-determination, life selfrealization, personality, identity, adolescent age.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2014

УДК 159.923.619.8

Губская В. В.

аспирантка Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ИИПО, кафедры социальной работы

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ АРТ-ТЕРАПИИ ПРИ ОКАЗАНИИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ЛИЦАМ С АДДИКТИВНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

В статье описывается проблема аддиктивного поведения, его этимология, классификация, биологические механизмы. Рассматриваются возможные методы лечения и коррекции аддиктивного поведения. Представлена программа для детей школьного возраста, направленная на профилактику и предупреждение аддиктивного поведения. Мы попытались охарактеризовать современную методологию изучения аддиктивного поведения, которая сконцентрирована на выявлении радикальных качественных различий между человеком, склонным к аддиктивному поведению, и человеком, характеризующимся отсутствием зависимостей.

Ключевые слова: аддикция, аддиктивное поведение, арт-терапия, влечение, экзистенция, деятельность.

Постановка проблемы. Проблема аддиктивного поведения неоднократно выступала предметом исследования специалистов из многих областей знаний. Этот вид поведения в широком смысле объединяет большую группу людей и связан с химической зависимостью и злоупотреблением психоактивных веществ (табакокурение, алкоголизм, токсикомания и наркомания) и нехимической зависимостью, не связанной с употреблением психоактивных веществ (компьютерная, или кибергаддикция, игромания, трудовоголизм, аддикция к пище и др.).

В современной науке все большее значение придается изучению аддикции как одной из форм девиантного, отклоняющегося от нормы, поведения с формированием стремления к уходу от реальности. К такому стремлению к измененному состоянию приводит злоупотребление ПАВ случайного, периодического и постоянного характера [4].

Большинство исследований проводилось в рамках зарубежной и отечественной неврологии и психиатрии и касалось в основном изучения клинических проявлений, медикаментозного лечения и профилактики заболевания (R. C. Burket, R. Christian, P. J. Frick, W. Matthys, W. C. Myers, Н. П. Бехтерева, А. Г. Врублевский, С. П. Генайло, Т. Н. Дмитриева, А. А. Коломеец, Н. Я. Копыт, Г. Я. Лукачер, И. Н. Пятницкая, П. И. Сидоров и др.) [1].

Психологическая наука в настоящее время уже располагает значительными сведениями о конкретных негативных воздействиях ПАВ на психические познавательные процессы, свойства, состояния и личность подростка (У. А. Абшаихова, Э. Е. Бехтель, В. С. Битенский, Б. С. Братусь,

А. В. Гоголева, В. В. Гульдман, Т. А. Донских, В. Ю. Завьялов, С. А. Завражин, Н. Я. Иванов, Д. В. Колесов, В. Т. Кондратенко, Ц. П. Короленко, С. А. Кулаков, А. Е. Личко, Т. И. Петракова, Ю. В. Попов, Н. А. Сирота, И. Н. Толстых, Т. В. Темиров, Л. К. Фортова, В. М. Ялтонский и др.) [3]. В исследованиях авторы констатируют факторы, указывающие на предрасположенность подростков к девиациям; показывают влияние группы сверстников и их лидеров на приобщение к использованию ПАВ; исследуют факторы риска, анализируют мотивы их употребления.

Особое место занимают исследования, посвященные отношению ближайшего социального окружения (родителей, педагогов и сверстников) к проявлению девиаций в подростковой субкультуре (З. Б. Абросимова, Д. В. Адамчук, Е. В. Баранова, В. С. Битенский, В. А. Глушко, А. В. Гоголева, В. Ю. Завьялов, А. Е. Личко, Н. А. Сирота, В. С. Собкин, Б. Г. Херсонский, В. М. Ялтонский и др.). Накоплен значительный материал, свидетельствующий о влиянии внешних факторов на психологическое благополучие подростков: стилевые особенности, состав семьи, криминализацию подростков, и нарушению практик воспитания (вследствие алкоголизации, лишения родительских прав, смерти родителей (Л. И. Булотаите, Е. Л. Григоренко, Т. В. Корнилова, Н. И. Кузнецова, П. И. Сидоров, С. Д. Смирнов, В. С. Собкин, Д. В. Четвериков и др. [8]).

Признавая пагубное влияние ПАВ на физическое, психическое и нравственное здоровье подростка, исследователи часто выделяют разнообразие подходов к профилактике, предупреждению и лечению зависимого поведения. При анализе дебютов психоактивного воздействия на взрослеющий организм нередко не учитываются кризисные особенности подростков (С. В. Березин, А. В. Гоголева, Н. И. Кузнецова, К. С. Лисецкий, С. В. Максимова, И. Б. Орешкикова, Н. А. Сирота, В. С. Собкин и др.), его самоактуализация и самореализация в этот возрастной период (Ш. Бюллер, К. Гольдштейн, А. Маслоу, В. Райх, В. Франкл, Э. Фромм, Э. Эриксон и др.) [8]. Что же касается проблемы реальной помощи подросткам на разных этапах онтогенеза, то она изучена недостаточно. Следовательно, поиск пути ее решения и определил проблему нашего исследования. В теоретическом плане — это проблема обоснования возможности предупреждения возникновения аддикций, интеграции взаимодействия педагогов, родителей и подростков для профилактики аддиктивного поведения. В практическом плане — это проблема разработки психолого-педагогической программы, сочетающей в себе социально-психологический тренинг для подростков с последующим обсуждением процесса.

Цель исследования: психологическое обоснование интеграции взаимодействия субъектов воспитательно-образовательного процесса, обеспечивающего профилактику и предупреждение аддиктивного поведения на основе специально разработанной психолого-педагогической программы, сочетающей в себе направленную дискуссию и социально-психологический тренинг.

Нами была специально разработана психолого-педагогическая программа, сочетающая в себе направленную дискуссию и социально-

психологический тренинг, способствующая пониманию подростками негативных последствий употребления психоактивных веществ.

Многообразие их разновидностей репрезентуют ряд классификаций. Так, например, в системе Санкт-Петербургского исследователя А. Ю. Егорова они подразделяются на: 1. Патологическое влечение к азартным играм (лудомания); 2. Эротические аддикции: любовные аддикции, сексуальные аддикции; 3. Социально приемлемые аддикции: работоголизм, спортивные аддикции, аддикция отношений, аддикция к трате денег (шопомания), религиозная аддикция; 4. Технологические аддикции: интернет-зависимость, аддикция к мобильным телефонам, телемания (неконтролируемое переключение каналов, зависимость от регулярного просмотра той или иной телепрограммы); 5. Пищевые аддикции: аддикция к перееданию, аддикция к голоданию.

Дополнительно некоторые ученые выделяют еще такие виды аддиктивного поведения нехимического происхождения как чрезмерная увлеченность ролевыми играми, имеющими место в компьютерном или реальном пространстве, синдром Тоада (зависимость от «веселого автовождения») [9].

Критериями для диагностирования нехимических аддикций, согласно теории И. Маркса, являются побуждение к контрпродуктивной человеческой деятельности (тяга); нарастающее напряжение, пока деятельность не будет завершена; завершение данной деятельности быстро, но ненадолго снимает напряжение; повторная тяга появляется спустя часы, дни или недели; внешние проявления уникальны для данного синдрома аддикции; последующее существование носителей указанных аддикций определяется внешними и внутренними проявлениями (тоска, дисфория); на ранних стадиях развития нехимических аддикций имеет место гедонистический оттенок [7].

Предпосылками для развития данного типа зависимостей могут служить различные факторы: расстройства личности, неврозы, химические зависимости. Так, например, длительное пребывание человека в невротическом состоянии может способствовать развитию какой-либо нехимической аддикции, которая в данном случае выступает в качестве психологической защиты. А частый спутник алкогольной зависимости сегодня — лудомания.

Именно по этой причине в процессе комплексного лечения зависимостей химического или нехимического происхождения такая значительная роль отводится работе психолога. В арсенале его методов сегодня одно из ведущих мест занимает арт-терапия. Ее цель — помочь пациенту, преодолевающему свою зависимость, вернуться к истокам бытия, самостоятельно ответить на многочисленные мучающие его вопросы, созерцательным или практическим способом соприкоснувшись с искусством.

Данная методика не случайно привлекла внимание современных специалистов. Ведь о целительном воздействии искусства на сознание человека говорил еще древнегреческий философ Аристотель в своей работе «Поэтика», один из аспектов которой посвящен анализу такого явления как катарсис. Его суть состоит в очищении посредством эмоциональных

переживаний, возникающих в процессе соприкосновения с миром искусства. Мысль Аристотеля продолжил Гёте, утверждая, что именно катарсис помогает примирению противоположных страстей [2].

Сегодня именно эта идея лежит в основе разных техник арт-терапии, среди которых предпочтением среди самих пациентов пользуется коллаж. Данная техника позволяет реципиенту при помощи уже готовых образов, несущих в себе определенную эмоциональную и информационную нагрузку, максимально точно отобразить в создаваемом им рисунке-аппликации свое физическое и психологическое состояние, а также обозначить свое отношение к миру, людям и самому себе.

Занятия проводятся в небольших группах. В качестве рабочего инвентаря пациентам предлагаются старые журналы, ножницы, клей, бумага формата А2 и, конечно же, темы для художественного осмысления. Самые распространенные из них: «Мое настоящее, прошлое и будущее», «Мои социальные роли», «Я и моя болезнь», «Мои нереализованные желания», «Места, где я хотел бы побывать», «Мои отношения с окружающим миром».

По окончании работы ее результаты активно обсуждаются. Сначала о своем художественном решении рассказывает сам автор, затем о нем высказывают свое мнение другие участники тренинга; а именно, они в безоценочной форме рассказывают о чувствах и ассоциациях, вызванных у них в процессе созерцания рисунка.

Таким образом, метод арт-терапии помогает человеку, страдающему какой-либо формой аддиктивного поведения, посредством пробуждения давно забытых или чаще всего подавленных в процессе неверно построенной жизни творческих устремлений структурировать свой внутренний мир, развить навыки рефлексии и общения, что очень важно в процессе преодоления зависимости как таковой.

Методы арт-терапии базируются на убеждении, что внутреннее «Я» человека отражается в зрительных образах всякий раз, когда он спонтанно, не особенно задумываясь о своих произведениях, рисует, пишет картину, лепит. Принято считать, что образы художественного творчества отражают все виды подсознательных процессов, включая страхи, внутренние конфликты, воспоминания детства, сновидения. При их словесном описании у ребенка могут возникнуть затруднения. Поэтому именно невербальные средства часто являются единственно возможными для выражения и прояснения сильных переживаний. В данном случае можно говорить о некотором преимуществе арт-терапии перед другими формами психотерапевтической работы: практически каждый человек (независимо от своего возраста) может участвовать в арт-терапевтической работе, которая не требует от него каких-либо способностей к изобразительной деятельности или художественных навыков; арт-терапия является средством преимущественно невербального общения. Это делает ее особенно ценной для тех, кто недостаточно хорошо владеет речью, затрудняется в словесном описании своих переживаний; изобразительная деятельность является мощным средством сближения людей.

Согласно исследованиям А. И. Копытина, за рубежом заметно возросла роль арт-терапевтов в сфере образования. Они работают в специализированных и общеобразовательных школах, чаще с детьми, имеющими определенные эмоциональные и поведенческие нарушения, а также проблемы в обучении [5]. Достоинством арт-терапии является «язык» визуальной и пластической экспрессии.

Нами была разработана программа, направленная на профилактику аддиктивного поведения.

Коррекционно-развивающая закрытая группа определялась тематически-ориентированным характером. Состояла из 10–12 человек близкого возраста. Работа велась с учетом определенных этапов: а) введение и «разогрев» (10–15 % времени); б) этап изобразительной работы (35–50 %); в) этап обсуждения (30–40 %). На протяжении всех занятий, начиная с приветствия, звучит мелодичная музыка. Подбор музыкального сопровождения психолог осуществляет произвольно, ориентируясь на тему занятий, настроение и состав группы (нежелательно использовать музыку, где звучит текст на родном языке, так как он может отвлекать участников группы, лучше использовать оркестровые произведения).

Этап 1. Введение и «разогрев». Предполагает приветствие и подготовку участников к работе, а также создание атмосферы доверия и безопасности. Психолог объясняет или напоминает основные правила поведения в группе, для чего использует специальные карточки-напоминки.

Последующий «разогрев» представляет собой разные виды физической активности и способы «настройки» на изобразительную работу: общая игра «по теме», мини-беседа.

Этап 2. Представление и разработка темы, может быть и небольшая дискуссия. Учитывая возраст участников, данный этап целесообразно организовать в форме рассказывания или драматизации сказки, игры или путешествия. Мы предлагали детям прием «прожить» образ в движении (Представь, что в тебе зазвучала плавная, нежная музыка. Как ты будешь двигаться?).

В нашей программе темы структурировались на несколько основных групп.

1. Темы, связанные с освоением материалов: а) кляксы веселые и грустные; б) добрая и злая клякса; в) пугающие линии; г) гномики-талисманы;

2. Диагностические темы, позволяющие исследовать широкий круг проблем и переживаний участников группы: а) нарисованная сказка; б) мишка в рисунке.

3. Темы, связанные с исследованием системы отношений и образа «Я»: а) мы люди — я человек; б) автопортрет; в) мое имя; г) я и моя семья.

4. Темы для парных работ: а) вместе веселее; б) наша бабочка; в) рукавички.

5. Темы, предполагающие совместную изобразительную деятельность участников группы: а) удивительное путешествие; б) семья динозавров; в) открытки на память.

На каждом занятии проводились групповые упражнения. Результаты, которые коротко разбирались психологом, выделяющим основные харак-

терные моменты в поведении каждого из участников (любая игра — это модель нашего поведения в реальной жизни).

Каждое занятие имело свою тему, и чтобы обеспечить преемственность встреч, мы предлагали ряд упражнений, которые выполнялись на каждом занятии. Эти упражнения имеют множество вариантов, и ведущий по своему усмотрению может выбрать наиболее соответствующий теме вариант занятия.

Особый акцент сделали на необходимости ведения детьми и подростками записей. Самосовершенствование — длительный процесс, поэтому большую помощь в нем может оказать психологическая тетрадь. Психологическая рабочая тетрадь служит для описания внутреннего мира и происходящих в нем изменений. Психолог дает установку, что в тетрадь вносятся только те внешние события, которые тесно связаны с собственными мыслями, чувствами и наблюдениями. Напоминая, что в центре внимания должны находиться растущее осознание своего «Я», новый смысл, ценности и взаимосвязи, которые открывает для себя ребенок.

Ведение подобной рабочей тетради преследует несколько целей. Наиболее важная из них — помочь достижению более четкой формулировки мыслей, ощущений и наблюдений. Записывая что-то, дети будут стремиться проявить себя как можно шире, пытаться выйти за пределы обычного мышления и банального изложения. Ведя записи, дети и подростки часто сталкиваются с необходимостью делать выбор из большого числа точек зрения, что в значительной степени исключает возможность высказывания взаимоисключающих мнений без осознания этого факта. При наличии какой-то проблемы или путаницы школьники получают возможность более четко определить обуславливающие их факторы и, таким образом, сделать первый шаг на пути их разрешения [6].

Психологическая тетрадь позволяет ребятам выразить и отреагировать наиболее безопасным способом на любые мощные и разрушительные эмоции, кипящие внутри них. Если мы научим детей и подростков «выпускать пары» на бумаге, то сможем ослабить их напряжение и понять его истоки. Ведение записей — полезное упражнение, развивающее способность концентрации внимания и воли. Школьники получают разрешение делать в тетради любые зарисовки или прибегать к помощи других наглядных средств выражения.

Раскрытие и разработка темы с помощью изобразительных средств происходит, как правило, молча. Преждевременные оценки работ друг друга нежелательны, поскольку они могут смутить автора и вывести его из состояния погружения в творческий процесс и помешать искреннему выражению чувств. В то же время некоторые темы могут предполагать ту или иную степень вербальной коммуникации и физического взаимодействия между участниками. В своей работе мы учитываем и разную скорость работы детей.

Обсуждение обычно происходит в «чистой» зоне рабочего кабинета. Оно представляет собой рассказ или комментарии участников о своей изобразительной работе. Они не просто описывают то, что нарисовано, но обычно

стараются сочинить сказку об изображенном персонаже. Иногда группой сочиняется общая сказка, начинаясь с одного произведения, она вплетается в следующие, образуя общий сюжет. Авторы могут и лишь показать свою работу или ограничиться всего несколькими словами.

Мы строго следим за тем, чтобы при рассказе участников о своих работах другие воздерживались от каких-либо комментариев или оценок. При завершении рассказа участники группы могут задавать вопросы автору.

На этом этапе занятия мы в случае необходимости сопровождали работу ребят собственными комментариями или оценкой хода работы, ее результатов, поведения отдельных участников и т. д. Считаем важным задавать вопросы автору, направленные на уточнение содержания его работы, а также его переживаний и мыслей. Важной находкой считаем прием представления своих работ участниками группы значимым взрослым.

Для работы в группе можно использовать самый разнообразный изобразительный материал. Наряду с акварельными красками, карандашами, восковыми мелками мы предлагаем также уголь, специальные краски для работы руками, маркеры для создания изображения на стекле, пластические материалы различной плотности и цвета, бумагу разных форматов и оттенков, клей, скотч и т. д.

Программа включала 10 часов аудиторной работы. Дети с удовольствием их посещали и бережно относились к своим произведениям. На первых двух занятиях дети знакомились с правилами, которые необходимо соблюдать в кабинете. Мы сталкивались с тем, что детям с нарушениями поведения иногда в процессе занятий требовалось повторять правила, но в конце цикла занятий необходимость в этом отпала. Даже самые гиперактивные дети усвоили правила работы и старались их придерживаться. Если у кого-то это не получалось, дети сами исправляли «нарушения». Участники также достаточно быстро освоились в пространстве кабинета и использовали его зоны по назначению, сами выбирали место для работы. Так же уверенно они использовали и время, отведенное для работы и разделенное на этапы. Хотя скорость работы у всех участников разная.

Сравнивая высказывания детей при обсуждении в начале и конце цикла, можем отметить, что они стали развернутыми и осознанными. Большинство участников не испытывали затруднений в сочинении сказок по собственным произведениям. Даже те, кто поначалу не мог вообще ничего сказать, сочиняли короткие рассказы и могли ответить на вопросы по своему рисунку.

Таким образом, можно сказать, что занятия с применением техник арт-терапии предоставляют возможность для выражения агрессивных чувств в социально приемлемой манере. Сам процесс рисования помогает снять напряжение (графическое отреагирование), что особенно важно для тех учащихся, кто не может выразить свои конфликты и осознать их из-за бедности своего аффективного словаря.

Рисование, живопись являются безопасными способами разрядки напряжения. Графическое изображение страха приводит к снижению напряжения от ожидания его реализации.

Разработанная нами программа арт-терапии позволяет находить и использовать внутренние резервы детей и подростков для того, чтобы справиться с возникающими страхами, а затем анализировать их и вырабатывать иные, более конструктивные способы поведения. Игра — это модель нашего поведения в жизни. В реальности, создаваемой на занятии, можно в комфортных и безопасных условиях диагностировать отклоняющееся и неадаптивное поведение, выработать и тренировать желаемые и адекватные навыки поведения. Игро-терапия способствует самораскрытию личности, проявлению спонтанности, инициативы, искренности, «поиску своего отношения к обычным ситуациям». Кроме того, игра — это общий контекст, позволяющий создать психотерапевтическую среду и включить детей и подростков в различные мероприятия, имеющие психотерапевтическое значение.

Основной задачей применявшейся программы стало повышение социальной адаптации участников, улучшение их коммуникативных навыков, снижение тревоги и агрессии за счет проработки и отреагирования личностных переживаний, формирование навыков сотрудничества, критического отношения к девиантной направленности поведения и развитие социально приемлемых ценностных ориентаций.

Список использованных источников и литературы

1. Александров А. А. Психодиагностика и психокоррекция / А. А. Александров. — СПб.: Питер, 2008. — 384 с.
2. Аристотель. Сочинения. Т. 1–4. — М.: Мысль, 1981. — 559 с.
3. Буко М. Е. Терапия творческим самовыражением / Буко М. Е. — М., 1989. — С. 56–87.
4. Дмитриева Т. Б. Зависимость от психоактивных веществ / Т. Б. Дмитриева, А. Л. Игонин, Т. В. Клименко и др. // Наркология. — 2002. — № 9. — С. 2–9.
5. Копытин А. И. Основы арт-терапии / Копытин А. И. — СПб., 1999. — С. 75–104.
6. Коробіцина М. Б. Психологічна діагностика психічних розладів та відповідні заходи / М. Б. Коробіцина. — Одеса: Астропринт, 2005. — С. 36–96.
7. Лебедева Л. Д. Педагогические аспекты арт-терапии / Л. Д. Лебедева // Дидактика. — 2000. — № 1. — С. 106–125.
8. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б. Д. Карвосарского. — СПб., 1999.
9. Рудестам Р. Групповая психотерапия / Р. Рудестам. — СПб.: Питер Ком, 1999. — 384 с.

References

1. Aleksandrov A. A. Psihodiagnostica i psihokorrekcija / Aleksandrov A. A. — SPb.: Piter, 2008. — 384 p.
2. Aristotel. Sochinenia. — T. 1–4. — M.: Mysl, 1981.
3. Buko M. E. Terapija tvorcheskim samovirageniem / Buko M. E. — M., 1989.
4. Dmitrieva T. B. Zavisimost ot psychoaktivnih veschestv / T. B. Dmitrieva, A. L. Igonin, T. V. Klimenko // Narcologia. — 2002. — No 9. — С. 2–9 p.
5. Kopitin A. I. Osnovi art-terapii / Kopitin A. I. — SPb., 1999.
6. Korobicina M. B. Psihologichna diagnostica psihichnih rozladiv ta vidpovidni zahodi / Korobicina M. B. — Odessa: Astroprint, 2005.
7. Lebedeva L. D. Pedagogicheskie aspekti art-terapii / Lebedeva L. D. // Didaktica. — 2000. — No 1.
8. Psihoterapevticheskaya enciclopedia / Karvosarskii B. D. — SPb., 1999.
9. Rudestam R. Gruppovaya psychoterapia / Rudestam R. — SPb., 1999.

Губська В. В.

аспірантка

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ АРТ-ТЕРАПІЇ ПРИ НАДАННІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБАМ З АДИКТИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Резюме

У статті розглядається проблема адиктивної поведінки, її етимологія, класифікація, біологічні механізми. Розглядаються можливі методи лікування та корекції адиктивної поведінки. Представлена програма для дітей шкільного віку, спрямована на профілактику та попередження адиктивної поведінки. Ми спробували охарактеризувати сучасну методологію вивчення адиктивної поведінки, яка сконцентрована на виявленні радикальних якісних відмінностей між людиною, схильною до адиктивної поведінки, і людиною, що характеризується відсутністю залежностей.

Ключові слова: адикція, адиктивна поведінка, арт-терапія, потяг, екзистенція, діяльність.

Gubskaya V. V.

postgraduate

Odessa I. I. Mechnikov national university

USING ART THERAPY IN PSYCHO-SOCIAL SUPPORT FOR PEOPLE WITH ADDICTIVE BEHAVIOR

Abstract

This paper describes the problem of addictive behavior, its etymology, classification, biological mechanisms. Our objective was — rasmattret possible treatments and correction of addictive behavior. Remedial developmental stage involves the admissibility teenager to ever-changing life of the labor collective, by incorporating a variety of vital types and forms of work, expanding his world, promote the interests and abilities of individuality through self-expression.

Addiction of the individual is a serious social problem, as expressly may have negative consequences such as loss of health, conflicts with others, crimes. In addition, it is the most common type of deviation, somehow affecting any family. In a broad sense, the addiction mean «the desire to rely on someone or something in order to obtain satisfaction or adaptation.» Conditionally can talk about normal and excessive dependence. In some cases there is a disruption of normal relations of dependence, the tendency to over-dependence, which generates problematic symbiotic relationship, excessive attachment to anything or dependent behavior.

Dependent behavior is closely related to the abuse by the person something or someone, and violations of her needs.

Training resistance to negative social influences -develops the ability to say «no» in the case of negative peer pressure. Training affective valuable learning-formed decision-making skills, increased self-esteem, self-stimulated processes and develop positive life skills tsennostey. Trening-forming ability to communicate, maintain friendships and constructively resolve conflicts. This methodology study of addictive behavior that focuses on the identification of the radical qualitative differences

between a persons prone to addictive behavior, and the persons characterized by the absence of dependencies.

Key words: addiction, addictive behaviors, art therapy, desire, existence, activity.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2014

УДК 159.937:94:246.3:159.91(043.5)

Данілова О. С.

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри соціальних теорій
Інституту інноваційної та післядипломної освіти
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Гердева Г. М.

студентка 3 курсу спеціальності «Соціальна робота» ІІПО
ОНУ імені І. І. Мечникова

РЕЛІГІЙНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: СПАДЩИНА МИНУЛОГО

Стаття присвячена аналізу релігійно-морального виховання військовослужбовців в історичному контексті. Аналізується історичний досвід співробітництва армії з релігійними організаціями і вплив духовного потенціалу релігії на соціалізацію, адаптацію та виховну роботу військовослужбовців. Значну увагу приділено питанню розвитку в Україні досвіду військового капеланства та інституту військового душпастирства в сучасній армії.

Ключові слова: історична психологія, метод історичної реконструкції, релігійно-моральне виховання, віруючі військовослужбовці, військові священники, військове капеланство, інститут військового душпастирства.

Проблема духовності і релігійно-морального виховання військовослужбовців армії і флоту не є новою, а має довгу і повчальну історію, але все ж залишається актуальною.

Комплекс суперечностей, що виник у різних соціальних інститутах, зокрема і в сучасній армії, проявляється в таких явищах, як духовно-моральна криза, руйнування ціннісних підстав, експансія західного способу життя, подвійні стандарти в політиці та суспільних відносинах, маніпулювання за допомогою засобів масової інформації суспільною свідомістю, цілеспрямоване нав'язування асоціальних і протиправних еталонів поведінки та стилів життя, загальне падіння моралі, зростання соціальної агресії і протиправних форм поведінки, гіпертрофована орієнтація масової свідомості виключно на отримання матеріальних благ та ін. Все це небезпечно позначається на духовному здоров'ї нації і свідчить про глибоку духовну кризу в суспільстві. Тому в науковому і громадському вживанні з'явилися такі поняття, як духовні загрози і духовна катастрофа, пов'язані з поняттям духовної безпеки.

В концепції Національної безпеки України духовна безпека розглядається як важливий фактор і включає в себе захист культурної, релігійно-моральної спадщини, історичних традицій і норм суспільного життя, формування державної політики у сфері релігійного і морального виховання населення. Цим і обумовлюється **актуальність** даної теми дослідження.

Мета дослідження визначається актуальністю даної проблеми і полягає в історичному аналізі духовного потенціалу релігії у рамках виховної роботи військовослужбовців.

Теоретична значимість дослідження полягає в тому, що на основі історичної психології та методу історичної реконструкції було вивчено основні тенденції релігійно-морального виховання військовослужбовців і на основі отриманих результатів будуть вироблені рекомендації щодо вивчення і використання досвіду минулого, розробки концептуальних положень теорії та практики релігійно-морального виховання в сучасній військовій школі.

Практична значимість: впровадження результатів дослідження у діяльність психологічних служб та органів виховної роботи, військово-навчальних закладів, факультетів та кафедр дозволить підвищити ефективність процесу духовно-морального виховання слухачів та курсантів вчз; ознайомлення офіцерського складу курсантів і слухачів з багатим історичним досвідом духовно-морального виховання військовослужбовців.

Таким чином, теоретична і практична значущість даної проблеми, її актуальність і недостатня розробленість зумовили вибір дослідження цього питання саме в психолого-історичному контексті. У зв'язку з цим нами в ході дослідження був використаний *метод історичної реконструкції* [1].

Час приносить багато нового. Очевидно, що сучасну армію без сучасних наукових технологій побудувати не можна. Очевидно й інше — найсучасніші комп'ютерні технології є лише засобом у досягненні перемоги над супротивником. Вирішальним фактором на полі бою, в повітрі, на морі, в космосі є людина. Що буде вести її у бій: зиск, гроші, злість, ненависть чи любов, — від цього дуже багато що залежатиме. Тільки воїн, що ввібрав в себе християнську мораль, православну віру, віру своїх непереможних прадідів, буде також непереможний. Це ми повинні пам'ятати.

Споконвіку у системі виховання військовослужбовців відводилася провідна роль духовному розвитку і релігійно-моральному вихованню. Вплив релігії на військову організацію суспільства цілком закономірний. Вона стосується головним чином сфери духовного життя військових колективів, у яких на етапі реформування Збройних Сил виникла гостра необхідність набуття нових джерел формування у воїнів моральних мотивів військової служби.

Реалізація потенціалу релігії у роботі з військовослужбовцями здійснювалася ще до проголошення 22 жовтня 1721 року Петра I Імператором Всеросійським і Батьком Батьківщини. Але найвищого розквіту даний напрямок зазнав саме в період Російської імперії.

Петро Олексійович, добре розуміючи значення стану морального духу армії для досягнення перемоги і роль у цьому релігійного почуття, формуючи регулярну армію і проводячи широкомасштабні реформи, справу духовного виховання доручив православній церкві. Тому поряд із створенням регулярної армії і флоту він звертає увагу на розвиток військового духовенства. Основні положення про релігійне виховання воїнів Петром Олексійовичем закріплювалися в розроблюваних під його керівництвом статутних документах.

Якщо звернутися до ще більш ранньої історії, то можемо побачити, що імена Олександра Невського, Дмитра Донського, ченців Троїце-Сергієва монастиря Родіона Ослябі і Олександра Пересвіта та багатьох інших право-

славних воїнів церква глибоко шанує за їх ратні подвиги. Святими на Русі називалися ордени Андрія Первозванного, Георгія Побідоносця, Володимира, Олександра Невського. Середньовічний літопис демонструє чимало прикладів, коли у важку для Батьківщини годину священники зі зброєю в руках захищали Вітчизну («з мечем ішли на рать»), а ченці ставали воїнами.

Простежуючи розвиток даного напрямку після петровських часів, необхідно віддати належне генералісімусу Олександрові Васильовичу Суворову. Він знав, яким могутнім двигуном, якою надихаючою силою для російського народу є православ'я. Суворов намагався впливати на душу солдата, звертаючись до православних істин. Тому, будучи ще командиром полку, поряд зі стройовими заняттями, він дбає і про релігійно-моральне виховання солдатів. Він будував церкви, для солдатів склав молитовник і короткий катехізис [4].

Діяльність О. В. Суворова щодо релігійно-морального виховання солдатів унікальна і доказом цього служать результати суворовських битв. Він провів близько двохсот боїв і у всіх отримав перемогу. Історія військового мистецтва знає багато прикладів перемог над противником, який мав кількісну перевагу в 2–3 рази, добре озброєного і котрий знаходився в укріпленому районі. І таких перемог у Суворова було багато. Як свідчить статистика, відношення втрат протиборчих сторін найчастіше було на користь російського воїнства [6].

Необхідно відзначити служіння праведного воїна Федора Ушакова, флотоводця. На його кораблях був встановлений монастирський лад. Кораблі носили імена святих і християнських свят. Перед боєм адмірал напучував своїх моряків: «Йдучи в бій, читайте 26, 50 і 90 псалми і вас не візьме ні куля, ні шабля». Тому і не мав легендарний адмірал жодної поразки з 43 морських баталій. Жоден російський корабель під його командуванням не був втрачений [5].

Ці видатні воєначальники не зазнали жодної поразки. Вивчаючи традиції навчання і виховання воїнів легендарних полководців, необхідно відзначити їх релігійно-моральний і патріотичний характер. Щоб розкрити секрет їх перемог, не треба глибоких досліджень, досить згадати вислів О. В. Суворова: «Молися Богу, від Нього перемога. Не руки, не ноги, не тлінне тіло здобуває перемогу, а безсмертна душа, яка править і руками, і ногами, і зброєю, і якщо душа воїна велика і могутня, не віддається страху і не падає на війні, то й перемога безсумнівна» [7].

Важливо, ми вважаємо, звернути увагу на духовну традицію підготовки воїнів до бою. Мученик Меркурій Смоленський перед битвою перебував у пості і молитві перед Смоленською іконою Божої Матері і тим самим зміцнював свій дух. Згадаймо воїнів народного ополчення Мініна і Пожарського — перед вирішальним штурмом Кремля, як пише літописець, вони три дні перебували в молитві перед Казанською іконою Божої Матері і після цього почали штурм, який увінчався перемогою [8].

Отже, з цих прикладів ми бачимо, що воїни готувалися до битви як до якоїсь священної дії, святої справи, Божої брані.

До кінця XVIII століття армія і церква вже представляли собою єдиний злагоджений організм. Військовому духовенству відводилося завдання патріотичного, морального та військового виховання офіцерів, солдатів і матросів з метою формування у них високих моральних і бойових якостей. Це досягалося створенням у підрозділах і частинах особливої атмосфери, яка підкреслювала святість військового обов'язку. На перше місце серед багатьох завдань, що вирішуються військовим духовенством, виступало прагнення виховати в воїні любов до Бога, вірність православ'ю, духовно-моральні сили, зробити його людиною, наповненою істинно християнським настроєм, яка виконує свої обов'язки не через страх погроз та покарання, а по совісті і через глибоке переконання у святості військового обов'язку. Військові священики дбали про виховання у військах духа віри, благочестя і військової дисципліни, терпіння, мужності і самопожертви.

У підготовці майбутніх офіцерів з другої половини XVIII століття також приділялася велика увага релігійно-моральному вихованню. Провідником та ініціатором багатьох нововведень катерининської епохи в підготовці офіцерських кадрів був генерал-поручик Іван Іванович Бецкой. Головними засобами морального виховання І. І. Бецкой вважав «вкорінення страху Божого», ізоляцію вихованців від навколишнього середовища, а також позитивні приклади, на яких будувалося виховання. Одним з основних навчальних предметів, що впливають на духовно-моральний стан вихованців, був Закон Божий.

Важливим етапом в історії крізь призму психоло-соціального аспекту з віруючими військовослужбовцями стала Вітчизняна війна 1812 р. Вона зажадала від російського народу велетенського напруження всіх духовних і фізичних сил. Історія цієї війни буває фактами, що свідчать про величезне значення православної віри як невичерпного джерела духовних сил. Реалізація потенціалу релігії у соціалізації, адаптації та вихованні військовослужбовців у цей період здійснювалася військовим духовенством і ґрунтувалася на міцній вірі в Бога, безмежній відданості цареві та любові до своєї Вітчизни. В одній з інструкцій військовим пастирям зазначалося: «Головне завдання військових душпастирів, проповідуючи слово Боже перед військовими людьми, наставляти їх у незмінних обов'язках воїна, в благочесті, безмежній відданості государеві, покорі начальству та старанності на службі...». Духовний зв'язок війська з пастирями став величезною силою в досягненні перемоги, подвигах військових священиків, мав могутній духовно-моральний вплив на віруючих військовослужбовців. У розпал бою, перебуваючи серед воїнів, пастирі захочували й підбадьорювали солдатів, напучували важко поранених. З хрестом в руках йшли попереду полку і своїми повчаннями і прикладом мужності надихали воїнів міцно стояти за Віру, Царя і Вітчизну [3].

Після Вітчизняної війни психолого-соціальна та виховна діяльність з віруючими військовослужбовцями здійснювалася в мирній обстановці. Військові священики в її ході здійснювали як богослужбову, так і поза-службову діяльність. Зокрема, богослужбова діяльність включала в себе проведення літургій, молебнів, читання проповідей і сповідання військовослужбовців.

У 1876 р. у багатьох російських газетах було надруковано звістку про мученицьку смерть унтер-офіцера 2-го Туркестанського стрілецького батальйону Фоми Данилова. Він був захоплений у полон кипчаками і після страшних катувань варварськи убитий ними за те, що не захотів прийняти магометанство і перейти до них на службу. Йому обіцяли помилування і нагороду, якщо він погодиться відректися від Христа. Данилов відповідав, що змінити хреста не може і як російський підданий має і в полоні виконувати свій обов'язок по відношенню до царя і до християнства. Мучителі, забивши Данилова до смерті, здивувалися силі його духу й назвали його «батиром», тобто богатирем.

Ф. М. Достоевський, прочитавши про смерть Данилова, присвятив роздумам про моральні і духовні джерела його подвигу більше десяти сторінок свого щоденника. Ці роздуми він назвав «Фома Данилов, замучений... герой». «...Для нашого народу, — писав Достоевський, — подвиг Данилова, може бути, навіть і не дивний. У тому-то й справа, що тут як би портрет, як би всебічне зображення народу... тим-то все це і дороге для мене, і для вас, зрозуміло ж. Саме народ наш полюбляє точно так само правду для правди, а не для краси...» [3].

Одним словом, історія свідчить, що армія завжди надихалася ідеалами жертвовного служіння народу і Батьківщині. А витoki такого явища лежать в силі православної віри воїна, адже ще з часів святого князя Володимира дружини Київської Русі завжди йшли на брань під стягом із зображенням Спаса Нерукотворного. Досить згадати благословення князя Дмитра Донського на Куликовську битву Сергієм Радонезьким, глибоку релігійність Суворова. І ще багато прикладів свідчать про велику силу віри, яка внутрішньо змінює і зміцнює воїнів в найважчі і найвідповідальніші моменти їх життя.

Релігія завжди відігравала важливу роль у психологічному стані і соціалізації та вихованні військовослужбовців. Саме релігійність православного народу, на нашу думку, була одним з факторів перемог нашої армії. Віра була основою цінністю військовослужбовця, піднімала його на подвиг, на героїчні вчинки, зміцнювала його військовий дух.

Багатовіковий історичний досвід показує, що в поєднанні з потужною державно-ідеологічною підтримкою, матеріальними чинниками система духовно-морального виховання сприяє перетворенню сучасних армій в надійний інструмент політики своїх держав.

Так чому ж в цілях удосконалення системи загальної і спеціальної підготовки військових кадрів не врахувати історичний досвід релігійно-морального виховання військовослужбовців? Ми вважаємо, що необхідно створити постійно і цілеспрямовано діючу, активно функціонуючу підсистему релігійно-морального виховання у всіх вчз України, зокрема й у військовій школі. З цією метою доцільно здійснити ряд заходів.

1. Щодо організації:

Державним органам влади пропонується забезпечити:

- створення системи релігійно-морального виховання, її всебічне забезпечення й підтримку на всіх рівнях в цілях виходу з моральної кризи суспільства;

- створення спеціальних органів державної влади, відповідальних за духовно-моральне виховання (особливо молоді) і його ефективність;

- створення умов для збереження духовно-морального здоров'я нації, всебічний соціальний захист офіцерського складу у відповідності з чинним законодавством;

- забезпечення організації редакційно-видавничої бази для публікації релігійної, моральної навчально-методичної, просвітницької і наукової літератури, журналів, періодичної преси, щорічників;

- *розвиток в Україні досвіду військового капеланства та інституту військового душпастирства в сучасній армії.*

Міністерству оборони, органам управління військовою освітою, командирам, офіцерам-вихователям, професорсько-викладацькому складу вназ рекомундується:

- для поліпшення координації роботи суб'єктів і підвищення ефективності релігійно-морального виховання органам військового управління доцільно внести доповнення до статей «Положення про вищі військові навчальні заклади Збройних Сил України» щодо пріоритетності релігійно-морального виховання в змісті виховної роботи, відобразити це в планах і програмах; планувати щорічні науково-практичні конференції з проблем духовно-морального виховання;

- з метою узагальнення досвіду та розробки методичних матеріалів з вивчення і проведення релігійно-морального виховання, участі в обміні досвідом та навчально-методичною літературою в Україні та за кордоном розглянути питання про створення спеціальної лабораторії або спеціальної групи фахівців у даній галузі підготовки майбутніх офіцерів;

- введення обов'язковим компонентом базової військової освіти спеціальних курсів «Основи релігійно-морального виховання», «Історичний досвід релігійно-морального виховання військовослужбовців».

2. Щодо змісту:

Органам державної влади доцільно здійснити:

- розробку державної концепції релігійно-морального виховання з чітким визначенням духовно-моральних цінностей нашого суспільства;

- державну, правову та ідеологічну підтримку престижу професії українського офіцера.

Керівному, виховному та викладацькому складу вназ рекомундується: у навчальних програмах з гуманітарних наук приділяти більше уваги етичним і релігійним проблемам, розробці і роз'ясненню основних положень кодексу офіцерської честі, кращих військових традицій та ритуалів.

3. Для методичного забезпечення занять з курсантами, надання допомоги професорсько-викладацькому складу офіцерам-вихователям пропонується:

- підготувати і видати навчальні та методичні посібники «Релігійно-моральне виховання у військово-навчальних закладах: досвід минулого і сьогодення»;

- розглянути питання про розробку єдиного Кодексу честі українського офіцера, в якому знайшли б відображення релігійно-моральні цінності офі-

перського корпусу, які склалися історично, духовно-моральні обов'язки офіцера;

- для підвищення ефективності релігійно-морального виховання відділам виховної роботи доцільно розширити шефські зв'язки з різними громадськими організаціями, Українською Православною Церквою, іншими конфесіями.

Висновки. Реалізація практичних рекомендацій щодо використання духовного потенціалу релігії у соціалізації, адаптації та вихованні військовослужбовців дозволить поліпшити морально-психологічний клімат у військових колективах і взаємини армії і релігії.

Список використаних джерел і літератури

1. Белявский И. Г. Исповедь пасынка века и немного исторической психологии / И. Г. Белявский, А. Н. Кишинская. — Одесса: ОКФА, 1997.
2. Булгаков Н. Сим Победим! Православие. Армия. Государство / Н. Булгаков, А. Яковлев-Козырев. — М.: Глаголь, 2002.
3. Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений: в 30 т. Т. 25 (Дневник писателя за 1877 г., январь-август). — Л., 1983.
4. Золотарев А. В. Стратегия духа армии. Армия и Церковь в русской истории / А. В. Золотарев. — 2-е изд., доп. — Челябинск: Социум, 2006.
5. Игнатьев Б. Б. Господь — мое Знамение! / Б. Б. Игнатьев, В. М. Курилев, В. В. Подгорбунский. — М.: Светоч, 2006. — Серия: Духовно-нравственные и исторические традиции русской армии (книга 2).
6. Курилев В. М. Воскресни, Русь!: О патриотизме, достоинстве русского человека и православном понимании войны / В. М. Курилев. — М.: Даниловский благовестник, 2000.
7. Наука Побеждать. За веру и отечество. — М.: Даниловский благовестник, 2008.
8. Языкова В. К. Богословие иконы / В. К. Языкова. — М.: Паломник, 1995. — 169 с.

References

1. Beljavskij I. G. Confessions stepson century and some historical psychology / Beljavskij I. G., Kishinskaja A. N. — Odessa: OKFA, 1997.
2. Bulgakov N. Sim Peremozhemo! Orthodoxy. Army. State / N. Bulgakov, A. Jakovlev-Kozirev. — M.: Glagol, 2002.
3. Dostoevs'kij F. M. Complete Works: in 30 volumes. V. 25. — L., 1983.
4. Jazykova I. K. Theology of icons / I. K. Jazykova. — M.: Palomnik, 1995. — 169 p.
5. Kurilev V. M. Arise, Russ!: Patriotism, dignity and rights of the Russian Orthodox understanding of war / V. M. Kurilev. — M.: Danilovs'kij blagovisnik, 2000.
6. Science of Victory. For faith and fatherland. — M.: Danilovs'kij blagovisnik, 2008.
7. Zolotar'ov O. V. The strategy of the spirit of the army. Army and Church in Russian history / O. V. Zolotar'ov. — Cheljabins'k: Socium, 2006.
8. Ignat'ev B. B. Gospod' — moe Znamennja! / B. B. Ignat'ev, V. M. Kurilev, V. V. Podgorbuns'kij. — M.: Svitoch, 2006.

Данилова Е. С.

кандидат психологических наук, старший преподаватель
кафедры социальных теорий Института инновационного
и последипломного образования
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

Гердева А. Н.

студентка 3 курса специальности «Социальная работа» ИИПО
ОНУ имени И. И. Мечникова

**РЕЛИГИОЗНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ
ВОЕННОСЛУЖАЩИХ: НАСЛЕДИЕ ПРОШЛОГО**

Резюме

Статья посвящена анализу религиозно-нравственного воспитания военнослужащих в историческом контексте. Анализируется исторический опыт сотрудничества армии с религиозными организациями и влияние духовного потенциала религии на социализацию, адаптацию и воспитательную работу военнослужащих. Ключевое внимание уделено вопросу развития в Украине опыта военного капелланства и института военного душпастырства в современной армии.

Ключевые слова: историческая психология, метод исторической реконструкции, религиозно-нравственное воспитание, верующие военнослужащие, военные священники, военное капелланство, институт военного душпастырства.

Danilova Helena

Candidate of psychological science, senior lecturer
Odessa National Mechnikov university
Institute of the innovation postdiploma education, the chair of the social theories

Gerdeva Anna

3rd year student of the direction «Social work»
Odessa National Mechnikov university
Institute of the innovation postdiploma educations

**RELIGIOUS AND MORAL EDUCATION OF MILITARY PERSONNEL:
THE LEGACY OF THE PAST**

Abstract

The problem of spirituality and religious and moral education of servicemen is not new, and has a long history, but still remains relevant.

Today different social institutions, particularly in the modern army can observe a set of contradictions, manifested in such phenomena as spiritual and moral crisis, the destruction of valuable reasons. This dangerous effect on the spiritual health of the nation and shows a deep spiritual crisis in society. Therefore, the scientific and public use were such a thing as religious and spiritual disaster threats associated with the notion of spiritual security.

The purpose of the research is conditioned the relevance of the problem and consists in the historical analysis of the spiritual potential of religion within the educational work of servicemen.

The object of the research: the problem of spirituality and religious and moral education of servicemen.

The subject: the study of the basic tendencies of religious and moral education of a method of historical reconstruction.

Based on the analysis and study of this problem, we developed recommendations for the study and use of past experience in the design concept of the theory and practice of religious and moral education in modern military school. We believe, the implementation of research results in the activities of educational work, military schools, faculties and departments will allow to promote effectiveness of the religious and moral education of servicemen.

Therefore, the article investigates the religious and moral education of servicemen in historical context. Examines the historical experience of cooperation between the army and religious organizations and the influence of religion on the spiritual potential of the educational work of servicemen. Key attention paid to the issue of development in Ukraine experience of military chaplains and the Institute of military spiritual mentoring modern army.

Key words: the historical psychology, the method of historical reconstruction, religious and moral education, faithful soldiers, military priests, military chaplaincy, the Institute of military spiritual mentoring.

Стаття надійшла до редакції 06.05.2014

УДК 159.9:351.749.6

Добровольська О. О.

викладач кафедри психології та педагогіки факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної міліції
Одеського державного університету внутрішніх справ
e-mail: elena.dobrovolsckaja@yandex.ua

ОСОБИСТІСНІ ВЛАСТИВОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ПРОФЕСІЙНУ АДАПТАЦІЮ

У статті представлений аналіз проблеми професійної адаптації правоохоронців. Розкрито психофізіологічну сутність адаптації та її основні компоненти: активаційний, когнітивний, емоційний та мотиваційно-вольові процеси. Визначені особистісні властивості, які впливають на професійну адаптацію, а саме:

- 1) самооцінка (завищена самооцінка провокує постановку мети вище реальних можливостей, що в свою чергу знижує успішність дій і викликає сильне емоційне переживання невдач; занижена — пасивність, страх відповідальності, заниження суб'єктивної можливості успіху, що зменшує вплив невдач; неадекватна — неповна реалізація можливостей людини у професійній діяльності, в окремих випадках — відмова від неї);
- 2) емоційна стабільність (стійкість) — нестабільність (нестійкість);
- 3) мотивація досягнення успіху (чим вища сила мотивації, тим успішніше проходить адаптація особистості в групі);
- 4) індивідуально-особистісні характеристики (локус контролю та комунікативний контроль).

У завершенні статті визначаються завдання і перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: професійна адаптація, психофізіологічна адаптація, особистісні властивості.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день випускники вищих навчальних закладів системи МВС України (надалі — внз системи МВС) мають певні труднощі щодо реалізації своїх фахових знань в реальних умовах несення служби у спеціальних підрозділах, тому й опановують особливості професійної діяльності безпосередньо в процесі її здійснення. Причина цього — переважання теоретичних й брак практичних знань, труднощі відтворення в аудиторії ситуацій, які наближені до реальності, навіть за допомогою рольових ігор — адже курсантам бракує досвіду, а використані відеоматеріали є продуктом творчості міфів, а не зйомками реальних оперативних заходів чи допиту «справжнього» злодія.

Наведені труднощі найбільш гостро стосуються підготовки до оперативно-розшукової діяльності, оскільки до звичайних труднощів додаються чинники особистого ризику, незвичне фізичне та психічне навантаження. Ці чинники суттєво знижують ефективність діяльності молодих працівників,

викликають стани хронічної втоми й виснаження, а згодом призводять до плинності кадрів в органах внутрішніх справ.

Також, як наслідок недостатньої професійності, у молодих працівників часто поширений кримінальний тип мотивації, наслідком чого можуть бути випадки порушень службової дисципліни, притягнення до дисциплінарної відповідальності, корупції серед особового складу та ін.

Питання професійної адаптації особистості є одним з ключових в сучасних соціально-психологічних дослідженнях. Актуальність вирішення цієї проблеми зумовлена численними перешкодами, що виникають на шляху входження фахівців вназ у систему МВС. Якщо ж вплив цих перешкод перевищує наявні адаптаційні можливості особистості правоохоронця, то процес адаптації блокується або проходить невдало. Саме тому пошук засобів підвищення здатності особистості до адаптації в нових умовах професійної діяльності є пріоритетним питанням сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема адаптації різнопланова і багатогранна; так виділяють соціальну, особистісну, психологічну, соціально-психологічну, професійну психофізіологічну та адаптацію. Різні аспекти адаптації фахівців до професійної діяльності знайшли відображення у працях В. Т. Ащепкова, О. В. Барабанщикова, В. І. Брудного, Л. П. Буєвої, В. Г. Бушурової, М. І. Дьяченка, Л. О. Кандиловича, М. Г. Колпакова, І. С. Кон, О. Г. Мороза та ін., в дисертаційних дослідженнях Л. А. Булатової, А. Ф. Бенедиктової, Л. Г. Єгорової, Є. П. Савченко, В. С. Штифурак та ін.

Питання адаптації курсантів до навчання у вназ МВС були предметом дослідження В. Г. Андросюка, Г. І. Васильєва, О. В. Іванової, В. В. Конопльова, О. А. Назарова, В. Я. Яблонко, О. В. Шаповалова, С. І. Яковенка та ін.

Різними теоретичними аспектами проблеми соціальної адаптації особистості займалися: Ж. Піаже, Г. Сельє, Х. Хартман, Л. Філіпс та ін. Досить чітко ставить теоретичні питання і проблеми поняття соціальної адаптації особистості в своїх роботах Д. А. Андреева. Питання класифікації соціальної адаптації особистості добре розглянуті в роботах А. А. Налчаджян, в яких представлені її основні види та типи. Теоретична модель соціальної адаптації особистості в рамках системно-діяльнісного підходу описана в працях М. В. Ромма. Процес соціальної адаптації особистості досліджували: Ф. З. Меерсон, Л. Д. Столяренко. Питання чинників соціальної адаптації особистості розглядали: Л. В. Корела, Б. Г. Ананьєв, І. К. Кряжева. Питання критеріїв ефективності процесу соціальної адаптації особистості вивчали: О. І. Зотова, І. К. Кряжева, Т. А. Немчин, В. А. Лабунська, Ф. Б. Березін.

Останні дослідження, приміром, також підтверджують, що проблема професійної адаптації молодих працівників ОВС, оптимізації їх адаптаційних можливостей та підвищення ефективності діяльності за рахунок зменшення дії дезадаптаційних факторів знаходиться у фокусі сучасних досліджень. Успішність адаптації в соціумі, колективі визначається рівнями розвитку певних психічних якостей, які допомагають правоохоронцю адаптуватися швидше, почуватися комфортно і невимушено.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Важливим аспектом проблеми професійної адаптації правоохоронців є дослідження факторів її успішності. Проте досі не створено реального підґрунтя до проведення та якісної оцінки професійної адаптації молодих працівників правоохоронних органів. Не достатньо уваги приділяється вивченню індивідуально-типологічних властивостей особистості, що входять до структури адаптаційного потенціалу особистості, який забезпечує ефективність адаптаційного процесу, а також соціально-психологічних та організаційно-управлінських чинників, що можуть сприяти чи перешкоджати успішній адаптації новачка.

Мета статті — з'ясувати значення окремих особистісних властивостей правоохоронців, що впливають на успішність їх професійної адаптації.

Викладення основного матеріалу. В процесі професійної адаптації проявляються наявні можливості людини стосовно ефективного виконання своєї діяльності в умовах підвищеної стресогенності оточуючого середовища, що безумовно, є актуальним для молодих працівників ОВС при оволодінні практичними навичками оперативної роботи [8, с. 58]. Від успішного розвитку цього процесу залежить якість виконання службових обов'язків, кінцевий результат роботи.

Професійна адаптація правоохоронця пов'язана з розвитком особистісної самореалізації, залежить від розвитку особистісних якостей, таких як рівень самооцінки, тривожності, рівень домагань, ціннісних орієнтацій тощо, які впливають на вміння адаптуватись в тому соціумі, середовищі, колективі, де буде працювати правоохоронець [5].

Поняття адаптації за своєю суттю психофізіологічне. Адже, виходячи з системного розуміння адаптації, адаптаційні процеси, що переважно відносять до психічної чи фізіологічної сфери, як правило, невід'ємні один від одного та тісно взаємопов'язані під час пристосування людини до умов існування, що постійно змінюються.

Психофізіологічну адаптацію можна визначити як процес, який зумовлений зміною в психофізіологічному стані людини під впливом дезадаптаційних факторів, що потребує одночасної та узгодженої взаємодії функціональних підсистем на всіх рівнях цілісної системи «психофізіологічний стан» з метою ефективного забезпечення діяльності в нових умовах.

Психофізіологічна сутність адаптації відбивається у таких її основних компонентах:

1) активаційному (органічні й функціональні витрати, спрямовані на досягнення значущих для суб'єкта цілей);

2) когнітивному (перебудови когнітивних процесів, спрямовані на вироблення найбільш ефективних способів переробки інформації, без яких ефективна адаптація неможлива);

3) емоційному (визначається динамікою емоційних переживань, що є суб'єктивними індикаторами ефективності процесу адаптації);

4) мотиваційно-вольових процесах (забезпечують координацію всіх інших компонентів і напрямів реалізації значущих для суб'єкта цілей і тим самим надають процесу адаптації стійкості й безперервності) [2, с. 170].

Саме тому здійснення аналізу літератури дозволило нам уточнити структуру особистісних та психофізіологічних властивостей, що впливають на успішність професійної адаптації. Так, Т. А. Кухарева (1980), вивчаючи адаптацію, виявила ряд особистісних показників, що впливають на успішність адаптаційного процесу, а саме:

1) «гармонічна активність», до неї увійшли такі ознаки, як ініціативність, самостійність, цілеспрямованість, наполегливість, інтелектуальна продуктивність, уміння організувати свою роботу, впевненість у собі та ін.;

2) «високий рівень домагань» — схильність до лідерства, висока самооцінка, толерантність до фрустрації, комунікативні здібності, інтелектуальна продуктивність та самоідентичність людини, що має високий соціальний статус;

3) «показник самокритичності» — для молодих спеціалістів, які адаптуються успішно, і «показник агресивності поведінки» — для молодих спеціалістів, які відчують труднощі при адаптації [1, с. 120].

Знання показників, що впливають на ефективність процесу адаптації і на зберігання рівноваги в системі «суб'єкт праці — професійне середовище», має безсумнівне значення для вибору шляхів і засобів керування процесом професійної адаптації. Але ще більше значення для розробки системи керуючих цим процесом впливів має аналіз *психологічних механізмів* адаптації.

На *першій* стадії професійної адаптації оптимальним, на нашу думку, слід вважати деяке переважання конформної складової. Ступінь задоволеності суб'єкта своєю роботою, повнота його входження в нове середовище і діяльність та необхідний для цього входження час визначаються мірою володіння суб'єктом засобами цієї конформної адаптації (соціально-психологічними уміннями).

Істотне місце серед психологічних механізмів адаптації займає *самооцінка*. Самооцінка — досить складне утворення людської психіки. Вона виникає на основі узагальнюючої роботи процесів самосвідомості, що проходить різні етапи і знаходиться на різних рівнях розвитку в ході становлення самої особистості. Тому самооцінка постійно змінюється, удосконалюється.

Самооцінка — суб'єктивне і дуже особистісне утворення. Вона формується при більш-менш активній участі самої особистості, несе на собі відбиток якісної своєрідності її психічного світу, тому самооцінка не у всіх своїх елементах може збігатися з об'єктивною оцінкою даної особистості. Її адекватність, істинність устанавлюється на основі реальних проявів особистості в діяльності, поведженні.

Основна функція самооцінки в психічному житті полягає в тому, що вона виступає необхідною внутрішньою умовою регуляції поведження і діяльності. Через включення самооцінки в структуру мотивації діяльності особистість здійснює безупинне співвідношення своїх можливостей, внутрішніх психологічних резервів з цілями і засобами діяльності. Вища форма регулювання на основі самооцінки полягає у своєрідному прагненні поліпшити себе. Її роль на різних етапах професійного життя людини докладно проаналізувала Л. Н. Корнеєва [7, с. 530].

Завищена самооцінка провокує постановку мети вище реальних можливостей, зневагу необхідної «інформації», зниження суб'єктивної можливості успіху, мінімізацію зусиль для досягнення мети, що розхолоджує дію успіхів і викликає сильне емоційне переживання невдач; потреба в збереженні рівня самооцінки призводить до захисного ігнорування невдач, пояснення їх зовнішніми причинами, що послаблює стимул до їх подолання. Різко завищена самооцінка може створити на певному етапі діяльності зону постійних невдач, знижену професійну мотивацію. Наслідок заниженої самооцінки — пасивність, страх відповідальності, схильність до постановки занадто легких завдань, заниження суб'єктивної можливості успіху, що дезорганізує вплив невдач. Результатом неадекватної самооцінки, звичайно, є неповна реалізація можливостей людини у професійній діяльності, в окремих випадках — відмова від неї.

Очевидно, що неадекватність самооцінки стає перешкодою на шляху професійної адаптації. Але й адекватна висока самооцінка, стихійно сформована в процесі професійної підготовки, може стати дезорганізуючим чинником професійної адаптації, якщо вона без коректив переноситься з навчальної діяльності у професійну. У цьому випадку етап входження у професійну діяльність, для якого і характерне зниження усталеності самооцінки, ускладнюється занадто сильними її коливаннями.

Так, у молодих працівників ОВС у перший рік спостерігається настільки різке падіння самооцінки, що воно супроводжується стійким зниженням впевненості в собі, низькою задоволеністю працею, падінням мотивації до професійної діяльності і навіть відмовою від неї. Різкий «злам» самооцінки негативно позначається на мотивації та успішності діяльності, супроводжується стійкими негативними емоціями, невротизацією. Проте захисне збереження неадекватної самооцінки, що тимчасово забезпечує особистості відносний комфорт, для діяльності ще більш несприятливе.

Самооцінка людини нерідко виступає як своєрідний «фасад особистості». Вона спеціально виділяє риси, що властиві їй на основі стереотипів (соціальних ролей), інші «відокремлюються від неї». Соціальна роль людини, а також і враження, яке вона справляє на оточуючих (зовнішнє вираження соціального статусу), складається з двох компонентів.

По-перше, це та інформація, яку сама людина про себе повідомляє (слова, міміка і жести та ін.); по-друге, та інформація, яку вона дає несвідомо. Рівень соціальних домагань особистості, тобто сукупність її інтересів, стосунків, також можуть бути за цим «фасадом», і людина не розкриває себе. Проте уважне спостереження за її поведінкою, бесіди, діяльність можуть допомогти в розкритті особистості. Знання соціальних очікувань і засобів їх реалізації необхідні для вирішення багатьох питань роботи з особовим складом ОВС.

Багато дослідників сходяться в думці, що головною характеристикою, що впливає на успішність адаптації, є *емоційна стабільність (стійкість) — нестабільність(нестійкість)*.

Б. Варданян визначає емоційну стійкість як «властивість особистості, що забезпечує гармонійне відношення між всіма компонентами діяльності

в емоціогенній ситуації і яка тим самим сприяє її успішному виконанню» [3, с. 543]. Емоційна стійкість — риса, яка виражає збереження організованої поведінки, ситуативної цілеспрямованості у звичайних і стресових ситуаціях.

Розуміючи під емоційною нестійкістю інтегративну властивість особистості, що відображає схильність людини до порушення емоційної рівноваги, Л. Баданіна називає її ознаки — фрустрованість, підвищена тривожність, нейротизм, різного роду страхи.

Зіставивши думки різних науковців, П. Зільберман визначає емоційну стійкість як «інтегративну властивість особистості, що характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності індивідуума, яка забезпечує оптимальне успішне досягнення мети діяльності у складній емотивній ситуації» [4, с. 150].

Розглядаючи емоційну стійкість як адаптацію до емоційно значимої ситуації, вчений виділяє дві її стадії:

перша — стадія емоційної реактивності. Для неї характерні вегетативні зрушення, що виникають в організмі під емоціогенним впливом;

друга — стадія емоційної адаптації, суть якої полягає у пригніченні виниклих вегетативних зрушень, а також у саморегуляції, спрямованій на збереження доцільної поведінки. Але саморегуляція належить до вольових процесів, через що стає незрозумілим, чи є емоційна стійкість складовою вольових властивостей особистості, чи вона належить до емоційних якостей. Нейротизм виражається в надзвичайному нервуванні, нестійкості, схильності до швидкої зміни настрою, почуття вини і занепокоєння, заклопотаності, депресивних реакціях, неувважності в стресових ситуаціях, а також в період дезадаптації [4, с. 153].

Особливе місце в структурі особистісних чинників психічної адаптації дослідники відводять *мотивації досягнення успіху*. Високий енергетичний потенціал надається найбільш важливому у діяльності, що потребує мобільності, швидкого входження в нові ситуації, освоєння нових навичок, дій в умовах, у яких кінцеві успіх чи невдача ще не позначилися і тісно пов'язані з індивідуальною активністю.

Енергетичний потенціал значною мірою забезпечується виразністю і структурою мотивації досягнення. Переважання мотивації досягнення успіху над мотивацією запобігання невдачі сприяє й ефективній психічній адаптації, і успішності діяльності. Вплив мотивації на адаптаційну діяльність дуже великий. Чим вища сила мотивації, тим успішніше проходить адаптація особистості в групі. Однак мотив може характеризуватися не тільки як кількісна величина (сильний — слабкий), але і як якісна.

У цьому плані зазвичай виділяють мотиви внутрішні і зовнішні. Внутрішні мотиви мають пряме відношення до діяльності, якою займається людина. Це може бути задоволення потреби у пізнанні, потреби у спілкуванні в процесі навчання, несення служби. Якщо ж значення мають інші потреби, такі як соціальний престиж, матеріальне забезпечення, то говорять про зовнішні мотиви.

Так само слід зазначити, що поділ мотивів на внутрішні і зовнішні є недостатнім. Самі зовнішні мотиви можуть бути позитивними, такими як мотивація успіху, досягнення, і негативними. Очевидно, що зовнішні позитивні мотиви більш ефективні для успішної адаптації особистості, ніж зовнішні негативні, навіть якщо за силою вони рівні. Поряд з інтенсивністю мотивації істотний вплив на процес адаптації справляє структура мотивації.

Дослідження, присвячені вивченню психологічних чинників професійного становлення молодих працівників, показали, що звільнення з роботи як крайній прояв нездатності і професійної адаптації пов'язане з невідповідністю структури мотивації особливостям цілісності при цілком сприятливому розподілу професійно важливих властивостей.

Поряд з вищепереліченими властивостями ми б хотіли виділити кілька індивідуально-особистісних характеристик, які, як ми вважаємо, можуть впливати на рівень адаптації. Це локус контролю та комунікативний контроль.

Поява в психологічній літературі поняття «*локус контролю*» пов'язане з працями американського фахівця в галузі психодіагностики Дж. Роттера (1982), який вивів ідею локусу контролю зі своєї концепції соціального навчання. В цій теорії контроль визначається як стабільна схильність особистості певним чином оцінювати причини та наслідки життєвих подій. Центральне місце в концепції Роттера відводиться формуванню в процесі соціалізації системи узагальнених очікувань того, що певна поведінка призведе до винагороди і ця винагорода має психологічну цінність в конкретній ситуації.

Відповідно до особливостей очікувань людина може формувати два типи стратегій взаємодії з оточенням, два типи локалізації, або локусу контролю: *інтернальний* і *екстернальний*.

У першому випадку, плануючи свою діяльність, приймаючи певні рішення, людина оцінює, наскільки досягнення поставлених нею цілей залежить від неї особисто, від її зусиль і вмінь і є закономірним результатом її власної діяльності. У другому випадку людина переконана, що її успіхи чи невдачі є результатом таких зовнішніх сил як везіння, випадковість, інші люди — від неконтрольованих ними сил. Будь-який індивід займає певну позицію на континуумі, що задається цими полярними типами локусу контролю. Необхідно відзначити, що теорія локусу контролю дозволила сформулювати положення про локус контролю як про характеристику, незалежну від конкретних подій і ситуацій, з якими доводиться стикатися людині.

Комунікативний контроль визначає поведінку особистості в ситуації соціальної взаємодії. Високий комунікативний контроль, по Снайдеру, означає, що людина постійно стежить за собою, керує вираженням своїх емоцій, гнучко реагує на зміну ситуації в спілкуванні. Середній комунікативний контроль означає, що у спілкуванні людина безпосередня, щиро ставиться до інших, але стримана в емоційних проявах, співвідносить свої реакції з поведінкою оточуючих її людей. Низький комунікативний кон-

троль означає високу імпульсивність у спілкуванні, відкритість, розкутість, коли поведінка мало піддається змінам залежно від ситуації спілкування і не завжди співвідноситься з поведінкою інших людей.

На нашу думку, важливе місце в процесі професійної адаптації належить власній активності особистості, при цьому виділяється активне ставлення до роботи, інтелектуальна активність, активність у спілкуванні, що залежать від таких особистісних властивостей, як ініціативність, самостійність та цілеспрямованість, продуктивність особистості.

Також ми вважаємо, що успішність адаптації певною мірою залежить і від рівня розвитку професійно важливих властивостей (розумових, мнемічних, сенсомоторних, комунікативних) особистості, які, будучи психофізіологічними, певною мірою піддаються розвитку, тренуванню.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз проблеми показує, що на процес професійної адаптації правоохоронців впливають різноманітні аспекти, найважливішим виявилися адаптаційний потенціал та особистісні чинники як основа, на якій базується особистісна регуляція. Це ставить певний акцент на вивченні проблеми впливу особистісних чинників на процес адаптації, тому що суб'єкт в складних умовах виступає не як пасивна істота, що автоматично реагує на впливи і пристосовується до них, а як активна особистість, яка свідоме ставить до цих умов. Одним із критеріїв успішності професійної адаптації є адаптованість особистості, яку слід розуміти як сукупність якостей та властивостей особистості правоохоронця, які визначають темп та ступінь особистісної перебудови.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в уточненні головних чинників професійної адаптації випускників вчз МВС та поглибленому проведенні емпіричного дослідження тих властивостей та якостей особистості, що впливають на неї, засобів її цілеспрямованого формування на етапі професійного навчання.

Список використаних джерел і літератури

1. Александровский Ю. А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация. — М.: Наука, 1976. — 272 с.
2. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. — Л.: Наука, 1988. — 270 с.
3. Варданян Б. Х. Механизм регуляции эмоциональной устойчивости: категории, принципы и методы психологи / Б. Х. Варданян // Психические процессы: Тезисы научных сообщений советских психологов к VI Всесоюзному съезду Общества психологов СССР. — М.: Наука, 1983. — С. 542-543.
4. Зильберман П. Б. Эмоциональная устойчивость оператора / П. Б. Зильберман // Очерки психологии труда оператора / под ред. Е. А. Милеряна. — М.: Наука, 1974. — С. 138-172.
5. Іщенко О. В. Проблеми адаптації курсантів до навчально-виховного процесу в закладах освіти МВС України. — Харків, 1999.
6. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія. — К.: Міленіум, 2004. — 265 с.
7. Корнеева Л. Н. Основные закономерности развития личности профессионала / Л. Н. Корнеева // Психологические основы профессиональной деятельности: хрестоматия / сост. В. А. Бодров. — Москва: Пер Сэ; Логос, 2007. — С. 528-535.

8. Федоров К. Л., Юрченко А. В., Чернікова А. В. Проблеми професійної адаптації молодих фахівців органів внутрішніх справ до умов слідчої діяльності // Науковий вісник НАВСУ. — 2001. — Вип. 4. — С. 58–64.

References

1. Aleksandrovskyy Y. A. Status of physical desadaptation and their compensation. — Moscow: Nauka, 1976. — 272 p.
2. Berezin F. B. Physical and psychophysiological human adaptation. — Leningrad: Nauka, 1988. — 270 p.
3. Vardanyan B. H. Regulation mechanisms of emotional stability: Categories, Principles and methods of psychology / B. H. Vardanyan // Mental Processes: theses of scientific reports of Soviet psychologists to VI All-Union congress of psychologists society USSR. — Moscow: Nauka, 1983. — P. 542–543.
4. Zylberman P. B. Emotional operator Stability / P. B. Zylberman // Essays labor psychology operator / ed. E. A. Myleryana. — Moscow: Nauka, 1974. — P. 138–172.
5. Ishchenko O. V. Problems of cadets adaptation to the educational process in institutions of MI of Ukraine. — Kharkiv, 1999.
6. Kokun O. M. Optimization of adaptive humans capabilities: psychophysiological aspects of providing activities: Monograph. — K.: Millennium, 2004. — 265 p.
7. Korneeva L. N. Basic patters of personality development professional / L. N. Korneeva // Psychological bases of professional activity: A Reader / comp. V. A. Bodrov. — Moscow: Per Sə; Logos, 2007. — P. 528–535.
8. Fedorov K. L., Yurchenko A. V., Chernikov A. V. Problems of professional adaptation young specialists of the body Interior to the terms of investigative activity // Scientific Bulletin toall. — 2001. — Vol. 4. — P. 58–64.

Добровольская Е. А.

преподаватель кафедры психологии и педагогики факультета подготовки специалистов для подразделений криминальной милиции Одесского государственного университета внутренних дел

ЛИЧНОСТНЫЕ СВОЙСТВА СОТРУДНИКОВ ОВД, КОТОРЫЕ ВЛИЯЮТ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ АДАПТАЦИЮ

Резюме

В статье представлен анализ проблемы профессиональной адаптации правоохранителей. Раскрыта психофизиологическая сущность адаптации и ее основные компоненты: активационный, когнитивный, эмоциональный и мотивационно-волевые процессы. Определены личностные свойства, которые влияют на профессиональную адаптацию, а именно:

1) самооценка (завышенная самооценка провоцирует постановку целей выше реальных возможностей, что в свою очередь снижает успешных действий и вызывает сильное эмоциональное переживание неудач; занижена — пассивность, страх ответственности, занижение субъективной возможности успеха, что снижает влияние неудач; неадекватная — неполная реализация возможностей человека в профессиональной деятельности, в отдельных случаях — отказ от нее);

2) эмоциональная стабильность (устойчивость) — нестабильность (неустойчивость);

3) мотивация достижения успеха (чем выше сила мотивации, тем успешнее проходит адаптация личности в группе);

4) индивидуально-личностные характеристики (локус контроля и коммуникативный контроль).

В завершении статьи определяются задачи и перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: профессиональная адаптация, психофизиологическая адаптация, личностные свойства.

Dobrovolska E.

lecturer in psychology and pedagogy department of preparations criminal police departments faculty of Odessa State University of Internal Affairs

PERSONAL PROPERTYS OF POLICEMENS THAT AFFECT TO PROFESSIONALS ADAPTATION

Abstract

This article presents an analysis of the problem adaptation professional law enforcement. Disclosed the psychophysiological essence of adaptation and its main components: activation, cognitive, emotional and motivational-volitional processes. Identified personal characteristics that affect the professional adaptation, namely:

1) self-concept (high self-concept provokes triggers goals setting higher real possibilities, which in turn reduces the effect of success and evokes strong emotional experience failure, reduced — passivity, fear of responsibility, reduction of subjective possibilities of success that disorganize the impact of failures, inadequate — incomplete implementation human capabilities in professional occupation, in some cases — renunciation);

2) emotional stability (resistance) — instability;

3) motivations to success (the higher power of motivation, the more successful is the adaptation of the individual in the group);

4) individual personal characteristics (locus of control and communication control).

At the end of the article defined objectives and recommendations for further research.

Key words: professional adaptation, psychophysiological adaptation, personal characteristics.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2014

УДК 159.923-056.83

Егорченко С. П.

кандидат психологических наук,
психолог МЦ «Вита» г. Одессы
e-mail: agal65@mail.ru

АЛКОГОЛЬНАЯ ЗАВИСИМОСТЬ: ПРОБЛЕМА БИОГЕНЕТИЧЕСКАЯ ИЛИ ПСИХОСОЦИАЛЬНАЯ? СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ

В настоящей статье произведен обзор литературных и научных источников, посвященных вопросам формирования алкогольной зависимости, проблемам различий эффекта алкоголя в разных этнических группах. Даны основные определения, характеристики, медицинские и социальные симптомы. Показано влияние социальных и индивидуальных установок на эффект алкоголя.

Ключевые слова: алкогольная зависимость, психологические эффекты алкоголя, внутрисемейные межличностные отношения.

Во всем мире злоупотребление алкоголем представляет серьезную проблему, приводящую к гибели миллионов людей. По оценкам экспертов, от злоупотребления алкоголем ежегодно умирает 2,5 миллиона человек, что составляет 6,2 % от всех смертей мужчин и 1,1 % от всех смертей женщин. Самые разнообразные проблемы, связанные с алкоголем, могут иметь тяжелейшие последствия для индивидов, их семей и серьезно влиять на жизнь общества. Алкоголь относится не только к причинным факторам многих заболеваний, но и является предвестником травм, насилия, преступности, дорожно-транспортных происшествий, убийств, самоубийств, разрушения семей, снижения рождаемости и многих других негативных социальных последствий [1].

В Украине от алкоголизма ежегодно умирает около 40 тысяч человек. В 25 % случаев это алкогольные отравления (передозировка и алкогольные напитки подпольного изготовления). Еще четверть — это сердечные приступы от неумеренного потребления. А оставшиеся 50 % — приходятся на другие заболевания, несчастные случаи, связанные с употреблением алкоголя. Кроме того, постоянно фиксируется 25–30 % случаев патологии новорожденных, причиной которых является употребление алкоголя родителями.

По статистике ВОЗ, украинские показатели детского алкоголизма занимают первое место в мире: 40 % детей в возрасте от 14 до 18 лет в нашей стране зависимы от алкоголя. «С каждым годом алкоголизм в Украине все больше молодеет», — заявляют врачи-психиатры, наркологи, психотерапевты. Как они отмечают, алкоголем начинают злоупотреблять раньше и заболевание развивается быстрее. Это объясняется тем, что слабоалкогольные напитки в Украине сейчас считаются престижными и безопасными, широко рекламируются в СМИ, отсутствует их антиреклама, замалчиваются

последствия регулярного употребления. Географическое распространение украинского алкоголизма также имеет определенные особенности. Максимальное количество алкогольных отравлений и психозов зарегистрировано в Донецкой обл. — около 6000 за год. А в западных областях и центре страны эти показатели не превышают 500 случаев на 10000 человек. С другой стороны — в селе от алкоголизма умирают в 2–3 три раза чаще, чем в городе. Это связано как с общим уровнем жизни, так и с качеством алкоголя [2; 3].

Алкоголизм — это тяжелая болезнь, истоки и причины которой лежат в обществе. Иными словами — болеет не только человек, болеет — все общество вне зависимости от возраста и пола. В алкогольную зависимость попадают как женщины, так и мужчины, как взрослые, так и дети с подростками. Общественные причины — деморализация, неудовлетворенность в личной и профессиональной жизни, отсутствие или невидение других возможностей самореализации, неуверенность в завтрашнем дне. Внутренние причины алкоголизма — это пассивность, постоянно гнетущий фон настроения, психическая и физическая зависимость от алкоголя с дальнейшим разрушением своего собственного здоровья и деградацией личности. Очень важным фактором, способствующим развитию психической зависимости от алкоголя, является снятие после его приема внутренней тревоги и напряженности, уход в ирреальный мир с псевдоудовлетворением насущных потребностей без реальной активной деятельности. Подобный эффект очень быстро фиксируется подсознанием, и в случае возникновения каких-либо трудностей зависимый от алкоголя человек движется по пути наименьшего сопротивления, и активной деятельности по преобразованию действительности предпочитает иллюзорное удовлетворение возникших потребностей, вызываемое употреблением алкоголя. Данный факт в значительной мере объясняет трудности преодоления алкогольной зависимости [4].

Вместе с тем следует заметить, что в разных культурах, в разные времена алкоголь оказывал различное действие. Начиная с XIX века было написано несколько сообщений о культурах, где алкоголь явно утратил свое магическое воздействие на поведение, которое мы наблюдаем в нашей собственной культуре. Так индейцы Юруна в Южной Америке выпивают большие дозы алкоголя, не проявляя при этом расторможенного поведения, так же как индейцы Викос в Андах. Антропологи сообщили, что среди индейцев Викос преступность, внебрачные половые связи и другая деятельность, относимая к эффекту действия алкоголя в культуре белого человека, совершенно отсутствует во время выпивок. Наоборот, подобная деятельность в основном встречается, когда люди совершенно трезвы. Народ Камба в Боливии пьет дистиллят сахарного тростника. Они справедливо называют его алкоголем. Химический анализ показал, что он содержит 89 % спирта, а люди Камба пьют его неразбавленным. Большинство из них напиваются допьяна, по меньшей мере, дважды в месяц. Ухудшение при этом навыков работы вряд ли может быть более явным. Но «пьянство не ведет к выражению агрессии в словесной или физической форме. Отсутствует и возрастание сексуальной активности». Отчет британского офицера о его общении с народом Кикую в Восточной Африке в начале века показал, что

люди сохраняли полный контроль над собой, когда были пьяны, хотя были способны на самые зверские действия в трезвом состоянии. Люди племени Аритамы в Колумбии характеризуются агрессивностью, скрытой за их формальной вежливостью, и сверхконтролируемым поведением. В соответствии с нашими представлениями, это должно быть идеальным случаем для наблюдения воздействия алкоголя на торможение. Тем не менее, аритамцы становятся еще более молчаливыми и скрытными, когда они пьяны. Японская рыболовная община Такашима — это община, где агрессивные чувства довольно сильно подавляются, а сексуальные нормы могут быть названы пуританскими. Тем не менее, в этом обществе алкоголь не обладает магической силой снимать торможение. Можно привести и иные примеры. В антропологическом обзоре 46 обществ связь между алкоголем и насилием была обнаружена лишь в каждом пятом. В одних обществах кажется, что алкоголь превращает людей в беспомощные жертвы капризов и импульсов, которые они не могут контролировать. В других обществах это совсем не так. Одно из возможных объяснений заключается в том, что это различие может быть обусловлено генетически [5].

Племя Басуто — это одна из народностей Банту в Южной и Юго-Восточной Африке. Они варят домашнее пиво крепостью 4–5 градусов и пьют его в значительных количествах во время общественных событий. Их поведение при этом соответствует ситуации, а не количеству выпитого алкоголя. Они очень мирные на похоронах и много шутят и смеются на свадьбах. С течением времени все большее число басуто переезжало в города, чтобы работать на фабриках у европейцев. Переехав в город, они продолжали пить свое пиво. Но в городах — под влиянием культуры белого человека — то же самое пиво, потребляемое теми же людьми, оказывало совершенно иное действие. Ссоры и насилие стали столь частыми, что белые законники пытались запретить местное пиво. А когда пиво стали варить подпольно, проблемы, сопутствующие пьянству, были названы «угрозой для нации». До тех пор, пока басуто жили в своем традиционном обществе, те же количества пива могли потребляться без видимых проблем. Люди смогли научиться магическим эффектам расторможения. Индейцы Папаго живут в пограничной области между Аризонай и Мексикой. С 1912 по 1938 год три разных антрополога опубликовали сообщения, описывающие питье папаго. Их собственное вино пилось в больших количествах и вызывало рвоту и нетвердую походку, но никогда не вело к конфликтам или жестокости. В 1930-х годах виски белого человека вошло в обиход общин папаго, вызывая эффекты «огненной воды», введенные и воспитанные белым человеком. В течение многих лет два вида пьянства существовали бок о бок — алкоголь в виски оказывал совершенно иное действие, чем алкоголь в вине. Позже папаго были включены в культуру белого человека как наемные рабочие и все алкогольные напитки стали действовать одинаково. Некоторые крупные народы, такие как евреи и китайцы, также употребляют алкоголь без эффектов снятия торможения. Японцы, которые ранее пили с большим достоинством, значительно изменили свое хмельное поведение во время американской оккупации после второй мировой войны [6; 7].

Таким образом, можно сделать заключение, что эффект алкоголя обусловлен общественными и индивидуальными, но социально детерминированными тенденциями и ожиданиями. В нашем обществе алкоголизм — тяжелое хроническое заболевание, которое начинается с самых легких, почти незаметных для других симптомов и заканчивается тяжелыми осложнениями, ведущими к инвалидности или к смерти.

Начальная стадия алкоголизма характеризуется, прежде всего, развитием психической зависимости от алкоголя. При невозможности употребления алкоголя, вызванной какими-либо внешними обстоятельствами (например, изоляция в КПЗ, в больнице, либо вследствие отсутствия денег и самой выпивки), у человека появляются раздражительность, гневливость в отношении ближайшего окружения и семьи, как правило, препятствующих дальнейшему употреблению алкоголя. Формируется и закрепляется неосознанная установка на употребление алкоголя в случае любых, даже незначительных трудностей, либо по любому поводу. Осознанные оправдания пьянства — самые различные, от «снять стресс» до «отметить праздник», «встретил друга», «нельзя отказывать». В дальнейшем развивается физическая зависимость от алкоголя, проявляющаяся следующей совокупностью физических симптомов: повышение толерантности к алкоголю, которая часто является предметом бахвальства среди алкоголиков. Если средний человек может выпить около 300–400 граммов крепких спиртных напитков за вечер и с трудом удержаться на ногах, то алкоголик в начальной стадии выпивает до одного — двух литров с теми же внешними проявлениями опьянения. В случае прогрессирования заболевания возможно при отнятии алкоголя развитие такого грозного осложнения алкогольной зависимости, как алкогольный делирий. Следует отметить, что в 10 % случаев **алкогольный делирий** заканчивается летальным исходом [8].

Алкоголизм в нашей стране стал важнейшей социальной проблемой, как было заявлено на самом высоком уровне. Однако у нас пока, по-прежнему, не разработаны меры социальной защиты населения от этого зла, не установлены и меры воздействия на самих неумеренно пьющих. Причин же того, почему пьянство и алкоголизм стали в Украине важнейшими препятствиями для индивидуального и общественного развития и приоритетной социальной проблемой, несколько. Важнейшей причиной в становлении пьянства и алкоголизма как социальных явлений являются сами социальные тенденции современной Украины, неуверенность в завтрашнем дне, экономическая и социальная нестабильность, повышенный фон общественной тревожности и пессимизма. Как показывает мировая практика, ни одно неблагоприятное общественное явление невозможно устранить сразу, если даже, казалось бы, все материальные предпосылки к этому ликвидированы [9].

Алкоголизм, под которым многие понимают только неумеренное и неудержимое влечение к спиртным напиткам, опасен не только этим. Имеются многочисленные нарушения со стороны здоровья пьющего, в обязательном порядке сопровождающие процесс злоупотребления, в особенности когда он имеет хронический характер. По сути — это тоже проявления

алкоголизма, которые только называются последствиями или осложнениями этой болезни, что дела, в общем-то, не меняет [10].

Следующие две основные проблемы алкоголизма в Украине — это полное невнимание к проблеме со стороны государства и тот факт, что население редко обращается за медицинской и психологической помощью для действительного и эффективного лечения алкоголизма. Чаще всего обращаются за помощью для выведения пьющего человека из запоя, оказания медицинской помощи в остром периоде, снижения проявлений алкогольной интоксикации и лечения сопутствующих заболеваний. Поиск психологических причин алкогольной зависимости обычно, как правило, блокируется, неадекватные межличностные внутрисемейные отношения как фактор алкоголизма отрицаются. Алкоголизм традиционно замалчивается или к нему относятся как к естественному элементу отдыха и расслабления. Но такое отношение, помимо того, что оно наносит непоправимый вред здоровью многих людей и не дает им осознать, что у них развилась серьезная зависимость, приводит к тому, что алкоголизм с пугающей частотой передается по наследству. Дети, растущие в семьях, где злоупотребление спиртным — норма, более склоны к алкоголизму, не говоря уже о том, что ребенок, рожденный такими родителями, может страдать серьезными заболеваниями именно по их вине. Алкоголизм родителей может спровоцировать самый широкий спектр проблем со здоровьем — от анемии до гипертрихоза. Даже единичное употребление алкоголя беременной женщиной может нанести непоправимый вред нерожденному ребенку. Немаловажно, что дети в пьющих семьях усваивают психологическую установку на употребление алкоголя, соответствующие модели поведения, что способствует более быстрому и раннему развитию у них алкогольной зависимости [11; 12].

Таким образом, социальный и личностный урон, приносимый алкоголизацией, изучен достаточно полно, что, в свою очередь, вынуждает общество бороться за свое здоровье и выживание. Для пресечения алкогольной зависимости использовались различные принудительные и лечебные (медикаментозные и психокоррекционные) меры. Правомерно встает вопрос о причинах различия эффекта алкоголя на европейцев и другие этнические меньшинства, а также на существующие различия между европейцами разных стран и климатических поясов. Изучается концепция генетической предрасположенности к алкогольной зависимости. Однако, на взгляд автора, недостаточно исследованными остаются социальные механизмы трансформации данной предрасположенности в нозологическую форму, фактическая и содержательная роль семьи и ближайшего окружения на данный процесс, качество и интенсивность межличностных отношений в семье алкозависимого, что требует дополнительного и пристального внимания и изучения для повышения качества психокоррекционной работы с подобными семьями. Как показывают предыдущие исследования различных авторов, психологические изменения у зависимых и становление качественной ремиссии начинаются после преобразований в социальной сфере и, в подавляющем большинстве случаев, иницируются семьей.

Список использованных источников и литературы

1. Schuckit M. A. Genetic studies reveal several «types» of alcoholism // *Brown Univ. Dig. Ad-dict. Theory and Appl.* — 1999. — 18, № 11. — С. 5.
2. Минко А. И. Алкогольная болезнь: Новейший справ. / А. И. Минко. — М.: Эксмо, 2004. — 256 с.
3. Beard J. D., Sagrent W. Q. Treatment of the Actute Alcohol Witndrowal Sindrome // *Bio-chemistry and Pharmacology of Ethanol.* — N. Y.: Plenum, 1979. — Vol. 3. — P. 114–125.
4. Сирота Н. А., Ялтонский В. М. Профилактика наркомании и алкоголизма / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский. — М.: Академия, 2003. — 176 с.
5. Фекьяер Х. О. Алкоголь и иные наркотики: магические или химические вещества? / Х. О. Фекьяер. — *Философская книга*, 2012. — 160 с.
6. Кутянова И. П. Ресоциализация наркозависимых: социально-психологические аспекты: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / И. П. Кутянова. — Санкт-Петербург, 2007. — 249 с.
7. Морозова Г. В. Руководство по психиатрии / Г. В. Морозова. — М.: Медицина, 1988. — 641 с.
8. Альтшулер В. Б. Алкоголизм. — Санкт-Петербург: ГЭОТАР-Медиа, 2010. — 268 с.
9. Казбекова Ш. Л. Ремиссионные расстройства у больных алкоголизмом / Ш. Л. Казбекова // *Казанский медицинский журнал.* — 2002. — № 2. — С.111–118.
10. Минко А. И., Линский И. В. Наркология. Новейший справочник / А. И. Минко, И. В. Линский. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Эксмо, 2004. — 736 с.
11. Медицинские, социальные и экономические последствия наркомании и алкоголизма / Е. А. Кошкина, Ш. И. Спектор, В. Г. Сенцов, С. И. Богданов. — Санкт-Петербург: ПЕР СЭ, 2008. — 288 с.
12. Шакуров Ф. З. Качество жизни и устойчивость ремиссии у больных с алкогольной зави-симостью / Ф. З. Шакуров, Е. Н. Кривулин // *Сибирский вестник психиатрии и наркологии.* — 2010. — № 6 (63). — С. 45.

References

1. Schuckit M. A. Genetic studies reveal several «types» of alcoholism // *Brown Univ. Dig. Ad-dict. Theory and Appl.* — 1999. — 18, № 11. — S. 5.
2. Minko A. I. Alkogol'naja bolezn': Novejshij sprav. / A. I. Minko. — M.: Jeksmo, 2004. — 256 s.
3. Beard J. D., Sagrent W. Q. Treatment of the Actute Alcohol Witndrowal Sindrome // *Bio-chemistry and Pharmacology of Ethanol.* — N. Y.: Plenum, 1979. — Vol. 2. — P. 114–125.
4. Sirota N. A., Jaltonskij V. M. Profilaktika narkomanii i alkogolizma / N. A. Sirota, V. M. Jaltonskij. — M.: Izd. Akademija, 2003. — 176 s.
5. Fek'jaer H. O. Alkogol' i inye narkotiki: magicheskie ili himicheskie veshhestva? / H. O. Fek'jaer. — M.: Filosofskaja kniga, 2012. — 160 s.
6. Kutjanova I. P. Resocializacija narkozavisimyh: social'no-psihologicheskie aspekty: dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.05 / I. P. Kutjanova. — Sankt-Peterburg, 2007. — 249 s.
7. Morozova G. V. Rukovodstvo po psihiatrii / G. V. Morozova. — M.: Medicina, 1988. — 641 s.
8. Al'tshuler V. B. Alkogolizm. — SPb: GJeOTAR-Media, 2010. — 268 s.
9. Kazbekova Sh. L. Remissionnye rasstrojstva u bol'nyh alkogolizmom / Sh. L. Kazbekova // *Kazanskij medicinskij zhurnal.* — 2002. — № 2. — S. 111–118.
10. Minko A. I., Linskij I. V. Narkologija. Novejshij spravochnik / A. I. Minko, I. V. Linskij. — 2-e izd., ispr. i dop. — M.: Jeksmo, 2004. — 736 s.
11. Medicinskie, social'nye i jekonomicheskie posledstvija narkomanii i alkogolizma / E. A. Koshkina, Sh. I. Spektor, V. G. Sencov, S. I. Bogdanov. — Sankt-Peterburg: PER SJe, 2008. — 288 s.
12. Shakurov F. Z. Kachestvo zhizni i ustojchivost' remissii u bol'nyh s alkogol'noj zavisimost'ju / F. Z. Shakurov, E. H. Krivulin // *Sibirskij vestnik psihiatrii i narkologii.* — 2010. — № 6 (63). — S. 45.

Єгорченко С. П.

кандидат психологічних наук,
психолог МЦ «Віта» м. Одеси

**АЛКОГОЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ: ПРОБЛЕМА БІОГЕНЕТИЧНА
АБО ПСИХОСОЦІАЛЬНА? СУЧАСНІ АСПЕКТИ**

Резюме

У цій статті проведений огляд літературних і наукових джерел, присвячених питанням формування алкогольної залежності. Подано основні визначення, характеристики, медичні та соціальні симптоми. Показано вплив соціальних та індивідуальних установок на ефекти алкоголю.

Ключові слова: алкогольна залежність, внутрішньосімейні міжособистісні відносини, психологічні ефекти алкоголю.

Yegorchenko S. P.

candidate of psychological Sciences,
the psychologist of the medical center «Vita», Odessa

**ALCOHOL ADDICTION: THE PROBLEM OF BIOGENETIC
OR PSYCHOSOCIAL? CONTEMPORARY ISSUES**

Abstract

In this article the review of literature and scientific sources devoted to issues of formation of alcohol dependence. There are basic definitions, characteristics, health and social symptoms in the article. Shows the influence of social and individual attitudes on the effect of alcohol.

Key words: alcohol abuse, interpersonal relationships within the family, psychological effects of alcohol.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2014

УДК 159.922.76–056.263:37.015.31.041

Замша А. В.

аспірант Інституту спеціальної педагогіки
Національної академії педагогічних наук України
03061, м.Київ, вул. Постова, буд.15-А
e-mail: zamsha_anna@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЯЦІЙНОГО КОМПОНЕНТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

Представлено результати експериментального дослідження особливостей та стану сформованості регуляційного компоненту інтелектуального потенціалу підлітків з порушеннями слуху. Визначено, що підліткам з порушеннями слуху притаманна тенденція до більш уповільненого, порівняно з чуючими однолітками, розвитку здатності до загальної особистісної саморегуляції, що особливо проявляється з чотирнадцятирічного віку. Встановлено, що на рівні складових саморегуляції для підлітків з порушеннями слуху притаманно уповільнене формування здатності до оцінювання результатів власних дій, а також таких особистісних властивостей, як регулятивна гнучкість та самостійність.

Ключові слова: інтелектуальний потенціал, підлітки з порушеннями слуху, особистісна саморегуляція.

Постановка проблеми. Активні процеси гуманізації сучасного суспільства проявляються, зокрема, й у зміні ставлення до людей з порушеннями психофізичного розвитку. Визнання статусу таких людей як активних та рівноправних учасників суспільних взаємин розширює можливості для їхньої особистісної самореалізації. Успішна самореалізація особистості можлива за умови ефективної соціальної адаптації людей з порушеннями психофізичного розвитку, що передбачає опанування ними низкою соціальних навичок та компетенцій, які проявляється у відповідному рівні соціальної зрілості особистості.

Становлення особистості з порушеннями психофізичного розвитку відбувається в особливих умовах, що зумовлюють якісну специфіку процесу соціальної адаптації. Люди з порушеннями слуху є особливою категорією серед людей з порушеннями психофізичного розвитку, оскільки процес їхньої соціальної адаптації ускладнюється унаслідок того, що порушення слуху створює специфічні не лише сенсорні, а й соціальні умови розвитку. Специфіка соціальних умов пов'язана з тим, що порушення слуху спричиняє уповільнене формування усного мовлення та слухового сприймання, що призводять до виникнення комунікативних бар'єрів, які проявляються у труднощах налагодження ефективної міжособистісної взаємодії нечуючої людини з оточуючими. Саме комунікативні бар'єри формують особливу соціальну ситуацію розвитку нечуючих, оскільки спричиняють обмеження кола спілкування, зниження якості та інтенсивності міжособистісної взаємодії

(Ю. Герасименко, Г. Карпова, П. Янн, В. Bodner-Johnson, J. Cavanaugh, R. Kail, M. Marschark, S. Ridgeway, M. Sass-Lehrer та ін.) [4; 10–13]. За таких умов опанування соціальними навичками та компетенціями значно ускладнюється. Факт порушення слуху актуалізує у чуючого оточення певні соціальні стереотипи сприймання нечуючих, що викликають у них специфічний стиль поведінки, який проявляється у формі авторитарної гіперопіки, зниженні соціальних очікувань та вимог стосовно нечуючих (В. Bahan, R. Hoffmeister, H. Lane та ін.) [11]. Наслідком цього є формування у нечуючих неадекватного уявлення про норми та вимоги соціального оточення, закріплення егоїстичних рис в загальній структурі особистості, що зокрема проявляється у певному стилі поведінки та стереотипах соціального сприйняття нечуючою людиною оточуючих, яка починає вибудовувати систему соціальної взаємодії з позиції «утриманця» (В. Баймахамбетова, І. Чжен, D. Desselle, L. Pearlmutter, S. Ridgeway та ін.) [2; 13].

М. Marschark вказує ще на одну особливість соціальної ситуації розвитку нечуючих, яка проявляється у тому, що соціальні навички та компетенції нечуючі формують в так званій «альтернативній сім'ї» (P. Ladd), якою для них є нечуючі школярі-однолітки [12; 13]. Однак за таких умов соціальний розвиток нечуючих відбувається специфічно, без налагодження ефективної взаємодії зі значимими дорослими, які у більшості випадків є чуючими. Відсутність ефективної міжособистісної взаємодії з дорослими призводить до нечіткого та невідповідного уявлення нечуючих про сутність та ознаки дорослості, звуження діапазону соціальних ролей, якими володіє нечуюча людина (М. Хватцев, С. Шабалін, К. Jankowski, P. Ladd, M. Terwogt та ін.) [9; 11; 12]. За таких умов формування соціальної зрілості особистості у нечуючих відбувається із затримкою. Як наслідок, відбувається звуження кола соціальних ситуацій, до яких нечуюча людина може адекватно адаптуватися, що загалом знижує рівень соціальної адаптованості, а відтак виникають труднощі в самореалізації особистості.

Однією ключових детермінант, що забезпечує можливість для подолання труднощів у соціальному розвитку нечуючої особистості та сприяє успішній соціальній адаптації і самореалізації, є її інтелектуальний потенціал, який проявляється у формі оволодіння особистістю власними інтелектуальними можливостями.

Підлітковий вік є особливим періодом у формуванні інтелектуального потенціалу особистості, оскільки саме в цей період відбувається інтеграція окремих його складових у цілісно функціонуючу структуру, що стає підконтрольною свідомості особистості. Новоутворенням підліткового віку є формування самосвідомості, що і забезпечує можливість для оволодіння особистістю власним інтелектуальним потенціалом.

Аналіз досліджень з проблеми інтелектуального потенціалу свідчить, що за попередні два десятиліття посилюється науковий інтерес до вивчення інтелектуальних здібностей в контексті потенціалів, можливостей та ресурсів (Б. Ананьєв, В. Андреева, Л. Баранова, М. Дворяшина, Л. Головей, Є. Степанова, А. Крилов, Н. Кудрявцева, О. Пісоцький, Я. Петрова, В. Подтакуй, А. Седунова, Д. Ушаков та ін.). Проте на сучасному етапі

розроблення цієї проблеми, досі не сформульовано загально визнаного тлумачення поняття «інтелектуальний потенціал». Зокрема триває дискусія щодо диференціації понять «інтелект» та «інтелектуальний потенціал» (Б. Ананьєв, С. Вовкович, Л. Головей, П. Грищенко, Д. Зубов, А. Крилов, Н. Кудрявцева, С. Маха, В. Петренко, А. Седунова, В. Подтакуй та ін.) [1; 5; 7; 8]. Варто відзначити традиційну особливість, притаманну дослідженням вчених, які вивчають феномен інтелектуального потенціалу, на відміну від поняття «інтелект» «інтелектуальний потенціал» завжди розглядається як складова особистості (Б. Ананьєв, А. Деркач, В. Зазикін, Б. Ломов та ін.) [1; 5]. Функціонування інтелектуального потенціалу не лише зумовлюється інтелектуальними можливостями, а й залежить від інших структурних компонентів особистості, зокрема мотивації, саморегуляції, емоцій, стійких особистісних рис та якостей.

Б. Ананьєв зауважував, що інтелектуальний потенціал в структурі особистості проявляється у формі її готовності бути суб'єктом власної інтелектуальної діяльності. Вчений зауважує, що чим вищим є інтелектуальний потенціал, тим успішнішою є інтелектуальна діяльність суб'єкта [1]. Звідси поняття «інтелектуальний потенціал» особистості доцільно визначати як динамічно організоване, складно структуроване особистісне утворення інтелектуальних можливостей та ресурсів, що реалізується в діяльності суб'єкта, спрямований на ефективне вирішення різноманітних життєвих проблем.

Розгляд інтелектуального потенціалу як особистісного утворення передбачає виокремлення в його структурі не лише інтелектуальних здібностей, а й визначення тих особистісних складових, що впливають на здійснення успішної інтелектуальної діяльності.

Досліджуючи структуру інтелектуального потенціалу як ієрархічного утворення з власне інтелектуальних та особистісних складових, вчені (Л. Головей, П. Грищенко, А. Крилов, Н. Кудрявцева, Л. Кулешова, С. Маха, В. Подтакуй, Т. Прохоренко, Є. Рибалко, Д. Ушакова та ін.), погоджуючись загалом з цією диференціацією, дискутують між собою щодо кількості та якості компонентів, що входять до кожної із складових [1; 5; 7; 8]. Не зупиняючись на детальному аналізі проблеми структурної організації інтелектуального потенціалу, зазначимо, що на основі теоретичного аналізу, ми виокремлюємо в структурі інтелектуальної складової — змістовий, структурний та операційний компоненти, а в структурі особистісної складової розрізняємо мотиваційний, регуляційний, емоційний та оціночний компоненти.

При вивченні інтелектуального потенціалу у підлітків особливої актуальності набуває дослідження особливостей становлення одного з основних його компонентів — саморегуляції інтелектуальної діяльності. Особистісна саморегуляція виступає в якості метасистемного фактора мобілізації інтелектуальних та особистісних можливостей людини для висунення та досягнення мети діяльності суб'єкта (В. Моросанова) [6]. Здатність до регуляції власної діяльності, зокрема й інтелектуальної, формується в онтогенезі, однак в підлітковому віці виникає здатність до свідомої і вольової саморегуляції цього процесу.

Аналіз літературних джерел з проблем особистісного розвитку підлітків з порушеннями слуху свідчить, що досліджень особливостей формування саморегуляції в специфічній для таких дітей соціальній ситуації розвитку вкрай недостатньо. Звідси виникає необхідність дослідження особливостей формування саморегуляції у підлітків з порушеннями слуху, позаяк здатність до особистісної саморегуляції активності загалом детермінує успішність інтелектуальної діяльності зокрема, а відтак визначає стан сформованості інтелектуального потенціалу у підлітків зазначеної категорії.

Метою статті є експериментальне виявлення динаміки формування особистісної саморегуляції як одного з компонентів інтелектуального потенціалу підлітків з порушеннями слуху.

Основний матеріал дослідження. Експериментальним дослідженням було охоплено 113 підлітків віком від 12 до 15 років, які були розподілені на три експериментальні групи: ЕГ1 — підлітки зі зниженим слухом (38 осіб); ЕГ2 — глухі підлітки (38 осіб); ЕГ3 — підлітки з нормальним слухом (37 осіб). В кожній з груп виокремлено по чотири підгрупи за віковим критерієм: підлітки 12 років (12ЕГ), 13 років (13ЕГ), 14 років (14ЕГ) та 15 років (15ЕГ). Чисельність кожної з підгруп становила від 9 до 10 досліджуваних.

З метою визначення особливостей саморегуляції активності та динаміки формування окремих її складових була використана методика «Стиль саморегуляції поведінки» (ССПД1-М) (В. Моросанової, В. Боргоєдової) [6]. Методика ССПД1-М дає змогу оцінити рівень сформованості загальної саморегуляції та окремих її компонентів — процесів та особистісних властивостей. Для вивчення специфіки процесів саморегуляції застосовуються шкали «Планування», «Моделювання», «Програмування» та «Оцінювання результатів». До шкал, що дають змогу визначити особистісні якості як компоненти саморегуляції, належать шкали «Гнучкості», «Самостійності» та «Відповідальності». Шкала «Планування» (Пл) оцінює здатність підлітка до постановки реалістичної мети та розроблення продуманого плану дій для досягнення цілі. Шкала «Моделювання» (Мд) виявляє здатність до адекватного сприйняття та оцінювання умов і обставин, в яких здійснюється діяльність, з метою коригування власних дій відповідно них та мети діяльності. Шкала «Програмування» (Пр) оцінює здатність до продумування детальної послідовності та характеру власних дій, спрямованих на досягнення мети. Шкала «Оцінювання результатів» (ОР) виявляє адекватність оцінки значення власних дій і їхніх результатів у досягненні мети діяльності. Шкала «Гнучкості» (Гн) визначає здатність особистості переструктурування власної діяльності зі збереженням її мети. Шкала «Самостійності» (См) оцінює здатність особистості до свідомої організації власної активності, що проявляється у готовності бути суб'єктом власної діяльності. Шкала «Відповідальності» (Вд) виявляє спроможність особистості здійснювати свідому активність і взяття на себе належної відповідальності за власні дії. Емпіричні дані, отримані за кожною зі шкал, оцінюються на рівневій основі, відповідно до якої виокремлюється: низький, середній та високий рівні. Для статистичної обробки даних з метою визначення зна-

чущості відмінностей у рівні сформованості показників саморегуляції використувався F критерій кутового перетворення Фішера.

Аналіз результатів дослідження здійснювався шляхом порівняння середньогрупових профілів сформованості досліджуваних ознак трьох експериментальних груп однієї вікової категорії з метою виявлення особливостей, притаманних кожній експериментальній групі на певному віковому етапі. Крім того, аналіз результатів проводився на основі співставлення зміни показників кожної експериментальної групи окремо для визначення динаміки формування саморегуляції в молодшому підлітковому віці.

За результатами дослідження встановлено, що рівень особистісної саморегуляції активності зростає впродовж молодшого підліткового віку у всіх експериментальних групах (див. рис. 1).

Це проявляється в поступовому зменшенні відсоткової частки досліджуваних з низьким рівнем сформованості загальної саморегуляції, що свідчить про її поступове формування впродовж молодшого підліткового віку.

За результатами дослідження виявлено специфічну тенденцію, притаманну підліткам з порушеннями слуху, що проявляється в менш інтенсивному прирості рівня загальної саморегуляції порівняно з чуючими однолітками. Позаяк в 12–13 років значущих відмінностей у рівні загальної саморегуляції не виявлено, оскільки для всіх трьох груп досліджуваних характерне переважання її низького рівня. Однак, починаючи з 14 років, чуючим підліткам притаманний більш інтенсивний приріст зазначеного показника, що проявляється у збільшенні відсоткової частки досліджуваних, які демонструють середній або високий рівень сформованості загальної саморегуляції. У підлітків з порушеннями слуху також виявлено збільшення кількості досліджуваних із середнім рівнем сформованості загальної саморегуляції, однак, їхнє збільшення є не настільки інтенсивним порівняно з чуючими однолітками.

Таким чином, підліткам з порушеннями слуху впродовж 14–15 років притаманний значущо нижчий рівень сформованості загальної саморегуляції порівняно з чуючими однолітками (для 14ЕГ1 $\phi=1,65$ при $p\leq 0,05$; для 14ЕГ2 $\phi=1,89$ при $p\leq 0,05$; для 15ЕГ1 $\phi=1,94$ при $p\leq 0,05$, для 15ЕГ2 $\phi=1,94$ при $p\leq 0,05$).

Низький рівень сформованості загальної саморегуляції особистості проявляється у залежності успішності діяльності суб'єкта від обставин, а не від власних дій особистості. При низькому рівні особистісної саморегуляції діяльності суб'єкт відволікається від її мети на ситуативні і випадкові фактори, а відтак йому складно утримати у свідомості мету діяльності та дотримуватися чіткого та послідовного плану дій.

Проведений порівняльний аналіз середньогрупових профілів сформованості окремих компонентів саморегуляції не виявив значущих стильових відмінностей між підлітками трьох експериментальних груп 12–13 років.

Порівняння середньогрупових профілів за рівнем сформованості окремих компонентів саморегуляції у чотирнадцятилітніх підлітків (див. рис. 2) дало змогу виявити специфічні особливості, притаманні підліткам з порушеннями слуху, що проявляються у значущо нижчому рівні сформованос-

ті таких компонентів саморегуляції, як здатність до програмування (для 14ЕГ1 $\varphi=1,82$ при $p \leq 0,05$; для 14 ЕГ2 $\varphi=1,89$ при $p \leq 0,05$), адекватного оцінювання результатів дій (для 14ЕГ1 $\varphi=1,72$ при $p \leq 0,05$; для 14 ЕГ2 $\varphi=2,36$ при $p \leq 0,01$), особистісної гнучкості (для 14ЕГ1 $\varphi=2,15$ при $p \leq 0,05$; для 14 ЕГ2 $\varphi=2,36$ при $p \leq 0,01$) та самостійності (для 14ЕГ1 $\varphi=1,72$ при $p \leq 0,05$; для 14 ЕГ2 $\varphi=1,89$ при $p \leq 0,05$).

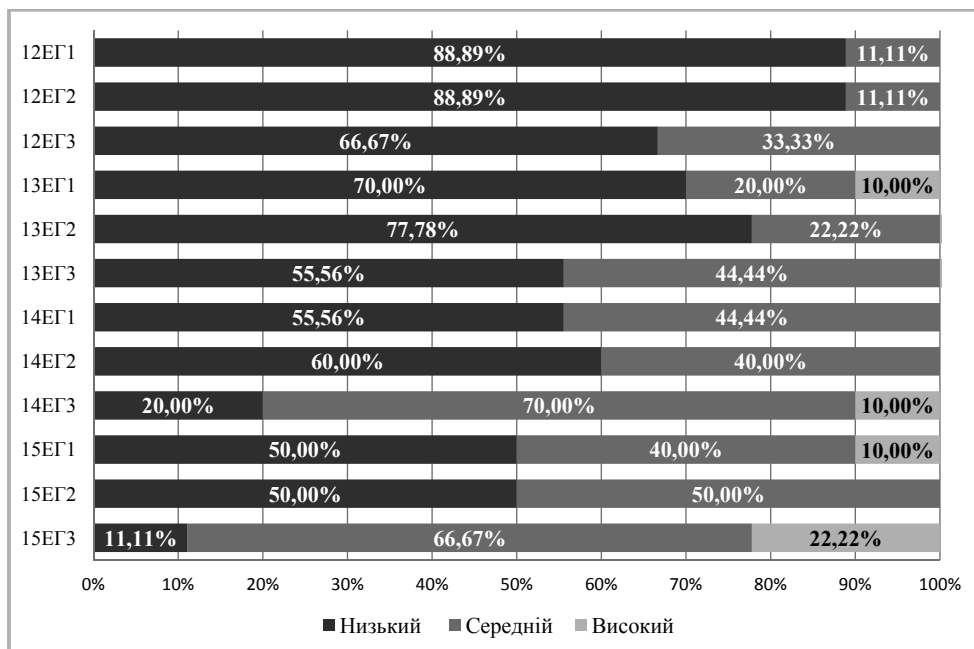

Рис. 1. Показники динаміки формування загального рівня саморегуляції активності в підлітковому віці

Загалом виявлені особливості на поведінковому рівні можуть проявлятися у формі імпульсивних дій та реакцій, що не відповідають ані меті діяльності, ані силі ситуативних факторів на її досягнення, у труднощах продумування етапності та послідовності дій, некритичності до власних помилок, що в результаті може знижувати рівень успішності діяльності, зокрема й інтелектуальної, оскільки не враховує доцільність перегляду плану та стратегії виконання певних дій зважаючи на обставини та умови діяльності особистості.

Порівняння середньогрупових профілів сформованості компонентів саморегуляції п'ятнадцятилітніх підлітків дало можливість встановити, що між підлітками з порушеннями слуху та їхніми чуючими однолітками зберігаються значущі відмінності, що проявляються у низькому рівні здатності до оцінювання результатів (для 15ЕГ1 $\varphi=2,84$ при $p \leq 0,01$; для 15ЕГ2 $\varphi=4,17$ при $p \leq 0,01$), гнучкості (для 15ЕГ1 $\varphi=2,15$ при $p \leq 0,01$; для 15 ЕГ2 $\varphi=4,17$ при $p \leq 0,01$) та самостійності (для 15ЕГ1 $\varphi=2,84$ при $p \leq 0,01$; для 15 ЕГ2 $\varphi=2,36$ при $p \leq 0,01$), притаманних підліткам з порушеннями слуху (див. рис. 3).

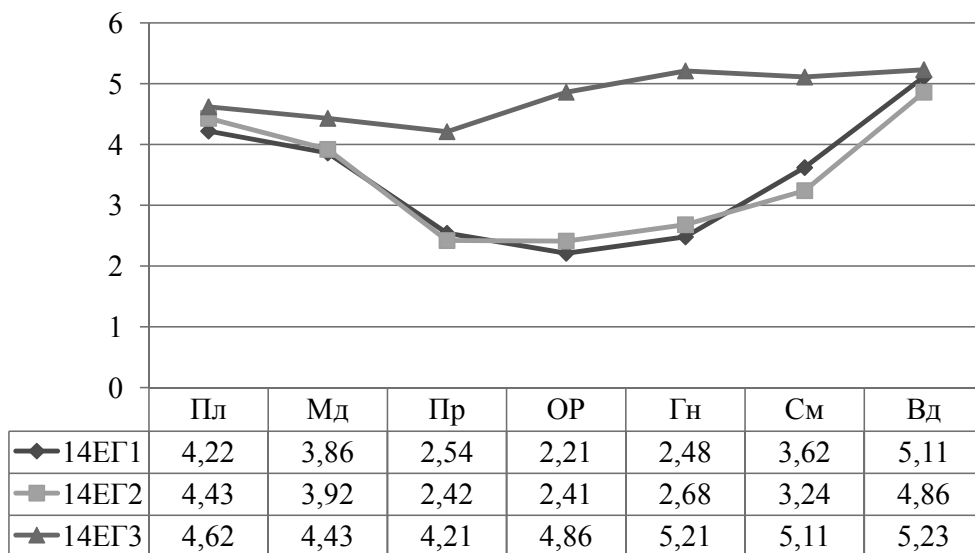

Рис. 2. Порівняння середньогрупових профілів чотирнадцятилітніх підлітків за рівнем сформованості компонентів саморегуляції

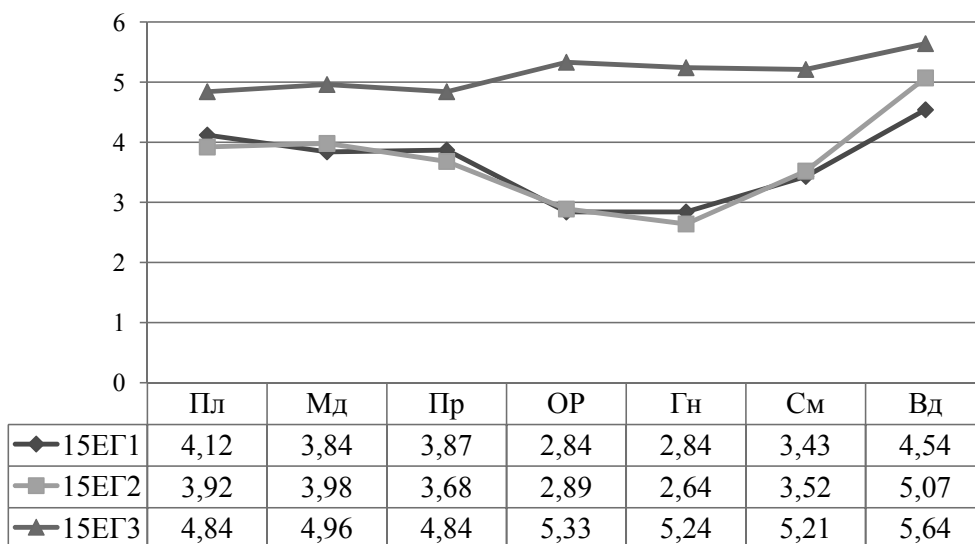

Рис. 3. Порівняння середньогрупових профілів п'ятнадцятилітніх підлітків за рівнем сформованості компонентів саморегуляції

Однак за шкалою «Програмування» проявляється приріст здатності до продумування послідовності власних дій, до рівня, коли значущих відмінностей між чуючими та нечуючими підлітками не проявляється. Проте за відсутністю інтенсивного приросту за такими показниками, як оцінювання результатів, гнучкість та самостійність, здатність до продумування мети

та послідовності власних дій, спричиняє створення нереалістичних планів та стратегій, яким бракує врахування актуальних умов діяльності та ролі власних особливостей та дій у досягненні мети діяльності.

Обговорення результатів. Виявлені особливості рівня сформованості загальної саморегуляції та окремих її компонентів свідчать, що здатність до свідомої саморегуляції особистості формується впродовж підліткового віку. Однак її формування у підлітків з нормальним та порушеним слухом має свою специфіку, яка здебільшого проявляється з чотирнадцятирічного віку. Зокрема для підлітків з порушеннями слуху притаманне уповільнене формування таких компонентів особистісної саморегуляції, як здатності до оцінювання результатів, гнучкості та самостійності особистісної саморегуляції.

Уповільнене формування здатності до адекватного оцінювання результатів власних дій як одного з важливих компонентів ефективної саморегуляції діяльності, притаманної підліткам з порушеннями слуху, проявляється у тому, що вони відчувають значні труднощі при необхідності адекватної оцінки власних дій, стикаючись з невідповідністю отриманих результатів з метою діяльності, не вносять коректив у програму дій, а відтак, діють шляхом спроб і помилок, не роблячи висновки та не враховуючи попередніх помилок. Зазначене, на нашу думку, формується під впливом відповідного соціального оточення, яке не сприяє розвитку здатності до адекватного самооцінювання. Позаяк оточуючі часто виконують за нечуючих їхні завдання, демонструють стосовно них нижчі очікування, а відтак зовнішні оцінки оточення часто не відповідають реальним результатам та наслідкам дій нечуючих підлітків.

Виявлений низький рівень гнучкості особистісної саморегуляції підлітків з порушеннями слуху може бути зумовлений низкою факторів, зокрема пов'язаних з незначною варіативністю обставин життєдіяльності та із звуженим колом спілкування. Зокрема це спричинене тим, що зазначена група навчається в умовах спеціальних шкіл інтернатного типу, умови яких чітко впорядковані, крім того, їхня соціальна активність обмежується колом спілкування, з яким підліток з порушеннями слуху має спільний засіб комунікації, що створює такі умови життя та здійснення провідного виду діяльності, які є менш різноманітні, аніж у їхніх чуючих однолітків. Саме варіативність та постійні зміни обставин життєдіяльності стимулюють особистість до аналізу, порівняння та постійного коригування власної поведінки та дій відповідно до змінюваних обставин зі збереженням мети діяльності, є факторами формування гнучкості як важливої особистісної якості, що зумовлює успішність діяльності. Низький рівень особистісної гнучкості особливо ускладнює інтелектуальну діяльність, оскільки її успішність залежить від умов, в яких здійснюється активність. Чим більш незвичними та неочікуваними будуть обставини, тим менш успішною буде активність підлітків.

Встановлений низький рівень особистісної самостійності у регуляції власної діяльності, притаманний нечуючим підліткам, на наш погляд, зумовлений специфікою міжособистісних взаємин, які формуються у таких підлітків із більшістю дорослого оточення (батьків, родичів, вчителів та ін.),

які переважно є чуучими. Дорослі, яким притаманний авторитарний стиль взаємин та тенденція до гіперопіки таких дітей, обмежують можливості нечуучих підлітків у прояві самостійності та особистісно детермінованої активності, не стимулюють їх до прийняття відповідальних рішень самостійно, знижують рівень соціальних вимог до них, таким чином затримуючи формування соціальної зрілості у підлітків з порушеннями слуху.

Виявлені тенденції притаманні для підлітків з порушеннями слуху незалежно від стану збереженості слуху, як для глухих, так і для слабчучих підлітків. Відтак встановлені особливості формування особистісної саморегуляції у підлітків з порушеннями слуху пов'язані не з самим порушенням слуху, а зумовлені специфічними особливостями соціальної ситуації розвитку цієї категорії.

Висновки. За результатами експериментального дослідження встановлено, що підлітки з порушеннями слуху, незалежно від рівня збереженості слуху, характеризуються специфічними особливостями формування особистісної саморегуляції порівняно з підлітками з нормальним слухом. Констатовано, що підліткам з порушеннями слуху притаманне уповільнене формування рівня загальної саморегуляції поведінки та діяльності, що особливо проявляється починаючи з чотирнадцятирічного віку. Встановлено, що таким підліткам притаманне уповільнення динаміки формування компонентів саморегуляції, зокрема: здатність до адекватного оцінювання результатів власних дій, виявлення та усвідомлення причин таких результатів, особистісна ригідність та недостатня усвідомленість саморегуляції поведінки та її узгодженість з інтелектуальними операціями.

Визначено, що виявлені особливості формування саморегуляції особистості є наслідком специфічної соціальної ситуації розвитку. За таких умов, без ефективного цілеспрямованого втручання в процес особистісного розвитку підлітків з порушеннями слуху, затримка у формуванні особистісної саморегуляції буде зберігатися надалі. Йдеться про зниження успішності діяльності нечуучих підлітків загалом та інтелектуальної діяльності зокрема. Низький розвиток особистісної саморегуляції підлітків з порушеннями слуху детермінує затримку у формуванні інтелектуального потенціалу особистості, оскільки саме регулятивний компонент виконує функцію інтеграції та узгодження окремих складових та компонентів в структурі інтелектуального потенціалу особистості.

Відтак перспективними напрямками подальших досліджень є визначення та розроблення науково обґрунтованої технології формування інтелектуального потенціалу особистості в підлітковому віці, одним із центральних завдань якої є формування особистісної саморегуляції.

Список використаних джерел і літератури

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. — СПб.: Питер, 2001. — 272 с.
2. Баймахамбетова В. Ж., Чжен И. Н. Особенности личностного самоопределения у выпускников школ-интернатов для глухих детей // Вестник КРСУ. — 2010. — Т. 10, № 11. — С. 163–168.
3. Богданова Т. Г. Сурдопсихология. — М.: Академия, 2002. — 224 с.

4. Герасименко Ю. А., Карпова Г. А. Межличностные отношения учащихся с нарушениями слуха: диагностика и коррекция: Монография / Урал. гос. пед. ун-т. — Екатеринбург, 2004.
5. Интеллектуальный потенциал человека: проблемы развития / С. В. Артамонов, Ж. А. Балашкина, Л. А. Головей и др.; под ред. А. А. Крылова, Л. А. Головей. — СПб., 2003. — 198 с.
6. Моросанова В. И., Боргоедова В. С. Диагностика саморегуляции поведения учащихся // Школьные технологии. — 2012. — № 4. — С.150–160.
7. Подтакуй В. М. Становление интеллектуального потенциала в подростковом возрасте: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.13. — СПб., 2009. — 260 с.
8. Седунова А. С. Психолого-акмеологические особенности активизации интеллектуального потенциала студентов вузов: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.13. — Ульяновск, 2004. — 189 с.
9. Хватцев М. Е., Шабалин С. Н. Особенности психологии глухого школьника. — М., 1961.
10. Янн П. А. Воспитание и обучение глухого ребенка. Сурдопедагогика как наука: (перевод с нем.). — М., 2003.
11. Antia S., Jones P., Luckner J., Kreimeyer K., Reed S. Deaf Disabled students Social skills. Summer, 2011, Volume: 77, Issue: 4. USA: Exceptional Children Publisher.
12. Gentzel H. (2007) Deaf Adolescents: Finding a Place to Belong. A thesis submitted to the Miami University Honors Program. Oxford, Ohio. 54 p.
13. Myklebust H. R. (1964). The psychology of deafness: Sensory deprivation, learning, and adjustment. NY, Grune & Stratton, Inc.

References

1. Anan'ev, B. G. O problemah sovremennogo chelovekoznanija. — St. Petersburg: Piter, 2001. (In Russian).
2. Bajmahambetova V. Zh., Chzhen I. N. Osobennosti lichnostnogo samoopredelenija u vypusknikov shkol-internatov dlja gluhih detej // Vestnik KRSU, 10 (11). — 2010. — S. 163–168. (In Russian).
3. Bogdanova T. G. Surdopsihologija. — Moscow: Akademija, 2002. (In Russian).
4. Gerasimenko Ju. A., Karpova G. A. Mezhlichnostnye otnoshenija uchashhihsja s narushenijami sluha: diagnostika i korekcija: Monografija. — Yekaterinburg: Ural. gos. ped. un-t, 2004. (In Russian).
5. Artamonov S. V., Balakshina Zh. A., Golovej L. A. Intellektual'nyj potencial cheloveka: problemy razvitija / A. A. Krylov, L. A. Golovej (Ed.). — St. Petersburg, 2003. (In Russian).
6. Morosanova V. I., Borgoedova V. S. Diagnostika samoreguljacji povedenija uchashhihsja. Shkol'nye tehnologii. — 2012. — 4. — S. 150–160. (In Russian).
7. Podtakuj V. M. Stanovlenie intellektual'nogo potenciala v podrostkovom vozraste. (Unpublished dissertation). Saint Petersburg State University. — St. Petersburg, 2009. (In Russian).
8. Sedunova A. S. Psihologo-akmeologicheskie osobennosti aktivizacii intellektual'nogo potenciala studentov vuzov: (Unpublished dissertation). Ulyanovsk State University. — Ulyanovsk, 2004. (In Russian).
9. Hvatcev M. E., Shabalin S. N. Osobennosti psihologii gluhogo shkol'nika. — Moscow, 1961. (In Russian).
10. Jann P. A. Vospitanie i obuchenie gluhogo rebenka. Surdopedagogika kak nauka. — Moscow, 2003. (In Russian).
11. Antia S., Jones P., Luckner J., Kreimeyer K., Reed, S. (2011). Deaf Disabled students Social skills. Exceptional Children Publisher. Vol. 77, Issue: 4. USA.
12. Gentzel H. (2007). Deaf Adolescents: Finding a Place to Belong. A thesis submitted to the Miami University Honors Program. Oxford, Ohio.
13. Myklebust H. R. (1964). The psychology of deafness: Sensory deprivation, learning, and adjustment. NY: Grune & Stratton, Inc.

Замша А. В.

аспірант Інститута спеціальної педагогіки
Національної академії педагогічних наук України

ОСОБЕННОСТИ РЕГУЛЯЦИОННОГО КОМПОНЕНТА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА ПОДРОСТКОВ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА

Резюме

Представлены результаты экспериментального исследования особенностей и уровня формирования регуляционного компонента интеллектуального потенциала подростков с нарушениями слуха. Определено, что для подростков с нарушениями слуха характерна тенденция к замедленному по сравнению со слышащими развитию способности к общей личностной саморегуляции, которая проявляется с четырнадцатилетнего возраста. Констатируется, что на уровне составляющих саморегуляции у подростков с нарушениями слуха также замедленными темпами формируется способность к адекватному оцениванию результатов собственных действий и таких личностных свойств, как регуляционная гибкость и самостоятельность.

Ключевые слова: интеллектуальный потенциал, подростки с нарушениями слуха, личностная саморегуляция.

Zamsha A. V.

post-graduate student of the Institute of special pedagogy of the National Academy of pedagogical Sciences of Ukraine

PECULIARITIES OF REGULATING COMPONENT OF HEARING IMPAIRMENTS ADOLESCENTS' INTELLECTUAL POTENTIAL

Abstract

This article represents the results of theoretical analysis of the problem of structure and functioning of adolescents' intellectual potential. Based on theoretical analysis it was determined that intellectual potential is a dynamic complex-structured personality formation of intellectual possibilities and resources, which determines the effectiveness of intellectual activity for solving difficult life's problems. Intellectual potential has a complex structure and consists of two main components — intellectual and personality, each of which consists of a few components. Intellectual component consists of intensional, operational and structural components. Personality component of intellectual potential consists of motivational, emotional, estimating and regulating components.

This article represents the results of experimental research of a regulating component of intellectual potential formation of hearing impairments adolescents. Research based on the comparative analysis of the results of three experimental groups: hearing, hard-of-hearing and deaf adolescents 12–15 years old. It was revealed that adolescents with hearing impairment (both hard-of-hearing and deaf) characterized by a tendency to development delay of the ability to personal self-regulation. This tendency manifests since fourteen years old, because of, for 12-years old and 13-years old adolescents was no find any differences at regulating component, but for 14-years old and 15-years old adolescents was found the difference between hearing and hearing impairment peers.

Based on analysis of the peculiarities of self-regulation was revealed that it is typical for adolescents with hearing impairments a slow dynamic of forming the ability

to adequate evaluation of the results of their own actions. It was opened that hearing impairment adolescents characterized by a low level formed of such personality traits as flexibility and independence of personal self-regulation.

Key words: intellectual potential, hearing impairments adolescents, self-regulation.

Стаття надійшла до редакції 5.06.2014

УДК 316(074.8)

Kanning U. P.

Prof. Dr. Dipl.-Psych. Professor of Business Psychology University of Applied Science Osnabrueck, Germany

Horenburg M.

Dipl.-Psych. Postgraduate, University of Applied Science Osnabrueck, Germany

SOCIAL COMPETENCE — AN OVERVIEW OF CONTEMPORARY RESEARCH AND PRACTICE

The concept of social competencies is indispensable in most fields of work concerning the social psychological and correctional work. Thousands of both scientific and practical publications discuss this topic. This article's first challenge is to define the construct of social competencies, to distinguish between similar concepts and to show essential problems concerning commonly used terms. In a second step we will discuss empirical results, whereas in a third segment we want to deliberate areas of application for social competencies. Concluding the article, an overview of future research tasks is given.

Key words: social competence, socially competent behavior, interpersonal intelligence, political skill

Introduction

These days an inflationary use of the term social competencies can be perceived. Using a well-known internet search engine, more than 2.9 million entries can be found. The high popularity in today's society is mirrored by many publications concerning this topic. When searching for the terms 'social competence' and 'social competencies' in the data bank PsycINFO, one can find more than 2.500 publications with these definitions in the title, and even more than 7.800 publications using those terms in their abstracts. Facing these formidable results, one could think that social competencies are among those psychological constructs that have been most profoundly examined. During further discussion we will show this would be a false conclusion.

Definition

The history of scientific discussion concerning the construct of social competencies is almost 100 years old, and has unearthed a variety of definitions and accentuations. We can agree upon the fact that social competencies are related to interactions between people. The question of how an interaction should be executed to be considered as successful is of interest, as well as which attributes an individual would have to possess or use to create a successful interaction. Two different traditions can be found concerning these enquiries.

On the one hand there are definitions which center on the aspect of enforcing one's own interests [13]. People who are considered socially competent must therefore be able to stand up for their own goals. According to circumstances they would have to enforce their interests at least partially against other

peoples' concerns. Those definitions usually have their origin in clinical psychology and stem from research fields engaged in behavior and perception of socially anxious people. It seems coherent from this deficit point of view to consider social competences primarily as enforcing own interests.

On the other hand there are definitions originating from developmental psychology which focus on adaptation [8]. Here, social competence means to be able to integrate oneself into society and furthermore, to internalize the society's norms and values. This can be seen as an important developmental task.

One can find definitions which include both aspects, if one detaches their view from those rather strict perspectives. Social competencies hence enable the individual to enforce their own goals without socially isolating themselves, breaching valid rules or spurning other peoples' conflicting interests. Social competencies allow for compromises between individuals' interests and those of their counterparts.

Most definitions do not differentiate explicitly between *potential* and *behavior*. Some even put competencies implicitly on the same level with observable behavior, although the term 'competence' rather suggests an accurate distinction. A person's visible behavior is a result of a variety of influencing factors, for example stable traits (degree of extraversion), current conditions (like moods or the state of pain), the counterpart's behavior (e.g. menacing or submissive), as well as situational conditions (e.g. pressure of time). Therefore, it would be near impossible to draw conclusions concerning a person's steady attributes from a one-time observation of one's social behavior [24]. One and the same person would show different social behavior in a changed setting without transforming their traits. The only way to determine attributes that are stable over time is by abstraction over different situations [21]. Literal sense shows that social competencies are a potential underlying one's own social behavior without determining that behavior to the full extent. Thus, a person can have distinctive social competencies, even though they can't solve every conflict in a constructive way. That can be most easily compared to an author who is considered brilliant, and yet not every work he writes down deserves a literary award. The more prominent the social competencies, the more likely it is that it leads to social competent behavior in a specific situation.

The use of plural in 'social competencies' suggests that it is a multidimensional construct (see table 2). Yet it is also conventional to apply the more abstract form of 'social competence'. This is assimilable to the term personality: What it means is an individual structure of parameter-values concerning different competencies.

Table 1 shows the definitions of socially competent behavior and social competence [16], as well as comparing those construct's central attributes.

While differentiating between general and specific social competencies, one can find consideration of specificity of situations [30, 33]. Whilst general competencies, like personality traits, are on a rather abstract level, specific competencies refer only to certain groups of situations, and are

therefore on a lower abstraction level. This is mirrored by using different types of measurements in diagnosing social competencies [18]. General social competencies are determined by using classical questionnaires or tests, wherein choice and definition of scales is derived from research. Specific social competences in contrast are usually examined in interviews or behavior observations. In this case, choice and definition of competencies are determined locally or specifically for a certain domain. The same principle can be applied to developing practical instruments. A questionnaire that measures general competencies can be obtained from a test publisher — ultimately originating in research —, whereas an Assessment Center, that measures specific social competencies, is usually developed on-site for a certain position.

Table 1

Definitions of socially competent behavior and social competence

	socially competent behavior	social competence
Definition	behavior that enables a person in a specific situation to put their goals into effect whilst preserving that behavior’s social acceptance [16]	entity of a person’s knowledge, capabilities and skills which facilitates the quality — in the sense of the definition of social competent behavior — of one’s social behavior [16]

In principle, most researchers argue that social competencies can be learned or changed by experiences [13, 17]. But the same restrictions can be applied for every learning process: Not every individual can be arbitrarily modified. Until now, there are no consolidated findings concerning how comprehensive the learning potential regarding social competencies really is. Behavior-related trainings like the Behavior Modeling (see below) thus far were able to show effects the size of a little more than one standard deviation ($d = 1.18$) [38].

The construct zone of social competencies consists of different, yet related constructs. The oldest one is that of *social intelligence* [26, 27]. In this concept, Thorndike (1920) includes the ability to understand people and to perform ‘wisely’ in social interactions. The definition is extremely imprecise. Additionally, the use of the word intelligence mainly suggests cognitive abilities. Classical instruments for measuring social intelligence, that were particularly developed during the first half of the last century, therefore consist primarily of cognitive tasks. Their problem was a lack of discrimination compared to general intelligence [26, 27]. In defiance of that limitation, the employment of that term is still common, even though it is now mostly used as a synonym for social competencies [27, 34].

Compared to that, the construct of *social skills* is much more precise. Every individual learns — during their socialization — how to act around other people to be socially successful, for example by using appropriate greeting rituals. This is a matter of both behavioral and cognitive skills [4]. Those skills are mainly determined by culture and can be considered as different components of social competence, or of socially competent behavior.

The highest regard in the last years has been reached by the construct of *emotional intelligence* [36]. Originally developed by Salovey und Mayer (1990),

it didn't receive much attention from the scientific community at first. After Goleman (1995) wrote a popular scientific bestseller under this label, the construct was then widely researched. In contrast to Goleman, the construct's authors' definition is very strict. It describes the understanding of one's own emotions as well as that of others. In addition to that, it refers to steering one's own emotions [27]. A person with a high emotional intelligence can, for example, deduce the counterpart's mood from their facial expression [7], and can understand why that person might be sad. Furthermore, that person can reflect on their own emotions and can understand where they're coming from, instead of simply being at their mercy. The steering of one's own emotions includes expressing them adequately.

Beyond that, there is a variety of associated constructs which aren't as historically significant as social intelligence, or didn't wake as much interest as emotional intelligence. Examples are the following concepts:

- *Interpersonal competencies* [5]: These facilitate a beneficial cooperation in close human relationships.

- *Interpersonal intelligence*: It describes the ability to both comprehend and influence the motives, emotions and intentions of others.

- *Intrapersonal intelligence*: The ability to understand and regulate oneself.

- *Political skill* [10]: This concept describes a set consisting of four different competencies (networking, influencing others, social craftiness, ostensive sincerity) which facilitate a fast rise in a job-related context. It is proposed that they also have a benefit for the employer, but can result in high-capacity associates' disloyal behavior during times of crisis.

There different approaches moving in the same construct zone can be distinguished by their amplitude as well as in regard to contents. Kanning suggests using the term 'social competencies' as a superordinate term whilst subordinating the other constructs [16, 18]. The term 'competence' has important advantages over the word 'intelligence': It not only regards cognitive potentials, but rather includes likewise the reflection and regulation of emotions without being restricted to those only. It also doesn't focus on certain types of interactions (e.g. close interpersonal relations) or settings (e.g. jobs). Furthermore, it allows for including both general and specific competencies on different levels of abstraction (from traits to very precise skills).

Theory

Even though social competencies have received much attention both in research and in practical fields, there are only few theoretical approaches and a systematic theoretical research has yet to be provided [37]. The approaches so far can be divided into two groups: structural models and process models. The first discuss which social competencies can be distinguished, whereas the latter describes the process of developing socially competent behavior.

Most *structural models* are limited to generating lists of social competencies, which are mostly plausible but could also be replenished by other similarly plausible concepts. This can best be seen when comparing different lists of

competencies. Buhrmester, Furman Wittenberg and Reis (1988) formulated a list of five competencies, while Faix and Laier (1991) have a list of 28. The competencies are on very different levels of abstraction. Three examples will illustrate this:

- Argyle (1969): gratification, dominance submission, extraversion and affiliation, composure, social anxiety, interaction skills, ability to change perspectives, sensitivity of perception.
- Buhrmester, Furman, Wittenberg and Reis (1988): initiating interactions, assertion, revealing personal information, emotional assistance, conflict management.
- Schuler and Barthelme (1995): communicative competence, cooperation and coordination skills, capacity for teamwork, ability to manage conflicts, interpersonal flexibility, role flexibility, assertion, empathy, sensibility.

Kanning (2009b) attempted to integrate those different lists of competencies. From more than 100 single competencies, a list of 17 primary competencies could be derived, which can further be assorted to four secondary factors (see table 1). Those four factors describe basic components in generating socially competent behavior (see table 2): People who show socially competent behavior have to be able to enforce their own interests (assertiveness) without neglecting the concerns of their social surroundings (social orientation). To adequately adjust their behavior, they also have to deal with themselves and their social environment (reflexibility). At last, a profound ability to control oneself is important for reaching goals (self-management).

Table 2

Factor-analytic deduction of four secondary factors of social competence [19]

second order factors	first order factors	Definition
social orientation	pro-sociability	positive attitude towards others and helpful behaviour
	adopting perspectives	
	pluralism	
	willingness to compromise	
assertiveness	listening	ability to come in contact with other people and to be engaged for one's own interests in social interaction
	enforcing own interests	
	readiness for conflict	
	extraversion	
self-management	decisiveness	ability to interact with others in a flexible, stable and goal-oriented way
	self-control	
	emotional stability	
	flexibility of action	
reflexibility	self-efficacy	ability and interest in reflecting one's own behaviour and that of other people
	impression management	
	direct self-awareness	
	indirect self-awareness	
	perception of others	

Process models of social competencies are about generating socially competent behavior and originate in very different traditions, although none of those models has been thoroughly researched.

Some of these models are rooted in communication psychology [11, 31] and center on exchanging information between sender and receiver. In this context, Riggio (1986) distinguishes between sending, receiving and controlling information, both on a verbal and a nonverbal level. Being successful in a social context therefore means a person's ability to express their own emotions on a nonverbal level, and also the ability to perceive the counterpart's emotions. They also have to be able to control their own emotions, for the sake of not showing their mood to everyone around. The same prevails for verbal information.

Most models are traditionally derived from cybernetics. They describe the genesis of socially competent behavior as a rational process following a control cycle [13]. Accordingly, the individual regulates their behavior by comparing the desired condition (target state) with the prevailing condition (current state), and thus selecting strategies to overcome possible discrepancies between those states. After executing a strategy, the individual evaluates if the gap was breached. If not, the control cycle begins anew until in the best-case scenario, they reach a satisfying state. Most of these models offer two problems [16]. For one, they are usually very general and could thus describe every controlled behavior, e.g. including driving a car. Specific social behavior falls by the wayside. Secondly, the fact that behavior in everyday life — and especially in familiar situations — is mainly determined by the use of heuristics and routines, rather than by rational behavior, is being ignored [see 2? 12]. Therefore, Kanning (2002, in preparation) differentiates between elaborated and automated processes of generating socially competent behavior. The first are modelled by the principle of control cycles, whereas the latter outline the use of unspecified decision heuristics, on which base everyday situations are analyzed and fitting behavior routines are selected. The process of elaborated genesis consists of several steps:

1. Analysis of the situation: The individual analyzes the social situation in regard to two aspects that result from the definition of socially competent behavior. The first is the own goals that are pursued in that situation, the second is the specific requirements of the social context.

2. Analysis of conduct options: The individual generates possible alternative behaviors which they could use in that specific situation, and assesses in how far these behaviors could lead them to their goals whilst doing justice to their social environment's demands. The alternative with best estimated results in both criteria will be chosen.

3. Implementation of behavior: The intended behavior is implemented by the use of skills.

4. Evaluation: The action possibly results in a changed situation, which now in turn is assessed concerning the achievement of own goals and social demands. If the situation was improved by the action, the process ends. If the situation is still dissatisfying, the individual will initiate a new behavior cycle.

Relevance

In light of these many studies we can only disclose a selective insight on the relevance of social competencies in a job-related context. For a wider view see the works of Gulotta, Bloom, Gulotta and Messina (2009), as well as Stough, Saklofske and Parker (2009b).

Social competencies have many *beneficial side effects* for the individual [19], e.g. a higher life satisfaction ($R = .45$ to $.52$, two samples), a more positive life orientation ($R = .67$), less physical ailments ($R = .48$) and a superior social integration ($R = .38$ to $.41$; two samples). If people have more pronounced social competencies, they also have wider social networks ($R = .28$), they are more satisfied as students are with their course situation ($R_{\text{business studies}} = .44$; $R_{\text{psychology}} = .33$), and they are less stressed by their studies ($R = .42$). Even though these findings are very positive, one has to be careful with generalizations, since the samples consisted mostly of university students and there are no meta-analyses yet to verify the results.

Many studies show the relevance of social competencies for *job-related success*. A meta-analysis conducted by O'Boyle, Humphrey, Pollack, Hawver and Story (2010) accounts for correlations between $.24$ and $.30$, whilst showing that social competencies have an incremental validity besides intelligence and the Big Five. Since social competencies facilitate the successful shaping of interactions in a job-related context, it is only fitting that individuals with more pronounced social competencies show higher ratings concerning job satisfaction ($R = .22$ to $.35$) and job performance ($R = .28$ to $.54$; six different samples) [19]. They also experience less job-related stress ($R = .21$ to $.52$; four different samples) [19].

It seems obvious that social competencies should be significant for *success in executive positions*, since classic and modern managing theories refer mostly to social behavior [32]. Several studies document the impact of social competencies on transformational leadership [14]. Studies that deal with the more specific construct of political skills (see above) prove the competencies' significance for employees' trust, job satisfaction and their job performance, as well as for the executives' efficiency, their reputation and the speed of their careers. In a field study by Walter and Kanning (2003), the job satisfaction of employees could be explained to more than 30 % ($R = .55$) by their executives' perceived social competencies. Two studies by Kanning (2014a) show slightly lower values ($R = .44$ and $.50$). Similar results can be found concerning the correlation between the executives' perceived social competencies and their employees' commitment ($R = .37$ to $.50$) [25]. Regarding the employees' self-perceived performance between 7 % and 50 % of the variance could be explained ($R = .27$ to $.71$) [25], depending on the operationalization. Meta-analyses have yet to be conducted.

Furthermore, service personnel's social competencies have positive effects for *clients*. A comparison of three lines of business (banking, retail, school) shows that the service personnel's social competencies — as perceived by the clients — were better able to predict the clients' overall satisfaction than the observed product quality, the personnel's expertise or the arrangement of

premises [24]. The explained variance amounted to 31 % (retail) and 48 % (banking).

Practice

The whole width of diagnostic measures can be used to *examine social competencies* [18, 27]. Tests for cognitive ability were already used in last century's twenties to measure social intelligence. Typical tasks were interpreting communicative symbols (e.g. the sign for victory) or arranging pictures of peoples' interactions in such an order of a coherent plot. The old methods' problem was the high correlation with general intelligence, which resulted in a very low incremental validity. Modern methods do not feature this weakness [3, 15].

Situational judgment tests are an especially innovative approach [6, 20]. Subjects are confronted with specific situations (written or video-based) that center on social behavior (e.g. customer complaints). The subjects then have to choose between different preset alternative behaviors, and they have to select the one with the best proposed outcome. Research focusses on methodical problems in construing items, for example rating vs. ranking of alternatives and finding a fitting solution key.

Alongside those tests, there are *questionnaires* which use the subjects' self-descriptions or perceptions by others. The latter allows for a comparison between one's own perception and that of others, which can be of interest in human resources development. Like with a 360-degree feedback, both an executive (self-perception) and related parties (e.g. line managers, employees, colleagues, clients; perception of others) fill in the questionnaire that is designed to describe the target subject's social behavior. Comparing the different results can lead to conclusions about potential impairments. Besides those specific instruments that measure only social competencies, there are also detached social components in each personality questionnaire [28].

Moreover, methods of *observing behavior* can be used to inspect social competencies. In a job-related context, this occurs for example by using behavior-based scales for performance evaluations in annual ratings or by conducting assessment centers [25]. An assessment center confronts the participant with exercises (role-plays, group discussions etc.) that simulate critical situations in everyday work life. The social behavior is rated by several independent observers. In contrast to tests and questionnaires — which usually were construed for various fields of work and occupational categories — performance evaluations and assessment centers are specifically designed for a requirements of an explicit job.

The diversity of methods also is very great concerning the field of *intervention* [17, 22].

Knowledge-based trainings offer declarative and procedural knowledge about phenomena, situations or behavioral rules for specific social situations to participants, for example conflicts or interactions in intercultural contexts. Besides conventional lectures, computer-based methods have been used more frequently during the last years [34]. The systems differ as to whether they

provide structured knowledge, of whether they also enable a learning quiz, online discussions or video-based simulations [23].

Behavior-based trainings go further and confront participants with real-life interactions. The first goal is to reflect one's own behavior. The next step is to develop new skills or optimize existing capabilities. Behavior modelling [38] has been proven as most effective: After the trainer introduces the specific topic (e.g. conflict in customer service) and learning goals are determined, subjects watch video sequences of day-today situations, which offer both positive and negative behavior examples. Then the subjects discuss the positive behavior under the trainer's guidance. In a next step, the desired behavior is practiced in role-plays. Afterwards, a feedback is given by the trainer and the other subjects. Also, the participant watches a video recording of their own performance to see their own behavior from the customer's perspective. The next step is a recurrent role-play, in which the subject has the chance to implement newly learned behavior. By repeating exercise and feedback, the desired behavior can be assembled.

Counsel-oriented approaches usually use a small circle of people. Mostly it is just a client and a counselor. Both meet repeatedly over a period of time to reflect on current problematic situations in a job-related context. One can distinguish between coaching and mentoring. In typical coaching sessions, a trained counselor from outside of the organization works with different target groups — from junior executives to the highest managing positions [29]. Mentoring is about accomplished employees and executives who chaperone younger associates, sometimes over many years [9, 39].

Multiple overall effects of those different intervention techniques were found for knowledge-related, behavior-related and counsel-oriented methods [in summary: 23], although research was seldom conducted with a focus on social competencies. Behavior-oriented methods are the exception. A meta-analysis by Taylor et al [38] found strong effects concerning knowledge and skills ($d = 1.2$ and $d = 1.18$). Attitudes and workplace behavior are more difficult to change ($d = .33$ and $d = .27$). This mirrors an important basic insight of evaluation research: Effects reached in trainings are lost in large part whilst trying to transfer attained knowledge or acquired skills from the training situation to everyday work life [1].

Conclusion

In spite of the capacious attention the construct of social competencies has been receiving both in research and the practical field, it is far from being systematically investigated.

The first — and probably most important — task for future research would be to empirically deduce relevant competencies.

The second great deficit is the lack of an empirically founded theory. All existing approaches are merely based on plausibility. The focus of further research, therefore, should be the question of how social competent behavior is created, and which function individual social competencies (or their interaction) have in creating this behavior. The practical benefit

of such a theory would be an enhancement of analysis concerning the causes of social incompetent behavior, as well as a systematic deduction of interventions. The issue of automated processes in behavior regulation in social situations seems especially interesting in this context, since most interactions in everyday life are probably determined primarily by such processes. Identifying cues that lead to (dys-)functional behaviors is particularly of interest.

The third duty would certainly be to develop integrating measuring techniques. So far, a variety of scales exist, and all of them were derived from different concepts. Also, there are those scales that originate from general personality questionnaires. On the one hand, this diversity mirrors the construct's bandwidth in different fields of psychology appropriately. On the other hand, it complicates all efforts to integrate the research's findings. Systematic research always calls for suitable measures that can be used consistently in numerous diverse studies.

References

1. Arthur W., Bennett W., Edens P. S., Bell S. T. Effectiveness of training in organizations: A meta-analysis of design and evaluation features // *Journal of Applied Psychology*. — 2003. — Vol. 88. — P. 234–245.
2. Bargh J. A., Chartrand T. L. The unbearable automaticity of being // *American Psychologist*. — 1991. — Vol. 54. — P. 462–479.
3. Blickle G., Momm T., Liu Y., Witzki A., Steinmayr R. Construct validation of the test of emotional intelligence (TEMIN) // *European Journal of Psychological Assessment*. — 2011. — Vol. 27. — P. 282–289.
4. Burlison B. R., Samter W. A social skills approach to relationship maintenance /In D. J. Canary, L. Stafford (Eds.) // *Communication and relational maintenance*. — San Diego: Academic Press, 1994. — P. 61–90.
5. Buhrmester D. Need fulfillment, interpersonal competence, and the development contexts of early adolescent friendship /In W. M. Bukowski, A. F. Newcomb, W. W. Hartup (Eds.) // *The company they keep. Friendship in childhood and adolescence*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1996. — P. 158–185.
6. McDaniel M. A., Whetzel D. L., Hartman N. S., Nguyen N. T., Grubb W. L. Situational judgment tests, response instructions, and validity: A meta-analysis // *Personnel Psychology*. — 2007. — Vol. 60. — P. 63–91.
7. DeBusk K. P. A., Austin E. J. Emotional intelligence and social perception // *Personality and Individual Differences*. — 2011. — Vol. 51. — P. 764–768.
8. DuBois D. L., Felner R. D. The quadripartite model of social competence /In M. A. Reinecke, F. M. Dattilio, A. Freeman (Eds.) // *Cognitive therapy with children and adolescents*. — New York: Guilford, 1996. — P. 124–152.
9. Eby L. T., Allen T. D., Evans S. C., Ng T., DuBois D. L. Does mentoring matter? A multidisciplinary meta-analysis comparing mentored and non-mentored individuals // *Journal of Vocational Behavior*. — 2008. — Vol. 72. — P. 254–267.
10. Ferris G. R., Treadway D. C., Kolodinsky R. W., Hochwater W. A., Kacmar C. J., Douglas C., Frink D. D. Development and validation of the Political Skill Inventory // *Journal of Management*. — 2005. — Vol. 31. — P. 126–152.
11. Halberstadt A. G., Denham S. A., Dunsmore J. C. Affective social competence // *Social Development*. — 2001. — Vol. 10. — P. 79–119.
12. Hertwig R., Hoffrage U. (Ed.). *Simple heuristics: the foundations of adaptive social behavior*. — New York, NY: Oxford University Press, 2013.
13. Hinsch R., Pfingsten U. *Gruppentraining sozialer Kompetenzen (GSK): Grundlagen, Durchführung, Materialien*. — Weinheim: Beltz, 2007.

14. Jordan P. J., Murray J. P., Lawrence S. A. The application of emotional intelligence in industrial and organizational psychology /In C. Stough, D. H. Saklofske, J. D. A. Parker (Eds.) //Assessing Emotional Intelligence: Theory, research, and applications. — New York, NJ: Springer, 2009. — P. 171—190.
15. Karim J., Weisz R. Cross-cultural research on the reliability and validity of the Mayer-Salovey-Caruso emotional intelligence test (MSCEIT) //Cross-Cultural Research. — 2010. — Vol. 44. — P. 374—404.
16. Kanning U. P. Soziale Kompetenz: Definition, Strukturen und Prozesse //Zeitschrift für Psychologie. — 2002. — Vol. 210. — S. 154—163.
17. Kanning U. P. (Hrsg.). Förderung sozialer Kompetenzen in der Personalentwicklung. — Göttingen: Hogrefe, 2007.
18. Kanning U. P. Diagnostik sozialer Kompetenzen (2. überarb. Aufl.). — Göttingen: Hogrefe, 2009a.
19. Kanning U. P. Inventar sozialer Kompetenzen (ISK). — Göttingen: Hogrefe, 2009b.
20. Kanning U. P. Situational Judgment Tests /In W. Sarges (Hrsg.) //Managementdiagnostik. — Göttingen: Hogrefe, 2013a. — S. 637—642.
21. Kanning U. P. Wenn Manger auf Bäume klettern: Mythen der Personalentwicklung. — Lenggerich: Pabst, 2013b.
22. Kanning U. P. Inventar zur Messung sozialer Kompetenzen in Selbst- und Fremdbild (ISK-360°). — Göttingen: Hogrefe, 2014a.
23. Kanning U. P. Prozess und Methoden der Personalentwicklung /In H. Schuler, U. P. Kanning (Hrsg.) //Lehrbuch der Personalpsychologie (3. überarb. Aufl.). — Göttingen: Hogrefe, 2014b. — S. 501—561.
24. Kanning U. P., Bergmann N., Eble V., Gärtner S. Bedeutung sozialer Kompetenzen des Servicepersonals für die Kundenzufriedenheit in drei verschiedenen Branchen //Wirtschaftspsychologie. — 2009. — Vol. 11. — S. 52—58.
25. Kanning U. P., Schuler H. Simulationsorientierte Verfahren der Personalauswahl /In H. Schuler, U. P. Kanning (Hrsg.) //Lehrbuch der Personalpsychologie (3. überarb. Aufl.). — Göttingen: Hogrefe, 2013. — S. 215—256.
26. Kihlstrom J. F., Cantor N. Social Intelligence /In Sternberg R. J. (Ed.) //The Cambridge Handbook of intelligence. — New York: Cambridge University Press, 2011. — P. 564—581.
27. Lievens F., Chan D. Practical intelligence, emotional intelligence, and social intelligence /In J. L. Farr, N. T. Tippins (Eds.). — Handbook of employee selection. — New York, NJ: Routledge, 2010. — P. 339—359.
28. Ostendorf F., Angleitner A. NEO-Persönlichkeitsinventar nach Costa und McCrae, Revidierte Fassung (NEO-PI-R). — Göttingen: Hogrefe, 2004.
29. Rauen C., Eversmann J. Coaching /In H. Schuler, U. P. Kanning (Hrsg.) //Lehrbuch der Personalpsychologie (3. überarb. Aufl.). — Göttingen: Hogrefe, 2014. — S. 563—606.
30. Reschke K. Soziale Kompetenz entwickeln — Ressourcen entdecken helfen. Interventionelle Forschung auf der Basis des Kompetenzmodells von Vorweg & Schröder (1980) /In J. Margraf, K. Rudolf (Hrsg.) //Training sozialer Kompetenz. — Baltmannsweiler: Rüttger-Schneider, 1995. — S. 205—228.
31. Riggio R. E. Emotional intelligence and interpersonal competencies /In M. G. Rithstein, R. J. Burke (Eds.) //Self-management and leadership development. — Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, 2010. — P. 160—182.
32. Rosenstiel L. v., Kaschube J. Führung /In H. Schuler, U. P. Kanning (Hrsg.) //Lehrbuch der Personalpsychologie (3. überarb. Aufl.). — Göttingen: Hogrefe, 2014. — S. 25—59.
33. Schmidt J. U. Psychologische Messverfahren für soziale Kompetenzen /In B. Seyfried (Hrsg.) //Stolperstein Sozialkompetenz. Was macht es so schwierig sie zu erfassen, zu fördern und zu beurteilen? Berichte zur Beruflichen Bildung. — Bielefeld: Bertelsmann, 1995. — Bd. 179. — S. 117—135.
34. Sonntag K., Schaper N. Wissensorientierte Verfahren der Personalentwicklung /In H. Schuler (Hrsg.) //Lehrbuch der Personalpsychologie (2. Aufl.). — Göttingen: Hogrefe, 2006. — S. 253—280.
35. Steinmayer J. D., Schütz A., Hertel J., Schröder-Abß M. Mayer-Salovey-Caruso Test zur Emotionalen Intelligenz (MSCEIT). — Göttingen: Hogrefe, 2011.

36. Stough C., Saklofske D. H., Parker D. A. A Brief analysis of 20 years of emotional intelligence. An introduction to assessing emotional intelligence /In C. Stough, D. H. Saklofske, D. A. Parker (Eds.) //Assessing emotional intelligence: Theory, Research, and Applications. — New York: Springer, 2009a. — P. 3–8.
37. Stump K. N., Ratliff J. M., Wu Y. P., Hawley, P. H. Theories of social competence from the top-down to the bottom-up: A case considering foundational human needs /In J. L. Matson (Ed.) //Social behavior and skills in children. — New York, NJ: Springer, 2009. — P. 23–37.
38. Taylor P. J., Russ-Eft D. F., Chan D. W. L. A meta-analytic review of behavior modeling training //Journal of Applied Psychology. — 2005. — Vol. 90. — P. 692–709.
39. Underhill C. M. The effectiveness of mentoring programs in corporate settings: A meta-analytical review of the literature //Journal of Vocational Behavior. — 2006. — Vol. 68. — P. 292–307.

Каннинг У. П.

профессор, доктор психологии, профессор бизнес-психологии
Университета прикладных наук г. Оснабрюк, Германия

Хоренбург М.

докторант Университета прикладных наук г. Оснабрюк, Германия

СОЦИАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ — ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ И ПРАКТИК

Резюме

Концепция социальных компетенций является незаменимой в большинстве сфер деятельности, связанных с социально-психологической и коррекционной работой. Тысячи научных и практических публикаций рассматривают эту тему. Первой задачей этой статьи является определение модели (конструкта) социальных компетенций, различать похожие концепции и выявлять основные проблемы, связанные с широким использованием терминов. На втором этапе обсуждаются эмпирические результаты, а в третьей части рассматриваются возможности применения социальных компетенций. В завершении статьи приведен обзор перспективных исследовательских задач.

Ключевые слова: социальная компетентность, социально ответственное поведение, межличностные взаимопонимание, политическое мастерство.

Каннінг У. П.

професор, доктор психології, професор бізнес-психології
Університету прикладних наук м. Оснабрюк, Німеччина

Хоренбург М.

докторант Університету прикладних наук м. Оснабрюк, Німеччина

СОЦІАЛЬНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ — ОГЛЯД СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПРАКТИК

Резюме

Концепція соціальних компетенцій є незамінною у більшості сфер діяльності, що пов'язані з соціально-психологічною та корекційною роботою. Тисячі наукових і практичних публікацій розглядають цю тему. Першим завданням цієї статті є визначення моделі (конструкта) соціальних компетенцій, розрізнення схожих концепцій і виявлення основних проблем, пов'язаних з широким використанням термінів. На другому етапі обговорюються емпіричні результати, а в третій частині розглядаються можливості застосування соціальних компетенцій. На завершенні статтю, наведено огляд перспективних дослідницьких завдань.

Ключові слова: соціальна компетентність, соціально відповідальна поведінка, міжособистісні взаєморозуміння, політична майстерність.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2014

УДК 316.4

Kaune K.

Ph.D. student University of Passau

Genkova P.

Professor for Business Psychology

Osnabrueck University of Applied Sciences

OPEN-MINDEDNESS AND FLEXIBILITY IN THE CONTEXT OF A SUCCESSFUL INTERNATIONAL ASSIGNMENT

The present article deals with the success of international assignments and focuses on the relevance of the intercultural personality dimensions flexibility and open-mindedness. The results of the quantitative study suggest that open-mindedness is important for success. The more open-minded an expatriate is, the more successful he is abroad. Flexibility, on the other hand, does not predict international success. Neither open-mindedness nor flexibility are subject to change during the potentially critical life event of an international assignment.

Key words: International assignments, success, personality.

Introduction and theoretical background

The phenomenon of globalization is, without doubt, one of the most important characteristics of our society in the 21st century. Today's work and private life are characterized by transnational cultural and economic markets as well as interaction between culturally diverse people on multiple levels [6, 9].

International assignments represent a context in which the confrontation with cultural differences is particularly intense. The requirements bound to an international assignment are very diverse and demand substantial life changes. The expatriates are confronted with the challenge to integrate into a new and complex cultural system and are, at the same time, asked to perform highly in a mostly very responsible position abroad [4]. It is not an exception that expatriates are overextended with these expectations and that, as a consequence, the success of the international assignment is in danger. Given, that international assignments are expensive for a company and, therefore, the pressure to succeed is generally very high, failure is looked upon negatively within the organization and often has drastic negative consequences for the career of the respective employee.

Consequently, a structured and thorough international personnel assessment, as well as adequate preparation and supervision of the international assignment, which is aligned with the intercultural challenges of living and working abroad, are very important. As a prerequisite, it has to be defined which characteristics are relevant for international personnel selection. In addition, it is essential to examine if these significant characteristics can be trained and if they may change due to the intense experiences of an international assignment.

Hypotheses

The objective of the present study is to find relations between selected predictors and success criteria of international assignments within the group of German expatriates. The personality traits open-mindedness and flexibility, two characteristics that are considered important facets of intercultural competence, are examined as potential predictors of international success [3, 7]. International success, on the other hand, is measured via self evaluation and is based on multiple success criteria that have proven relevant in research in the past 20 years: psychological and socio-cultural adaptation of the expatriate in the foreign country, his work satisfaction and his personal performance evaluation.

Hypothesis 1:

The personality traits open-mindedness and flexibility have a positive impact on the success criteria of an international assignment.

In addition, it is examined if the two personality traits, open-mindedness and flexibility, are subject to change during the time spent abroad. While personality traits are rather stable and don't normally change in a short period of time, the experience of an international assignment may represent a critical life event which catalyzes and supports personality development due to diverse intercultural contact situations. Zimmermann and Neyer (2013) could prove that, during a stay abroad, a change in personality dimensions is generally possible. In their empirical study with a sample of 1134 international students, they found a change in the personality dimensions openness, agreeableness and neuroticism.

Hypothesis 2:

The values of the dimensions open-mindedness and flexibility vary depending on the time an expatriate has already spent abroad at the time of the study. Both characteristics are higher with people that have been abroad longer.

Method and sample

The two hypotheses were examined using a quantitative study design. The questionnaire mainly consists of reliable and valid instruments that have been successfully used in comparable contexts of research.

Socio-cultural adaptation is measured with the scale Expatriate Adjustment by Black and Stephens (1989). It consists of the three dimensions General Adjustment (adjustment to living conditions, 7 items), Interaction Adjustment (adjustment to social interaction with locals, 4 items) and Work Adjustment (adjustment to work conditions, 3 items). To measure psychological adjustment (life satisfaction) the Satisfaction With Life Scale (SWLS) by Diener, Emmons, Larsen and Griffin (1985) is used. It consists of five items. Work Satisfaction is measured with a shortened version of the instrument Skala zur Messung allgemeiner Arbeitszufriedenheit (SAZ) by Fischer and Lück (1972). Respondents rate their satisfaction with their work and work conditions abroad on eight items.

To capture the performance of the expatriates abroad, seven items were formulated on the basis of an instrument by Caligiuri (1997). The seven

items were adapted to suit the sample of the present study. The internal consistency and factorial validity of the modified scale were confirmed. The personality of respondents is measured with the Multicultural Personality Questionnaire (MPQ) by van der Zee and van Oudenhoven (2000). The two included dimensions, flexibility and open-mindedness, both consist of eighteen Items. In addition, sociodemographic data was collected. It includes information about the work conditions abroad as well as other specifics of the international assignment. In this context, the respondents were also asked to mention the duration of their international assignment at the time of the survey.

The sample consists of 328 German expatriates in different cultural regions. All participants had been abroad for at least three months at the time of the survey and their assignment was planned to last at least one year in total. With 92.4 % (n = 303), the largest portion of the respondents were male. The age distribution, on the other hand, was very balanced. Of the expatriates, 41.5 % (n = 136) were younger than 40 years, 42.7 % were within the age range of 40 and 50 years (n = 140) and 15.9 % (n = 52) were older than 50 years.

Results and discussion

In the following, the main results of the study are presented based on the formulated hypotheses. First, the effects of the variables open-mindedness and flexibility on the success criteria are examined.

1. Effects of the characteristics open-mindedness and flexibility on the success criteria (H1)

To test the first hypothesis, regression analyzes were computed. Open-mindedness and flexibility were considered predictors.

Open-mindedness proves to be a very important characteristic of successful expatriates. Open-mindedness manifests itself in an unprejudiced and open attitude towards other groups and differing value systems. Regression analysis shows a significant positive effect on all considered success criteria. The strongest effect concerns the personal performance evaluation of the expatriate ($\beta = .52^{***}$; $p = .000$).

Surprisingly, the flexibility of an expatriate doesn't have impact on any of the success criteria. A person that can easily switch from one strategy to another and adapt his or her behavior to a new cultural environment is not necessarily more successful abroad. Accordingly, the hypothesis (1) can only be partially confirmed.

Furthermore, it was examined, if and to what extent a change in the characteristics of open-mindedness and flexibility occurs due to critical intercultural experiences abroad.

2. Differences in the characteristics of open-mindedness and flexibility, depending on the duration of the assignment abroad (H2)

To test the second hypothesis, the sample is divided into expatriates with a previous duration of the assignment of less (N = 183) and more (N = 145) than two years.

Table 1

Effects of open-mindedness and flexibility on the success criteria

	Work Adjustment	General Adjustment	Interaction Adjustment	Life Satisfaction	Work Satisfaction	Performance Evaluation
Intercultural Personality	R2 = .11 R2 corr. = .10 F = 19.43 f2 = .11	R2 = .06 R2 corr. = .06 F = 11.17 f2 = .06	R2 = .14 R2 corr. = .13 F = 25.99 f2 = .15	R2 = .05 R2 corr. = .05 F = 8.99 f2 = .05	R2 = .08 R2 corr. = .08 F = 14.63 f2 = .08	R2 = .24 R2 corr. = .24 F = 51.44 f2 = .31
Open-mindedness	0,34***	0,24***	0,39***	0,25***	0,31***	0,52***
Flexibility	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.

The results of a t-test with independent samples show that there are no differences in the value of the characteristics open-mindedness and flexibility, depending on the previous duration of the assignment. Expatriates that have already completed most of their international assignment do not tend to be more open and flexible than expatriates who are in the first half of their time abroad.

In consequence, the hypothesis (2) cannot be confirmed.

Table 2

Comparison of means for open-mindedness and flexibility in people with having spent more and less than two years abroad

		M	SD	t	df	Sig. (two-tailed)
Open-mindedness	Stay abroad < 2 years	5.23	0.65	-1.41	326	n.s.
	Stay abroad >= 2 years	5.32	0.55			
Flexibility	Stay abroad < 2 years	4,75	0.56	1.36	326	n.s.
	Stay abroad >= 2 years	4.67	0.51			

Summary and Conclusion

In summary, it can be stated that the personality traits open-mindedness and flexibility are only partly relevant for a successful international assignment.

The personality trait of open-mindedness is particularly important for international success and should, therefore, be considered as a selection criteria for international assignments in companies. Surprisingly, flexibility has no impact on the value of the success criteria. Considering that the organizational background during international assignments facilitates and minimizes administrative requirements abroad and the professional and private social network often consist of other expatriates, it can be assumed that flexibility is less important than in other intercultural settings. That the circumstances of an international assignment compensate for all the positive effects that flexibility can have on international experiences is rather unlikely though. It is possible that the unexpected results are founded in methodological prob-

lems. The reliability coefficient of the flexibility scale is $\alpha = .72$, which is, in comparison with the other scales, rather low. In addition, there is partially low discriminatory power between the items of the scale. A similar observation was made by Van Oudenhoven, Mol and Van at the Zee (2003). Their study on the relations between a multicultural personality and various performance measures also showed a low reliability and small effect sizes for the flexibility scale in the Multicultural Personality Questionnaire.

Contrary to hypothesis 2, it was found that expatriates with a longer previous duration of stay abroad are not more open and flexible than their counterparts with a shorter previous length of stay. Even though spending time abroad can potentially be a critical life event, the results suggest that a change in stable personality traits due to the intercultural experiences is still very unlikely. As a result, international training and development programs should focus less on changing the characteristics of open-mindedness and flexibility themselves, but should instead work on coping strategies based on the existing personality structure of a person. In this context, personalized formats, like, for example, intercultural coaching, are very promising. They can be helpful before, as well as during and after the international assignment.

The fact that the results of the study by Neyer and Zimmermann (2013) were not supported might be due to a very different study design and the differing context of the two studies. Firstly, it has to be noted that Neyer and Zimmermann (2013) only included students in their study. Students are generally exposed to different conditions and challenges as expatriates. While expatriates experience organizational support and often can rely on expatriate communities as a social network abroad, students are likely to be more on their own and, due to that, face more multicultural experiences on diverse levels. Another difference of the two studies is the examined time frame of the stay abroad. While Neyer and Zimmermann (2013) focused on a short-term period of up to eight months, the present investigation was interested in a longer time frame and included expatriates that have been abroad for more than five years in total. Possibly the biggest difference between the two studies, which also illustrates a main point of criticism in the present study, refers to the study design. In contrast to the study by Neyer and Zimmermann (2013), which is based on a longitudinal design with three subsequent occasions of data collection, the present study is based on a cross-sectional study design. Accordingly, the data doesn't highlight the personality development of a single person, but compares two groups of expatriates based on the criterion of previous duration of the international assignment.

References

1. Black S. J., Mendenhall M., Oddou G. Toward a comprehensive model of international adjustment: An integration of multiple theoretical perspectives // *Academy of Management Review*. — 1991. — Vol. 16, No. 2. — P. 291-317.
2. Black J. S., Stephens G. K. The Influence of the Spouse on American Expatriate Adjustment and Intent to Stay in Pacific Rim Overseas Assignments // *Journal of Management*. — 1989. — Vol. 15, No. 4. — P. 529-544.

3. Bhawuk D. P. S., Brislin R. W. The measurement of intercultural sensitivity using the concepts of individualism and collectivism // *International Journal of Intercultural Relations*. — 1992. — Vol. 16. — P. 413–436; Diener E., Emmons R. A., Larsen R. J., Griffin S. The Satisfaction With Life Scale // *Journal of Personality Assessment*. — 1985. — Vol. 49, No. 1. — P. 71–75.
4. Festing M., Dowling P. J., Weber W., Engle A. D. *Internationales Personalmanagement*. — Wiesbaden: Gabler, 2011.
5. Fischer L., Lück H. E. Entwicklung einer Skala zur Messung von Arbeitszufriedenheit (SAZ) // *Zeitschrift für Arbeits- und Organisationspsychologie*. — 1972. — Vol. 16, No. 2. — P. 64–76.
6. Herbolzheimer A. M. Interkulturelle Arbeitswelt. Herausforderungen und Unterstützungsmaßnahmen // *Organisationsberatung Supervision Coaching*. — 2009. — Vol. 16. — P. 261–276.
7. Mertesacker M. Die Interkulturelle Kompetenz im Internationalen Human Resource Management. Eine konfirmatorische Evaluation. — Lohmar, Köln: Eul, 2010.
8. Mol S. T., Born M. P., Willemsen M. E., Van der Molen H. T. Predicting Expatriate Job Performance for Selection Purposes: A Quantitative Review // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. — 2005. — Vol. 36, No. 5. — P. 590–620.
9. Thomas A. Einleitung // Thomas A. (Hrsg.) *Psychologie interkulturellen Handelns*. — Göttingen [u.a.]: Hogrefe, 2003. — P. 15–32.
10. Van der Zee K. I., Van Oudenhoven J. P. The Multicultural Personality Questionnaire: A Multidimensional Instrument of Multicultural Effectiveness // *European Journal of Psychology*. — 2000. — Vol. 14. — P. 291–309.
11. Van Oudenhoven J. P., Mol S. T., Van der Zee K. I. Study of the adjustment of Western expatriates in Taiwan ROC with the Multicultural Personality Questionnaire // *Asian Journal of Social Psychology*. — 2003. — Vol. 6. — P. 159–170.

Кауне К.

аспірант факультету психології університету м. Пассау, Німеччина

Генкова П.

доктор філософських наук, професор

Університету прикладних наук м. Оснабрюк, Німеччина

ВІДКРИТІСТЬ І ГНУЧКІСТЬ В КОНТЕКСТІ УСПІШНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Резюме

Дана стаття присвячена успіху міжнародних взаємодій і фокусується на актуальності міжкультурних вимірів особистості: гнучкості та відкритості. Результати кількісних досліджень свідчать про те, що відкритість є важливою для успіху. Результати дослідження показали, що експатріанти з більш високим рівнем відкритості є більш успішним за кордоном. Гнучкість, зі свого боку, не є чинником успішної міжнародної взаємодії.

Ключові слова: міжнародні призначення, успіх, особистість.

Кауне К.

аспірант факультета психології, університета г. Пассау, Германия

Генкова П.

доктор філософських наук, професор

Університета прикладних наук г. Оснабрюк, Германия

ОТКРЫТОСТЬ И ГИБКОСТЬ В КОНТЕКСТЕ УСПЕШНОГО МЕЖДУНАРОДНОГО НАЗНАЧЕНИЯ

Резюме

Данная статья посвящена успеху международных взаимодействий и фокусируется на актуальности межкультурных измерений личности: гибкости и открытости. Результаты количественных исследований свидетельствуют о том, что открытость является важной для успеха. Результаты исследования показали, что экспатрианты с более высоким уровнем открытости являются более успешным за границей. Гибкость, со своей стороны, не является фактором успешного международного взаимодействия.

Ключевые слова: международные назначения, успех, личность.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2014

УДК 159.923

Кононенко А. О.

кандидат психологічних наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
м. Одеса, вул. Дворянська 2
e-mail: anatol_kononenko@mail.ru

СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНО-МУЛЬТИСУБ'ЄКТНОГО КОНСТРУКТУ МОДЕЛІ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ ВИКЛАДАЧА

Самопрезентація розглядається як єдність і взаємозв'язок різнорівневих і певним чином підлеглих особистісно-індивідуальних властивостей суб'єкта, серед яких провідна роль належить індивідному, природним властивостям. Особистісно-мультисуб'єктний конструкт складається з трьох структурних компонентів: особливості самопрезентації, агресивності та конфліктності, стратегії подолання стресу.

Ключові слова: самопрезентація, конструкт, модель, фактор, структура.

Постановка проблеми. Інтерес до проблеми самопрезентації виник не-давно, в основному він пов'язаний із зміною ціннісного рівня суспільства, коли стало необхідним дотримуватися певного іміджу, щоб бути успішним (вміти справляти враження, входити в довіру, показати себе з кращого боку, тобто презентувати). Термін «самопрезентація», як правило, використовується як синонім управління враженням, для позначення численних стратегій і технік, застосовуваних індивідом при створенні та контролі свого зовнішнього іміджу і враження про себе, які він демонструє оточуючим. Але, незважаючи на багатство фактичних і емпіричних досліджень управління враженням і самопрезентації, в психологічній науці відсутнє вивчення даного явища з точки зору його внутрішньої, стійкої в різних ситуаціях структури.

Аналіз останніх досліджень. Складність і змістовна неоднозначність феномена самопрезентації розкривається в різноманітних авторських визначеннях даного явища. Ряд вчених, серед яких особливе місце займають Б. Шленкери, М. Вейголд (2001), М. Лірі (1990), Р. Ковальські (1990) та ін., вважають, що самопрезентація — це, в першу чергу, засіб підтвердження образу Я та підтримки самооцінки, тобто самопрезентація виступає як усвідомлений або неусвідомлюваний процес (залежно від ситуації), який здійснюється активним суб'єктом. Ми підтримуємо дане трактування самопрезентації, оскільки воно позбавлене соціологічних контекстів і дозволяє розглядати її як стійку особистісну характеристику, що базується на індивідуальних властивостях психіки. Безумовно, самопрезентація є реальним засобом формування образу Я. В системі особистісних орієнтирів вона відзначає «точку перетину» соціального і внутріпсихологічного в структурі особистості: виходячи з соціальних стандартів, які формуються в суспільстві, вона водночас стосується таких

глибинно психологічних підструктур, як індивідуально-типологічні відмінності, базовий емоційний фон психіки, екстра-інтраверсія, особливості реакції, афіліації та ін.

Мета статті — висвітлити алгоритм структурного аналізу особистісно-мультисуб'єктної самопрезентації викладача.

Виклад основного матеріалу. У контексті нашого дослідження модель самопрезентації особистості — це найбільш узагальнена, соціально-іманентна парадигма, маркована системою підтверджень образу Я суб'єкта і підтримки самооцінки як усвідомлюваного або неусвідомлюваного процесу, який здійснюється активним суб'єктом і в системі особистісних орієнтирів займає проміжне положення між соціальним і внутріпсихологічним в структурі особистості. Іманентність моделі самопрезентації дозволяє розглядати її як внутрішньо властиву суб'єкту, що виникає з його природи.

Під моделлю в контексті нашого підходу до проблеми самопрезентації ми розуміємо цілісність окремих елементів, що володіє наступними ознаками: структурованістю зв'язків елементів між собою, цілеспрямованістю системи, інтегрованістю елементів в єдине ціле, тривалістю існування, стабільністю і рівновагою, відмежуванням від навколишнього середовища, з яким система може вступати в регулярні відносини.

Ми розглядаємо самопрезентацію як єдність і взаємозв'язок різнорівневих і певним чином підпорядкованих особистісно-індивідуальних властивостей суб'єкта, серед яких провідна роль належить індивідному, природним властивостям.

Відповідно, узагальнена модель самопрезентації може складатися з двох рівнів: диференційно-психофізіологічного (більш низького, базового, забезпечуючого стійкість обраного стилю самопрезентації, його унікальність) і диференційно-психологічного (чи особистісного), який містить особистісні, соціокультурні компоненти і забезпечує якісну, змістовну своєрідність стилю самопрезентації.

Одиницею аналізу в контексті нашого підходу є категорія індивідно-особистісного конструкту, під яким ми розуміємо інтеграційні системи різного рівня складності, до складу яких входять вторинні, менш складні індивідно-особистісні утворення. Саме індивідно-особистісний конструкт, діючи як єдиний механізм, обумовлює унікальність і неповторність самопрезентаційної поведінки суб'єкта, його взаємин з навколишнім світом і ставлення до самого себе і до обраної моделі.

Основними індивідно-особистісними конструктами, що складають диференціальну складнопідрядну модель самопрезентації особистості, виступають:

- індивідний конструкт;
- Індивідно-мультисуб'єктний конструкт;
- Особистісний конструкт;
- Особистісно-мультисуб'єктний конструкт.

Особистісно-мультисуб'єктний конструкт складається з трьох структурних компонентів: особливості самопрезентації, агресивність та конфліктність, стратегії подолання стресу.

Проаналізуємо описові статистики для параметрів структурного компонента агресивності та конфліктності, що наведені в таблиці 1. Серед показників методики Особистісної агресивності та конфліктності Є. П. Ільїна та П. А. Ковальова (за виключенням інтегральних показників) найбільшим середньогруповим значенням характеризувалась схильність до безкомпромисності. Безкомпромисність є однією із важливих якостей педагога. Г. Сковорода вважав, що наставник повинен пам'ятати про власну гідність, бути безкомпромисним, чесним, служити добру і виявляти повагу до особистості того, кого навчає, виховує; знати свою справу, постійно займатися самоосвітою [6].

Таблиця 1

Описові статистики для параметрів структурного компоненту агресивності та конфліктності

Параметр	Середнє значення	Стандартне відхилення	Асиметрія	Екцес
Схильність суб'єкта до запальності	5,780	2,338	-0,084	-0,440
Схильність суб'єкта до наступальності, напористості	3,880	2,108	0,144	-0,861
Схильність до уразливості	4,636	2,084	0,112	-0,094
Схильність до непоступливості	4,020	1,973	0,127	-0,330
Схильність до безкомпромисності	7,396	2,166	-1,079	1,008
Схильність до мстивості	3,484	1,964	0,516	0,074
Схильність бути нетерпимим до думки інших	3,732	1,902	0,195	-0,213
Схильність до підозрілості	5,100	1,998	-0,020	-0,361
Позитивна агресивність	7,900	3,374	0,097	-0,611
Негативна агресивність	7,236	3,049	0,311	0,297
Конфліктність	22,920	5,234	-0,046	-0,058

Оцінюючи середньогрупові значення, слід зазначити, що найменш виразним параметром опитувальника агресивності та конфліктності є схильність до мстивості. Якщо вище ми здебільшого розглядали якості педагога, які забезпечують повноцінне виконання ним своїх професійних функцій та обов'язків, то слід зазначити, що мстивість відноситься до професійно неприпустимих якостей [3].

Аналізуючи інтегральні показники методики, важливо відзначити, що у середньогруповому вимірі позитивна агресивність переважає негативну. Позитивна агресивність, згідно з онтопсихологічним тлумаченням, постає як самозахист, нове, повторне ствердження самого себе як реалізація індивідуалізованим організмом або його частиною інстинкту самозбереження, навіть якщо при цьому доводиться чинити опір подібній інтенції з боку іншого організму [2]. Згідно з А. А. Леженіною, конструктивна агресивність поряд із самоприйняттям, емоційною стійкістю справляють найбільший вплив на професійну успішність педагога [1]. Середньогруповий рівень інтегрального показника конфліктності не набагато, але перевищує норма-

тивні значення, виявлені для курсантів [5], що можна пояснити меншою суворістю дисципліни у середовищі викладачів внз.

Оцінюючи стандартне відхилення шкал Методики агресивності і конфліктності, можна зауважити, що серед неінтегральних показників найбільш гетерогенним є показник схильності суб'єкта до запальності. Отже, серед досліджених викладачів соціогуманітарного профілю є значна частка як тих, хто характеризується більшою імпульсивністю у міжособистісних стосунках, так і значна частка емоційно стриманих респондентів. Найбільш гомогенним є показник схильності бути нетерпимим до думки інших, що враховуючи його відносно низькі значення, робить наголос на переважній відкритості досліджених педагогів вишу до іншої точки зору, навіть якщо вона відрізняється від їхньої.

Серед досліджених показників не було таких, розподіл значень яких відрізнявся від нормального. На це вказують помірні значення коефіцієнтів асиметрії та ексцесу із таблиці 2. Зустрічалась як лівостороння, так і правостороння асиметрія. Значення ексцесу свідчили про переважну низьковершинність розподілу показників.

В таблиці 2 наводяться описові статистики для параметрів структурного компоненту стратегій подолання стресу (методика Д. Амірхана). Найбільш активною стратегією подолання у досліджених викладачів соціогуманітарного профілю є стратегія вирішення проблем. Найрідше респонденти використовували стратегію уникання.

Таблиця 2

Описові статистики для параметрів структурного компоненту стратегій подолання стресу

Параметр	Середнє значення	Стандартне відхилення	Асиметрія	Ексцес
Вирішення проблем	12,860	8,581	1,311	0,362
Пошук соціальної підтримки	11,452	8,196	1,241	0,648
Уникання проблем	9,184	7,368	1,296	0,506

Автори, що досліджують подолання стресу, зокрема А. Дж. Біллінгз, Р. Х. Моос, Л. А. Перлін, К. Скулер [7; 10], вважають, що копінг, орієнтований на вирішення проблеми (тобто активний копінг), може зменшувати негативний вплив як гострих життєвих подій, так і стресових факторів тривалої дії. Натомість копінг, орієнтований на уникання, характеризується більшою вираженістю депресії і ризиком можливих проблемних наслідків надалі. Отже, патерн подолання, виявлений для досліджених викладачів соціогуманітарного профілю, описує достатньо ефективний копінг.

Розподіл показників методики Д. Амірхана «Індикатор копінг-стратегій» був близький до нормального розподілу і характеризувався деякою правосторонньою асиметрією та незначною високовершинністю. Найбільш однорідним параметром був показник стратегії уникання, що свідчить про єдність дослідженої вибірки у тому, що уникання має бути найменш вживаною стратегією при подоланні стресових ситуацій. Найменш однорідним

параметром був показник вирішення проблем, адже здатність застосовувати активне подолання, очевидно, варіює в залежності від розвитку особистісних особливостей педагогів вишу.

Для подальшого дослідження структури особистісно-мультиоб'єктного конструкту нами було використано факторний аналіз, який проводився методом максимальної правдоподібності. Змінні, що включалися до факторного аналізу, були переведені в стандартну форму (z-оцінки), адже вони являють собою психологічні параметри, що розраховуються в різних одиницях вимірювання. Набір змінних був наступним: схильність суб'єкта до запальності, схильність суб'єкта до наступальності, напористості, схильність до уразливості, схильність до непоступливості, схильність до безкомпромісності, схильність до мстивості, схильність бути нетерпимим до думки інших, схильність до підозрливості, показники копінг-стратегій, а також показник самопрезентації.

Виявлені фактори були піддані обертанню для більш зручної змістовної інтерпретації методом косокутного обертання prorotax . Накопичена частка дисперсії при розрахунку початкових власних значень була 66,454 %, при розрахунку навантажень після факторного аналізу й обертання — 50,672 %, що становить більш ніж половину дисперсії кореляційної матриці, яка пояснюється моделлю.

Матриця факторних навантажень, відсортованих за абсолютними значеннями, наведена в таблиці 3. До складу першого фактора увійшли наступні параметри: швидкість інтелектуальна, схильність суб'єкта до наступальності, напористості, схильність до непоступливості, схильність до безкомпромісності (з від'ємним навантаженням), схильність до мстивості, схильність бути нетерпимим до думки інших. Перший фактор отримав назву — «агресивність».

Таблиця 3

Факторне відображення структури особистісно-мультиоб'єктного конструкту

Показники	Фактори			
	1	2	3	4
Схильність суб'єкта до наступальності, напористості	0,520			
Схильність до непоступливості	0,489			
Схильність до безкомпромісності	-0,606			
Схильність до мстивості	0,531			
Схильність бути нетерпимим до думки інших	0,506			
Схильність до уразливості		0,850		
Схильність суб'єкта до запальності		0,543		
Схильність до підозрливості		0,359		
Вирішення проблем			0,653	
Пошук соціальної підтримки			0,309	
Уникання проблем			-0,506	
Самопрезентація				0,719

Примітка: 1-й фактор — агресивність; 2-й фактор — фрустраційна нетолерантність; 3-й фактор — ефективне подолання; 4-й фактор — самопрезентація.

Другий фактор моделі містив показники, що свідчать про схильність до уразливості, запальності та підозрливості. Цей фактор свідчив про складність у протистоянні фрустрації і тому він отримав назву «фрустраційна нетолерантність». Третій фактор об'єднав показники методики Д. Амірхана і характеризував достатньо успішний копінг, адже показники вирішення проблем та пошуку соціальної підтримки увійшли до нього з позитивними навантаженнями, а показник уникання проблем — із негативним. Цей фактор дістав назву «ефективне подолання». Останній четвертий фактор складався лише з одного показника — самопрезентації і тому мав аналогічну назву.

Деякі фактори особистісно-мультисуб'єктного конструкту виявили статистично значущі кореляційні зв'язки між собою. Так, агресивність характеризувалась позитивною кореляцією з фрустраційною толерантністю ($r = 0,484$; $p < 0,001$), підтверджуючи тезу про те, що агресія є універсальною відповіддю на фрустрацію [8]. Крім того, ефективність подолання була пов'язана із самопрезентацією позитивним зв'язком ($r = 0,380$; $p < 0,001$). Цей зв'язок свідчив, що викладачі, здатні до успішного подолання стресових ситуацій, вміють ефектно подавати себе у ситуаціях спілкування. На можливість такого зв'язку, вказували К.-Г. Реннер з колегами [9].

У низці робіт встановлена залежність комунікативних здібностей від природних передумов. Так, Є. М. Никіреєвим був виявлений зв'язок між слабкістю нервової системи і виразністю комунікативних здібностей, що визначають легкість і швидкість формування комунікативних умінь і навичок самоконтролю. Він дійшов висновку, що екстраверсія як основа формування товариськості педагога, врівноваженість як необхідна властивість для організації педагогічного процесу, сила нервової системи як якість, необхідна для ефективності напруженої педагогічної діяльності, мають позитивне значення і навіть впливають на вибір педагогічної професії [4]. Отже розглянемо, на яких компонентах індивідуально-мультисуб'єктного та особистісного конструктів ґрунтуються компоненти особистісно-мультисуб'єктного конструкту, проаналізувавши статистично значущі коефіцієнти регресії між цими показниками.

Із таблиці 4 видно, що зв'язок між психодинамічним фактором індивідуально-мультисуб'єктного конструкту та фактором агресивності був позитивним і вказував на те, що агресивність, що виявляється у мультисуб'єктному контексті, у значній мірі базується на таких формально-динамічних індивідуальних якостях, як комунікативні ергічність, пластичність та швидкість.

Таблиця 4

Моделі регресії для факторів індивідуально-мультисуб'єктного конструкту, що визначають фактор агресивності

Фактори	Параметри моделі						
	R ²	d	С	В	β	T	p
Психодинамічний	0,045	1,622	0,000	0,177	2,111	3,404	0,001
Емоційний	0,015	1,601	0,000	0,103	0,123	1,950	0,052

Фактор активності та фактор агресивності пов'язував позитивний та статистично значущий коефіцієнт регресії. Така особистісна якість, як активність, також виступала підґрунтям агресивності. Для більш агресивних у міжособистісній поведінці викладачів внаслідок властива більша активність, як особистісна риса.

В таблиці 5 розглядаються моделі регресії для факторів індивідуально-мультисуб'єктного та особистісного конструктів, що визначають фактор фрустраційної нетолерантності. Залежність цього фактора від емоційності, що діагностується у якості формально-динамічної властивості індивідуальності, є прямою: більш емоційні викладачі соціогуманітарного профілю схильні до більш гострої реакції на ситуації, які перешкоджають задоволенню їх потреб.

Таблиця 5

Моделі регресії для факторів індивідуально-мультисуб'єктного конструкту, що визначають фактор фрустраційної нетолерантності

Фактори	Параметри моделі						
	R ²	d	C	B	β	T	p
Психодинамічний	0,000	1,769	0,000	0,013	0,015	0,244	0,808
Емоційний	0,140	1,845	0,000	0,325	0,375	6,364	<0,001

Високі значення фактора фрустраційної нетолерантності визначались високими значеннями особистісних факторів нейротизму та активності та низькими значеннями особистісних факторів сумлінності/відкритості до досвіду та зрілості функцій Еґо. Очевидно, що для виникнення фрустраційної нетолерантності важливим є баланс між особистісними якостями, що забезпечують реактивність особистості та контроль і інтеграцію цієї реактивності у міжособистісному середовищі.

Оцінюючи моделі регресії, що визначають ефективність подолання (табл. 6), слід зазначити, що лише єдиний фактор з конструктів, що досліджуються, чинив статистично значущий вплив на копінг. Це був фактор сумлінності/відкритості до досвіду. Фахівці освітньої галузі, що були здатними до ефективного контролю за власною поведінкою та гнучко реагували на зміни в оточуючому середовищі, ефективніше долали проблемні ситуації, з якими вони стикались в процесі своєї діяльності.

Таблиця 6

Моделі регресії для факторів індивідуально-мультисуб'єктного конструкту, що визначають фактор ефективного подолання

Фактори	Параметри моделі						
	R ²	d	C	B	β	T	p
Психодинамічний	0,001	1,414	0,000	0,039	0,039	0,607	0,544
Емоційний	0,000	1,419	0,000	0,006	0,006	0,099	0,921

Слід зазначити, що фактори, які характеризують формально-динамічні індивідуальні властивості, не мають статистично значущого впливу на ефективність подолання. Це свідчить про те, що подолання є високоорга-

нізованою формою діяльності особистості, яка визначається саме усвідомленими та інтенціональними психічними процесами.

Оцінюючи таблицю 7, варто зауважити, що всі статистично значущі коефіцієнти моделей регресії, що описують вплив факторів індивідуально-мультисуб'єктного та особистісного конструктів на показник самопрезентації, були додатними. Це стосується таких факторів, як психодинамічний, активність, співробітництво, сумлінність/відкритість до досвіду. Відповідно, у викладачів соціогуманітарного профілю формально-динамічні характеристики, пов'язані з мультисуб'єктною активністю, виступають у якості підґрунтя для формування здатності до самопрезентації. На це підґрунтя нашаровуються особистісні якості, що свідчать про активність педагогів, їх соціоцентричну орієнтацію, здатність до самоконтролю та засвоєння різноманітного досвіду. Саме такі якості забезпечують ефективне формування приємного враження у оточення і дозволяють реалізовувати певну стратегію в комунікації, що в кінцевому підсумку стає основою реалізації професійних планів, організації дій тощо.

Таблиця 7

Моделі регресії для факторів індивідуально-мультисуб'єктного конструкту, що визначають фактор самопрезентації

Фактори	Параметри моделі						
	R ²	d	C	B	β	T	p
Психодинамічний	0,094	2,156	0,001	0,307	0,307	5,085	<0,001
Емоційний	0,074	2,201	-0,001	0,074	0,074	1,169	0,244

Отже, було встановлено структуру особистісно-мультисуб'єктного конструкту, який може бути охарактеризований за допомогою чотирьох інтегральних змінних — факторів агресивності, фрустраційної нетолерантності, ефективного подолання та самопрезентації. Формально-динамічні характеристики, пов'язані з мультисуб'єктною активністю, виступають у якості підґрунтя для формування здатності до самопрезентації. Завдяки таким особистісним особливостям, як активність, співробітництво, сумлінність та відкритість до досвіду, самопрезентація ефективніше реалізується у міжособистісному контексті.

Список використаних джерел та літератури

1. Леженина А. А. Психологическая культура преподавателя вуза как системообразующий фактор успешности его профессиональной деятельности: Дис. ... кандидата психологических наук 19.00.03 — Психология труда, инженерная психология, эргономика. — Хабаровск, 2007. — 189 с.
2. Менегетти А. Психосоматика: Новейшие достижения — М.: ННБФ «Онтопсихология», 2004. — 360 с.
3. Мешко Г. М. Вступ до педагогічної професії — К.: Академвидав, 2010. — 200 с.
4. Никиреев Е. М. Направленность личности и методы ее исследования: учебное пособие / Е. М. Никиреев. — М.: МПСИ, 2004. — 192 с.
5. Пашута В. Л., Бунина Е. И. Психолого-педагогические условия, необходимые для воспитания устойчивости к конфликтам у курсантов военно-учебных заведений // Ученые записки университета имени П. Ф. Лесгафта. — 2012. — Вып. 5 (87). — 2012. — С. 84–87.

6. Погоріла С. Г. Педагогічна майстерність викладача ВНЗ — об'єктивна передумова особистісно зорієнтованого навчання студентів // Вісник Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки. — Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2008. — Вип. 136. — С. 63–68.
7. Billings A. G. The role of coping responses and social resources in attenuating the stress of life events / A. G. Billings, R. H. Moos // Journal of Behavioral Medicine. — 1981. — № 4. — P. 157–189.
8. Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation / Berkowitz Leonard // Psychological Bulletin. — 1989. — Vol. 106(1), July. — P. 59–73.
9. Renner K.-H., Laux L., Schütz A., James T. T. The relationship between self-presentation styles and coping with social stress Anxiety, Stress & Coping // International Journal. — 2004. — Vol. 17, Issue 1/ — P. 1–22.
10. Pearlin L. I. The structure of coping / L. I. Pearlin, C. Schooler // Journal of Health and Social Behavior. — 1978. — № 19. — P. 2–21.

References

1. Lezhenina, A. A. Psihologicheskaja kul'tura prepodavatelja vuza kak sistemoobrazujushih faktor uspešnosti ego professional'noj dejatel'nosti Diss. kandidat psihologicheskikh nauk 19.00.03 Psihologija truda, inženernaja psihologija, jergonomika Habarovsk 2007 — 189 s.
2. Menegetti A. Psihosomatika: Novejšie dostizhenija — M. : NNBF «Ontopsihologija», 2004 — 360 s.
3. Meshko G. M. Vstup do pedagogičnoi profesii — K. :Akademvidav, 2010. — 200 s.
4. Nikireev E. M. Napravlenost' lichnosti i metody ee issledovanija: uchebnoe posobie / E. M. Nikireev. — M.: MPSI, 2004. — 192 s.
5. Pashuta V. L., Bunina E. I. Psihologo-pedagogičeskie uslovija, neobhodimye dlja vospitanija ustojčivosti k konfliktam u kursantov voenno-učebnyh zavedenij// Zhurnal Učenyje zapiski universiteta imeni P. F. Lesgafta Vypusk: 5 (87) 2012, 2012. — S. 84–87.
6. Pogorila S. G. Pedagogična majsternist vy'kladacha VNZ — obyektivna peredumova osoby'stisno zoriyentovanogo navchannya studentiv // Visny'k Cherkaskogo nacionalnogo universy'tetu im. Bogdana Xmelny'czkogo. Seriya : Pedagogični nauky'. Cherkasy': Vy'd. vid. ChNU im. Bogdana Xmelny'czkogo, 2008. — Vy'p.136. — S. 63–68.
7. Billings A. G. The role of coping responses and social resources in attenuating the stress of life events / A. G. Billings, R. H. Moos // Journal of Behavioral Medicine. — 1981. — № 4. — P. 157–189.
8. Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. By Berkowitz, Leonard Psychological Bulletin, Vol 106(1), Jul 1989, 59–73.
9. Karl-heinz Renner, Lothar Laux, Astrid Schütz & James T. Tedeschi The relationship between self-presentation styles and coping with social stress Anxiety, Stress & Coping: An International Journal Volume 17, Issue 1, 2004 pages 1–22
10. Pearlin L. I. The structure of coping / L. I. Pearlin, C. Schooler // Journal of Health and Social Behavior. — 1978. — № 19. — P. 2–21.

Кононенко А. А.

кандидат психологических наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ЛИЧНОСТНО-МУЛЬТИСУБЪЕКТНОГО КОНСТРУКТА МОДЕЛИ САМОПРЕЗЕНТАЦИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Резюме

Самопрезентация рассматривается как единство и взаимосвязь разноуровневых и определенным образом подчиненных личностно-индивидуальных свойств субъекта, среди которых ведущая роль принадлежит индивидуальному, природным свойствам. Личностно-мультисубъектный конструкт состоит из трех структурных компонентов: особенности самопрезентации, агрессивности и конфликтности, стратегии преодоления стресса.

Ключевые слова: самопрезентация, конструкт, модель, фактор, структура.

Kononenko A. A.

candidate of psychological Sciences, associate Professor

Odessa I. I. Mechnikov national University

STRUCTURAL ANALYSIS PERSONAL-MULTISUBJECT CONSTRUCT THE MODEL OF REPRESENTATION OF THE TEACHER

Abstract

Self-presentation is considered as a unity and interrelation of different level and in a certain way subordinates personal-individual properties of the subject, among which the leading role belongs to the individual, natural properties. The aim of the article is to consider the algorithm of structural analysis of the personality-multisubject of self-presentation of the teacher. The unit of analysis in the context of our approach is the category individual-personal construct, by which we mean the integration of the system of different levels of complexity, which include secondary, less complex individual-personal education. It individual-personal construct, acting as a single mechanism that determines the uniqueness and originality subpresentations conduct of an entity, its relationships with the world and the attitude to itself and to the selected model. Personal-multisubject construct consists of three structural components: the peculiarities of self-presentation, aggression and conflict, coping with stress. It was determined the structure of the personality-multisubject construct that can be described using four integral variables — factors of aggression, a frustrated intolerance, effective coping and self-presentation. Formal-dynamic characteristics associated with multi-subject activity, serve as the basis for its ability to self-representation. Through such personal features as activity, cooperation, honesty and openness to new experiences, self-presentation more effectively implemented in the interpersonal context.

Key words: self-presentation, construct, the model, the factor structure.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2014

УДК 159.923

Кононенко О. І.

кандидат психологічних наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Одеса, вул. Дворянська, 2
e-mail: oksana.kroshka@gmail.com

ПРОБЛЕМА ОНТОГЕНЕЗУ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В сучасній психологічній науці представлені різні концептуальні моделі перфекціонізму, в рамках яких даний феномен розглядається як багатовимірне явище. Проблема онтогенезу перфекціонізму постає питанням досліджень сучасних напрямків вивчення сутності феномену перфекціонізму особистості. Представники різних підходів погоджуються з думкою, що негативні прояви перфекціонізму обумовлено, перш за все, сімейними факторами, а саме тими очікуваннями, надіями і вимогами, що покладають на дітей батьки.

Ключові слова: перфекціонізм, особистість, онтогенез, чинники.

Постановка проблеми. Сучасний світ передбачає постійне вдосконалення майстерності і прагнення до високого рівня досягнень в суворо регламентованих умовах жорсткої конкуренції. Успішна професійна діяльність спрямовує особистість на досягнення гранично високих результатів, що привертає увагу дослідників до феномену перфекціонізму. У психології перфекціонізм визначається як прагнення до бездоганності, до досконалості, яке передбачає завищені стандарти виконання дії в поєднанні з тенденцією до надмірно критичних оцінок своєї поведінки, схильності слідувати завищеними стандартам діяльності та висувати до власної особистості надмірно високі вимоги.

Аналіз останніх досліджень. Проблема перфекціонізму стала предметом дослідження в зарубіжній психології з 60-х рр. ХХ ст. (А. Бек, Р. Блатт, Д. Бернс, П. Гевітт, М. Голендер, К. Дабровські, В. Родела, Л. Сільверман, Р. Свінсон, Р. Слейн, Х. Стампф, Р. Фрост, Г. Флетт, Д. Хамачек, Р. Шафран та ін.).

Дещо пізніше феноменом перфекціонізму зацікавилися російські (Н. Гаранян, І. Грачова, С. Еніколопов, Є. Ільїн, В. Парамонова, А. Холмогорова, Т. Юдеева, В. Ясна та ін.) та вітчизняні (І. Гуляс, Л. Данилевич, З. Карпенко, О. Лоза, К. Фоменко) психологи.

В сучасній психологічній науці різні психологічні підходи містять різні тенденції щодо самого визначення поняття «перфекціонізм», його структури та особливостей онтогенезу.

Мета статті — проаналізувати сучасні дослідження проблеми онтогенезу перфекціонізму особистості.

Виклад основного матеріалу. Онтогенетичні основи формування перфекціонізму відображені в концепції М. Холлендера, який розумів пер-

фекціонізм як «повсякденну практику пред'явлення до себе вимог більш високої якості виконання діяльності, ніж того вимагають обставини» [9]. Він вважав, що «перфекціоніст бореться не стільки за нарцисичне задоволення від публічного іміджу «досконалого», скільки прагне до досягнутого результату в надії отримати прийняття з боку інших людей» [8, с. 99]. Описуючи джерела формування перфекціонізму, Д. Хамачек вважав, що перфекціонізм походить з дитячого досвіду взаємодії з нехваленого або непостійного схвалення батьками, що демонструють любов, яка залежить від успіхів дитини [7]. У першому випадку дитина прагне до досконалості не стільки для того, щоб уникнути осуду батьків, скільки для того, щоб прийняти самого себе за допомогою власних досягнень. У другому випадку перфекціоніст приходиться до розуміння того, що лише бездоганне виконання діяльності дозволяє домогтися успіху. Іншими словами, онтогенетичне формування перфекціонізму відбувається в умовах перманентного пошуку дитиною батьківського схвалення з подальшим формуванням установки на бездоганне виконання будь-якої діяльності.

Іншими словами, перші психологічні уявлення про перфекціонізм відбивали його орієнтацію на високі особистісні стандарти і прагнення до бездоганності у всьому. Проте з часом постало питання про те, що одномірне розуміння перфекціонізму не охоплює всі феноменологічні характеристики даного психологічного явища. Відповідно, перед психологічною наукою постало завдання розширення уявлень про феномен перфекціонізму. Дана ідея була послідовно розвинена в трьох багатовимірних концепціях перфекціонізму: британської [6], канадської [7] та американської моделях [10].

У британській концепції описані такі параметри перфекціонізму, як «особисті стандарти» (схильність висувати надмірно високі стандарти), «стурбованість помилками» (негативна реакція на помилки, схильність прирівнювати помилку до невдачі), «сумніви у власних діях» (перманентні сумніви щодо якості виконання діяльності), «батьківські очікування» (сприйняття батьків які делегують дуже високі очікування), «батьківська критика» (сприйняття батьків, які надмірно критикують) і «організованість» (важливість порядку і організованості) [5].

Канадська концепція описує перфекціонізм крізь призму його соціальних аспектів [8]:

1. Я-адресований перфекціонізм — надзвичайно високі стандарти, постійне самооцінювання і цензурування власної поведінки, а також мотив прагнення до досконалості, який виявляють в різних сферах життєдіяльності.

2. Перфекціонізм, адресований іншим людям — переконання і очікування щодо інших людей, що припускають нереалістичні стандарти для значущих людей, очікування від них досконалості і постійне оцінювання інших, що породжує звинувачення на адресу інших людей.

3. Перфекціонізм, адресований світу в цілому — переконаність у тому, що в світі все має бути точно, акуратно, правильно, а всі людські проблеми повинні отримувати правильне і своєчасне вирішення.

4. Соціально приписуваний перфекціонізм — потреба відповідати стандартам та очікуванням значимих інших і переконання в тому, що інші люди нереалістичні у своїх очікуваннях, схильні дуже суворо оцінювати і чинити тиск на індивіда з метою змусити бути досконалим.

В американській моделі в якості центрального параметра перфекціонізму виступає «розбіжність» (discrepancy) як суб'єктивне сприйняття особистістю постійних невдач у прагненні відповідати власним високим стандартам, додатковими компонентами перфекціонізму є параметри «стандарти» та «схильність до порядку» [10]. Згідно з Р. Слейн, розбіжність є ключовим фактором у визначенні адаптивності або дезадаптивності перфекціонізму.

Одночасно із зарубіжними концепціями у вітчизняній психології на основі досвіду психотерапевтичної роботи з пацієнтами в форматі когнітивної терапії, була створена оригінальна модель перфекціонізму [Гаранян, Холмогорова, 2004]:

1. Завищені, в порівнянні з індивідуальними можливостями, стандарти діяльності і домагання — надмірні вимоги до себе в плані кількості роботи і якості її виконання, бездоганності поведінки, володіння собою в тій чи іншій ситуації.

2. Надмірні вимоги до інших і завищені очікування від них — очікування досконалості від оточуючих і пред'явлення по відношенню до них високих стандартів.

3. Сприйняття інших людей як делегуючи високі очікування або спотворені соціальні каганець — суб'єктивне відчуття «примусу до досконалості» оточуючими, відчуття власного невідповідності позитивним уявленням інших людей про себе і постійне передчуття публічного викриття.

4. Постійне порівняння себе з іншими людьми при орієнтації на найуспішніших індивідів (персоналізація) — життя в «режимі порівняння» себе з іншими людьми, що тягне за собою перманентне почуття заздрості, невдоволення собою, помилкові життєві вибори, знецінення інших, уникнення контактів.

5. Дихотомічному оцінка результату діяльності та її планування за принципом «все або нічого», або поляризоване мислення — «чорно-біла» оцінка результату власної діяльності, що припускає лише два варіанти виконання діяльності — досягнення важкої мети або відмова від активності.

6. Селекція інформації про власні невдачі і помилки (негативне селекція) — схильність до перебільшення значення невдачі і знецінення успіху [5].

Більшість дослідників перфекціонізму звертають увагу на обумовленість цього феномену, перш за все, сімейними факторами (Дж. Бароу, А. Бек, Р. Блатт, Д. Барнс, М. Вей, С. Волікова, А. Галкіна, І. Грачева, М. Голендер, Л. Данилевич, Р. Дріскулл, К. Мор, А. Пахт, Б. Соененс, Р. Фрост, Г. Флетт, Д. Хамачек, К. Хорні, А. Холмогорова та ін.).

На основі теоретичного аналізу досліджень зарубіжних та вітчизняних авторів можемо виділити наступні дисфункціональні родинні установки:

надмірно високі батьківські очікування та стандарти, надмірний критичизм батьків; батьківське схвалення взагалі відсутнє або ж непослідовне чи умовне; симбіотичний характер зв'язку з дитиною, гіперопіка, придушення автономії дитини.

До вагомих чинників формування перфекціонізму дослідники також відносять перфекціонізм батьків. Зокрема, Б. Соененсом встановлено, що адаптивний батьківський перфекціонізм пов'язаний з адаптивним, тоді як дезадаптивний — з дезадаптивним перфекціонізмом дитини [10]. Причому перфекціонізм дітей більш пов'язаний з рівнем перфекціонізму матерів, ніж батьків. Саме матерям з вираженими показниками перфекціонізму, притаманна тенденція сприймати дитину як інструмент реалізації власних стандартів.

Вітчизняні вчені додають до вищезазначених дисфункцій характерну для суспільства перехідного типу надмірну тривогу з приводу адаптації дитини в суспільстві, що, у свою чергу, зумовлює орієнтацію дитини на досягнення будь-якою ціною. До сімейних факторів негативного впливу на розвиток життєвих домагань українські вчені відносять низьку самооцінку рівня досягнень батьків, їх надмірні соціальні очікування щодо дитини, авторитарний стиль виховання та спілкування з дитиною, дефіцит емоційних контактів, характер симбіотичних зв'язків та рівень домагань матері. Як бачимо, виокремлені вітчизняними дослідниками особливості виховання збігаються з визначеннями сімейних чинників формування перфекціонізму закордонними вченими.

З посиланням на численні приклади у більшості досліджень зазначається, що перфекціоністська орієнтація починає формуватися, як правило, ще в молодшому шкільному віці, а іноді — й раніше. Вирішальними в її виникненні є чинники сімейного виховання. Стосовно цього питання серед психологів існує кілька точок зору.

Так, на думку С. Степанова, головним чинником, який провокує перфекціонізм, стає авторитарний стиль виховання, що поєднує в собі високі вимоги, жорсткий дисциплінарний режим і недостатню емоційну підтримку та участь. У таких умовах на дитину покладаються великі надії — їй належить виправдати батьківські сподівання, примножити їхні досягнення й уникнути їхніх помилок [4].

Дитина дуже рано починає розуміти: любов батьків їй необхідно заслужити своєю зразковою поведінкою, бездоганим виконанням їхніх вимог і високими успіхами в будь-якій діяльності, яку вони схвалюють. Тобто добре ставлення батьків до дитини зумовлене її успіхами. Частіше перфекціоністами стають єдині діти, а коли дітей в сім'ї — декілька, то тут найуразливішими виявляються первістки.

Як зазначає С. Степанов, зі вступом до школи ці успіхи чітко формалізуються у вигляді шкільних оцінок. І тільки статус «круглого відмінника», першого учня в класі, переможця всіляких конкурсів і олімпіад, а згодом — і золотого медаліста дозволяє дитині відчути свою значущість, отримати таке необхідне їй схвалення та участь з боку найрідніших людей. Природні ускладнення в досягненні цього статусу фруструють дитину, по-

роджують постійний стрес. Невдачі вона переживає у край хворобливо, аж до суїцидних спроб [4].

За Л. Данилевич, батьківські очікування та критицизм мають безпосереднє відношення як до дисфункціонального, так і до функціонального перфекціонізму. Дослідниця припускає, що батьківські очікування обумовлюють в основному високі особисті стандарти (функціональний перфекціонізм), а батьківський критицизм — нетерпиме ставлення до помилок [2]. Л. Вознесенська відзначає, що задля адекватного формування рівня домагань найбільш сприятливим є авторитетний стиль виховання, з емоційно теплим ставленням батьків і помірним контролем успішності [1]. М. Ларських, посилаючись на роботи С. Блатта та К. Шмітца, стверджує, що у формуванні конструктивних перфекціоністських тенденцій важливою є підтримка дітей в їх прагненні до високих стандартів, але з правом на помилку та вихованням здатності бути терплячими до своїх недоліків [3].

Висновки. Отже, представники різних підходів погоджуються з думкою, що негативні прояви перфекціонізму обумовлені, перш за все, сімейними факторами, а саме тими очікуваннями, надіями і вимогами, що покладають на дітей батьки.

Таким чином, в сучасній психологічній науці представлені різні концептуальні моделі перфекціонізму, в рамках яких даний феномен розглядається як багатовимірне явище. Однак існуюче в психології розуміння перфекціонізму не дозволяє пролити світло на ті обставини, що прагнення до досконалості саме по собі не є патологічним, а стає таким лише в силу певних обставин, тому онтогенез перфекціонізму постає питанням досліджень сучасних напрямків вивчення сутності феномену перфекціонізму особистості.

Список використаних джерел та літератури

1. Вознесенська О. Л. Значення досвіду раннього дитинства у формуванні життєвих домагань особистості / О. Л. Вознесенська // Наукові студії із соц. та політ. психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; голов. редкол. С. Д. Максименко (голова) [та ін.]. — К. : Міленіум, 2004. — Вип. 8 (11). — С. 113–121.
2. Данилевич Л. А. Перфекціонізм як особистісний чинник академічної обдарованості студентів : дис. ... канд. психолог. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Данилевич Лариса Арсенівна. — К., 2010. — 222 с.
3. Ларських М. В. Формирование конструктивного перфекционизма педагога : дис. ... канд. психолог. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Ларських Марина Владимировна. — Воронеж, 2011. — 162 с.
4. Степанов С. С. Популярная психологическая энциклопедия / С. С. Степанов. — М. : Изд-во Эксмо, 2005. — 672 с.
5. Холмогорова А. Б., Гараян Н. Г. Нарциссизм, перфекционизм и депрессия / Московский психологический журнал. — 2004. — № 8. — С. 18–35.
6. Frost R. The dimensions of perfectionism / R. Frost, P. Marten, C. Lahart // Cogn. Ther. Res. — 1990. — V. 14. — P. 449–468.
7. Hamachek D. Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism / D. Hamachek // Psychology. — 1978. — V. 15. — P. 27–33.
8. Hewitt P. Perfectionism in the Self and Social context: conceptualization, assesment and association with psychopathology / P. Hewitt, G. Flett // J. of Personality and Social Psychology. — 1991. — V. 60, № 3. — P. 456–470.

9. Hollender M. H. Perfectionism / M. H. Hollender // *Comprehensive Psychiatry*. — 1965. — Vol. 6. — P. 94–103.
10. Slaney R. The Almost Perfect Scale-Revised / R. Slaney // *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*. — 2001. — V. 34, № 3. — P. 130–145.
11. Soenens B. The intergenerational transmission of perfectionism : parents' psychological control as an intervening variable / B. Soenens, A. Elliot, L. Goossens, M. Vansteenkiste, P. Luyten, B. Duriez // *Journal of Family Psychology*. — 2005. — Vol. 19. — № 3. — P. 358–366.

References

1. Voznesens'ka O. L. Znachennja dosvidu rann'ogo ditinstva u formuvanni zhittevih domagan' osobistosti / O. L. Voznesens'ka // *Naukovi studii iz soc. ta polit. psihologii : zb. statej / NAPN Ukraïni, In-t social'noi ta politichnoi psihologii; golov. redkol. S. D. Maksimenko (golova) [ta in.]*. — K. : Milenium, 2004. — Vip. 8 (11). — S. 113–121.
2. Danilevich L. A. Perfekcionizm jak osobistisnij chinnik akademichnoi obdarovanosti studentiv : dis. ... kand. psiholog. nauk : spec. 19.00.01 «Zagal'na psihologija, istorija psihologii» / Danilevich Larisa Arseniivna. — K., 2010. — 222 s.
3. Larskih M. V. Formirovanie konstruktivnogo perfekcionizma pedagoga : dis. ... kand. psiholog. nauk : spec. 19.00.07 «Pedagogicheskaja psihologija» / Larskih Marina Vladimirovna. — Voronezh, 2011. — 162 s.
4. Stepanov S. S. Populjarnaja psihologicheskaja jenciklopedija / S. S. Stepanov. — M. : Izd-vo Jeksmo, 2005. — 672 s.
5. Holmogorova A. B., Garanjan N. G. Naecissizm, perfekcionizm i depressija // *Moskovskij psihologicheskij zhurnal*. — 2004. — № 1. — S. 18–35.
6. Frost R. The dimensions of perfectionism / R. Frost, P. Marten, C. Lahart // *Cogn. Ther. Res.* — 1990. — V. 14. — P. 449–468.
7. Hamachek D. Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism / D. Hamachek // *Psychology*. — 1978. — V. 15. — P. 27–33.
8. Hewitt P. Perfectionism in the Self and Social context: conceptualization, assesment and association with psychopathology / P. Hewitt, G. Flett // *J. of Personality and Social Psychology*. — 1991. — V. 60. — № 3. — P. 456–470.
9. Hollender M. H. Perfectionism / M. H. Hollender // *Comprehensive Psychiatry*. — 1965. — Vol. 6. — P. 94–103.
10. Slaney R. The Almost Perfect Scale-Revised / R. Slaney // *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*. — 2001. — V. 34, № 3. — P. 130–145.
11. Soenens B. The intergenerational transmission of perfectionism : parents' psychological control as an intervening variable / B. Soenens, A. Elliot, L. Goossens, M. Vansteenkiste, P. Luyten, B. Duriez // *Journal of Family Psychology*. — 2005. — Vol. 19, № 3. — P. 358–366.

Кононенко О. И.

кандидат психологических наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПРОБЛЕМА ОНТОГЕНЕЗА ПЕРФЕКЦИОНИЗМА ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Резюме

В современной психологической науке представлены различные концептуальные модели перфекционизма, в рамках которых данный феномен рассматривается как многомерное явление. Проблема онтогенеза перфекционизма является одним из современных направлений изучения сущности феномена перфекционизма личности. Представители разных подходов соглашаются с мнением, что негативные проявления перфекционизма обусловлены, прежде всего, семейными факторами, а именно теми ожиданиями, надеждами и требованиями, которые возлагают на детей родители.

Ключевые слова: перфекционизм, личность, онтогенез, факторы.

Kononenko O. I.

candidate of psychological Sciences, associate Professor

Odessa I. I. Mechnikov national university

THE PROBLEM OF ONTOGENESIS PERFECTIONISM PERSONALITY IN CONTEMPORARY STUDIES

Abstract

In modern psychological science presents different conceptual models of perfectionism in which this phenomenon is seen as a multidimensional phenomenon. The ontogenesis of perfectionism raises the question of modern research directions in the study of the essence of the phenomenon of perfectionism personality. The purpose of the article is to analyze current research problems of ontogenesis perfectionism personality. Representatives of different approaches agree with the opinion that the negative implications of perfectionism is due, above all, family factors, namely those expectations, hopes and demands, which lay on children of the parents. Thus, in modern psychological science presents different conceptual models of perfectionism in which this phenomenon is seen as a multidimensional phenomenon. However, existing in psychology understanding of perfectionism is not possible to shed light on the circumstances, the pursuit of excellence in itself is not pathological, and becomes so only because of certain circumstances, therefore, the ontogeny of perfectionism raises the question of modern research directions in the study of the essence of the phenomenon of perfectionism personality.

Key words: perfectionism, personality, ontogenesis, factors.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2014

УДК 615.851

Коробицына М. Б.

канд. психол. наук, докторант кафедри клінічної психології
Інститута інноваційного і післядипломного образования
ОНУ імені І. І. Мечникова

МЕДИКО-СОЦІАЛЬНА І ПСИХОЛОГІЧЕСЬКА АДАПТАЦІЯ УЧАСТНИКОВ БОЄВИХ ДІЙСТВИЙ І ЛІЦ, ПЕРЕНЕСШИХ ПСИХОТРАВМИРУЮЩЕ ВІДДЕЙСТВИЄ ФАКТОРОВ БОЄВОЇ ОБСТАНОВКИ

В статті представлені результати багаторічних досліджень учасників боєвих дій і осіб, перенеслих психотравмуюче вплив факторів боєвої обстановки, описані особливості медико-соціальної і психологічної адаптації до умов мирної життя. А також вказані психологічні діагностичні показники посттравматичного стресового розладу, характерні для комбатантів України. Визначені базові принципи психотерапевтичної корекції.

Ключові слова: комбатанти, дослідження учасників боєвих дій, психотравмуюче вплив факторів боєвої обстановки, душевна біль, медико-соціальна і психологічна адаптація, психологічні діагностичні показники посттравматичного стресового розладу, психотерапевтична корекція.

Медико-соціальна і психологічна адаптація учасників боєвих дій і осіб, перенеслих психотравмуюче вплив факторів боєвої обстановки, представляє собою **чрезвычайно актуальную проблему**.

Політичні події 2014 року в Україні позначили необхідність подальшого вивчення психічних станів населення, пов'язаних зі стресом і посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), неминуче розвиваючимся в результаті участі в військових діях або після перебування в зоні воєнного конфлікту. **Актуальність** наукових досліджень в цій області визначається тим, що вказані стани є одним з головних внутрішніх бар'єрів на шляху адаптації до мирної життя, а також передбачають можливість переходити в девіантні форми поведінки. При цьому в Україні такі дослідження проводилися обмежено, оскільки в країні більше 20 років не було війни і фундаментальні дослідження фактично відсутні.

Також виникла необхідність глибокого переосмислення змісту не тільки поняття «учасник боєвих дій», але і поняття «лицо, перенесло психотравмуюче вплив факторів боєвої обстановки», оскільки ці поняття фактично використовуються ідентично в відношенні всіх осіб, побувавши в умовах боєвої обстановки або в зоні воєнного конфлікту. Також глибокого осмислення потребують методи психологічної

скої діагностики характерних для комбатантов психических состояний и, соответственно, методов психотерапевтической коррекции.

На наш взгляд, целесообразно использование термина «комбатант», поскольку комбатант является не только субъектом, но и непосредственным объектом военных действий, а также того, что любой комбатант испытывает на себе воздействие факторов боевой обстановки. Далее в статье мы будем использовать именно этот термин.

Описание проблемы. После возвращения к мирной жизни на уже имеющееся посттравматическое стрессовое расстройство, связанное с воздействием боевой обстановки, наслаиваются новые расстройства, обусловленные стрессами, связанными с социальной дезадаптацией комбатантов. Комбатанты, как правило, сталкиваются с непониманием, осуждением, сложностями в общении и профессиональном самоопределении, с проблемами экономическими, образования, создания или сохранения семьи и др. В таких условиях важно применять адекватные методы психокоррекции и психотерапии ПТСР.

Содержание исследования. Исследование комбатантов проводилось на базе 411 госпиталя Южного оперативного командования (ныне Военно-медицинский клинический центр Южного региона), в течение 14 лет (2000–2014).

Целью исследования было выделение общих психологических диагностических показателей посттравматического стрессового расстройства, характерных для комбатантов Украины.

В исследовании приняли участие 562 комбатанта. Среди них — ветераны локальных войн, воины-миротворцы, которые были исследованы вне зависимости от причин вступления в боевые действия (добровольно или по приказу), а также гражданские лица, испытывавшие воздействие факторов боевой обстановки.

Выборку составили офицеры и солдаты Украинской армии, военнослужащие контрактной службы, а также вольнонаёмные гражданские лица, в возрасте от 21 до 37 лет, из разных регионов страны (включая Западные и Восточные области Украины), имеющие различный образовательный уровень, разное семейное положение и различный социальный и финансовый статус.

В качестве основного **экспериментального инструментария** была применена батарея тестов, предложенных Н. В. Тарабриной, а также опросник Э. Шнейдмана на выявление состояния душевной боли, которые были дополнены методами наблюдения, клинической беседы, самоотчета и проективными методиками широкого спектра.

С целью изучения динамики состояний в структуре ПТСР проводились ретестовые испытания с длительным временным промежутком.

Результаты исследования. Полученные в ходе продолжительного исследования результаты свидетельствуют о том, что не все диагностические показатели ПТСР, принятые и перечисленные в МКБ-10 и DSM-4 проявляются в равной мере. Более того, не все психологические диагностические показатели выявляются. Зарубежные классификаторы (в частности DSM-

4) дают ряд показателей «с избытком», однако не указывают несколько характерных именно для комбатантов Украины.

В результате многолетней психодиагностики были выявлены те психологические характеристики, которые являются общими для всех исследованных комбатантов Украины и встречаются в большинстве случаев.

Здесь необходимо отметить, что, согласно нашим наблюдениям за указанные годы, перечисленная ниже психологическая симптоматика может быть относительно быстро откорректирована в случае своевременного выявления.

Представляем показатели в порядке частоты встречаемости:

- сверхбдительность,
- подозрительность,
- состояние пессимизма,
- состояние недоверия,
- неспособность говорить о войне в сочетании с ощущением нереальности того, что там происходило,
- высокая тревожность,
- неуверенность в своих силах,
- ощущение невозможности влиять на ход событий,
- агрессивность,
- неспособность быть открытым в общении с другими людьми,
- потребность иметь при себе оружие,
- негативное отношение к представителям власти (примерно у трети комбатантов),
- желание выместить на ком-либо злость за то, что был послан на войну,
- значительно меняется отношение к женщинам (в ряде случаев — только как к объекту удовлетворения сексуальных потребностей),
- четко выраженная склонность к «экстриму»,
- болезненные попытки найти ответ на вопрос: почему погибли друзья, а не я,
- у определенной части наблюдается потеря смысла жизни.

Отдельно хочется отметить неприятие украинскими комбатантами ветеранов других войн, в которых они не принимали участие (так называемый феномен «своей войны»). Хотя ветераны других войн могут значительно помочь в процессе реабилитации.

У всех обследованных, независимо от возраста, воинского звания, семейного положения и других показателей наблюдалось состояние значительно выраженной душевной боли.

Поскольку в современной психологии не существует единого понимания феномена душевной боли, мы рассматривали его как пограничное состояние психики между нормой и патологией.

Мы учли, что согласно исследованиям отечественных и зарубежных ученых [5; 6; 8; 11; 12] в структуру феномена душевной боли входят явления внутреннего напряжения и гиперстенические реакции в связи с их алекситимической формой. А также тот факт, что состояние алекситимии (и обязательная замаскированность субдепрессивного аффекта), которое в

определенной степени выражает и само значение феномена душевной боли, как правило, недооценивается именно клиницистами.

В связи с этим в ходе психодиагностики мы опирались на выводы, полученные врачами-психиатрами о том, что алекситимическая психалгия реализуется в следующих наблюдаемых острых поведенческих, аффективных и конституционных реакциях:

- внезапные вспышки разрушительного хаотичного возбуждения,
- различные эмоциональные эксцессы,
- серьезные затруднения в вербальном выражении чувств,
- в определенных случаях — внезапные «немотивированные» суицидальные проявления.

Далее, глубокий анализ результатов длительных наблюдений механизма развития ПТСР у комбатантов, а также многолетнего опыта практической психотерапевтической работы, описанных в наших предыдущих исследованиях [7; 3; 8; 9], позволил определить базовые принципы психотерапии.

Поскольку после того как военные (либо гражданские лица, находящиеся в зоне военного конфликта), подверглись воздействию травматических событий, в реакциях на обычные ситуации они склонны путать необычность травмы с необычностью их самих, первым среди базовых принципов психотерапии был выделен принцип нормализации.

Процесс «заживления» душевных ран в эмоциональном отношении часто включает в себя повторные переживания, избегание, повышенную чувствительность и самообвинение. Учитывая это, вторым принципом терапии мы считаем принцип партнерства и повышения достоинства личности. Это означает, что терапевтические отношения должны строиться совместно, приводя к восстановлению в правах личности тех, кто был ущемлен в своем достоинстве и безопасности. Этот принцип особенно важен в работе с жертвами тяжких преступлений. Проявление жестокости, унижение человеческого достоинства и опыт бессилия — все это приводит к уменьшению чувства собственного «Я». Это уменьшение нормально, когда оно пропорционально выраженности виктимизации. Но оставшиеся в живых после естественных катастроф также испытывают бессилие, хотя они и не подвергались жестокости и унижению. И поэтому терапевтический союз, который строится на принципах партнерства и повышения достоинства личности, приносит очень большую пользу.

Третий принцип терапии — принцип индивидуальности. Каждый человек имеет свой уникальный путь восстановления после перенесенного стресса. Хотя и были описаны общие физиологические и психологические реакции на стресс, многие исследователи отмечают сложность человеческой реакции на стрессовые воздействия, сравнивая индивидуальность их проявлений с отпечатками пальцев. Этот принцип говорит о том, что должен предполагаться и цениться без сомнений и пренебрежения индивидуальный способ посттравматической регуляции. Психотерапевт и пациент должны идти вместе по пути выздоровления, зная общие направления и возможные ловушки, они должны быть постоянно готовы обнаружить новые истины за каждым поворотом.

В ходе психотерапии нам удалось преобразовать субъективный взгляд комбатантов на переживаемую жизненную ситуацию за счет коррекции следующих показателей. Представляем рейтинг субъективной личностной значимости показателей для респондентов после проведения психокоррекции: I фактор (33%) — «Внутренняя опора. Самопринятие».

II фактор (11,8%) — «Экстернальность».

III фактор (10,6%) — «Мотивы социальной значимости деятельности».

IV фактор (8,7%) — «Конструирующая активность мышления».

V фактор (5,9%) — «Самооценка».

Отметим, что расстановка приоритетов (рейтинг субъективной личностной значимости) указанных факторов до начала психотерапевтической коррекции соответствовала обратному порядку показателей.

Следует указать на то, что с семейными респондентами проводилась дополнительная работа, основным направлением которой было формирование новой культуры взаимоотношений, с акцентом на культуру проявления чувств, семейной любви и привязанности.

Повторная психологическая диагностика также показала, что проведенная нами психотерапевтическая коррекция значительно снизила показатели душевной боли комбатантов.

Таким образом, проведенные нами исследования позволяют сделать следующие **выводы**:

1. Не все диагностические показатели ПТСР, принятые и перечисленные в МКБ-10 и DSM-4, проявляются у комбатантов Украины в равной мере и не все психологические диагностические показатели выявляются. Зарубежные классификаторы (в частности DSM-4) дают ряд показателей «с избытком», однако не указывают несколько характерных именно для нашей страны.

2. Выявлены те психологические характеристики комбатантов, которые встречается в большинстве случаев в Украине.

3. У всех обследованных, независимо от возраста, воинского звания, семейного положения и других показателей, наблюдалось состояние выраженной душевной боли.

4. Определенная в ходе психодиагностики психологическая симптоматика ПТСР может быть относительно быстро откорректирована в случае своевременного выявления.

5. Выделены три базовых принципа эффективной психотерапии, которые являются основой процесса медико-социальной и психологической адаптации лиц, перенесших психотравмирующее воздействие факторов боевой обстановки в современных условиях. Выделенные принципы могут быть выражены в различной форме, а также дополнены различными аспектами, важными для лечения ПТСР.

6. Реабилитация участников боевых действий и лиц, перенесших влияние факторов боевой обстановки, должна проводиться государством в качестве продуманной и специально организованной программы. В разработке и реализации указанной программы должны принимать участие врачи, авторитетные государственные и общественные деятели, участники боевых

действий, уже прошедшие реабилитацию, ветераны других войн, социальные работники, а также деятели культуры и волонтеры.

7. Особенности медико-социальной и психологической адаптации лиц, перенесших психотравмирующее воздействие факторов боевой обстановки в Украине, требует дальнейших исследований.

Список использованных источников и литературы

1. Быховец Ю. В. «Страх» — социальный стереотип или реакция на угрозу терактов? / Ю. В. Быховец, Н. В. Тарабрина, Н. Н. Бакусева // Психологические проблемы бытия человека в современном обществе. Здоровье личности и ее адаптация: материалы междунар. науч.-практ. конф. — Магнитогорск: МаГУ, 2009. — С.46–51.
2. Гаспарян Х. В. Возрастно-психологические особенности переживания трудных жизненных событий: на примере армянских детей и подростков, переживших землетрясение и военные действия: дис. ... канд. психол. наук / Х. В. Гаспарян. — М., 2003.
3. Ениколопов С. Н. Влияние экстремального события на косвенных участников / С. Н. Ениколопов, С. В. Лебедев, Е. А. Бобосов // ПЖ. — 2004. — Т. 25, № 6. — С. 73–81.
4. Кожухарь Г. С. Эмоционально-когнитивный диссонанс: точка бифуркации в межличной толерантности / Г. С. Кожухарь // Ярославский психологический вестник. — М.: Ярославль. — 2006. — Вып. 17. — С. 44–56.
5. Коробицына М. Б. Психологическая коррекция состояния душевной боли в медико-социальной работе с детьми и взрослыми / М. Б. Коробицына // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми військової і соціальної психології та соціальної роботи», 4–5 жовтня 2013 р., м. Одеса / відп. ред. В. І. Захаров; ОНУ ім. І. І. Мечникова, Ін-т інноваційної та післядипломної освіти; Військова акад. — Одеса, 2013. — С. 153–154.
6. Психология посттравматического стресса. Ч. 1: Теория и методы: практическое руководство / [Под ред. Н. В. Тарабриной]. — М.: Когито-Центр, 2007.
7. Тарабрина Н. В. Посттравматическое стрессовое расстройство у ветеранов-инвалидов (участников боевых действий) / Н. В. Тарабрина // Клиническая психология / [Сост. и общ. ред. Н. В. Тарабрина]. — СПб.: Питер, 2000.
8. Тарабрина Н. В. Посттравматический стресс: междисциплинарные аспекты изучения / Н. В. Тарабрина // Психология. Современные направления междисциплинарных исследований: материалы науч. конф., посв. памяти чл.-корр. РАН А. В. Брушлинского, 8 октября 2002 г. / [Под ред. А. Л. Журавлева, Н. В. Тарабриной]; РАН, Ин-т психологии. — М., 2003. — С. 55–66.
9. Тарабрина Н. В. Психологические последствия террористических актов / Н. В. Тарабрина // Мировое сообщество против глобализации, преступности и терроризма: материалы 2-й Междунар. конф. — М., 2004.
10. Apolone G. Post traumatic stress disorder (letter) / G. Apolone, P. Mosconi, C. La Vecchia // New England Journal of Medicine. — 2002. — V. 346. — P. 1495.
11. Grieger T. A., Fullerton C. S., Ursano R. J. Posttraumatic stress disorder, alcohol use and perceived safety after the terrorist attack on the Pentagon / T. A. Grieger, C. S. Fullerton, R. J. Ursano // Psychiatric Service. — 2003. — V.54. № 10. — P. 1380–1382.
12. Pfefferbaum B. Contagion in Stress — An infectious disease model of posstraumatic stress in children / B. Pfefferbaum, R. L. Pfefferbaum // Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America. — 1998. — V. 7. — P. 83.
13. Pfefferbaum B. Clinical needs assessment of middle and high school student following the 1995 Oklahoma City bombing / B. Pfefferbaum, S. J. Nixon, R. S. Krug // American Journal of Psychiatry. — 1999. — № 156. — P. 1069–1074.
14. Wessely S. Enduring consequences of terrorism: A seven month follow-up survey of reactions to the bombings in London on 7 July 2005. 2006. — <http://www.nmha.org/newsroom/mentalhealthandterrorismexecsummary>.

References

1. Byhovec Ju. V. «Strah» — social'nyj stereotip ili reakcija na ugrozu teraktov? / Ju. V. Byhovec, N. V. Tarabrina, N. N. Bakuseva // Psihologicheskie problemy bytija cheloveka v sovremenom obshhestve. Zdorov'e lichnosti i ee adaptacija: materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf. Magnitogorsk. — MaGU. — 2009. 46–51.
2. Gasparjan H. V. Vozrastno-psihologicheskie osobennosti perezhivaniya trudnyh zhiznennyh sobytij: na primere armjanskijh detej i podrostkov, perezhivshih zemletrjasenie i voennye dejstvija: dis. na soisk. uch. step. kand. psihol. nauk / H. V. Gasparjan. — M., 2003. — S. 23–34.
3. Enikolopov S. N. Vlijanie jekstremal'nogo sobytija na kosvennyh uchastnikov / S. N. Enikolopov, S. V. Lebedev, E. A. Bobosov // PZh. — 2004. — T. 25, № 6. — S. 73–81.
4. Kozhuhar' G. S. Jemocional'no-kognitivnyj dissonans: tochka bifurkacii v mezhlchnoj tolerantnosti / G. S. Kozhuhar' // Jaroslavskij psihologicheskij vestnik. — M.: Jaroslavl', 2006. Vyp. 17. — S. 44–56.
5. Korobicyna M. B. Psihologicheskaja korrekcija sostojanija dushevoj boli v mediko-social'noj rabote s det'mi i vzroslymi / M. B. Korobicyna // Materiali mizhnarodnoj naukovopraktichnoj konferencii «Suchasni problemi vijs'kovoї i social'noj psihologii ta social'noj roboti», 4–5 zhovtnja 2013 r., m. Odesa / vidp. red. V. I. Zaharov; ONU im. I. I. Mechnikova, In-t innovacijnoj ta pisljadiplomnoj osviti; Vijs'kova akad. — Odesa, 2013. — S. 153–154.
6. Psihologija posttravmaticheskogo stressa. Ch. 1: Teorija i metody: prakticheskoe rukovodstvo / [Pod red. N. V. Tarabrinov]. — M.: Kogito-Centr, 2007.
7. Tarabrina N. V. Posttravmaticheskoe stressovoe rasstrojstvo u veteranov-invalidov (uchastnikov boevyh dejstvij) / N. V. Tarabrina // Klinicheskaja psihologija / [Sost. i obshh. red. N. V. Tarabrina]. — SPb.: Piter, 2000.
8. Tarabrina N. V. Posttravmaticheskij stress: mezhdisciplinarnye aspekty izuchenija / N. V. Tarabrina // Psihologija. Sovremennye napravlenija mezhdisciplinarnyh issledovanij: materialy nauch. konf., posv. pamjati chl.-korr. RAN A. V. Brushlinskogo, 8 oktjabrja 2002 g. / [Pod red. A. L. Zhuravleva, N. V. Tarabrinov] / RAN, In-t psihologii. — M., 2003. — S. 55–66.
9. Tarabrina N. V. Psihologicheskie posledstvija terroristicheskijh aktov / N. V. Tarabrina // Mirovoe soobshhestvo protiv globalizacii, prestupnosti i terrorizma: materialy 2-j Mezhdunar. konf. — M., 2004.
10. Apolone G. Post traumatic stress disorder (letter) / G. Apolone, P. Mosconi, C. La Vecchia // New England Journal of Medicine. — 2002. — V. 346. — P. 1495.
11. Grieger T. A., Fullerton C. S., Ursano R. J. Posttraumatic stress disorder, alcohol use and perceived safety after the terrorist attack on the Pentagon / T. A. Grieger, C. S. Fullerton, R. J. Ursano // Psychiatric Service. — 2003. — V. 54. № 10. — P. 1380–1382.
12. Pfefferbaum B. Contagion in Stress — An infectious disease model of posstraumatic stress in children / B. Pfefferbaum, R. L. Pfefferbaum // Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America. — 1998. — V. 7. — P. 83.
13. Pfefferbaum B. Clinical needs assessment of middle and high school student following the 1995 Oklahoma City bombing / B. Pfefferbaum, S. J. Nixon, R. S. Krug // American Journal of Psychiatry. — 1999. — № 156. — P. 1069–1074.
14. Wessely S. Enduring consequences of terrorism: A seven month follow-up survey of reactions to the bombings in London on 7 July 2005. 2006. — <http://www.nmha.org/newsroom/mentalhealthandterrorismexecsummary>.

Коробіцина М. Б.

канд. психол. наук, докторант кафедри клінічної психології
Інституту інноваційної та післядипломної освіти
ОНУ імені І. І. Мечникова

МЕДИКО-СОЦІАЛЬНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОСІБ, ЯКІ ПЕРЕНЕСЛИ ПСИХОТРАВМУЮЧИЙ ВПЛИВ ФАКТОРІВ БОЙОВОЇ ОБСТАНОВКИ

Резюме

У статті представлені результати багаторічних досліджень учасників бойових дій та осіб, які перенесли психотравмуючий вплив факторів бойової обстановки, описано особливості медико-соціальної та психологічної адаптації до умов мирного життя. А також зазначені психологічні діагностичні показники посттравматичного стресового розладу, характерні для комбатантів України. Визначено базові принципи психотерапевтичної корекції.

Ключові слова: комбатанти, дослідження учасників бойових дій, психотравмуючий вплив факторів бойової обстановки, душевний біль, медико-соціальна та психологічна адаптація, психологічні діагностичні показники посттравматичного стресового розладу, психотерапевтична корекція.

Korobicina M. B.

Candidate psychological Sciences, doctoral student of the Department of clinical psychology of the Institute of innovative and postgraduate education
ONU I. I. Mechnikov

MEDICO-SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF COMBATANTS AND PEOPLE WHO HAVE HAD TRAUMATIC EFFECTS OF COMBAT ENVIRONMENT

Abstract

The article presents the results of years of research combatants and persons who have suffered traumatic impact factors of the combat situation, described the features of medical and social and psychological adaptation to civilian life. And as diagnostic indicators are psychological PTSD characteristic combatants Ukraine. Defines the basic principles of psychological adjustment.

Medico-social and psychological adaptation of combatants and persons who have suffered traumatic impact factors of the combat situation is a highly topical issue.

Political developments in Ukraine in 2014 identified the need for further study of population mental states associated with stress and post-traumatic stress disorder (PTSD) will inevitably result in developing participation in hostilities or after a stay in a war zone. Relevance of research in this area is defined by the fact that these states are one of the main internal barriers to adapting to civilian life, as well as suggest the possibility to move in deviant behaviors. At the same time in Ukraine such limited research has been conducted since the country more than 20 years there was no war and fundamental research are virtually absent.

Description of the problem. After returning to civilian life to an already existing post-traumatic stress disorder associated with exposure to combat situations, new laminated stress disorder associated with social maladjustment combatants. Combatants are usually faced with incomprehension, condemnation, difficulties in communication

and professional self-determination, economic problems, education, creation or preservation of the family, etc. In such circumstances it is important to apply adequate methods psychocorrection and psychotherapy for PTSD.

Contents: The study was conducted on the basis of combatants 411 Hospital of Southern Operational Command (now the Military Medical Clinical Centre of the Southern Region), for 14 years (2000–2014).

The aim of the study was the selection of general psychological diagnostic indicators of PTSD characteristic combatants Ukraine.

The study involved 562 combatant. Among them — the veterans of local wars, warriors peacekeepers who were investigated, regardless of the reasons for entry into hostilities (whether voluntarily or by order), as well as civilians who have experienced the impact factors of the combat situation.

The sample consisted of officers and soldiers of Ukrainian army, military service contract, as well as civilian civilians, aged between 21 and 37 years old, from different regions of the country (including the Western and Eastern regions of Ukraine), which have different educational level, marital status and various social and financial status.

As the main experimental tool was used battery of tests proposed Tarabrina NV As well as a questionnaire to identify E. Schneidman state heartache, supplemented by methods of observation, clinical interview, self-reports and projective techniques broad spectrum.

In order to study the dynamics of states in the structure of PTSD retest conducted tests with a long period.

Results of the study.

Received during an extended research results suggests that not all of the diagnostic indicators of PTSD received and listed in ICD-10 and DSM-4 appear in equal measure. Moreover, not all psychological diagnostic indicators identified. Foreign classifiers (eg DSM-4) provide a set of indicators «to the full», but does not indicate some typical for combatants Ukraine.

After years psychodiagnosis identified the psychological characteristics that are common to all investigated combatants Ukraine and found in most cases.

Conclusions.

1. Not all PTSD diagnostic indicators adopted and listed in ICD-10 and DSM-4 appear equally and not all psychological diagnostic indicators identified. Foreign classifiers (eg DSM-4) provide a set of indicators «to the full», but does not indicate some typical for Ukraine.

2. Revealed the psychological characteristics of combatants that occurs in most cases in Ukraine.

3. All the examinees, regardless of age, military rank, marital status and other factors observed state expressed anguish.

4. Identified during psychodiagnosis psychological symptoms of PTSD can be corrected relatively quickly, in the event of timely detection.

5. Identify three basic principles of effective psychotherapy, which are the basis of the process of medical and social and psychological rehabilitation of persons who have suffered traumatic impact factors of the combat situation in the modern world. Dedicated principles may be expressed in various forms, as well as supplemented with various aspects that are important for the treatment of PTSD.

6. Rehabilitation of combatants and persons who have suffered the impact factors of the combat situation should be carried out by the state as designed and specially organized programs. In the development and implementation of the program should participate doctors avtoriiitetnye state and public figures involved in the fighting, al-

ready passed rehabilitation, veterans of other wars, social workers, as well as cultural workers, and volunteers.

7. Features medico-social and psychological adaptation of persons who have suffered traumatic impact factors of the combat situation in Ukraine requires further investigation.

Key words: combatants research combatants traumatic impact factors of the combat situation, heartache, medical social and psychological adaptation, psychological diagnostic indicators of PTSD psychotherapeutic correction.

Стаття надійшла до редакції 06.06.2014

УДК 159.9

Petrova K.

Assoc. prof. PHD, Bulgaria,

Lecturer at ST. Cyril and ST. Methodius University of Veliko Turnovo, faculty of philosophy, department of psychology

e-mail: kraska_vt@abv.bg

MODERN TRENDS IN PROVIDING SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR ELDERLY PEOPLE

The purpose of this paper is to identify the key issues and challenges in providing social and psychological support for the elderly in Bulgaria. Based on the criteria for the analysis of the social services now appear to present the basic principles and the difficulties that accompany the process of helping.

Key words: social and psychological support, social services for the elderly, the principles of social work with older people, training for professionals working with older people.

The increasing number of elderly people on our planet is an undeniable fact, since, the development of health services, education, social services, the economic growth and policies for supporting retired people have led to an average life expectancy around and over 70 years, which has posed different challenges related to the adequate provision of social help and support for the elderly. The number of families taking care of their children as well as their older relatives is on the increase. The time of placing the elderly in institutions and abandoning them is passing away. The role of the family in elderly people's care and health has been recognized. The present paper aims to outline the main guidelines and problems in providing social and psychological support for the elderly people in Bulgaria. We have been looking for alternative forms of care homes where, instead of the institutional principle, apathy and biological survival, a life not so much different from their previous lives is provided: a well-deserved life of the elderly as equal citizens, an honorable way of living their last days in a family-like environment.

In most countries there is a reliable insurance and pension system. Each civilized country allots considerable means to health care and social services and has socially relevant laws, regulations and rules concerning disadvantaged people. They reflect the guidelines, principles of work and the general programme components, which can be implemented and adapted to each concrete region.

The theoretical research in the fields of differential psychology, gerontology, gerogogics and social sciences benefit the development of the support to elderly people. It reveals that the elderly are useful to the society and that taking care of them is what makes humans different from the animal species. Aging does not make you useless to the community, where young people's patterns dominate and premise discrimination and negative attitudes towards

third-aged citizens. The elderly can keep their vitality for a longer period if social integration conditions are provided to them.

The criteria that can be adopted in the analysis of the practical social and psychological work in Bulgaria could be summarized as follows:

- Studying the individual person in their social environment, i.e. how the separate older person feels in the society;
- Studying the role and status of the elderly /regarding policies, practices, protection/;
- Studying the social and cultural environment of the elderly.

Most experts agree that it is difficult to work with old people, in some cases even harder than work with children, which justifies the strict rules of work, including clear terms, documented informed agreement, a high level of responsibility and willingness to bear insults, dissatisfaction and unsubstantiated claims.

That is why, when preparing specialists, it is necessary to take into account the following specificities characterizing the support process for aging clients. These specificities are psychologically determined:

- continuously changing demands, determined to some extent by changes in the physical and psychological state, as well as changes in the emotional and behavioural sphere;
- decreasing control and self-control capabilities, which causes a wide range of feelings — from fear to anger and self-loathing, sometimes expressed in self-harm;
- changing, with aging, morals, which is based on the pleasure principle — if the elderly person does not like a certain thing, they do not feel inhibited to keep silent, to conform, etc.;
- increasing selfishness related to the fear of death or, at least, to the raising feeling of helplessness, lack of autonomy and need of care from strangers;
- bouts of depression leading to suicidal thoughts, attempts and acute forms of depression;
- alternating bouts of aggressiveness and depression, sleepiness and inability to sleep and, similar to cyclothemic disorders, emotions and reactions dependant on the momentary state.

It is my opinion that in Bulgaria there is not a comprehensive methodology covering all aspects of elderly people care. There is a lack of adaptive methods and techniques, as well as thorough training of specialists focused primarily on the elderly. There is a lack of traditions in this respect. At present, the social and psychological practice is a modified version of case study, partially, family work and not good enough methodological guidelines for social work in the community and with institutions and systems.

The applied methods do not always take into account the psychological specificities of the elderly clients and are stained by an one-sided view of the old person as either extremely helpless and incapable of personal opinions or as an annoying member of the community who is due to reach the end of their life being a grumpy and aggressive character not willing to accept the offered help. Furthermore, there is even the cynical view that the laws of natural se-

lection theory should be followed leaving elderly people to die without giving them special care.

It is a fact that the whole society being focused on the young and the maximum preservation of youth, or maturity at least, does not want to listen to the elderly people's problems, in this way, denying old age. Placing old people in institutions is seen by some as the best form of care or keeping them closed behind the walls of their homes left only to the care of their relatives.

The research on the care provided for the elderly shows the need for belonging and friendliness, which are rated as the highest benefit in the supportive process. It is important to the elderly who takes care of them, who is allowed to enter their homes, who they communicate with, etc. They look at the caring process from a different point of view — as a partnership, as an opportunity for both sides to be satisfied, as a social and professional contact. Thus, care for the elderly is not seen as a pitiful and shameful service but as teamwork in a partnership. Hence, the need for matching the client with the social worker, choice and an opportunity to re-choose who is going to be the helper and how to personalize the help provided.

The specificities of the social and psychological support of the elderly set out particular requirements to the person providing support, especially in regard to the basic principles for carrying out individual and group work, work with the family and the community. They can be describes as:

1. The client should be treated as an individual person not as a case, type or category.

2. The client wants to be able to express freely his or her feelings — be they positive or negative. These feelings could be fear, insecurity, hatred, unfairness or their opposites.

3. The client should be seen as a person who has his or her own values. These should be possible regardless of the client's dependency, weakness and fragility, faults or denial.

4. The client needs friendly understanding and response to his or her feelings.

5. The client would not like to be assessed or judged because of the difficulties he or she is living through.

6. The client wants to make their own choices and decisions regarding their future. He or she does not want to be given orders, commanded and pushed. The client wants to be given help not orders.

7. He or she wants confidentiality to be preserved and would not like for the neighbours and the «whole world» to know about their problems.

The following **principles** could be drawn based on the above-mentioned rules:

- **Individuality:** seen not only as uniqueness of one's personality but also as a personal path of development and accumulated experience.

- **Freedom of expression:** people experience positive and negative emotions and feelings, which are even stronger in the process of support. Their suppression causes inner tension and conflicts within the clients.

- Adequate expression of the clients' feelings, thoughts, experiences and behaviour: not from the position of condescension, pity, reproach or mentoring attitude.

- Accepting the other for what he or she is with no intention for the person to be changed, especially the elderly: a friendly and empathic attitude, which does not contradict professional ethics.

- Non-judgmental attitude: the elderly person is an entire person, with his/her strengths and weaknesses, which sometimes means behaviour that is not socially accepted. Still he or she is an integral person who is currently in a delicate situation, which requires taking into account his or her needs.

- Right of choice: the right to choose the treatment, the quality of the provided care, the social worker. All that means the elderly need to be fully informed about the possible options in this field.

- Confidentiality: it is a necessary condition for an effective interaction and interrelation between the elderly and his or her family and the social services because, unlike children who are under their families' control and protection, the elderly person is a mature person and it is possible for him/her to have secrets from the family which the social worker has to keep.

Different authors of European and world dimension have different understanding about the education and training of supporters for elderly people. The focus is most often on the training duration, which should be at least two years. In Bulgaria, the training lasts at least four years.

The **challenges** in providing social support could be found in a number of spheres connected with the understanding of the psychological and social specificities of older people:

1. Elderly people are seen only in their current state and a full picture of them having been children, adolescents and young people is not developed. Such a picture they have about themselves and it is a significant part of their self-perception, which makes them dream, stay alive and preserve themselves in certain serious health conditions, such as dementia.

2. Some aspects of older people's behaviour cause annoyance, intolerance and even anger. They can be labeled as immoral, strange, old-fashioned as views and ideas. But it is their personality with its past, which is changed now and their behaviour might even cause revulsion in the professionals working with them.

3. It is possible for the negative attitude of the elderly supporters to be triggered by their interaction with professionals providing other services who share their own negative assessments of the elderly. Another kind of shared attitude, which is also very offensive and burdensome, is that of pity and condescension, often combined with offence and disregard.

4. A serious problem in communication with older people is establishing a contact with those who refuse it and behave aggressively, belligerently and arrogantly. This could be explained either with the fear of getting close to other people or the fear of parting, illness and death. If we find the true reason behind such behaviour, we can establish a normal contact with the older person.

5. Another danger in supporters' behaviour is the empowerment. Since the older person has a concrete problem, illness, or need and cannot cope independently with certain difficulties, it is possible for the supporter to develop a patronizing and mentoring attitude and to disregard the older person's right to make independent conscious choices and to start giving advice and guidance when it is not really needed. When the client uses the help of the supporter to cope with a certain task, he or she can have positive or negative emotions. Sometimes the client feels affection for that caring and supportive person. Other times the client gets angry with the social worker who wants him/her to have a responsible attitude to life. Unfortunately, the issue of authority and power is one of the most persistent taboos in our society. The skill to cope with the issues of authority and power involves a constant review of the client-supporter liaison. Negotiating is viewed as an alternative to imposing power, an entirely new outlook on the problem.

Modern social and psychological support for older people has been influenced by the demands of the European practical social work. It is based on theoretical research in the fields of developmental and social psychology and takes into account the specificities in Bulgaria. Newly established social services have been undergoing a process of trial and approbation as organization and essence. They are governed by the principle of de-institutionalization, at the same time, being in accordance with the specific regional conditions, the individual preferences of the elderly and their families, as well as the skills and capabilities of the supporters. The implemented foreign experience is not always relevant to the socio-economic environment of the elderly, which is a prerequisite for the development of a new social model for social and psychological work. It has been observed that older people lack motivation to use the available social services because they do not match their real needs; they are not accessible and sustainable in time. The lack of succession, long-term existence and changing conditions of service delivery make older people distanced, restrict their choice and lead to help rejection.

Social and psychological support for older clients is complex, inconsistent and sometimes marked with disappointment and rejection to perform the professional duties, but if it is accepted as a mission, a humane act and moral responsibility of a mature society, it becomes a challenge, creativity and need.

References

1. Argyle M., Henderson M. *The Anatomy of Relationships*. — 1985. — 359 p.
2. Aleksandrova N. *Stareeneto — psychologichesky osobenosty*. — S., 2010. — 250 p.
3. Craig G. *Developmental Psychology*. — St. Petersburg, 2000. — P. 67–89.
4. Davis M. S. *Companion to Social Work*. — 2002. — 287 p.
5. Furnham A. *The psychology of behaviour at work*. — 1997. — P. 120–176.
6. Keller H. H. *Entwicklungspsychologie*. — Bern: Verlag Hans Huber, 1998. — 670 p.
7. James W. Vander Zanden, *Human development in allen Abteilungen*. — McGraw-Hill, 2011. — 746 p.
8. Oerter R., Montada O. *Entwicklungspsychologie*. — BELIZ, 2002. — 1085 p.
9. Neimeyer R. A. *Meaning reconstruction and the Experience of Loss*. — Washington, 2000.
10. Shulman L. *The Skills of Helping Individuals, Families and Groups*. — 1992. — 460 p.

Петрова К.

доктор психологічних наук, доцент кафедри психології факультету філософії, ВТУ «Св. Кирил і Мефодій»

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ І ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ДЛЯ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ

Резюме

Мета даної роботи полягає у визначенні основних аспектів і проблем у наданні соціальної та психологічної підтримки для літніх людей в Болгарії. На основі критеріїв аналізу існуючих соціальних послуг в даний час відображаються основні принципи і труднощі, які супроводжують процес допомоги.

Ключові слова: герантологія, соціальна та психологічна підтримка, соціальні послуги для літніх людей, принципи соціальної роботи з літніми людьми, навчання фахівців, що працюють з літніми людьми.

Петрова К.

доктор психологических наук, доцент кафедры психологии факультета философии, ВТУ «Св. Кирил и Мефодий»

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ СОЦИАЛЬНОЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ДЛЯ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ

Резюме

Цель данной работы заключается в определении основных аспектов и проблем в предоставлении социальной и психологической поддержки для пожилых людей в Болгарии. На основе критериев анализа существующих социальных услуг в настоящее время отображаются основные принципы и трудности, которые сопровождают процесс помощи.

Ключевые слова: герантология, социальная и психологическая поддержка, социальные услуги для пожилых людей, принципы социальной работы с пожилыми людьми, обучение специалистов, работающих с пожилыми людьми.

Стаття надійшла до редакції 05.06.2014

УДК 370.153+316.613.4

Лаврова М. Г.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри клінічної психології
ІПО ОНУ імені І. І. Мечникова
м. Одеса, Україна
e-mail: konfliktochka@rambler.ru

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПОГЛЯДІВ НА ПОНЯТТЯ «ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ»

У статті аналізується сучасний стан проблеми вивчення емоційного вигорання у вітчизняній і зарубіжній літературі.

Ключові слова: емоційне вигорання, дослідження вигорання.

Перед сучасною психологічною наукою гостро стоїть проблема оцінки та корекції реагування на стрес. Політична та соціальна криза України істотно підвищує вимоги, що висуваються до працівників різних галузей. Першочергову нішу займають представники, які за професійною діяльністю стикаються з екстремальними умовами праці. Високий ризик життя, гостра емоційна напруга призводять до швидкого емоційного вигорання, а умови роботи не дозволяють відновлювати особистості внутрішні ресурси. На цьому тлі актуальними постають розробка та впровадження технологій оцінки та психокорекції стрес-реагування у робітників екстремальних професій.

Однак не тільки робітники екстремальних професій зазнають значного емоційного навантаження. Емоційне напруження у суспільстві дає резонансом погіршення психологічного стану працівників допоміжних професій після тривалого та інтенсивного контакту з клієнтами, учнями чи пацієнтами. Центральним завданням у статті виступає теоретико-методологічний аналіз стану розкриття поглядів на поняття «емоційне вигорання» у сучасній вітчизняній та зарубіжній психологічній літературі.

Об'єктом дослідження виступає поняття «емоційне вигорання».

Предмет дослідження — аналіз існуючих концепцій, що розкривають психологічні складові емоційного вигорання.

Мета дослідження полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні психологічних особливостей переживання емоційного вигорання.

Основна частина. Психологічна природа емоційного вигорання почала вивчатися порівняно недавно. Термінологічно та змістовно виявлено багато значень цього поняття. У всіх джерелах емоційне вигорання розглядається як складне багатоаспектне явище, саме це і спричиняє поліаспектність наповнення його категоріально-понятійного змісту та неоднозначну визначеність його місця у системі психологічних понять.

Здебільшого дослідники торкаються проблематики емоційного вигорання, головним чином, стосовно стресу на роботі. Найбільша кількість наукових робіт припадає на останнє десятиріччя, актуальність питання є

наслідком росту техногенності та інформатизації сьогодення, що сягнула непомірних значень, які не можуть не відбитися на психофізіологічному стані працюючої людини. Невід'ємною частиною життя є професійне становлення особистості, що може відтворитися як у напрямку формування професіонала високого класу, так і у напрямку розвитку професійних деформацій — поступово накопичених змін структури діяльності та особистості, що негативно позначаються на продуктивності праці та взаєминах з іншими учасниками цього процесу, а також на розвитку самої особистості [11; 12]. Подолання порушень професійного розвитку супроводжується психічною напруженістю, психологічним дискомфортом, кризовими явищами. Одним з проявів професійного дезонтогенезу особистості є «спотворений професійний розвиток» у вигляді емоційного вигорання (за А. К. Марковою [11]).

Узагальнення як вітчизняних дослідників емоційного вигорання (В. В. Бойко, Н. Є. Водоп'янова, В. О. Орел, Т. І. Ронгінська, Т. В. Форманюк, Л. Н. Юр'єва [6; 7; 9] та ін.), так і зарубіжних авторів (Н. J. Freudemberger, С. Maslach, W. Schaufeli, А. Pines та ін.) дозволило нам умовно виділити три етапи в історії пізнання емоційного вигорання як психічного явища.

Перші дослідження цього явища припадають на 1974 р. Х. Фрейденбергер запровадив термін «staff burn-out» (з англ. професійне вигорання), який характеризував психологічний стан працівників допоміжних професій після тривалого та інтенсивного контакту з клієнтами (пацієнтами) [13]. Інколи емоційне вигорання називають ще синдромом обслуговуючих професій, маючи на увазі явище, що виникало у медичного персоналу (лікарі, медичні сестри), як спочатку відмічалось у наукових дослідженнях. Таким чином, емоційне вигорання професіонала як наслідок стресу на роботі має своїми методологічними витоками саме стрес, перше посилення на який датовано 1944 роком [5].

На сьогодні зарубіжні дослідження підтверджують, що вигорання своїм витоком має саме професійний стрес [6]. Термін почав поширюватися у роботах Г. Сельє. У його концепції стресом пояснювали всі випадки дезадаптації особистості або негативні зміни у житті людини.

Класично перебіг стресу, як процесу (динамічного явища), має трьохфазну структуру та характерну криву розвитку в часі. Дослідники виділяють три основні стадії (фази) розвитку стресового стану у людини: зростання напруженості; власне стрес; зниження внутрішньої напруженості.

Термінологічно стадії стресу різняться поміж різними авторами та науковими школами, проте можна говорити, що всі вони за змістом описують загальний адаптаційний синдром. Узагальнено він являє собою неспецифічну генералізовану реакцію організму на будь-які несприятливі подразники оточення (голод, втома, холод, загроза, біль тощо). Г. Сельє позначив вищенаведені три стадії таким чином:

1) фаза шоку — стадія тривоги, під час якої опір організму спочатку знижується;

2) фаза протишоку — активізуються захисні механізми;

3) стадія опору — якщо агент, що викликав реакцію стресу, продовжує діяти тривалий час або є надмірним;

4) стадія виснаження, в якій виявляється неспроможність захисних механізмів та зростає порушення узгодженості життєвих функцій [6].

Однак не менш поширеною є точка зору (наприклад, А. Шира та Е. Грунфелда), про те, що вигорання на робочому місці є окремим аспектом стресу через те, що воно визначається та досліджується ними як певна реакція на хронічний робочий стрес, при цьому акцентується увага на сфері міжособистісних відносин фахівця. В такому разі складові емоційного вигорання — емоційне виснаження, деперсоналізація та редукція персональних досягнень, — на їх думку, є результатом дії різноманітних робочих стресорів, що перевищують адаптаційні можливості людини з подолання стресу.

Таки чином, можна зробити висновок, що емоційне вигорання у первинних дослідженнях визначається як результат процесу адаптації до робочого стресу та являє собою ознаки незадовільної адаптації працівника у стресогенних робочих умовах. Відтак феномен емоційного вигорання набуває реактивно-адаптивного психологічного змісту з відповідним визначенням його місця у системі психологічних понять теорії стресу.

У подальшому дослідженні феномену емоційного вигорання, пов'язане з досягненнями філософії, медицини, психології, формується у системний підхід до означеної проблеми. У цьому підході започатковано системні описи емоційного вигорання та здійснена інтеграція попередніх даних завдяки системному принципу. У рамках системного підходу поєднано теорію функціональних систем П. К. Анохіна та суб'єктно-діяльнісного підходу С. Л. Рубінштейна та підкреслено інтегруючу роль механізмів зворотного зв'язку у стані стресу «...як чинників інтеграції нервової та психічної діяльності тварин та людей...», а системну роботу стресу — необхідною умовою адаптації та саморегуляції людини [1]. В. А. Ганзен так визначає модальність стресу — це негативний практичний або негативний мотиваційно-орієнтуючий стан, — оскільки стрес присутній в обох випадках завдяки вирішенню організмом та психікою т. зв. важкої задачі [8].

Так, М. В. Борисова [4] (та інші представники ярославської школи дослідження емоційного вигорання: В. О. Орел, Т. В. Большакова, А. Б. Леонова) схильна розглядати емоційне вигорання як синдром (СЕВ) — динамічну багатокомпонентну систему, опосередковану професійною діяльністю людини. До того ж ці дослідники дають феномену емоційного вигорання статус психічного (проти загальнозживаного предикату — емоційного). При цьому мається на увазі більш системне значення емоційного вигорання [10]. Згідно з сучасними уявленнями науковців цієї школи підсумком процесу емоційного вигорання є система переживань — емоційного виснаження (переживання спустошеності та безсилля), деперсоналізації (прояви черствості, безсердечності, цинізму та грубості), редукції особистісних досягнень (заниження власних досягнень, втрата сенсу та бажання вкладати особистісні зусилля на робочому місці), — яка розвивається у часі та називається синдромом емоційного вигорання [9].

З аналізу системних підходів слід зробити висновок, що людина — це відкрита біопсихосоціальна система, яка здатна до самоорганізованості, підтримання цілісності її активності та доцільності її діяльності. Емоційне вигорання, в такому випадку, означає потужне зростання ентропії (або міри нестабільності системи та незворотного розсіювання психічної енергії) для біопсихосоціальної системи людини з відповідними наслідками у вигляді СЕВ. На думку Б. Перлмана та Е. Хартмана, стан емоційного вигорання системно впливає на всі структурні елементи людини як системи, а саме на фізіологічну (фізичне виснаження), афективно-когнітивну (емоційне виснаження та деперсоналізація) та поведінкову (симптоматичні типи поведінки, зниження робочої продуктивності) сфери особистості [12].

Для нашого дослідження валиво також згадати медичну (психіатричну) точку зору, яка є наближеною до системної, стрес та емоційне вигорання призводять до наслідків у вигляді розладів адаптації (певна патологія та відповідний ряд нозологічних форм) та вже давно привертають увагу соціальної та пограничної психіатрії. Семантичне поле наслідків стресу в психіатрії має великий обсяг та прозорі межі (соціально-стресові реакції, психосоціальний стрес, ПТСР — посттравматична стресова реакція, психогенні адаптивні реакції тощо), які час від часу корегуються переглядами класифікаторів нозологічних одиниць [2].

На сьогодні дослідження феномену емоційного вигорання відбувається у рамках гуманітарно-культурологічного підходу як до процесу перетворення суб'єктом змісту власної свідомості. Такі представники гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Фром та ін.) ставляться до особистості як до унікальної цілісної системи, здатної до самоактуалізації. Життєві (екзистенційні) кризи особистості розглядаються ними як сукупність специфічних переживань людиною світу і себе у ньому як основної психічної реальності. Цей підхід бачить у емоційному вигоранні не тільки загрозу для самоактуалізації індивіда, а і певні конструктивні можливості для зростання самосвідомості. Різниця полягає у рівні дезадаптивних розладів, коли визначена їх певна «критична маса», після досягнення якої можна говорити про якісно новий стан біопсихосоціальної системи фахівця: оцінювання рівня симптомів СЕВ у континуумі «сформований/не сформований» (за В. В. Бойком) або «низький/високий» (за А. А. Рукавішніковим, Н. Є. Водоп'яною та ін.).

У сучасній психологічній науці дослідники емоційного вигорання використовують, окрім стандартних понять теорії стресу та системних описів, ще й екзистенційні [12]. Так, Н. В. Гришина в аналізі емоційного вигорання застосовує екзистенційний рівень опису впливу емоційного вигорання на життя людини, поняття найвищих досягнень людини — акме, яке системно пов'язані із якістю життя, її особистісними рисами тощо. Акмеологічний контекст проблеми в такому разі обіймає цінності, сенс, смисл, мотиваційну сферу фахівця, не лише у професійній діяльності. Автор вважає, що розвиток емоційного вигорання не обмежується професійним середовищем та проявляється у різних життєвих ситуаціях людини,

а робота, як засіб набуття осмисленості життя, має потужний вплив на всі життєві ситуації людини [11; 13].

Аналогічної думки дотримується також Д. Г. Трунов, який вбачає у емоційному вигоранні «позитивні» сигнали для фахівця про процеси, що відбуваються в його «душі» [6]. Дослідник визначає емоційне вигорання проявом захисних механізмів психіки, направлених на послаблення несприятливих професійних чинників, — наслідками змін в мотиваційній сфері особистості фахівця. Ці результати досліджень цілком узгоджуються з поглядами В. В. Бойка, який розглядає емоційне вигорання у вигляді захисного механізму та вказує на його функціональність (дозволяє більш економно витрачати «психічну», на думку автора, енергію) та деструктивні наслідки [3; 9].

Аналіз наукової літератури показав, що у визначені психологічної природи феномену емоційного вигорання існує відома проблема «подвійної сутності», що, на думку К. О. Абульханової-Славської [1], розглядається у статичній (структурі) та динамічній (процесі). Статичним формам феномену емоційного вигорання відповідають визначення його як: стану (пограничного, перевтоми, виснаження), ознаки (дезадаптації), симптомокомплексу (синдром, система переживань), результату (позитивний сигнал, реакція на стрес, наслідки довготривалого перевантаження, певні прояви, розлади процесу адаптації) тощо.

Так, за дослідженням Т. В. Большакової, вигорання — це симптомокомплекс, дія якого охоплює всі основні структурні рівні особистості:

- соціально-психологічний, такий, що відображає зміну міжособистісних стосунків;
- особистісний — зміна особистісних рис;
- мотиваційний — якісна та змістовна зміна мотивації;
- регулятивно-ситуаційний — відображає зміну станів та емоційних стосунків [3].

За дослідженнями Н. М. Булатевич, емоційне вигорання як психогенний розлад, пов'язаний з професійною дезадаптацією, та особливо зі стилем поведінки вчителя у навчальному середовищі [9]. В той час як В. О. Орел позначає вигорання як «стан фізичного, емоційного та розумового виснаження, що виявляється в професіях соціальної сфери» [12]. Ним узагальнено огляд багатьох класифікацій і зроблено наголос на індивідуальних та організаційних факторах виникнення емоційного вигорання.

За Н. Є. Водоп'яною, синдром професійного вигорання — професійна деструкція особистості у вигляді стійких психічних переживань з подальшими змінами у професійній діяльності [6]. Подібна деструкція виникає в професійно важких ситуаціях, які суб'єктивно сприймаються працівниками як стресові та носять дезадаптивний характер. Дослідниця наголошує на складній багаторівневій детермінації емоційного вигорання (організаційні, рольові та індивідуальні чинники) та на тому, що його переживання пов'язані із зміною смисло-життєвих орієнтацій, а також з незадоволенням особистості у самореалізації [6]. Аналогічні висновки отримує і Н. С. Пряжников, який також відносить емоційне вигорання до

деструкційних професійних явищ, що призводять до професійної деформації [12].

Науковець А. К. Маркова розглядає емоційне вигорання як тенденцію у професійному дезонтогенезі, яка викликана спотвореним професійним розвитком, що спричиняє зміни у профілі особистості [11]. На думку автора, емоційне вигорання є професійна деформація та перепоною на шляху людини до професіоналізму.

На думку В. В. Бойка, феномен емоційного вигорання — це «...вироблений особистістю механізм психологічного захисту у формі повного або часткового виключення емоцій (зниження їх енергетики) у відповідь на певні психотравмуючі дії...», який виникає, зокрема, через хронічну напружену «емоційну діяльність» та інтенсивне спілкування, що пов'язані з неблагополучною атмосферою професійної діяльності [4]. Дослідник відносить емоційне вигорання до однієї з форм професійної деформації особистості та розглядає розвиток емоційного вигорання у вигляді трьохфазного процесу (фази напруження, резистенції та виснаження).

Отже, як перебіг певних подій у житті фахівця, процес емоційного вигорання відтворює динаміку їхніх змін та характеристики відповідних етапів; як діагностований стан з відповідними показниками — це статична картина на даний момент часу, яка дає змогу оцінити актуальний стан досліджуваного на певному етапі розвитку професійної деструкції. Саме це положення зазвичай діагностують у вигляді СЕВ — низки симптомів, які є результатом тривалого процесу професійної деформації, проміжні результати якого являють собою відповідні психофізіологічні стани суб'єкту, прояви яких присутні у всіх її сферах особистості (емоційній, мотиваційній, аксіологічній, поведінковій тощо). Рішенням подібної суперечності, на нашу думку, є визнання у феномені емоційного вигорання наявності водночас обох його модальностей — структури та процесу, тобто розуміння психічного явища емоційного вигорання як процесуального (динамічні прояви у часі, стадійність) та, разом з тим, структурного (стійкі певні форми).

Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити наступні висновки.

Показано, що в історії дослідження емоційного вигорання можна умовно виокремити три етапи: на першому науковці ототожнювали емоційне вигорання із поняттям стресу, вважаючи його результатом робочого стресу; другий — системний, коли емоційне вигорання отримало опис у вигляді системного конструкту в єдності статичного та динамічного аспектів, критеріїв їх визначення; третій — гуманістичний, який розглядає емоційне вигорання як комплекси специфічних переживань та вбачає у ньому конструктивні можливості для самоактуалізації фахівця.

Виявлена відсутність єдності у визначенні емоційного вигорання фахівцями, що ускладнює його пізнання навіть на сьогоднішній день. Також немає ясного уявлення про закономірності виникнення і розвитку даного явища.

Психологічна природа емоційного вигорання визначається науковцями як адаптивна властивість психосоціальної системи фахівця з виявлення цілеспрямованої поведінки у пристосуванні до стресогенного робочого се-

редовища. При цьому для більшості підходів можна виділити такі спільні ознаки: емоційне вигорання є специфічним процесом, результатом якого є стан психосоціальної дезадаптації фахівця з характерним зниженням рівня його психофізіологічних ресурсів, ознаки якого відбиваються на всіх сферах особистості, але, головним чином, на емоційній та смисловій.

Список використаних джерел і літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Основные этапы развития концепции С. Л. Рубинштейна / К. А. Абульханова-Славская, А. В. Брушлинский // Рубинштейн С. Л. Избранные философско-психологические труды: Основы онтологии, логики и психологии / РАН, Ин-т психологии. — М.: Наука, 1997. — 462 с.
2. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства: [Руководство для врачей] / А. Ю. Александровский. — М.: Медицина, 2000. — 496 с.
3. Большакова Т. В. Личностные детерминанты и организационные факторы психического выгорания у медицинских работников: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.03 «Психология труда инженерная психология, эргономика» / Т. В. Большакова. — Ярославль, 2004. — 27 с.
4. Борисова М. В. Психологические детерминанты психического выгорания у педагогов : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Педагогическая психология» / М. В. Борисова. — Ярославль, 2003. — 28 с.
5. Брайт Д. Стресс. Теории, исследования, мифы / Д. Брайт, Ф. Джонс. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. — 352 с.
6. Варнава У. В. Экспериментальное исследование незрелых психологических защит личности / У. В. Варнава // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України: зб. наук. праць / [за ред. С. Д. Максименка]. — 2006. — Вип. 29. — С. 102–106.
7. Водопьянова Н. Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Н. Е. Водопьянова, Е. С. Старченкова. — СПб.: Питер, 2008. — 336 с.
8. Ганзен В. А. Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. — 176 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://thepsy.narod.ru/index.files/istochniki/Ganzen_opisaniya.rar.
9. Жогно Ю. П. Психологічні особливості емоційного вигорання педагогів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. П. Жогно. — Одесса, 2009. — 21 с.
10. Леонова А. Б. Комплексная стратегия анализа профессионального стресса: от диагностики к профилактике и коррекции / А. Б. Леонова // Психологический журнал. — 2004. — № 2. — С. 56–58
11. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. — М.: Изд-во Международного гуманитарного фонда «Знание», 1996. — 237 с.
12. Пряжников Н. С. Психология труда и человеческого достоинства: [учеб. пособие] / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. — М.: Академия, 2005. — 480 с.
13. Сукиасян С. Г. Стресс и постстрессовые расстройства: личность и общество / С. Г. Сукиасян, А. С. Тадевосян, С. С. Чшмаритян, Н. Г. Манасян. — Ер.: Асогик, 2003. — 348 с.

References

1. Abulkhanova-Slavskaya K. A. Osnovnye etapy razvitiya koncepcii S. L. Rubinshteina / K. A. Abulkhanova-Slavskaya, A. V. Brushlinskiy // Rubinshtein S. L. Izbrannyye filosofskopsihologicheskie trudy: Osnovy ontologii, logiki i psihologii / RAN, In-t psihologii. — M.: Nauka, 1997. — 462 s.
2. Aleksandrovskiy Yu. A. Pogranichnye psichieskie rasstroistva: [Rukovodstvo dlya vrachey] / A. Yu. Aleksandrovskiy. — M.: Medicina, 2000. — 496 s.
3. Bol'shakova T. V. Lichnostnye determinanty i organizacionnye faktory psichieskogo vygoraniya u medicinskih rabotnikov: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk : spets. 19.00.03 «Psi-

- hologiya truda inzhenernaya psihologiya, ergonomika» / T. V. Bol'shakova. — Yaroslavl', 2004. — 27 s.
4. Borisova M. V. Psihologicheskie determinanty psihicheskogo vygoraniya u pedagogov: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: spets. 19.00.01 «Pedagogicheskaya psihologiya» / M. V. Borisova. — Yaroslavl', 2003. — 28 s.
 5. Brait D. Stress. Teorii, issledovaniya, mify / D. Brait, F. Dzhons. — SPb.: Praim-EVRO-ZNAK, 2003. — 352 s.
 6. Varnava U. V. Eksperimental'noe issledovanie nezrelyh psihologicheskikh zaschit lichnosti / U. V. Varnava // Naukovi zapiski Institutu psihologii imeni G. S. Kostyuka APN Ukraïni: zb. nauk. prats' / [za red. S. D. Maksimenka]. — 2006. — Vip. 29. — S. 102-106.
 7. Vodopianova N. E., Starchenkova E. S. Sindrom vygoraniya: diagnostika i profilaktika / N. E. Vodopianova. — SPb.: Piter, 2008. — 336 s.
 8. Ganzen V. A. Sistemnye opisaniya v psihologii / V. A. Ganzen. — L.: Izd-vo LGU, 1984. — 176 s. [Elektronniy resurs]. — Rezhim dostupu: http://thepsy.narod.ru/index.files/istochniki/Ganzen_opisaniya.rar.
 9. Zhogno Yu. P. Psihologichni osoblivosti emotsiinogo vigorannya pedagogiv: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: spets. 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psihologiya» / Yu. P. Zhogno. — Odessa, 2009. — 21 s.
 10. Leonova A. B. Kompleksnaya strategiya analiza professional'nogo stressa: ot diagnostiki k profilaktike i korrekcii / A. B. Leonova // Psihologicheskii zhurnal, 2004. — № 2. — S. 56-58
 11. Markova A. K. Psihologiya professionalizma / A. K. Markova. — Izd-vo Mezhdunarodniy gumanitarniy fond «Znanie», 1996. — 237 s.
 12. Pryazhnikov N. S. Psihologiya truda i chelovecheskogo dostoinstva: [ucheb. posobie] / N. S. Pryazhnikov, E. Yu. Pryazhnikova. — M.: Akademiya, 2005. — 480s.
 13. Sukiasyan S. G. Stress i poststressovye rasstroistva: lichnost' i obschestvo / S. G. Sukiasyan, A. S. Tadevosyan, S. S. Chshmarityan, N. G. Manasyan. — Er.: Asogik, 2003. — 348 s.

Лаврова М. Г.

кандидат психологических наук, доцент кафедры клинической психологии, ИИПО ОНУ имени И. И. Мечникова, г. Одесса

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ ВЗГЛЯДОВ НА ПОНЯТИЕ «ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ВЫГОРАНИЕ»

Резюме

В статье анализируется современное состояние проблемы изучения эмоционального выгорания в отечественной и зарубежной литературе.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, переживание выгорания, структурные компоненты выгорания.

Lavrova M. G.

candidate of psychological Sciences, associate Professor of clinical psychology, IPO ONU I. I. Mechnikov, Odessa, Ukraine

THEORETICAL ANALYSIS OF MODERN VIEWS ON THE CONCEPT OF «EMOTIONAL BURNOUT»

Abstract

The article analyzes the current state of the problem of studying the emotional burning in psychological science in the national and foreign literature. We clarified

the concept of «experience of burnout,» presented its structure as a system of mental properties from the standpoint of the subject-activity approach proved its structural-dynamic model.

Burnout studying depends on the paradigm in which he was consider. A concept «experiencing of the burnout» is in-process specified, his structure as make — system properties is presented psychical from positions of subject-activity approach, grounded him dynamically structural model and certainly composition of components: target determination (dominant and additional having a special purpose determinants) and task system (main and second-rate tasks).

Based on a theoretical analysis of the literature found that from the standpoint of the subject-active approach under experience of burnout refers to the process of adaptation to suboptimal work stress. Stress alters the personal integrity and activates the complex of experiences aimed at refocusing the inner world (attitude, values, personal meaning, needs) in accordance with changes in the environment, namely the transformation of semantic matching «mind / being».

Key words: burnout, experiencing of the burnout, structural components of burnout, emotional burnout, study of burnout.

Стаття надійшла до редакції 05.06.2014

УДК 159.922.76–056.36:37.015.31.041:159.942.5

Макарчук Н. О.

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
заступник директора з науково-експериментальної роботи
Інституту спеціальної педагогіки
Національної академії педагогічних наук України
e-mail: natasha-makarchuk@rambler.ru

**ТРИВОГА ЯК ФАКТОР РЕАЛІЗАЦІЇ ПСИХІЧНИХ ФУНКЦІЙ
ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ
РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ**

В статті здійснено теоретичний аналіз проблеми особистісних засобів регуляції підлітків з порушеннями розумового розвитку та виявлено специфіку функціонування тривоги в якості психічного стану, стратегії поведінки та особистісної властивості. Представлено результати емпіричного дослідження тривожності підлітків з порушеннями розумового розвитку та описано специфіку її функціонування в якості засобу саморегуляції.

Ключові слова: особистісна саморегуляція, підлітковий вік, порушення розумового розвитку, тривога, тривожність.

Тривога — це психічний стан, з яким, на думку багатьох дослідників, людина народжується на світ. Незалежно від існування чи відсутності порушень у психофізичному функціонуванні всі люди, народжуючись, здобувають стан, із яким вони й завершать своє життя — це тривога. Тривога, виступаючи підґрунтям для детермінації будь-якого характеру активності та спрямованості особистості, є своєрідним джерелом її всієї психічної діяльності. Саме тривозі належить роль фактора, за яким прийнято визначати психічне здоров'я людини та констатувати наявність дисфункції її психічної діяльності на рівні її (дисфункції) зворотності чи незворотності, впливу на психіку, свідомість й особистість загалом.

На відміну від агресії тривогу прийнято визначати як стан, що в своїй основі має загальне прагнення людини до життя. З. Фрейд, дійшовши в своєму науковому пошуку до сутнісної диференціації тривоги та агресії за характером їх впливу на функціонування людської психіки загалом та її поведінки зокрема, зупинився, констатуючи, що тривога — це прагнення будь-яким чином жити, а агресія — це неусвідомлене бажання людини до смерті [11]. Це його припущення й виступило основою для практично всіх досліджень детермінації людської поведінки, в основу якої покладено ці два стани. Наприклад, специфіка суїциду як форми поведінки, що відображає ставлення особистості, з одного боку, до самої себе та своєї потреби, а з іншого — ставлення до своєї потреби, самої себе і світу, що вороже налаштований, визначається й специфікою того психічного стану, який його детермінує. Так суїцид, який детермінується тривогою — це маніпуляція, яка здебільшого є неусвідомленою і передбачає досягнення саме таким деструктивним шляхом

власної мети, наслідком якого є не смерть. А суїцид при агресивному підґрунті — це такі неусвідомлене прагнення особистості до смерті.

Загалом, тривога є станом, який дослідники диференціюють досить широко, а в поодиноких випадках і неоднозначно. Проте практично всі погоджуються з таким умовним її розподілом, як патологічна тривога та тривога-стан. Суттєва відмінність патологічної тривоги від тривоги-стану — це наявність об'єктивних факторів її виникнення та здатність особистості, навіть під впливом тривоги, розпізнавати та об'єктивувати реальність оточуючої її дійсності. Як під впливом психічного стану тривоги, так і під впливом психічного стану агресії здібності до тестування реальності особистістю, тобто констатація нею реальних об'єктів, що її оточують, завжди порушена. Тривога патологічна покладена в основу всіх психічних симптомів психопатологічного генезу, а тривога як стан, що виникає внаслідок тривалості впливу негативних обставин на життя суб'єкта і призводить до стійкої ситуативної реакції, здебільшого визначається як особистісна властивість — тривожність. У діагностиці тривоги досить часто виступає нехтування фахівцями саме такого характеру тривоги, що іноді призводить до негативних наслідків. Найбільш розповсюдженою помилкою є та, за якої тривога як ситуативний психічний стан, що детермінується реальними деструктивними чинниками впливу на функціонування особистості, що призводять до порушення її адаптивних здібностей, не відмежовується від патологічної тривоги — що вказує на функціонування хвороби психіки. Особливого значення цей факт набуває при розумінні функціонування тривоги як стану в структурній організації особистості підлітків із порушеннями розумового розвитку, що часто призводить до того, що вони, не маючи в основі психічних дисфункцій патологічної тривоги, отримують психіатричний діагноз і нікому не потрібне психіатричне втручання [5; 6]. Така «допомога», не будучи адекватною природі порушення діяльності психіки та свідомості підлітків, значно погіршує їхнє функціонування в суспільстві та призводить-таки, відповідно до принципу коморбізму, до появи такого роду дисфункцій. Саме тому доречно вивчати тривогу цих підлітків, а не констатувати лише ситуативно обумовлені деструктивні прояви їхньої поведінки як психічно незворотні дисфункції. Оскільки підлітки з порушеннями розумового розвитку здебільшого перебувають в спеціальних загальноосвітніх закладах, в межах представленого дослідження увагу було зосереджено на специфіці прояву їхньої тривожності як стану та реакції на процес перебування в освітньому закладі. Звідси метою статті є диференціація поняття тривоги як психічного стану та тривожності як стійкої властивості особистості й виявлення особливостей прояву тривоги у підлітків з порушеннями розумового розвитку як засобу їхньої особистісної саморегуляції.

Фахівці визначають тривогу як психічний стан емоційного напруження, занепокоєння, тяжкого душевного дискомфорту, підвищеної вразливості при ускладненнях, загостреного почуття провини та недооцінки себе у ситуаціях очікування, невизначеності чи передчуття нечіткої погрози значущій рівновазі особистості [3; 7; 9; 10; 11; 12]. Тривога — занепоко-

ення в ситуації, де під загрозу ставиться цінність, яка, на думку людини, життєво важлива для існування її як особистості. Це може бути загроза фізичному існуванню чи ж існуванню психологічному (втрата свободи). Ця ж загроза може відноситися до будь-якої цінності, з якою особистість ідентифікує своє існування (патріотизм, любов до іншої людини, успіх) [7].

Р. Мей визначає, що здебільшого тривожність детермінують соціальний страх і провина. Особистість боїться соціального покарання, позбавлення любові зі сторони «значущих Інших». Зазначений страх і пов'язана з ним провина витісняються особистістю. Будучи витісненими, вони перетворюються на невротичну тривогу. Тривожність як особистісна властивість здатна блокувати активність людини та примушувати її повернутися до попереднього стану безпеки. Тому вона мотивує ухилення від прийняття рішень і відповідальності.

Окрім того, у поведінкових проявах тривожність виступає знаряддям агресивності, засобом влади над іншими людьми. З позицій соціально-психологічного контексту, тривожність виникає при порушенні міжособистісних взаємостосунків. К. Хорні, досліджуючи проблему детермінації тривоги як базальної здатності особистості до збереження внутрішнього стану безпеки, визначила конфліктуючі тенденції особистості, які стають джерелом невротичної тривоги, що дало можливість розглядати особистісну властивість тривожності з позиції психологічного контексту, враховуючи також і соціальні аспекти проблеми [12].

Тривожність у нормальному ступені прояву властива багатьом людям, але вона може стати домінуючою, кидаючи відбиток на всю поведінку людини. Розрізняється «тривога-стан» і «тривога-якість» (Р. Мей, 1977). «Тривога-стан» — це короткочасна емоційна реакція, пов'язана з активізацією автономної нервової системи. «Тривога-якість» — є схильністю до реакції тривоги, її можна визначити по частоті реакцій тривоги, які виникають за довготривалий проміжок часу.

С. Ейпштейн досліджував тривогу у взаємодії з низьким рівнем самоповаги. Вчений стверджує, що «крах загрожує цілісній теорії «Я» кожної особистості. Гострі психосоматичні реакції можуть сприяти створенню нової, більш ефективної теорії власного «Я». ...Гостра тривога виникає у відповідь на небезпеку, яка загрожує інтегративній здатності «Я-системи». У людини з низьким рівнем самоповаги теорія «Я» менш стабільна, ніж у людини з високим рівнем самоповаги... Збільшення рівня самоповаги підсилює відчуття щастя, цілісності, енергії, своєї корисності, свободи та комунікабельності. Зниження самоповаги підсилює відчуття нещастя, тривоги й обмежених можливостей» [7, с. 38]. Він приходить до важливого висновку: тривога відіграє конструктивну та позитивну роль у розвитку людини: «...в наші дні як серед професійних психологів, так і серед непрофесіоналів, існує думка, що тривога є дещо негативне, руйнівне і «патологічне», що з нею необхідно боротися, і якщо можливо знищувати Але, як ми переконалися, тривога не виступає причиною дезорганізації особистості, швидше вона стає наслідком чи вираженням такого стану. Елемент дезорганізації з'являється в тому випадку, коли відбувається дисоціація чи

витіснення, і тривога являє собою не тільки спробу повернути витіснений зміст, але і прагнення всієї особистості до відродження єдності, гармонії, цілісності, здоров'я» [7, с. 58]. Як бачимо, ставлення до тривоги вчених є неоднозначним, що і підсилює інтерес до неї як одного із не пояснених феноменів людства.

Підліткова криза — це фон, на якому розгортаються домінантні тенденції особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку до функціонування того чи іншого психічного стану — тривоги чи агресії. Здебільшого спостерігається домінуюча тенденція саме в такому віці до проявів цих станів у вигляді депресії, суїцидальних нахилів і дій, негативізму та уникнення [6]. Доволі часто прояви функціонування цих станів є практично ідентичними до симптомів психічних захворювань. Проте при функціонуванні різних типів особистісної організації ці стани по-різному себе виявляють [1; 2; 13]. Так, при невротичному типі для підлітка здебільшого характерною є інструментальна агресія та тривога-стан, який є об'єктивним, детермінованим порушеннями його адаптаційних здібностей і який при достатньо інтенсивному прояві формує тривожність як особистісну властивість. При психотичному типі у підлітка фіксуються мотиваційна агресія та патологічна тривога, тенденції яких є наслідком психічних дисфункцій незворотного характеру: депресії, різних видів психозу тощо. Або ж вони функціонують у різноманітних формах поведінки та виступають вже як детермінанти цих поведінкових проявів. Щодо пограничного типу, то при домінантності невротичного типу загострення станів призводить здебільшого до неврозу, при психотичному типі — функціонування цих станів стабілізується, йдеться про період ремісії.

Виявлення особливостей тривожності підлітків із порушеннями розумового розвитку здійснювалося за методикою діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса [9]. Призначення цієї методики — вивчення рівня та характеру тривожності підлітків, що пов'язана з їхньою активністю та спрямованістю в системі освітнього закладу. Тест включає в себе 58 суджень, на які необхідно відповісти «так» або «ні». Методика дозволяє визначити сформованість синдромів тривожності підлітків із порушенням розумового розвитку. Йдеться про:

- синдром загальної тривожності підлітка — безпосередньо спостерігається у ставленні до навчання в школі — являє собою емоційний стан підлітка, що є результатом різноманітних форм його включення в життя школи;

- синдром переживання соціального стресу — визначається як емоційний стан підлітка, на фоні якого розвиваються його соціальні контакти (перш за все, з однолітками);

- синдром фрустрації потреби у досягненні успіху — являє собою несприятливий психічний фон, який не дозволяє підлітку розвивати власні потреби в успіху та досягненні високих результатів;

- синдром страху до самовираження — являє собою негативні емоційні переживання ситуацій, що детермінуються необхідністю до саморозкриття, презентації себе іншим, демонстрації власних можливостей іншим;

▪ синдром страху перевірки знань — характерним є негативне відношення та переживання тривоги в ситуаціях перевірки (особливо публічної) знань, досягнень, можливостей;

▪ синдром страху не відповідати очікуванням оточуючих — визначається існуванням тенденції підлітка до орієнтації на значущість інших в оцінці власних результатів, вчинків, думок, тривога як наслідок оцінок, які надають оточуючі, очікування негативних оцінок;

▪ синдром низької фізіологічної стресостійкості — представлений особливостями психофізіологічної організації, знижує пристосування підлітка до ситуацій стресогенного характеру, що перевищує вірогідність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний фактор середовища;

▪ синдром страху у відношеннях із учителями — визначається загальним негативним емоційним фоном відношень із дорослими в школі, який знижує успішність навчання дитини.

Процедура виконання завдання фіксувалася у протоколі спостереження. Отримані експериментальні результати дали можливість виявити специфічні тенденції у функціонуванні тривоги та тривожності підлітків із порушеннями розумового розвитку та специфіку функціонування їхньої психічної діяльності. Експериментальна вибірка досліджуваних складала близько 120 підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Специфіка функціонування тривоги та тривожності підлітків полягає в домінантності виявлених синдромів (синдром загальної тривожності — 31,5 %; синдром страху до самовираження — 31,5 %; синдром переживання соціального стресу — 26,4 %; синдром страху перевірки знань — 26,4 %). Також синдромів, які представлені у незначній кількості підлітків (синдром фрустрації потреби у досягненні успіху — 10,5 %; синдром страху не відповідати очікуванням оточуючих — 10,5 %). Та синдромів, які визначено на досить низькому рівні (синдром низької фізіологічної стресостійкості — 68,4 %; синдром фрустрації потреби у досягненні успіху — 63,2 %; синдром страху у відношеннях із учителями — 63,2 %; синдром страху не відповідати очікуванням оточуючих — 42,1 %), що також вимагає інтерпретації.

Високі показники синдрому загальної тривожності вказують на існування загальної тенденції у сприйманні підлітками всього їхнього перебування в системі шкільного навчання. Буквально цей факт можна інтерпретувати як емоційно-тривожне відношення підлітків до всіх форм діяльності, які вони реалізують у школі (навчально-трудова, спілкування тощо). Причому це емоційно-тривожне відношення не залежить від динаміки вікових змін у межах самого вікового періоду. Підлітки 11 років мають високий рівень цього синдрому тривожності, проте й підлітки 16–17 років також мають високі показники. Це дозволяє констатувати наявність переживання тих процесів, що детермінуються навчальною та позанавчальною діяльністю у школі, а значить, вони відображають хоча і своєрідну, але включеність підлітків в її життя. Можна визначити, що поряд із можливими негативними наслідками цього синдрому, які, ймовірно, корелюють із дотичними проблемами у функціонуванні підлітка загалом, підвищена тривожність є

швидше конструктивною динамікою. Та водночас необхідно виявити, які ще синдроми впливають на функціонування загальної тривожності підлітків. Виявлення негативної стійкої тенденції у 31,5 % підлітків до існування негативних емоційних переживань ситуацій, що пов'язані з необхідністю до саморозкриття, демонстрацією себе іншим та самовираженням перед іншими, вказує на загальну характерну рису функціонування тривожності в цьому віці і на функціонування особистісної організації такого підлітка за невротичним типом. Водночас поєднання цього синдрому з нейротизмом визначає існування негативних тенденцій, які можуть виражатися у невротичних рисах та неврозах, що, в свою чергу, вказуватиме вже на функціонування пограничної особистісної організації. Підліткам із психотичною організацією особистості такий синдром є практично не властивим, якщо ж існують тенденції до його появи, то це позитивний показник.

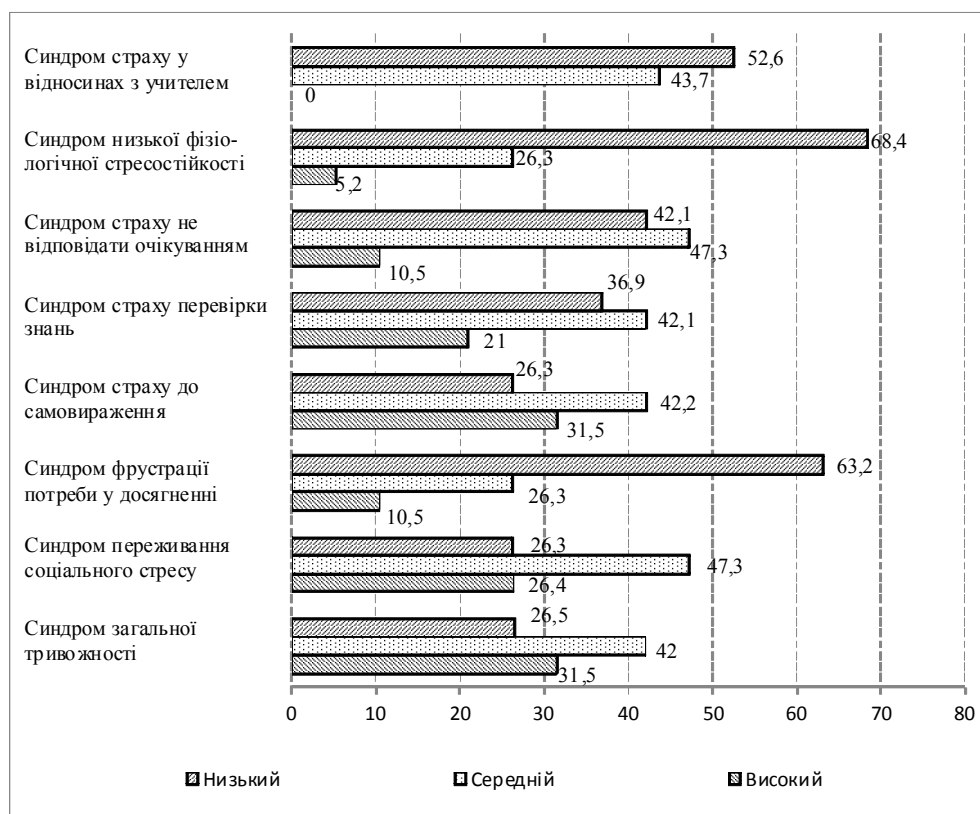

Рис. Психологічний аналіз стану тривожності та синдромів її вираженості у підлітків із порушеннями розумового розвитку (за методикою Філіпса) (%)

Існування емоційно-тривожного відношення підлітка до соціальних контактів, зокрема з однолітками, підтверджується виявленою тенденцією синдрому переживання соціального стресу у 26,4 % підлітків. Загалом, у

цьому віці, коли на функціонування соціальних контактів впливають усі характерні прояви пубертату. Йдеться про ті бурхливі фізіологічні зміни підлітків, які детермінуються фізіологічно, а інтерпретуються та переживаються ними самими психологічно, що й визначає тенденцію підлітка до своєрідного «зміщування» чуттєвих відчуттів інтенсивних фізіологічних станів і психічних реакцій підлітка на них із подіями і взаєминами психологічного та соціального характеру. До того ж саме цьому віку, на відміну від дошкільного, притаманне яскраве вираження гендерних ознак у встановленні та налагодженні соціальних контактів, появи перших сексуальних потягів до іншої статі, перших почуттів, що підсилюються цими потягами, та першими самозвинуваченнями у неможливості щось із цими потягами робити. Всі ці показники суттєвим чином впливають на стресостійкість підлітка на фізичному, психічному, психологічному та соціальному рівнях. Підкріплення тенденції до емоційно-тривожного відношення підлітків до соціальних контактів підтверджується і виявленими показниками за функціонуванням тривоги у формі страху перевірки знань. Цей синдром, перш за все, обумовлюється не тільки страхом перед якістю виконання завдання, що здебільшого пов'язане з критичністю у самотавленні підлітка до його виконання, а швидше з емоційно-тривожним відношенням підлітка до публічного представлення знань перед оточуючими. Здебільшого цей синдром може виражати патологічну тривогу, яка корелює з різноманітними тривожно-фобічними та афективними розладами. Ймовірно, що цей синдром є найбільш характерним для психотичної організації системи особистості.

Отримані високі показники за низьким рівнем (у 68,4 % підлітків) синдрому низької фізіологічної стресостійкості підтверджують існуючі переконання педагогів щодо високого ступеня пристосування підлітка до ситуацій стресогенного характеру, за якого вони здатні до достатньо ефективного реагування на тривожні фактори середовища. Водночас ці показники і підтверджують ще одну не дуже втішну тенденцію, що ця пристосовуваність здійснюється не засобами розширення свідомої діяльності підлітка, а лише шляхом високої навіюваності підлітка і намагання копіювати «значущих Інших». Але які саме тенденції ці «значущі Інші» будуть формувати у підлітка — питання таке, що завжди викликає занепокоєння.

Виявлення в 63,2 % підлітків низького рівня синдрому фрустрації потреби у досягненні успіху вказує, що для цих підлітків не є характерним усвідомлення власних потреб більш високого порядку (потреба у визнанні, досягненні успіху тощо). Здебільшого фрустрованість детермінує в них агресивну поведінку, що спрямована на об'єкт потреби, що є бажаним та недосяжним. Недосяжність і неможливість володіти об'єктом призводить до внутрішнього напруження. Саме тому підліток будь-яким чином прагне позбавитися цього напруження, яке викликане станом фрустрованості. Наприклад, при потребі у досягненні взаєморозуміння в коханні з дівчиною підліток, у разі її відмови вступати в очікувані ним стосунки, вимагає їх агресивним шляхом, здебільшого завдаючи їй навіть фізичної

шкоди. Фрустрація — це той стан, який вимагає саме включення свідомості в його мовленнєве опосередкування та прийняття усвідомлених рішень щодо необхідних дій із його подолання. Фрустрація приносить неймовірне внутрішнє напруження та, як наслідок, навіть дестабілізацію психічної діяльності. Саме рефлексія виступає механізмом роботи з фрустрацією. Підліток із порушеннями розумового розвитку здебільшого долає цей стан буквально: виражаючи агресивні дії, спрямовані на об'єкт.

Знецінення навчальної діяльності, відношення з вчителями та знецінення підлітком їхньої значущості для нього підкріплюється отриманими показниками за станом сформованості синдрому страху у відношеннях із учителями. Це недостатньо ефективний показник розвитку цих підлітків, бо саме в навчанні здійснюється й корекція основної порушеної зони розвитку — пізнавальних процесів і пізнавальної діяльності. Також виявлено, що загальна тенденція до тривоги як стану приманна 30 %, а 60 % — як особистісної властивості підлітків із порушеннями розумового розвитку.

Особливе значення має виявлена у процесі психодіагностики тривоги підлітків з порушеннями розумового розвитку, специфіка функціонування їхньої психічної діяльності, а саме — несформованість операції переносу за-своєного алгоритму діяльності у внутрішній план дій та використання цього алгоритму в позанавчальних ситуаціях життєдіяльності (оскільки здебільшого саме цей алгоритм формується у процесі корекційно-розвивальної спрямованості навчання та виховання таких підлітків). Це підтверджується загальною тенденцією у виконанні підлітками психодіагностичних завдань, здебільшого завдань тестових методик. Підліткам досить складно виконати тестове завдання, а саме здійснити перенесення представленого в експериментальному завданні алгоритму діяльності у власну внутрішню психічну реальність і здійснити вирішення завдання шляхом використання інтегрованої діяльності психіки, свідомості та самосвідомості. Це дає можливість констатувати, що особистісна саморегуляція — це сформована здатність психічної діяльності суб'єкта до перенесення алгоритму зовнішньо опосередкованої діяльності у внутрішню психічну реальність та шляхом інтеграції психічної діяльності та діяльності свідомості і самосвідомості здійснити проектування, моделювання, прогнозування та, за необхідності, корекцію власних дій у внутрішній психічній діяльності і, як наслідок, перенести засвоєний алгоритм у зовнішню предметну діяльність. Будучи суто внутрішнім процесом, особистісна саморегуляція детермінується функціонуванням тривоги, що забезпечує формування у підлітків здатності до саморегуляції власної особистості у процесі вирішення складних ситуацій життєдіяльності.

Таким чином, можна констатувати, що особистісна саморегуляція підлітків за показниками тривоги як стійкого стану та тривожності як особистісної властивості представлена на рівні функціонування тривожності як якісної складової їхньої особистісної здатності до саморегуляції. Тенденції до функціонування вольової активності та спрямованості цих підлітків визначаються недостатньо сформованою рефлексією, яка б дозволяла під-

літку самому справлятися з цими достатньо складними для психічної та свідомої діяльності станами. Що й підтверджує несформованість здатності підлітків з порушеннями розумового розвитку до операції перенесення у психічній діяльності. Перспективами подальших досліджень є виявлення специфіки функціонування рефлексії як механізму свідомості та самосвідомості, сформованість якого й забезпечує операцію переносу у психічній діяльності підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Список використаних джерел і літератури

1. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства: стратегии психотерапии / О. Ф. Кернберг; пер. с англ. М. И. Завалова. — М.: Независимая фирма «Класс», 2000. — 464 с. — (Библиотека психологии и психотерапии).
2. Кузьмина В. К. Особенности педагогического подхода к подросткам-олигофренам с невротическими и психопатоподобными проявлениями / В. К. Кузьмина // Дефектология. — 1978. — № 3. — С. 60–68.
3. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека / Н. Д. Левитов. — М.: Просвещение, 1964. — 344 с.
4. Ломов Б. Ф. Вероятностное прогнозирование как одна из детерминант непреднамеренного забывания / Б. Ф. Ломов, А. К. Осницкий // Новые исследования в психиатрии и возрастной психиатрии. — М.: Медицина, 1972. — С. 93–104.
5. Макаrchук Н. О. До проблеми невротичних проявів у поведінці підлітків з розумовою відсталістю / Н. О. Макаrchук // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: наук.-метод. зб. — К., 2010. — Вип. 1. — С. 207–215.
6. Макаrchук Н. О. Психологічні чинники дисфункції особистісної саморегуляції підлітків з порушеннями розумового розвитку / Н. О. Макаrchук // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: зб. наук. праць. Вип. 4, ч. 1 / за ред. В. В. Засенка, А. А. Колупаєвої. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. — С. 136–146.
7. Мей Р. Смысл тревоги / Р. Мей; перев. с англ. М. И. Завалова, А. И. Сибуриной. — М.: Независимая фирма «Класс», 2001. — 384 с. — (Библиотека психологии и психотерапии. Вып. 89).
8. Синьов В. М. Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії / В. М. Синьов — К.: МП «Леся», 2010. — 779 с.
9. Практическая психодиагностика: Методики и тесты: [учеб. пособие] / [ред.-сост. Д. Я Райгородский]. — [Самара]: БАХРАХ-М, 2003. — 667 с.
10. Психология личности: словарь-справочник / авт. кол.: П. П. Горностай, Т. М. Титаренко, В. Васильковская, И. А. Грабская и др.; под ред.: П. П. Горностай, Т. М. Титаренко. — К.: Рута, 2001. — 320 с.
11. Фрейд З. «Я» и «Оно»: сборник: [пер. с нем.] / З. Фрейд. — СПб.: Азбука-классика, 2007. — 288 с.
12. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / К. Хорни; пер. с англ. Е. И. Замфир; под ред. М. М. Решетникова. — СПб.: Совместное издание Вост. Европ. Ин-та психоанализа и БСК, 1997. — 316 с.
13. Makarchuk N. A. The specificity of personal self-regulation functioning in adolescents with intellectual disabilities in various types of personality organisation. Innovations in education: Monograph / N. A. Makarchuk; ed. by M. Kolodziejczyk. — Vienna: «East West» Association for Advances Studies and Higher Education GmbH, 2014 — P. 105–122.

References

1. Kernberg O. F. (2000). *Tjzhelye lichnostnye rasstrojstva: strategii psihoterapii*. Moscow: Nezavisimaja firma «Klass», 2000. (In Russian).
2. Kuz'mina V. K. (1978). Osobennosti pedagogicheskogo podhoda k podrostkam-oligofrenam s nevroticheskimi i psihopatopodobnymi projavlenijami. *Defektologija*, 3, 60–68. (In Russian).

3. Levitov N. D. (1964). *O psichicheskikh sostojanijah cheloveka*. Moscow: Prosveshhenie. (In Russian).
4. Lomov B. F., Osnickij A. K. (1972). Verojatnostnoe prognozirovanie kak odna iz determinant neprednamerennogo zapominanija. *Novye issledovanija v psihiatrii i vozrastnoj psihiatrii*. Moscow: Medicina, 93–104. (In Russian).
5. Makarchuk N. O. (2010). Do problemy nevrotychnykh proiaviv u povedintsi pidlitkiv z rozumovoiu vidstalistiu. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy: collected articles, 1*, 207–215. (In Ukrainian).
6. Makarchuk N. O. (2013). Psykholohichni chynnyky dysfunktsii osobystisnoi samorehuljatsii pidlitkiv z porushenniamy rozumovoho rozvytku. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy: collected articles, 4 (1)*, 136–146. (In Ukrainian).
7. Mej R. (2001). *Smysl trevogi*. Moscow: Nezavisimaja firma «Klass». (In Russian).
8. Synov, V. M. (2010). *Psykhologo-pedahohichni problemy defektolohii ta penitentsiarrii*. Kyiv: «MP Lesia». (In Ukrainian).
9. Rajgorodskij D. Ja. (Ed.) (2003). *Prakticheskaja psihodiagnostika : Metodiki i testy: teaching aid*. Samara: BAHRAH-M. (In Russian).
10. Gornostaj P. P., Titarenko T. M. (Eds.) (2001). *Psihologija lichnosti: slovar'-spravochnik*. Kyiv: Ruta. (In Russian).
11. Frejd Z. (2007). «Ja» i «Ono». St. Petersburg: Azbuka-klassika. (In Russian).
12. Horni K. (1997). *Nevroz i lichnostnyj rost. Bor'ba za samorealizaciju*. M. M. Reshetnikov (Ed.). St. Petersburg: East European Institute of Psychoanalysis & BSK. (In Russian).
13. Makarchuk N. A. (2014). The specificity of personal self-regulation functioning in adolescents with intellectual disabilities in various types of personality organisation. In M. Kolodziejczyk (Ed.), *Innovations in education: Monograph*. (pp. 105–122). Viena: «East West» Association for Advances Studies and Higher Education GmbH.

Макарчук Н. А.

кандидат психологических наук, старший научный сотрудник, заместитель директора по научно-экспериментальной работе
Института специальной педагогики
Национальной академии педагогических наук Украины

ТРЕВОГА КАК ФАКТОР РЕАЛИЗАЦИИ ПСИХИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ЛИЧНОСТНОЙ САМОРЕГУЛЯЦИИ ПОДРОСТКОВ С НАРУШЕНИЯМИ УМСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

В статье осуществлен теоретический анализ проблемы личностных способов регуляции подростков с нарушениями умственного развития и определена специфика функционирования тревоги в качестве психического состояния, стратегии поведения и личностного свойства. Представлены результаты эмпирического исследования тревожности подростков с нарушениями умственного развития и описана специфика ее функционирования в качестве способа саморегуляции.

Ключевые слова: личностная саморегуляция, подростковый возраст, нарушения умственного развития, тревога, тревожность.

Makarchuk N. A.

candidate of psychological Sciences, senior researcher, Deputy Director for research work of the Institute of special pedagogy of the National Academy of pedagogical Sciences of Ukraine

**ANXIETY AS A FACTOR OF THE MENTAL FUNCTIONS
IMPLEMENTATION OF PERSONAL SELF-REGULATION
OF ADOLESCENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES**

Abstract

The problem of personal self-regulation and its empirical solution determines of the interpretation of specificity of anxiety functioning and mental activity of adolescents with intellectual disabilities. It was found that the operation of activity algorithm transfer to mental plan of actions was unformed in this group of adolescents. Inability to transfer activity algorithm to adolescents' own mental reality (introjection) and to resolve the task by using the integrated activity of mind, consciousness and self-consciousness (the projection of the internal plan of action through programming, modeling, prognostication, and, if it is necessary, correcting these actions) as the main indicators of adolescents' personal self-regulation functioning.

Personal self-regulation defines as an ability of subject's mental activity to transfer an algorithm of externally mediated activity to the inner mental reality and through the integration of mental activity, consciousness activity and self-consciousness activity for projecting, modeling, prognostication, and, if it's necessary, to transfer to the external activities. Self-regulation as an internal process determines of anxiety functioning that provides the formation of the ability to their own personality self-regulation at the process of solving the difficult life situations. Anxiety as a stable condition and disquiet as a personal characteristic which represents the level of anxiety functioning as a quality component of adolescents' ability to personal self-regulation.

Trends of adolescents' activity functioning and directedness determines a low level of reflection development, which would allow adolescents to overcome their own quite complex states of their mind and conscious activity. This confirms that ability to transfer into mental activity of adolescents with intellectual disabilities is unformed. It was found that the perspective for further research is to identify the specific functioning of reflection as a mechanism of consciousness and self-consciousness formation, which provides the operation to mental activity transfer of adolescents with intellectual disabilities.

Key words: adolescence, anxiety, disquiet, intellectual disability, personal self-regulation.

Стаття надійшла до редакції 05.06.2014

УДК 158

Меркулова Ю. В.

кандидат юридичних наук, доцент
начальник кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету внутрішніх справ
e-mail: muv75@rambler.ru

Козак І. Г.

здобувач кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету внутрішніх справ

ПРОЯВИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ ЯК ПРОБЛЕМА

Проаналізовано феномен «девіантна поведінка» з точки зору різних галузей знань, причини та критерії девіантної поведінки серед працівників міліції; роль внутрішніх і зовнішніх факторів, якостей та властивостей особистості; уточнено психологічний зміст поняття девіантної поведінки працівника ОВС.
Ключові слова: девіантна поведінка, критерії девіантної поведінки, соціальне нормування поведінки, психологічний зміст девіантної поведінки.

Постановка в цілому проблеми та її актуальність на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку зумовлені тим, що девіантна поведінка молоді не тільки залишається актуальною для будь-якого суспільства в силу її прихильності інноваціям та бажання переконатися в доцільності дотримання традиції, норм і правил поведінки старшого покоління, але і тим, що в умовах трансформації суспільних цінностей, коли традиційні цінності втрачають своє значення, народжуються нові норми і цінності, які ще не пройшли перевірку часом. Особливого ж значення девіантна поведінка набуває тоді, коли суб'єктом її стає міліціонер, працівник органів внутрішніх справ, який наділений владними повноваженнями і повинен бути зразком дотримання норм моралі та права.

Поведінку особистості загалом можна розглядати як взаємодію з довкіллям, опосередковану її зовнішньою і внутрішньою активністю у формі цілеспрямованої послідовності вчинків. При цьому кожний вчинок особистості являє собою свідому дію, акт морального самовизначення, в якому людина стверджує себе як особистість у ставленні до іншої людини, самої себе, соціальної групи або суспільства, життя загалом [1].

За поведінкою особистості можна визначати успішність її соціалізації, тобто процесу входження до різних спільнот людей. Слід зауважити, що важливою складовою процесу соціалізації людини є виникнення і розвиток уявлень про правила поведінки, що співпадають чи не співпадають з традиціями і звичаями людської спільноти, про моральне чи аморальне, таке, що схвалюється або засуджується, що дозволено або заборонено тощо. Саме ці уявлення реалізуються в актах поведінки людини [1]. Однак, коли мова йде про поведінку працівників міліції, треба взяти до

уваги, що вони знаходяться в специфічних умовах — умовах служби, підпорядкування та неможливості чи майже неможливості не виконати наказ вищого керівництва.

Аналіз статистичних даних за 12 місяців 2013 року, результати службових розслідувань надзвичайних подій за участю особового складу органів та підрозділів внутрішніх справ свідчать про те, що судами визнано винними та винесено вироки відносно 366 (2012 — 498) колишніх працівників міліції, з яких 214, або 58,5 % засуджено за скоєння злочинів у сфері службової діяльності, у тому числі за отримання неправомірної вигоди — 83 (136), перевищення влади — 60 (97), зловживання владою — 36 (22), службове підроблення — 26 (60), службову недбалість — 9 (13).

За звітний період з різних причин скоїли суїцид 24 (2012 — 19) працівники міліції. До таких дій 5 разів удавалися працівники служби ДІМ, 4 рази — служби ОГП, по 2 — чергових частин, ІТТ, слідства та навчальних закладів, по 1 — карного розшуку, БНОН, ДАІ, ДСО та ДМЗ.

В цій статті ми маємо за мету розглянути та дослідити феномен «девіантна поведінка» з точки зору вчених різних галузей знань та уточнити психологічний зміст поняття девіантної поведінки працівників міліції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає підстави констатувати, що термін «девіантна поведінка» походить від латинського *deviatio* — відхилення та вживається у двох значеннях: 1) як індивідуальний акт поведінки, вчинок людини, який не відповідає соціальним нормам, загальновищезначим шаблонам, стандартам, що були встановлені чи фактично склалися в суспільстві; 2) як явище, що історично виникло і відбивається у відносно розповсюджених, масових формах людської діяльності, але не відповідає встановленим у суспільстві нормам (п'янство, статеві девіації) [2].

Вперше цей термін був використаний американським соціологом А. Коеном, який зазначав, що: «девіантна поведінка — така, що йде врозріз з інституціоналізованими очікуваннями, тобто з такими, що поділяються і визнаються законними всередині соціальної системи» [3].

Девіантна поведінка завжди пов'язана з якою-небудь невідповідністю людських вчинків, дій, видів діяльності, поширеним у суспільстві чи групах нормам, правилам поведінки, ідеям, стереотипам, очікуванням, установкам, цінностям [4]. І це робить аналізований феномен не тільки цікавим для дослідників, але і актуальним в практичному плані — через небезпечність та соціальну значущість явища.

Попри наявність значної кількості публікацій в галузі психології девіантної поведінки ані зарубіжні, ані вітчизняні автори не дійшли згоди стосовно сутності цього явища. Існує багато термінів, які використовують як синоніми. Це: агресивна, адиктивна, акцентуйована, антисоціальна, асоціальна, дезадаптована, делінквентна, деструктивна, конфліктна, саморуйнівна, протиправна, ненормативна, неадекватна тощо, які означають окремі різновиди поведінки, що відхиляється від нормативної, але не відображають її загалом. Наприклад, антисоціальна поведінка (тобто демонстративне порушення соціальних норм) і адиктивна поведінка є відхиленнями, проте виявляються вони по-різному, а отже, за цими проявами не

можна скласти уявлення про девіантну поведінку [5]. Окрім того, один і той самий термін у публікаціях дослідників проблем девіантної поведінки різних галузей знань часто вживається в різних значеннях.

На нашу думку, потрібно визначитись із критеріями поняття «поведінка, яка відхиляється», але від чого, наскільки, як довго, як часто, хто саме дозволяє собі такі порушення норм і до чого це призводить?

Є. В Змановська наводить такі специфічні ознаки поведінки, яка відхиляється:

- це багаторазові, тривалі порушення не будь-яких, а найважливіших норм для певного суспільства на цей час;
- поведінка, зумовлена загальною спрямованістю особистості, а не є наслідком кризової, нестандартної ситуації;
- поведінка супроводжується різноманітними проявами соціальної дезадаптації, викликає негативну оцінку з боку інших людей;
- поведінка не ототожнюється з психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча за певних умов може набувати патологічних форм (алкоголізм, наркоманія тощо);
- результатом поведінки є заподіяння реальної шкоди самій особистості чи оточуючим;
- має виразну індивідуальну, вікову та статеву своєрідність [6].

Погоджуючись із вищезначеними критеріями поняття «поведінка, яка відхиляється», ми повинні уточнити: від яких саме норм суспільства вона може відхилитися. Одні вчені вважають, що у якості точки відліку («норми») слід використовувати експектації (очікування) відповідної поведінки, а інші — атитюди (еталони, зразки) поведінки. Норми і правила поведінки, вироблені суспільством, прищеплюються людині з перших днів її життя в процесі виховання в умовах сім'ї, дошкільної установи, школи, але інколи вони суперечать одна одній. В залежності від умов виховання, досвіду спілкування чи взаємодії з різними людьми, у особистості закріплюється або виробляються нові форми і способи реагування, які на наступних етапах суспільного розвитку можуть стати стійкими еталонами поведінки (мода).

Норма — це феномен суспільної свідомості, що існує у формі вимог, які поділяє більшість членів суспільства. Вони створюють оптимальні умови для стабільного існування. З іншого боку, без інновацій суспільний розвиток не можливий.

Соціальні норми — продукт пізнання і опрацювання у свідомості людей інформації про минуле і теперішнє, про найбільш раціональні форми поведінки і діяльності, що виправдали себе на практиці і ведуть найкоротшим шляхом до корисного результату — писав В. М. Кудрявцев [7]. На особистісному рівні соціальне нормування поведінки забезпечується за допомогою процесу соціалізації. Соціалізація — процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваний у спілкуванні і діяльності [8].

Л. Е. Орбан-Лембрик, як соціальний психолог, зазначає, що норми становлять сукупність вироблених і санкціонованих групою правил і вимог,

які регулюють поведінку індивіда, зумовлюють специфічну для кожної групи систему взаємодії, взаємовпливу і спілкування. Ми розділяємо її думки, але з деякими уточненнями.

Отже, групову норму характеризують такі параметри:

– норма є продуктом соціальної взаємодії, що виникає в процесі життєдіяльності групи;

– норма може бути задана більш широким соціальним оточенням (спільнотою);

– для кожної конкретної ситуації норми не встановлюються, вони формуються для більшості ситуацій;

– система норм забезпечує індивіда орієнтирами в його реальності¹;

– соціальні норми не лише уніфікують поведінку в групі, а й регулюють внутрішню групову відмінності, породжуючи, між іншим, конфлікти між групами або внутрішній конфлікт у маргінальної особистості;

– норма може приписувати стандарти поведінки в загальній ситуації, а може скеровувати на конкретні дії в межах певної соціальної ролі;

– норми різняться за ступенем прийняття їх групою: одні — схвалюють майже всі, інші — підтримує меншість;

– норми різняться за мірою, широтою девіантності, які вони допускають, а також діапазоном санкцій, які при цьому застосовуються;

– групові норми забезпечують існування групи як цілісної системи;

– норми, з іншого боку, обмежують діяльність людини у нових чи незвичайних ситуаціях, гальмуючи процеси розвитку [9].

За сферою регулювання відносин розрізняють такі групи соціальних норм: моральні, правові, релігійні, корпоративні, сімейні, естетичні; також до соціальних норм відносять звичаї та традиції. Насамперед це норми:

– права — загальнообов'язкові, формально визначені певні правила поведінки, які встановлені або санкціоновані, а також охороняються державою;

– моралі (моральності) — правила поведінки, які, склавшись у суспільстві, виражають уявлення людей про добро й зло, справедливість й несправедливість, обов'язок, честь, гідність. Дія цих норм забезпечується внутрішнім переконанням, суспільною думкою, заходами суспільного впливу;

– звичаїв — це правила поведінки, які, склавшись у суспільстві історично, в результаті їх багаторазового повторення виконуються в силу звички.

– корпоративні — правила поведінки, які встановлені громадськими організаціями, закріплені в уставах (положеннях тощо), діють у їх межах і ними ж охороняються від порушень — за допомогою певних заходів суспільного впливу.

Крім зазначених, серед соціальних норм розрізняють:

• релігійні норми — регулюють відправлення релігійних культів, ставлення людей до Бога і навколишнього світу;

¹ Але якщо людина міняє місце проживання, то це може викликати справжній «культурний шок», навіть якщо людина в межах України переїжджає з Криму у Львів.

- політичні норми — регулюють політичні відносини між різними суб'єктами і ними встановлюються (статут політичної партії);
- естетичні норми — регулюють ставлення людей до порядку оформлення і оцінки предметів матеріальної і духовної культури з позицій краси, зручності, якості;
- норми культури та інші [10].

І. С. Веред [11] зазначає, що за всієї різноманітності проявів всі ці норми мають такі основні властивості: об'єктивність, історичність, універсальність, схематичність, безумовність. Норма є узагальненим соціальним приписом, обов'язковим для виконання кожним членом соціуму в будь-якій ситуації. Деякі з цих властивостей не є для нас цілком очевидними: це об'єктивність, універсальність, схематичність, безумовність. Адже норми — не закони природи, які важко зрозуміти, але неможливо порушити, а тільки продукт домовленості між людьми.

Т. Ю. Ваврик [12] акцентує увагу на тому, що норма, яка через ті або інші причини (наприклад, вже застаріла), перестала бути суспільно корисною, але залишається обов'язковою в силу наявних моральних або правових настанов і навіть дотримується населенням, результат її соціальної дії буде негативним або, щонайменше, нейтральним. При втраті нормою обов'язковості навіть об'єктивно корисні правила поведінки будуть виконуватися далеко не всіма, кого вони стосуються, що призведе до зниження ступеня ефектності норми і до поступового витіснення її іншими. Нарешті, норма зовсім утрачає своє значення, якщо при наявності двох перших властивостей відсутня третя — фактичне її здійснення.

Саме тут гостро постає проблема соціальних відхилень. Це поняття є похідним від поняття «соціальної норми». Соціальні відхилення так само різноманітні, як і соціальні норми, але їх розмаїтість вища: норма типова, а відхилення завжди індивідуалізовані. Відхилення від соціальної норми — поняття більш складне і багатопланове, ніж, наприклад, поняття правопорушення, яке обмежується ознаками об'єкту, суб'єкту, об'єктивної і суб'єктивної сторін і, як правило, відноситься до одиничного конкретного вчинку (до серії точно визначених дій). При відхиленні ж від соціальної норми йдеться про найрізноманітніші форми поведінки, що за різними ознаками не вкладаються в діючі стандарти. І навпаки, поведінка, що відповідає вимогам норми і нею врегульована, називається нормативною. Основне значення нормування полягає в упорядкуванні й організації людської активності, збереженні в суспільних взаємовідносинах людей найбільш раціональних методів і засобів діяльності.

Але, як же проявляються соціальні відхилення? Загалом до психологічних проявів девіантної поведінки особистості відносять такі:

– духовні проблеми, зокрема, відсутність або втрату сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо;

– деформацію ціннісно-мотиваційної сфери — несформовані або редуковані моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переважання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентричну орієнтацію, фрустро-

ваність вищих потреб, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;

– емоційні проблеми — тривогу, депресію, переважання негативних емоцій, алекситимію (ускладнення в розумінні своїх переживань і невміння сформулювати їх у словах), емоційне огрубіння (втрата здатності визначати доцільність, доречність тих чи інших емоційних реакцій, дозувати їх), афективність тощо;

– проблеми саморегуляції — неадекватні самооцінка і рівень домагань, слабкий розвиток рефлексії, надмірний або недостатній самоконтроль, низький рівень адаптивних можливостей;

– викривлення у когнітивній сфері — стереотипність, ригідність мислення, неадекватні настановлення, обмеженість знань, наявність забобонів;

– негативний життєвий досвід — наявність шкідливих звичок, психічних травм, досвіду насильства, соціальна некомпетентність тощо [1].

Всі ці прояви цілком характерні і для працівників міліції. Це пояснюється не тільки загальними причинами девіантної поведінки, характерними для всього суспільства, які вже багатьма авторами зазначались, а й психологічними особливостями праці в органах внутрішніх справ, це: недостатнє грошове забезпечення, відсутність соціального захисту, ненормований робочий день, велика кількість завдань, які потрібно вирішувати, відповідальність за прийняття рішень, наявність владних повноважень та ін. Ці умови праці і є, на нашу думку, підґрунтям для виникнення девіантних проявів поведінки у працівників міліції.

Важливо з'ясувати, чому проблема соціальних відхилень виникає та чому відсутнє фактичне здійснення та реалізація соціальної норми, в чому полягає психологічний зміст відхилень (девіацій) від нормативної поведінки.

Вважається, що умовою нормально розвитку людини є її прагнення до максимального самовираження, реалізації прихованих здібностей і потенційних можливостей. Нереалістичні, викривлені уявлення про себе, суперечливий досвід, внутрішній конфлікт між потребою в самореалізації та залежністю від оцінок ззовні призводять до порушень поведінки, викривленого сприйняття довкілля. Для подолання особистісних і поведінкових аномалій необхідно стимулювати процес самоактуалізації особистості, створювати умови, які б забезпечили усунення дисонансу між реальним досвідом і Я-концепцією.

М. І. Єнікеєв, фахівець з юридичної психології, вважає, що «людська поведінка — системне явище, що підкоряється вихідним принципам і ціннісним позиціями особистості, що на цій основі взаємодіють (чи протидіють між собою) мотиви, визначаються мета і способи дій і т. ін. — регулюються цілі системи поведінкових актів [13].

При переході від постановки проблеми до того, що безпосередньо стосується працівників міліції, то основними причинами, що сприяють проявам девіантної поведінки в їх середовищі, є недоліки професійно-психологічного відбору, що не забезпечив відсів осіб, які мають професійно неприйнятні індивідуально-психологічні особливості. Це психоемоційна нестійкість, неспроможність самостійно вирішувати життєві труднощі, прояви агресив-

ності в батьківських сім'ях, негаразди у сфері подружніх стосунків, наявність шкідливих звичок. Негативну роль відіграє неналежний контроль з боку безпосередніх керівників за поведінкою підлеглих — на службі та в побуті, не проведення з ними відповідної індивідуально-виховної роботи та необхідних попереджувальних заходів психопрофілактики. Суттєву роль відіграє вживання алкоголю, начебто для «зняття стресу». Всі ці чинники безпосередньо сприяють виникненню схильності до девіантної поведінки серед працівників міліції, про які йшлося раніше.

Працівники міліції знаходяться, як і всі громадяни, не тільки під юрисдикцією норм суспільства, але належать до професійної групи правоохоронців, які повинні суворо дотримуватися закону «Про міліцію», статутів, правил професійної етики. При цьому кожний з правоохоронців має свою особисту правосвідомість, особисте уявлення та ставлення до того, що відбувається навколо, що з цього є «нормою» та які переживання виникають у випадку її порушення.

Висновки. На нашу думку, вирішальну роль в дотриманні чи не дотриманні працівниками міліції, чи людьми загалом, соціальних норм відіграє їх усвідомлення чи не усвідомлення, добровільне прийняття чи не прийняття; дотримання чи не дотримання існуючих в суспільстві норм поведінки, залежить від багатьох факторів, як внутрішніх (біологічних та соціально сформованих якостей та властивостей), так і зовнішніх, що і пояснює вчинення чи не вчинення девіантних вчинків, і що складає психологічний зміст поняття «девіантна поведінка». Його виникнення є предметом не тільки девіантології, як відносно нової комплексної науки про відхилення у розвитку і поведінці, а й віковій та педагогічній психології, а у випадку девіацій серед курсантів вчз МВС і працівників міліції — юридичної психології та педагогіки. Попередження девіацій серед працівників міліції ми пов'язуємо із удосконаленням професійно-психологічного відбору, докорінним покращенням індивідуально-виховної роботи та попереджувальних заходів із психопрофілактики, принципіальною оцінкою порушень норм моралі, внутрішнього розпорядку, дисципліни та законності.

Список використаних джерел і літератури

1. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій / О. І. Бондарчук. — К.: МАУП, 2006. — 88 с.
2. Словарь практического психолога / [Сост. Ю. А. Головин]. — Минск: Харвест, 1997. — 800 с.
3. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: Монографія / Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко, П. В. Мельник. — Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2002. — 240 с.
4. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки / М. В. Кікалішвілі // Вісник Акад. адвокатури України. — 2011. — № 3(22). — С.109–122.
5. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник / Н. Ю. Максимова. — К.: Либідь, 2011. — 520 с.
6. Змановская О. В. Девиантология /О. В. Змановская. — М., 2003. — 228 с.
7. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения. Введение в общую теорию /В. Н. Кудрявцев, В. С. Нерсисянц, Ю. В. Кудрявцев. — М.: Юридическая литература, 1984. — 320 с.

8. Андреева Г. М. Социальная психология /Г. М. Андреева. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 304 с.
9. Соціальна психологія: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закладів] / Л. Е. Орбан-Лембрик. — К.: Академвидав, 2003. — 446 с.
10. URL:<http://uk.wikipedia.org/wiki>
11. Соціологія девіантної поведінки: навчальний посібник / [уклад. І. С. Веред, Ю. В. Кушнір]. — Донецьк: КПЦ, 2013. — 192 с.
12. Ваврик Т. Ю. Психологічна діагностика та корекція схильності до девіантної поведінки працівників органів внутрішніх справ України: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06 / Ваврик Тарас Юрійович. — К., 2004. — 19 с.
13. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологи / М. И. Еникеев. — М.: Норма, 1996. — 611 с.

References

1. Bondarchuk O. I. Psihologiya deviantnoyi povedinki: Kurs lektsiy / O. I. Bondarchuk. — K.: MAUP, 2006. — 88 s.
2. Slovar prakticheskogo psihologa / [Sost. Yu. A. Golovin]. — Minsk: Harvest, 1997. — 800 s.
3. Kivenko N. V. Deviantna povedinka: suchasna paradigma: Monografiya / N. V. Kivenko, I. I. Lanovenko, P. V. Melnik. — Irpin: Akademiya derzhavnoyi podatkovoyi sluzhbi Ukraini, 2002. — 240 s.
4. Kikalishvili M. V. Deviantna povedinka: ponyattya ta oznaki / M. V. Kikalishvili // Visnik Akad. advokaturi Ukraini. — 2011. — № 3(22). — S. 109–122.
5. Maksimova N. Yu. Psihologiya deviantnoyi povedinki: navch. posibnik / N. Yu. Maksimova — K.: Libid, 2011. — 520 s.
6. Zmanovskaya O. V. Deviantologiya /O. V. Zmanovskaya. — M., 2003. — 228 s.
7. Kudryavtsev V. N. Sotsialnye otkloneniya. Vvedenie v obschuyu teoriyu / V. N. Kudryavtsev, V. S. Nersesyants, Yu. V. Kudryavtsev. — M.: Yuridicheskaya literatura, 1984. — 320 s.
8. Андреева Г. М. Социальная психология /Г. М. Андреева. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 304 с.
9. Соціальна психологія: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закладів] / Л. Е. Орбан-Лембрик. — К.: Академвидав, 2003. — 446 с.
10. URL:<http://uk.wikipedia.org/wiki>
11. Спсихологія девіантної поведінки: навчальний посібник / [уклад. І. С. Веред та Ю. В. Кушнір]. — Донецьк: КПЦ, 2013. — 192 с.
12. Ваврик Т. Ю. Психологічна діагностика та корекція схильності до девіантної поведінки працівників органів внутрішніх справ України: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06 / Ваврик Тарас Юрійович. — К., 2004. — 19 с.
13. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологи / М. И. Еникеев. — М.: Норма, 1996. — 611 с.

Меркулова Ю. В.

кандидат юридических наук, доцент
начальник кафедры психологии и педагогики
Одесского государственного университета внутренних дел

Козак И. Г.

соискатель кафедры психологии и педагогики
Одесского государственного университета внутренних дел

**ПРОЯВЛЕНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У СОТРУДНИКОВ
МИЛИЦИИ КАК ПРОБЛЕМА**

Резюме

Проанализирован феномен «девиантное поведение» с точки зрения различных отраслей знаний, причины и критерии девиантного поведения среди работников милиции; роль внутренних и внешних факторов, качеств и свойств личности; уточнено психологическое содержание понятия девиантного поведения сотрудника ОВД.

Ключевые слова: девиантное поведение, критерии девиантного поведения, социальное нормирование поведения, психологическое содержание девиантного поведения.

Merculova J. V.

chief of department of psychology and pedagogics
of Odessa State University of Internal Affairs, candidate of juridical sciences,
assistant professor

Kozak I. G.

researcher of department of psychology and pedagogics
of Odessa State University of Internal Affairs

**DISPLAY OF DEVIANT BEHAVIOUR OF THE LAW ENFORCERS
AS A PROBLEM**

Abstract

The main aim of this article is to consider and investigate the phenomenon of «deviant behaviour» from the point of view of scientists of different fields of knowledge and to specify psychological maintenance of concept of deviant behaviour of the law enforcers.

It is found out, that the law enforcers are, as well as all citizens, not only under jurisdiction of norms of society, but belong to the professional group of law enforcers that must severely adhere to the law «On militia», its charters, rules of professional ethics. At all of it each of the law enforcer has the personal sense of justice, personal presentation and attitude toward that takes place around, that what is a «norm» and what kinds of experience arise up in case of its violation.

It is defined that the decisive role in inhibition or not inhibition of the militia workers or by the people as a whole, of social norms play their realization or not realization, voluntarily acceptance or not acceptance; inhibition or not observance of existing in society codes of conduct, depends on many factors, both internal (biological and socially formed qualities and properties) and external, that explains committing or not committing of deviant acts and that forms a psychological maintenance of the concept «deviant behavior».

Its origin is an object not only of the deviantology, as in relation to the new complex science dealing with rejection in development and behavior, but also of the age-old and pedagogical psychology and in case of deviations among the cadets of the higher educational institutions of the Ministry of

Internal Affairs and the law enforcers — of legal psychology and pedagogics. Prevention of deviations among the law enforcers we bind with the improvement of professionally-psychological selection, native improvement of individually-educator work and preventive events of psycoprohylaxis by the fundamental estimation of violations of norms of moral, internal order, discipline and legality.

Key words: deviant behavior, the criteria of deviant behavior, social normalization of behavior, psychological meaning of deviant behavior.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2014

УДК 613.4+614.2–316.356.4

Охромій Г. В.

професор кафедри фізичної культури, спорту та здоров'я
Українського державного хіміко-технологічного університету
професор кафедри загальної психології
Дніпропетровського гуманітарного університету,
старший науковий співробітник, доктор медичних наук
e-mail: ogv3@mail.ru

Кесь О. О.

магістр
кафедра загальної психології
Дніпропетровський гуманітарний університет

**ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ОСОБАЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ
У ПОЧАТКІВЦІВ СПОРТСМЕНІВ І ЇХ МОТИВАЦІЇ ДО ЗАНЯТЬ
СПОРТОМ**

В даній статті розглянуто проблеми сучасного спорту, зокрема тхеквондо. Розглянуто особливості проведення тренувань з тхеквондо з дітьми молодшого та старшого шкільного віку. Розроблені нові технології визначення рівня підготовленості дітей до навантажень на тренуваннях в секції тхеквондо з урахуванням їх індивідуальних психофізіологічних особливостей.

За результатами психологічного тестування виявлена залежність показників самопочуття, активності і настрою від показників тривожності, фрустрації, агресії та ригідності в період підготовки до спортивних змагань. Обґрунтована мотивація спортсменів до занять з даного виду спорту.

Ключові слова: спорт, тхеквондо, фізичні навантаження, толерантність, мотивація, самореалізація, властивості нервової системи.

Важко знайти в сучасному житті людства більш поширену сферу соціальної активності і таке багатофункціональне явище, як спорт. Мыслячи в собі гуманістичні функції, благородний духовний зміст, сучасний спорт, тим не менш, не позбавлений негативних тенденцій у своєму розвитку. До них можна віднести постійне прагнення до зростання спортивних результатів (адже це завжди супроводжується інтенсифікацією тренувального процесу), професіоналізацію і комерціалізацію спорту, появу нових технічних елементів і навіть нових видів спорту, що супроводжуються високим ризиком для здоров'я і життя спортсменів, залучення до спорту високих досягнень дітей і підлітків, розширення діапазону жіночих видів спорту за рахунок тих, які раніше вважалися винятково чоловічими [2; 3].

Актуальність роботи не викликає сумнівів, оскільки, не дивлячись на великий внесок вітчизняних і зарубіжних вчених в проблему поліпшення здоров'я молодого покоління, немає уніфікованого підходу до формування груп, до підбору дозованих навантажень, особливо у молодшій та юнацькій віковій категорії в спорті. Враховується тільки стан фізичного здоров'я, зо-

всім не приділяється уваги психофізіологічним особливостям спортсменів. Спортивно-медична практика підтверджує це положення. За останні 1,5–2 десятиліття помітно зросла кількість випадків серйозних відхилень у стані здоров'я спортсменів [2].

Проблема самореалізації особистості не нова. І в минулому, і в даний час ця проблема цікавила і цікавить представників різних дисциплін: філософії, психології, соціології, історії, педагогіки, суспільствознавства та ін. Спортивна діяльність являє собою одну зі сфер діяльності, де людина може проявити свою досконалість, використовуючи фізичні можливості для досягнення певних результатів. Завдяки високій конкуренції ця діяльність має чіткі критерії оцінки результатів, вимагає високої активності від людини і має високу мотивацію. У цьому контексті особливу значимість представляють дослідження взаємозв'язків самореалізації та мотивації. Мотивація, за думкою А. Г. Ковальова, О. М. Леонтьєва, Н. Б. Стамбулова, займає провідне місце в структурі особистості і є одним з основних понять, які використовуються для пояснення рушійних сил поведінки [1]. Процес теоретичного осмислення явищ мотивації далекий від свого завершення, особливо в прикладному плані вивчення [2; 4; 5].

Незважаючи на великі досягнення в галузі розвитку фізкультури та спорту, у науковій літературі нам не зустрілися роботи, у яких було б відображено комплексний індивідуальний підхід до підбору дозованих навантажень з урахуванням психологічних особливостей, самореалізації особистості та технології тренувань для збереження і зміцнення здоров'я. Протягом підготовки для досягнення результатів на спортивних змаганнях не завжди ураховуються індивідуальні психологічні особливості спортсмена та резервні можливості, що і визначило мету нашого дослідження.

Мета дослідження: наукове обґрунтування психофізіологічних критеріїв і підходів оптимізації фізичних навантажень, мотивації і самореалізації особистості у спортсменів початківців на прикладі секції тхеквондо.

Матеріали дослідження. Дослідження проводилося на базі дитячого оздоровчого табору «Орлёнок», що знаходиться на Чорноморському узбережжі м. Феодосія (Крим), де проходили підготовку спортсмени секції тхеквондо, представлені такими країнами, як Україна, Росія, Литва. Учасники, спортсмени різних вікових груп від 6 до 16 років. Юнаки та дівчата мали різний рівень підготовки. Важлива достатня наявність тренерів різних шкіл і підходів до тренувального процесу. Тривалість тренування 1,5 години. Дослідження проводилося протягом 4 днів з використанням різних методик. Всього обстежено 84 людини, з них 68 хлопчиків і 16 дівчаток (виборка суцільна).

Методи дослідження. Для виявлення провідного мотиву занять спортом, використовувались методики:

1. Методика діагностики САН (самопочуття, активність і настрої) на момент дослідження;

2. За методикою Г. Айзенка вивчалася самооцінка психічних станів:

— Агресивність (характеристика суб'єкта, що відображає його схильність до поведінки, метою якої є гнів);

– Фрустрація (стан, що виникає в результаті невдачі);
– Ригідність (неготовність до змін програми дії у відповідності з новими ситуативними вимогами);

– Тривожність (індивідуальна психологічна особливість, яка виявляється в схильності людини часто переживати сильну тривогу з відносно малих приводів);

3. Експрес-діагностика властивостей нервової системи (НС): лабільність НС — реакція на фізичне навантаження та сила НС — витривалість (як довго можуть спортсмени утримати заданий темп роботи). Дослідження проводилося до фізичного навантаження та після. Виявлялась лабільність НС і сила НС в динаміці на момент навантаження.

4. Методика В. І. Тропникова для з'ясування ступеня важливості різних причин (ситуацій, обставин), які спонукали і спонукають спортсмена продовжувати займатися обраним видом спорту.

5. Методика «Мотиви занять спортом» за А. В. Шаболтас, за допомогою якої виявляли домінуючі причини занять тхеквондо. Вивчали 10 мотивів-категорій, наведених в опитувальнику.

В результаті дослідження виявлено: найбільша частка респондентів — 52,38 %, мали середній показник ЛНС (тобто середню реакцію на фізичне навантаження), що відповідало в середньому 5 ± 1 балам за шкалою Є. П. Ільїна [7; 8].

Після навантаження (тренування 1,5 години) у цій категорії респондентів екстенсивний показник зменшився з 52,38 % до 46 %. Це можна пояснити збільшенням ЛНС після навантаження, що свідчить про адекватно підібране навантаження на тренуванні в секції тхеквондо.

Друга група за значимістю з низькою ЛНС (3 ± 1 бала) склала 40,54 % респондентів. Ця категорія осіб, щоб уникнути ускладнень під час тренувань, потребує особливої уваги та індивідуального підбору дозованих навантажень.

Зменшилася частка осіб з низькою лабільністю НС після фізичного навантаження до 2,38 %, що говорить про ефективний тренувальний режим.

Це свідчить, що навантаження підібране адекватно. Після тренування в осіб з низькою лабільністю майже в 6 разів зменшилася кількість респондентів з низьким показником сили нервової системи, що свідчать про добрі резервні можливості, адекватний індивідуальний підбір дозованих навантажень, які сприяли підвищенню терпимості до фізичних навантажень.

Насторожує те, що в секції тхеквондо, як і за даними наукової літератури, дуже маленький відсоток осіб з високою (ЛНС 8 ± 1 балів) і дуже високою (ЛНС $10 \pm 0,5$ балів) і становить 4,7 % і 2,38 % відповідно. Ця категорія осіб може претендувати на більш високі результати та показники в спорті при правильному режимі тренувань та адекватних індивідуальних фізичних навантажень [7; 8].

На нашу думку, у зв'язку з тим, що спортсмени мали різний вік, різний рівень індивідуальної властивості нервової системи (реакції на фізичне навантаження та резервні властивості), а навантаження протягом 1,5 години

було однакове, але індивідуально неадекватне, не всі спортсмени могли впоратися з ним. Це вплинуло на загальну результативність.

Після тренувань респондентів з дуже високою лабільністю НС не виявлено. Резервні можливості також знизилися. Зменшився відсоток респондентів з дуже високим показником сили НС (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка лабільності НС та сили НС в процесі тренування у спортсменів секції тхеквондо

До навантаження						Після навантаження	
Лабільність НС			Сила НС			Лабільність НС	Сила НС
Кільк. респ.	% респ.	Середній бал	Рівень	Бал	% респ.	% респ.	% респ.
2	2,38	10±0,5	Дуже високий	10±0,5	25,8	1	16,8
5	4,7	8±1	Високий	8±1	27,19	16	30,9
44	52,38	5±1	Середній	5±1	33,33	46	50
34	40,54	3±1	Низький	3±1	13,68	38	2,3

За методикою САН і Айзенка протестовано 33 провідних спортсмена. Досліджуючи самопочуття, активність і настрої за методикою САН, можна сказати, що у 56 % високий показник самопочуття, у 31 % середній і у 13 % низький. Велика частка осіб 56 % мали високі показники активності, 43 % середній і 1 % низький. Екстенсивний показник «високого» настрою склав 69 %, у 30 % середній і 1 % низький, що добре впливає на гарні результати у спортсменів. Високий та середній рівень тривожності серед спортсменів не виявлено. У 100 % випадків діагностований низький рівень тривожності. У спортсменів не відзначено поганого стану, що виникає в результаті невдачі (фрустрації). Низький стан розчарування у 99 % випадків. У більшості випадків виявлено низький показник агресивності 87 %, середній у 13 % відповідно. Низька ригідність відзначена майже у всіх респондентів у 98 % (табл. 2).

Таблиця 2

Показники результатів за методикою САН і Айзенка

С	А	Н	Рівень	Тривожність	Фрустрація	Агресія	Ригідність
56 %	56 %	69 %	високий	0 %	0 %	0 %	0 %
31 %	43 %	30 %	середній	0 %	1 %	13 %	21 %
13 %	1 %	1 %	низький	100 %	99 %	87 %	98 %

Для перевірки І гіпотези про те, що спортивна діяльність може вивчатися як самореалізація особистості в спорті, яка об'єктивно проявляється у спортивних досягненнях, рівень яких виступає умовою суб'єктивної задоволеності самореалізацією, необхідно і достатньо перевірити наявність кореляційного взаємозв'язку між рівнем об'єктивної досягнутої самореалізації в спорті і суб'єктивної оцінки задоволеності самореалізацією в спорті. В якості критеріїв об'єктивно досягнутої самореалізації в спорті ми використовували такі показники, як найвище досягнення в спорті та участь у

змаганнях того чи іншого рівня. В даному випадку об'єктивно досягнута самореалізація в спорті оцінювалася за допомогою експертної оцінки значущості спортивних досягнень. Значимість спортивних досягнень оцінювалася в балах від 1 до 40.

Висновки:

1. Оскільки на заняттях тхеквондо одночасно присутні діти різного віку: від 6 до 16 років потрібно враховувати рівень їх фізичного розвитку та індивідуальні особливості нервової системи. В іншому випадку при неадекватному індивідуальному навантаженні можуть погіршитися самопочуття, результативність, а при постійному передозуванні фізичних навантажень — стан здоров'я.

2. За результатами психологічного тестування виявлена залежність показників самопочуття, активності і настрою від показників тривожності, фрустрації, агресії та ригідності в період підготовки до спортивних змагань.

На наш погляд, спортивна діяльність може вивчатися як самореалізація особистості в спорті, яка об'єктивно проявляється у спортивних досягненнях, рівень яких виступає умовою суб'єктивної задоволеності самореалізацією.

Процес самореалізації схильний до впливу мотивації спортивної діяльності, яку можна умовно розділити на дві групи: соціальну та індивідуальну.

3. Соціальна мотивація спортсмена сприяє більшою мірою його самореалізації, ніж індивідуальна мотивація.

4. Спортсмени з соціальними мотивами ставлять собі метою досягнення спортивних результатів високого рівня, оскільки вони пов'язані з престижністю рухових здібностей у суспільстві.

Рекомендації:

При відборі спортсменів для високих досягнень по секції «Тхеквондо»:

1. Розподіл навантажень для спортсменів тхеквондо має проводитися з урахуванням вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей спортсменів на момент проведення тренувань.

2. Необхідно формування мотивів, оскільки мотивація спортивної діяльності проявляється в спрямованості спортсменів до вдосконалення і досягнення високих результатів в спорті, а так само до спортивного довголіття.

3. За допомогою орієнтації на конкретні результати тренер повинен конкретизувати завдання спортсмена і таким чином направлено впливати на формування його спортивних мотивів.

4. При відборі спортсменів в секцію «Тхеквондо», як і на інші види спорту, необхідно звертати увагу не тільки на фізичні можливості і вже досягнуті перемоги, але і діагностувати психофізіологічний стан — наявність тієї чи іншої спортивної мотивації.

5. Враховувати те, що спортсмени з соціальними мотивами досягають більшого і задоволеність від результатів спортивної діяльності у них вище.

Список використаних джерел і літератури

1. Актуальні проблеми фізичного виховання студентів в умовах кредитно-модульної системи навчання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції — Дніпропетровськ, 2014. — 460 с.
2. Апанасенко Г. Л. Книга о здоровье. — Киев: Медкнига, 2007. — 132 с.
3. Апанасенко Г. Л. Эволюция биоэнергетики и здоровье человека. — СПб.: 1992. — 137 с.
4. Апанасенко Г. Л. О возможности количественной оценки здоровья // Гигиена и санитария. — 1985, № 6. — С. 56–58.
5. Зимкин Н. В. Физиологические основы физических упражнений. — М., 1953. — 354 с.
6. Культура духовная и физическая, спорт и здоровье: актуальность, проблемы, перспективы и стратегия [Текст]: сб. матер. IX междунар. науч.-педаг. конф. / под ред. проф. В. М. Суханова; Воронеж. гос. универ. инж. технолог. — Воронеж, 2013. — 220 с.
7. Пат. 77886 Україна, МПК А61В 5/16 (2006.01); А61В 5/22 (2006.01) / у 2012 05608/ Спосіб визначення фізичної витривалості людини / Охромій Г. В., Макарова Н. Ю., Ноздрін С. В.; Власник Державний вищий навчальний заклад «Український державний хіміко-технологічний університет» — № 77886; заявл. 01.10.2012; опубл. 25.02.2013 Бюл. № 4.
8. Фізична культура і здоров'я людини: історія, сьогодення, майбутнє (до 100-річчя першого київського диплома культури): метр. Міжнар. наук.-практ. Конфер., 18–19 жовт. 2012 р. / М-во осв. і науки молоді та спорту України, Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, Ін-т спец. педаг. НАПН України, Благод. фонд сприян. розв. осв. ім. Б. Грінченка. — К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. — 340 с.

References

1. Actual problems of physical education students in a credit-module system: Proceedings of the All-Conference. — Dnepropetrovsk, 2014. — 460 p.
2. Apanasenko G. L. Book on health. — Kiev: Medknyha, 2007. — 132 p.
3. Apanasenko G. L. Evolution byoenerhetyky and health rights. — SPb.: 1992. — 137 p.
4. Apanasenko G. L. Oh abilities kolychestvennoy estimates of health // Gig. and dignity. — 1985, № 6. — P. 56–58.
5. Zymkyn N. V. Fyzylohycheskye bases fyzycheskyh exercises. — M., 1953. — 354 p.
6. Fyzycheskaya and Spiritual Culture, sport and health: Relevance, Problems, Prospects and Strategy [Text]: Sat. Mater. IX Internat. nauch.-pedagogical. conf. / Ed. prof. V. M. Sukhanov. Voronezh State. unyver. Eng. technologist. — Voronezh, 2013. — 220 p.
7. Pat. 77886 Ukraine, IPC A61V 5/16 (2006.01); A61V 5/22 (2006.01) / u 2012 05 608 / Method of determining the physical endurance of the human / Ohromiy A. V., Makarov N., Nozdrin S.; The owner of State Higher Educational Institution «Ukrainian State Chemical Technology University» — № 77886; appl. 01.10.2012; publ. 25.02.2013 Bull. № 4.
8. Physical education and human health: history, present, future (up to the 100th anniversary of the first Kiev diploma culture): meter. Intern. sciences.-pract. Konfer., Oct 18–19. 2012 / Ministry of SALT. And Science Youth and Sports of Ukraine, Kyiv. Un-named after. B. Grinchenko, Inst specials. pedagogical. NAPS of Ukraine Blahold. facilitation fund. Rozv.osv. them. B. Grinchenka. — Kyiv: Un-named after. B. Grinchenka, 2012. — 340 s.

Охромий Г. В.

профессор кафедры физической культуры, спорта и здоровья
Украинского государственного химико-технологического университета
профессор кафедры общей психологии
Днепропетровского гуманитарного университета
старший научный сотрудник, доктор медицинских наук

Кесь А. А.

магістр
кафедра общей психологии
Днепропетровский гуманитарный университет

**ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ
У НАЧИНАЮЩИХ СПОРТСМЕНОВ И ИХ МОТИВАЦИИ
К ЗАНЯТИЯМ СПОРТОМ**

Резюме

В данной статье рассмотрены проблемы современного спорта, в частности тхэквондо. Рассмотрены особенности проведения тренировок по тхэквондо с детьми младшего и старшего школьного возраста. Разработаны новые технологии определения уровня подготовленности детей к нагрузкам на тренировках в секции тхэквондо с учетом их индивидуальных психофизиологических особенностей.

По результатам психологического тестирования выявлена зависимость показателей самочувствия, активности и настроения от показатели тревожности, фрустрации, агрессии и ригидности в период подготовки к соревнованиям.

Обоснована мотивация спортсменов к занятиям данным видам спорта.

Ключевые слова: спорт, тхэквондо, физические нагрузки, толерантность, мотивация, самореализация, свойства нервной системы.

Ohromy G. V.

MD, Senior Fellow, Professor, Department of Physical Education,
Sport and Health, SHEE Ukrainian State University of Chemical Technology,
Professor, Department of General Psychology, University of Dnepropetrovsk
University for the Humanities

Kes O. O.

common Department of Psychology Humanytarniy Dnepropetrovsk University
Master

**PSYCHOPHYSIOLOGICAL PECULIARITIES OF THE PERSONALITY
AT BEGINNERS AND THEIR MOTIVATIONS FOR DOING SPORTS**

Abstract

This article deals with the problems of modern sport, in particular Taekwondo. Peculiarities of training Taekwondo with Junior and senior school age. New technologies have been developed to determine the level of preparedness of the children to load on trainings in section Taekwondo, taking into account their individual psychophysiological characteristics.

According to the results of psychological testing the dependence of indicators of well-being, activity and mood from performance anxiety, frustration, aggression and rigidity in the period of preparation for the competition. Reasonable motivation of the athletes for the lessons in this sport.

Key words: sport, Taekwondo, physical activity, tolerance, motivation, self-realization, the properties of the nervous system.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2014

УДК 616.12–005.8–072.7

Ohromy G.

MD, Senior Fellow, Professor, Department of Physical Education,
Sport and Health, SHEE Ukrainian State University of Chemical Technology,
Professor, Department of General Psychology, University of Dnepropetrovsk
University for the Humanities
e-mail: ogv3@mail.ru

Kasiuha O.

Competitor, SHEE Ukrainian State Chemical Technology University
e-mail: sashakasyuga@gmail.com

**ALTERNATIVE TO GENETIC, PSYCHOPHYSIOLOGICAL
METHODOLOGY OF DETERMINATION PREDISPOSITION
TO PHYSICAL ACTIVITY AND SPORTS**

In this research, the historical aspect analysis of the scientific literature on the proper approach to the selection of optimal individual for employment sport. The results of the leading scientists of the world, which revealed that a predisposition to specific sports can be determined by genetic studies of the structure DNA. Genetics allows you to define since infancy, the best sport for a child. Of course, there is no gene of boxer or swimmers. But there is a set of genes that predispose to increased flexibility, speed, strength or endurance. These three factors — the basis of almost every individual sport. And according to the degree of predisposition to them, you can determine what type fits more. Not produce the desired result, if the athlete is not genetically predisposed to this type of sport. Laboratories providing genetic passport athlete, now appearing worldwide. Depending on a person is a professional or beginners who still need to define the sport, it is necessary to analyze complex spectra genes. The accuracy of this study, according to scientists, hovers around 60–70 %. Costly research, financial opportunities do not always allow him to perform, especially in rural areas. Therefore, we have developed, scientifically sound, additional, alternative methodologies for determination of individual reserve capacity of the organism and exercise tolerance on psychomotor performance properties of the nervous system. Developed evaluation criteria in terms of the lability of the nervous system — the rate of reaction to the load strength of the nervous system — the ability to keep the pace of work. Models methodologies presented in this article (Patent for useful model № 75615 from 10.12.2012 and utility model patent № 77886 from 25.02.2013).

Key words: psychophysiology, exercise tolerance criteria, genetic predisposition.

Relevance of the work is not in doubt, as for many parents the choice of the sport for a child is very relevant. World's leading scientists believe that a predisposition to specific sports can now be identified through genetic studies of the structure of DNA [4].

During the experiments, the researchers found that in the reaction of the organism to form the load level and the recovery process involving about 20 genes of the DNA structure. Therefore, the choice of the form of sports load

is very important. Not produce the desired result, if the athlete is not genetically predisposed to the sport [7; 8].

According to scientific literature, most people have genetically inherited the average level of motor activity, prone to sports only 7 % of the population. Very high rate of motor activity revealed only 0.07 % of the population, ie 7 per 100 thousand. They can be attributed to natural talent, they are the most suitable media complex genes [1; 7].

Genetics allows you to define very precisely since infancy, the best sport for a child. About genetics in sport scientists started talking when opened more than 200 human genes, 34 of which, in their opinion, the most demonstrative. «Of course, there is no gene boxer or swimmers. But there is a set of genes that predispose to increased flexibility, speed, strength or endurance» [7–9]. These three factors — the basis of almost every individual sport. And according to the degree of predisposition to them, you can determine what type fits your child more. Laboratories providing genetic passport athlete, now appearing worldwide. This trend is growing rapidly in China and England. In Belarus, genetic research novice professional athletes has become a legal requirement [4].

Depending on a person is a professional or beginners who still need to define the sport, it is necessary to analyze complex spectra genes.

However, the latest figures of the leading scientists in the world rely on the results of DNA analysis is not worth too much is not yet known. The accuracy of this study, in their opinion, has hovered at 60–70 %. Even if scientists provide absolute data, it is not guaranteed to result in [8].

Ukraine also operate genetic laboratory officially perform analysis to determine gene complex. Costs of research: 3000 hryvnia for complete analysis (34 genes) and 500 hryvnia — incomplete analysis (3 genes). Smear sample is taken from the inside of the cheeks, it can be mailed. And 10 days later to get a conclusion about the genetic passport [10].

Given the factor of informativeness and financial opportunities that do not always allow to perform this study, especially in rural areas. We set a goal to develop additional or alternative methodologies for determining predisposition to sport and exercise based on tolerance on psychomotor performance properties of the nervous system.

Materials and methods. The study was conducted on the bases of the Ukrainian State University of Chemical Technology and Humanities University of Dnipropetrovsk. The survey was attended by students I — II courses of all faculties. The sample of 1120 persons: the girls — 440 boys — 680, respectively. Of the total surveyed, the primary group — people in 1008, the preparatory — 22, a special medical team — 90, respectively. As the main method used technique for diagnosing nervous system properties on psychomotor performance Ilin E. P. modified Ohromy G. V. Studied changes in indicators lability of the nervous system (LNS) — the rate of reaction to the load strength of the nervous system (SNS) — the ability to keep the pace of [5; 6].

Defining the properties of the nervous system is of great importance in theoretical and practical studies. Many of laboratory diagnostic methods the

basic properties of the nervous system require special equipment and conditions of the labor-intensive. This technique is superior to express diagnostics «Tapping-Test» applied by us in this study for the selection of individual dosage loads the selected respondent sport and determine tolerance to stress on psychomotor performance properties of CNS — lability and strength. Technique is safe, easy and short-lived in the implementation takes into account the psychophysiological status at the time of the study, the possibility of standardizing the conditions of the data and mass and individual to compare the results with repeated trials.

The studies revealed:

1. After physical exertion (PE) (warm-up and run 1km) in more than half of respondents (60 %) had high LNS (9 ± 1 point), which corresponded to high and very high tolerance to PE = 100 %. Difference of lability (DL) of these respondents ranged in the range of (1) to (-4) points, which indicates a good fitness students.

2. High tolerance to PE (> 75 %), DL = 0, had 1/10 the proportion of students (for this category adequately matched load).

3. 1/10 the proportion of students had low exercise tolerance (36–50 %). Reserve capacities they reduced. This contingent of respondents needs individual selection exercise. In our opinion, the volume of motor mode does not match the criteria of the threshold load, if received indicators remain at the same level. This PE load in our opinion somewhat overstated and will not increase the tolerance, such persons should be in special medical groups (except LNS = 10 points when DL = 0).

Growth indicators of lability and strength of the nervous system with repeated measurement testified correct selection mode PE.

Growth performance of LNS and reduced of SNA with repeated measurement indicates the correct selection mode of exercise. However, the reserve capacity of the organism is very low. Such persons in our opinion should be special medical groups.

With unchanged or reduced of LNS and growth index of SNA with repeated measurements in our opinion, evidence of right conduct and good physical rehabilitation reserve possibilities of the body.

Based on these data, we have developed scientifically sound, optimized new methodology for determining the tolerance to stress for students (utility model patent number 75615 from 10.12.2012 and utility model patent number 77886 from 25.02.2013).

Developed model «Method of determining human tolerance to stress» on the difference of lability are unified and can be applied to the definition of tolerance and physical stress (table number 1).

To determine the tolerance to physical loads on the main horizontal scale models determine baseline lability of the nervous system in the test scores using «Tapping-test». After a given physical activity carried out follow-up study of the nervous system lability test (using «Tapping-test») and by determining the lability of the nervous system in points, find value in the vertical column corresponding to the first indicator. Determine the difference between

the baseline lability index and after exercise by substituting the parameters in the horizontal and vertical column, respectively. Based on these factors determine the tolerance to physical exertion.

Example. Carry out «Tapping-test». Indicator lability of the nervous system to the load — 156 points. By main scale model «Method of determining human tolerance to stress» is defined baseline lability of the human nervous system, equal to — 3 points (156 dots). After exercise is carried out repeatedly «Tapping-test». Indicator lability of the nervous system after exercise — 178 dots. The vertical scale in the first indicator (156 dots, 3 points) define indicator lability human nervous system after exercise equal — 5 points (178 dots). Correlate human lability of nervous system before and after physical load on a scale determined by the index of tolerance tolerance, it is equal to $DL < 0$. Conclusion: exercise tolerance is high 86–100 %.

Model helps determine the speed of reaction to mental and physical stress in the educational process, the switching speed of the attention of students on various activities in learning environments in higher education.

Determine the tolerance of students to physical stress by index of LNS and SNS can and our model (Table number 2) «**Method for determining the physical human endurance**». In the model of two scales : the left and right scale lability of the nervous system, inside — the scale of nervous system strength and performance of physical activity due in watts (W).

To determine exercise tolerance is diagnosed properties of the nervous system of humans on psychomotor performance by «Tapping-test».

Modeled find lability score score nervous system and nervous system strength. At the intersection of performance and power LNS and SNS define threshold physical load in watts. The corresponding figures for the cycle ergometer.

Example. Carry out diagnosis of nervous system by using «Tapping-test». Indicator lability of the nervous system — 7 points (187 dots), the index of nervous system strength — 3 points. Using model «Method for determining the physical human endurance» find correspondence between the scale and the scale of the lability of nervous system strength. Get the result — the threshold load — 298 watts. You can define the deviation from the mean: median of LNS — 5 points, the mean of SNS — 5 points, the load on the intersection — 330 watts. The difference $330 - 298 = 32$ W, the deficit threshold of physical activity 32 watts.

The proposed model allows to determine the physical endurance of a person based on determination of the average values of the lability and strength of the nervous system. Model can be used in the selection of individual dosage exercise and determining threshold exercise.

Physical activity — the most effective means to influence health and human performance that proved the works of many researchers. Even in a crisis of ecological conditions and regular physical exercise, recreational mild to moderate intensity contribute to the functionality of the cardiovascular system, including the cerebral circulation, which leads to increased productivity of intellectual activity.

Table 1

Model «Method of determining human tolerance to stress»

Lability of the nervous system to stress	Lability of the nervous system before load										Lability of the nervous system to stress	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
DL > 1	>75	>129	>151	>162	>172	>183	>195	>204	>210	>210	DL > 1	36-50%
DL = 1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	DL > 1	36-50%
DL < 0	2	3	4	5	6	7	8	9	10	10	DL > 1	36-50%
DL < 0	3	4	5	6	7	8	9	10	10	10	DL > 1	36-50%
DL < 0	4	5	6	7	8	9	10	10	10	10	DL > 1	36-50%
DL < 0	5	6	7	8	9	10	10	10	10	10	DL > 1	36-50%
DL < 0	6	7	8	9	10	10	10	10	10	10	DL > 1	36-50%
DL < 0	7	8	9	10	10	10	10	10	10	10	DL > 1	36-50%
DL < 0	8	9	10	10	10	10	10	10	10	10	DL = 1	36-50%
DL < 0	9	10	10	10	10	10	10	10	10	10	DL = 1	51-70%
DL < 0	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	DL = 0	71-85%

DL > 1	Low tolerance to stress	36-50%
DL = 1	Moderately low tolerance to stress	51-70%
DL = 0	Saved tolerance to stress	71-85%
DL < 0	High tolerance to stress	86-100%

*DL — Difference of lability

Table 2

Model «Method of determination the physical endurance»

Lability of the nervous system	The strength of the nervous system										Lability of the nervous system
	1 point	2 points	3 points	4 points	5 points	6 points	7 points	8 points	9 points	10 points	
1 point <74 dots	66 W	107 W	148 W	189 W	230 W	271 W	312 W	353 W	394 W	435 W	1 point <74 dots
2 points 75-129 dots	91 W	132 W	173 W	214 W	255 W	296 W	337 W	378 W	419 W	460 W	2 points 75-129 dots
3 points 130-151 dots	116 W	157 W	198 W	239 W	280 W	321 W	362 W	403 W	444 W	485 W	3 points 130-151 dots
4 points 152-162 dots	141 W	182 W	223 W	264 W	305 W	346 W	387 W	428 W	469 W	510 W	4 points 152-162 dots
5 points 163-172 dots	166 W	207 W	248 W	289 W	330 W	371 W	412 W	453 W	494 W	535 W	5 points 163-172 dots
6 points 173-183 dots	191 W	232 W	273 W	314 W	355 W	396 W	437 W	478 W	519 W	560 W	6 points 173-183 dots
7 points 184-195 dots	216 W	257 W	298 W	339 W	380 W	421 W	462 W	503 W	544 W	585 W	7 points 184-195 dots
8 points 196-204 dots	241 W	282 W	323 W	364 W	405 W	446 W	487 W	528 W	569 W	610 W	8 points 196-204 dots
9 points 205-210 dots	266 W	307 W	348 W	389 W	430 W	471 W	512 W	553 W	594 W	635 W	9 points 205-210 dots
10 points >210 dots	291 W	332 W	373 W	414 W	455 W	496 W	537 W	578 W	619 W	660 W	10 points >210 dots

Already once Exercising improves the functional status and well-being of a person experiencing a motor «hunger», and this improvement affects all body systems. Undoubtedly increase the functional status of the various systems of the body leads to the improvement of its adaptive capacity and to increase the level of efficiency of the immune system. Physical activity is a powerful factor against mental fatigue, psychological and emotional tension and stress situations that are known to accompany the study of the students at the university. After all, according to many researchers, predisposition to coronary heart disease, atherosclerosis, various neuroses, gastrointestinal diseases occurs in adolescence and young age. Hence the need to advance «program» students on maintaining the health and high ability to work both during university studies and after graduation. One of the significant factors in promotional solution to this problem may be an example of the level of health of those students who regularly engage in physical activity, that is, attending sports recreation and wellness section [1–3].

Conclusions and prospects for further development in this direction:

- ❖ Introduction of new methodologies developed by us, you can:
 - to determine the speed of adaptation and adequate response to the load on the physical education students and athletes;
 - to determine the level of physical endurance ;
 - to monitor the efficiency and effectiveness of selected loads.
- ❖ Selection of individual metered loads with the gradual expansion of the motor mode, in our opinion, have a positive impact on the results of physical education and sport, will help avoid complications and sudden deaths during class.

Список використаних джерел і літератури

1. Апанасенко Г. Л. Книга о здоровье. — Киев: Медкнига, 2007. — 132 с.
2. Фізична культура і здоров'я людини: історія, сьогоднішня, майбутнє (до 100-річчя першого київського диплома культури): матер. Міжнар. наук.-практ. конфер., 18–19 жовт. 2012 р. / М-во осв. і науки, молоді та спорту України, Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, Ін-т спец. педаг. НАПН України, Благод. фонд сприяєн. розв. осв. ім. Б. Грінченка; — К.: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. — 340 с.
3. Цільова комплексна програма «Фізичне виховання — здоров'я нації»: Затверджено Указом Президента України від 1 вересня 1998 року № 963/98 (963/98) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/963 %D0 %B0/98](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/963%D0%B0/98)
4. Спортивная генетика. Учебное пособие / Сологуб Е. Б., Таймазов В. А. — 2000. — 127 с.
5. Пат. 75615 Україна, МПК А61В 5/16 (2006.01)/ у 2012 05608/ Спосіб визначення толерантності людини до розумових навантажень/ Охромій Г. В., Ноздрін С. В.; Власник Державний вищий навчальний заклад «Український державний хіміко-технологічний університет» — № 75615; заявл. 07.05.2012; опубл. 10.12.2012 Бюл. № 23.
6. Пат. 77886 Україна, МПК А61В 5/16 (2006.01); А61В 5/22 (2006.01)/ у 2012 05608/ Спосіб визначення фізичної витривалості людини / Охромій Г. В., Макарова Н. Ю., Ноздрін С. В.; Власник Державний вищий навчальний заклад «Український державний хіміко-технологічний університет» — № 77886; заявл. 01.10.2012; опубл. 25.02.2013 Бюл. № 4.
7. Genetic and Molecular Aspects of Sports Performance. Bouchard C. & Hoffman E. P. — 2011. — 424 p.
8. Genetics Primer for Exercise Science and Health / Roth S. M. — 2007. — 192 p.

9. Health and health Behavior among Young people. WHO Policy Series: Health policy for children and adolescents issue/International report editor C. Currie, K. Hurrelman / Copenhagen WHO, Regional Office for Europe, 2009. — 132 p.
10. Costs of Genetic Testing [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.testdnk.com.ua>.

References

1. Apanasenko H. L. Кнѳа о здоров'е. — Кѳев: Медкнѳа, 2007. — 132s.
2. Fizychna kul'tura i здоров'я lyudyny: istoriya, s'ohodennyya, maybutnye (do 100-richchya pershoho kyyivs'koho dyploma kul'turi) : metr. Mizhnar. nauk.-prakt. Konfer.,18–19 zhovt. 2012r. / M-vo osv. I nauky, molodi ta sportu Ukrayiny,Kyyiv. Un-t im. B. Hrinchenka, In-t spets. pedah. NAPN Ukrayiny, Blahold. fond spryyan. Rozv.osv. im. B. Hrinchenka; — K.:Kyyiv. Un-t im. B. Hrinchenka,2012. — 340 s.
3. Tsil'ova kompleksna prohrama «Fizyчне vykhovannya — здоров'я natsiyi»: Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrayiny vid 1 veresnya 1998 roku N 963/98 (963/98). — [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/963%D0%B0/98>
4. Sportyvnyaya henetyka. Uchebnoe posobye. Solohub E. B., Taymazov V. A. 2000. — 127s.
5. Pat. 75615 Ukrayina, MPK A61V 5/16 (2006.01)/ u 2012 05608/ Sposib vyznachennyya tolerantnosti lyudyny do rozumovykh navantazhen'/ Okhromiy H. V., Nozdrin S. V.; Vlasnyk Derzhavnyy vyshchyy navchal'nyy zaklad «Ukrayins'kyy derzhavnyy khimiko-tekhnologichnyy universytet» — #75615; zayavl. 07.05.2012; opubl. 10.12.2012 Byul.#23
6. Pat. 77886 Ukrayina, MPK A61V 5/16 (2006.01); A61V 5/22 (2006.01)/ u 2012 05608/ Sposib vyznachennyya fizychnoyi vytryvalosti lyudyny / Okhromiy H. V., Makarova N.Yu., Nozdrin S. V.; Vlasnyk Derzhavnyy vyshchyy navchal'nyy zaklad «Ukrayins'kyy derzhavnyy khimiko-tekhnologichnyy universytet» — #77886; zayavl. 01.10.2012; opubl. 25.02.2013 Byul.#4
7. Genetic and Molecular Aspects of Sports Performance. Bouchard C. & Hoffman E. P. 2011. — 424 p.
8. Genetics Primer for Exercise Science and Health. Roth S. M. 2007. — 192 p.
9. Health and health Behavior among Young people. WHO Policy Series: Health policy for children and adolescents issue/International report editor C. Currie, K. Hurrelman / Copenhagen WHO, Regional Office for Europe, 2009. — 132 p.
10. Costs of Genetic Testing — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.testdnk.com.ua>.

Охромій Г. В.

д. м. н., ст. н. с., професор кафедри фізкультури, спорту та здоров'я,
ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»
професор кафедри загальної психології,
ВНЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»

Касюга О. М.

ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»

**АЛЬТЕРНАТИВНІ ГЕНЕТИЧНИМ, ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ
МЕТОДОЛОГІЇ СХИЛЬНОСТІ ДО ФІЗИЧНИХ НАВАНТАЖЕНЬ
І ВИДІВ СПОРТУ**

Резюме

У роботі в історичному аспекті проведено аналіз наукової літератури з питань правильного підходу до вибору для занять індивідуального оптимального виду спорту. Представлені результати провідних учених світу, які виявили, що схильність до конкретних видів спорту можна визначити за допомогою генетичних досліджень структури ДНК. Генетика дозволяє визначати вже з дитинства оптимальний вид спорту для дитини. Зрозуміло, немає гена боксера або пловця. Але є набір генів, що обумовлюють підвищену гнучку, швидку, силу або витривалу. Ці три показники — основа практично кожного індивідуального виду спорту. І за ступенем схильності до них можна визначити, який саме вид підходить більше. Не вдасться отримати бажаного результату, якщо спортсмен генетично не схильний до даного виду спорту. Лабораторії, що надають генетичний паспорт спортсмена, зараз з'являються по всьому світу. Залежно від того, є людина професійним або починаючим спортсменом, якому ще необхідно визначитися з видом спорту, їй необхідний аналіз комплексу спектрів генів. Точність цього дослідження, на думку вчених, коливається на рівні 60–70 %. Дослідження дороге, фінансові можливості не завжди дозволяють виконати його, особливо в сільській місцевості. Тому нами були розроблені, науково обґрунтовані додаткові, альтернативні методології визначення індивідуальних резервних можливостей організму і толерантності до фізичних навантажень за психомоторними показниками властивостей нервової системи. Розроблено критерії оцінки за показниками лабільності нервової системи — швидкості реакції на навантаження, сили нервової системи — здатність утримувати заданий темп роботи. Моделі методологій представлені в статті (Патент на корисну модель № 75615 від 10.12.2012 та патент на корисну модель № 77886 від 25.02.2013).

Ключові слова: психофізіологія, фізичні навантаження, толерантність, критерії, генетична схильність.

Охромий Г. В.

д. м. н., ст. н. с., профессор кафедры Физкультуры, спорта и здоровья,
ГБУЗ «Украинский государственный химико-технологический университет»
профессор кафедры общей психологии
ВУЗ «Днепропетровский гуманитарный университет»

Касюга А. Н.

ГБУЗ «Украинский государственный химико-технологический университет»

**АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ГЕНЕТИЧЕСКИМ,
ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ МЕТОДОЛОГИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ
ПРЕДРАСПОЛОЖЕННОСТИ К ФИЗИЧЕСКИМ НАГРУЗКАМ
И ВИДАМ СПОРТА**

Резюме

В работе в историческом аспекте проведен анализ научной литературы по вопросам правильного подхода к выбору для занятий индивидуального оптимального вида спорта. Представлены результаты ведущих ученых мира, которые выявили, что предрасположенность к конкретным видам спорта можно определить с помощью генетических исследований структуры ДНК. Генетика позволяет определять уже с младенчества оптимальный вид спорта для ребенка. Разумеется, нет гена боксера или пловца. Но есть набор генов, предрасполагающих к повышенной гибкости, скорости, силе или выносливости. Эти три показателя — основа практически каждого индивидуального вида спорта. И по степени предрасположенности к ним можно определить, какой именно вид подходит больше. Не удастся получить желаемого результата, если спортсмен не предрасположен генетически к данному виду спорта. Лаборатории, предоставляющие генетический паспорт спортсмена, сейчас появляются по всему миру. В зависимости от того, является человек профессиональным или начинающим спортсменом, которому еще необходимо определиться с видом спорта, ему необходим анализ комплекса спектров генов. Точность этого исследования, по мнению ученых, колеблется на уровне 60–70 %. Исследование дорогостоящее, финансовые возможности не всегда позволяют выполнить его, особенно в сельской местности. Поэтому нами были разработаны научно обоснованные дополнительные, альтернативные методологии определения индивидуальных резервных возможностей организма и толерантности к физическим нагрузкам по психомоторным показателям свойств нервной системы. Разработаны критерии оценки по показателям **лабильности нервной системы** — скорости реакции на нагрузку, **силы нервной системы** — способности удерживать заданный темп работы. Модели методологий представлены в статье (Патент на полезную модель № 75615 от 10.12.2012 и патент на полезную модель № 77886 от 25.02.2013).

Ключевые слова: психофизиология, физические нагрузки, толерантность, критерии, генетическая предрасположенность.

Стаття надійшла до редакції 01.06.2014

УДК 159.9.07

Politova G.

PhD student, Plovdiv University 'Paisii Hilendarski', Faculty of Pedagogy,
Department of Psychology and Social Activities

THE SENSE OF ADVENTURE AS A MOTIVATION FOR A PROSOCIAL BEHAVIOR

The present research is checking the hypothesis that the prosocial behavior depends on the inclination of people to seek strong sensations as well as on their self-evaluation if they like strong sensations. For this purpose a multitude of 425 participants filled in the self-evaluation questionnaires for prosocial behavior as a dependent variable, on one side, and, for sensation seeking as an independent variable, on the other side. In addition, the participants defined to what extent they like strong sensations. Those evaluations were used as a second independent variable. As a result of a stepwise regression analysis we found that both of the independent variables have a statistically significant influence on the self-evaluation for prosocial behavior as a dependent variable.

Key words: prosocial behaviour, helping behavior, sensation seekers, interpersonal reactivity index.

Introduction: The *problem about helping* has been concerning researchers from different scientific fields for centuries. Since Darwin's time biologists have been trying to explain the behavior of organisms — from insects to man, *willingly sacrificing in the name of the group*.

Yet, while the evolutionary biologists are fighting with the paradox of the selection of altruistic features, the *brand new idea for the selfish gene* appears to be far more acceptable than the one for the evolutionary match. The latest researches in this direction tend to depict the mathematical theory of the evolutionary biology and are usually presented to us in the form of conceptual works [20; 25].

The views of psychologists are different from those of biologists mainly in their orientation towards the individual and the situation rather than towards the mechanisms for selecting a specific feature.

Usually the object of a research are the reasons to show *helping behavior*, varying from the elaborately considered researches *from the position of a bystander* of Darley and Latanĭ (1968) to those of the motivation provoking such behaviors [2; 20]. The effects of the situation are also analyzed in search of *contextual factors, leading to an increase of the possibility of the individual to be of help in a certain situation*. The existing disagreements, however, raise the following question: Is it possible to help led only by *motives directed to the other* or all our actions are dictated by purely *selfish interests*?

Later, those questions are referred to in the debate '*Egoism against Altruism*' [2]; that directs also to the *empathy* — to what extent it could influence the acts of *the helping behavior*. There are two sides in this argument — those

who support the possibility that the altruistic acts are provoked by altruistic motives, and the others, who do not support such a possibility.

However, whether one would help or not *seems predetermined both on the situation and the characteristic features of the potential helper*.

The present research is provoked by two basic moments:

– the two catastrophic events from 1912 in Bulgaria — the flood in the village of Biser and the fire in Bistritsa¹;

– ideas from an unfinished research for the people who risked their lives to save other people.

In the book '*Altruism and Helping Behavior*' edited by J. Macaulay and L. Berkovitz (1970), in a separate chapter named '*The Rescuers*', there is a description of an unfinished research for individuals who helped Jews during the Holocaust. The researchers James H. Bryan, Robert Kurtzman, David Rosenhan and Perry London find out the presence of a characteristic feature that is common for the *rescuers*² interviewed by them that predisposes involvement in prosocial acts.

The research described by London finishes prematurely because of lack of funds and the researchers themselves unanimously agree that the extract is too small to be analyzed in any way. The research has not been published and that is why there is a lack of any commentaries in response to the observations. Yet, the ideas of this research have a certain influence on some of the later theories for the development of '*altruistic behavior*' [16; 24].

Theoretical premises for sensation seeking as a characteristic feature

The English term '*sensation seekers*' was introduced by Marvin Zuckerman in 1960. Zuckerman separates people inclined to take risks into four categories corresponding the four subscales of the scale of the same name created by him.

Zuckerman defines *sensation seeking* as a personality trait determined to *strive to new and intensive experiences and readiness to take physical, social, legal and financial risks*.

In his longitudinal researches Zuckerman establishes that *sensation seeking* predicts the possibility to commit crimes and violate social norms³.

In a number of other researches it is proven that the *gender* is a significant indicator about the level of manifestation of the tendency to *seek sensations*. The type of religion that people profess is also a significant indicator about that. It is also proven that divorced men and women have higher results on the scale for sensation seeking than the married and lonely ones. The researches with twins show that '*sensation seekers*' are influenced by a gene provoking high levels of dopamine and serotonin. The high concentration of these two substances as well as the release of cortisol predetermine the tendency to risk behavior, while the lower levels of them lead to avoiding risk. Lower levels of

¹ The first — the ones who react are people who practice extreme sports.

² Further in the report '*rescuers*' means the participants in the described research.

³ The selfless acts of the *rescuers* could be simultaneously observed both as *prosocial* and as *prosecuted by law*.

monoamine oxidase 'A', which regulates the level of dopamine in the brain are observed in people attracted to risk.

Sensation seeking is analyzed additionally through psychophysiological evaluation of the reactions of the autonomous nervous system in response to different stimuli. The researchers compare the reactions of the participants in exciting situations, in situations that provoke *prosocial acts*, and in situations with an indefinite arousal (for example, yohimbine). Unfortunately, we did not find a research that finds a natural dependence between *sensation seeking* from one side and the *prosocial behavior* from the other. It is actually more likely that the sought connection is with such behavior that in no way carries the signs of prosociality.

However, the above-mentioned research of the *rescuers* suggests such a possibility. The establishment of a possible connection between *prosocial behavior* and *sensation seeking* that is described by London could be of help for a more profound understanding of *the motives* that provoke *prosocial acts*.

It is important not to forget that the individuals London (1970) interviewed represent a rather unusual group of people. Not only did they involve themselves in altruistic acts but they also kept that behavior for a long period of time realizing the deadly threat all the time. The behavior of those people symbolizes the ultimate level of altruism and it is unlikely that their motives could be detected with the help of a common model.

This research shows to a certain extent that the reasonableness of the hypotheses risen by London that one is capable of altruistic acts in extreme circumstances in which *sensation seeking* acts as a predictor for *prosocial behavior*.

Theoretical premises for prosocial behavior

The Concise Oxford Dictionary defines *prosocial behavior* as *helpful and supporting relations in the coexistence in one and the same society* [22].

Yet, although we usually evaluate helping people as something *good, helping behavior* (at least in its definition) does not in itself define person's behavior as an act that could be accepted as socially or morally acceptable. For example, assisting someone in committing a crime is a type of *helping behavior* but it is not to be considered and action that one would support with pleasure as it opposes the statutory social norms.

Some researchers make an attempt to explain altruistic behavior from the *position of the evolutionary perspective* or through a *developed stage model of altruistic behavior* [12]. Davis (1994) defines empathy as a *reaction provoked by the other's experience*. Davis's theory has the additional advantage that it is operationalized to the level of a self-evaluation instrument for assessing empathy [6]. Hoffman's model (1987) is similar to Davis's one (1983c), but it allows *egoistic and altruistic motivators* to combine in the following behavior. From all the models of *prosocial behavior* created up to that moment the ones that are the most widely applicable and briefly presented are those of *Schwartz (1970)* about *taking decisions* and of *Staub (1978)* about *the con-*

sequences of a situation. These models predict to a great extent the possibility of helping in different situations.

Prosocial behavior is analyzed mainly as benefiting *the other* and demanding the helper to understand the needs, desires and goals of that *other* to undertake acts for their fulfillment. Moreover, in order to evaluate an act as a prosocial one, its final goal has to be *benefiting the other person*, which does not mean that the helper does not need to have any benefits.

A number of researchers of *prosocial behavior* agree that the *disposition to empathy, cognitions and acts* may be encompassed by a single definition connected with *the motivation to act*. Such a perception is important for the research work in this research since the motivation of the *rescuers* interviewed by London (1970), lies in the acts they had undertaken to save the Jews, and not in any *orientation or going through the sufferings* of the Jews in case they are sent to concentration camps.

The understanding of the potential helper that someone else really needs help is shown as one of the most usual premises for *prosocial behavior manifestations*.

Among the researches on prosocial behavior the one with the greatest contribution is that of Ervin Staub (1987). His two volume work *Positive social behavior and morality* is considered as a work in which the theoretic foundations of many researches on *empathy* and *prosocial behaviors* from the 1980s and 1990s are laid.

Most of the theorists accept some of the forms of *emotional response* in the helper as a necessary component of the prosocial behavior, but the reaction itself undoubtedly could direct the potential of the helper to deriving certain benefits. Before the initiation of the prosocial action it is necessary for it to *accept* the respective motivational direction. An appropriate direction for such a motivation would be *empathy to be combined with the situational factor*. The *empathy* construction seems, from one side, as an addition to Hoffman's theories (2000) and Eisenberg [10], and, from the other side, as a possible connection with the emotional direction of *altruistic behavior* [6].

In this research the *prosocial behavior* is analyzed as a behavior provoked by *motives in which the needs of the favored person dictate the behaviors of the helper*. Similar to Blum (1992) we also presume continuation of altruistic behaviors — from sparing time to direct someone to the correct direction to saving people from the flames of a burning building.

With the stipulation that we are going to use the terms *altruistic, helping* and *prosocial behavior* as exchangeable, in the present paper, everything connected to *altruism* will be directed to *prosocial behaviors*.

In most of the definitions for *altruism* it is unambiguously mentioned about *devotion or care for the others* as the specification that *altruism*¹ is the *primary cause for an action or a motive for a behavior* is clearly stated. The

¹ Both in everyday life and in science altruism is more and more often used as a synonym of prosocial behavior.

founder of the term is considered to be Auguste Comte (1851), who, in his works, defined it as a *selfless desire to live for the others*.

For a rather long period of time the dominant perception has been that behind *altruism* hides *disguised egoism* and that each altruistic action, regardless if its way of realization, is, in all cases, in favor of the helper [22]. If we take it for granted that the human being is an egoistic creature by nature, then, as a consequence, we have to also agree that he/she is a social creature, too. Based on a number of researches done in the 1990s, more and more researches tend to agree that *altruism* does exist.

In 1991, 15 noted researchers of *prosocial behavior* were invited by *Psychology Inquiry* Publishing House to discuss on the thesis of Batson and Shaw about *the pure altruism originating from empathy*. Although the invited researches often made critical remarks to the material suggested for discussion all of them unanimously supported the thesis that *one is capable of altruistic acts* [2]. The common for all the reasons presented from the positions of the biological perspective is that behind the altruistic behavior always stays *an outer element* or *compulsion*. We can find explanations for the prosocial actions from the positions of *the psychological perspective* in two influential psychological theories — the theory of *psychoanalysis* and the theory of *homeostasis*.

As it is known, *psychoanalysis* analyzes human behavior as a result of impulses. Anna Freud (1936) includes altruism among the *mature* protective mechanisms of the ego, defining it as *a protection in which, in order to cope with the threatening instinctive impulses, the individual undertakes actions to satisfy the others' needs*.

The task of the present research is to check experimentally if there is a connection between *sensation seeking* and *prosocial behavior*. Our hypothesis is that *sensation seeking* will have a statistically significant influence on *prosocial behavior*.

Design of the research

In order to check the research hypothesis for the influence of *sensation seeking* on the *prosocial behavior*, in the present research we used a quasi-experimental design. Although according to some researchers there are some limits concerning this plan connected to the validity of the results the quasi-experimental design has the decisive advantage as it is performed in natural environment and does not require the creation of any artificial laboratory conditions. The latter are often a problem in analyzing different behaviors as, in most of the cases, laboratory situations seem to be a distant analogy of the real ones. The influence of the variable *sensation seeking* on the *prosocial behavior* will be analyzed through a multiple regression analysis.

Method

Analyzed individuals. The research was done with the participation of 425 people working in the system of power engineering aged 19 to 61. 341 of them are men and 111 are women.

Instruments. The instruments we used for the present research were:

1. The **Interpersonal Reactivity Index (IRI)** developed by Davis (1983c), as possibly the best proven instrument for evaluating empathy. IRI is a questionnaire that includes 28 items evaluating four components: *Empathic care*, *Personal distress*, *Acceptance of different perspective* and *Daydreaming*, encompassed in four subscales with 7 items each. The separation of the component *acceptance of different perspectives* from *the empathic care* again presents the Impersonal Reactivity Index as an extremely attractive instrument. The answers to these items are evaluated in accordance with the five-point Likert scale (from 0. *Does not describe me well* to 4. *Describes me well*). The subscale of *Empathic care* is used to evaluate empathy in the present research.

2. The **Sensation Seeking Scale** of Zuckerman SSS-V (*Sensation Seeking Scale — Form V, 1994*). The scale measures the necessity to look for *sensations*. The scale for analyzing the personal evaluation of **sensation seeking** of Marvin Zuckerman is a forced choice self-evaluation questionnaire, including 40 pairs of bipolar statements from which the participants have to choose answer 'a' or 'b' depending on which of the two describes them better. The items are divided into four subscales: *sense of adventure*; *seeking experiences*; *rejecting bans, intolerance to boredom*. Each of the four subscales includes 10 items, as the result from the different subscales shows the common need to seek sensation.

To evaluate the variable *sensation seeking*⁸ in the present research the self-evaluation of the participants has been used in accordance with the subscale of the instrument with the same name.

Procedure

Self-evaluation questionnaires and instructions for their filling in were sent in sealed envelopes to workers in thirty hydroelectric plants on the territory of the Republic of Bulgaria. All participants received written assurance that the information they fill in would not be connected in any way with their participation in the research. After they had been filled in, the questionnaires were returned, in sealed envelopes again, to the registry office of the *Hydroelectric plants Enterprise*.

The data from the questionnaires was entered in electronic tables and was processed with the help of a statistical program from the statistical package IBM SPSS Statistics 19.

Results and discussion

As a result of the conducted research we received the answers of 425 participants on the two above-mentioned instruments. For every participant we calculated the raw marks on both scales — the scale of Davis measuring the dependent variable *prosocial behavior* and the scale of Zuckerman measuring the independent variable *sensation seeking*.

To check the power of the influence of both independent variables — *sensation seeking* and *Item 6 'I like strong sensations'* from the questionnaire

on the dependent variable *prosocial behavior*, we used the method of multiple regression. All analyzed variables are quantitative and are measured with the relevant instruments.

The regression analysis of the dependence of the variable *prosocial behavior* on the two independent variables *sensation seeking* and *Item 6 from the questionnaire 'I like strong sensations'* was conducted in accordance with the stepwise regression method.

The hypothesis formulated in the *Design of the research* section was decomposed into the following statistical hypotheses:

H_0 : No natural dependence is found of the *prosocial behavior* on the *sensation seeking* and *Item 6 'I like strong sensations'* from the questionnaire. In other words, the Beta coefficients in front of both independent variables **are statistically insignificant**.

H_1 : Natural dependence is found of the *prosocial behavior* on the *sensation seeking* and *Item 6 'I like strong sensations'* from the questionnaire i.e. the Beta coefficients in front of both independent variables **are statistically significant**.

Those statistical hypotheses are checked through the linear regression model. The linear regression model of the dependences between the above-mentioned variables looks as follows:

Prosocial behavior = $b_0 + \beta_1 * \text{Sensation seeking} + \beta_2 * \text{Item 6 'I like strong sensations'} + \varepsilon_i$ — $i = 1, 2, \dots, N$,

where:

N is the number of the analyzed people (the volume of the excerpt)

β_1, β_2 are the parameters of the model. They are presented as private regression coefficients and are used to measure the net change of the dependent variable at the single increase of the relevant independent variable.

At this stage we checked the hypothesis for presence of statistically significant connection, adequately modeled through the selected multiple regression model, between the dependent variable *prosocial behavior* and the independent variables *sensation seeking* and *Item 6 'I like strong sensations'* from the questionnaire.

When deciding the selection of hypothesis we use the criterion of Fisher (F) and the criterion of Student (t). The appointed error risk is $\alpha = 0,05$.

Table 1

Model of the connection between the dependent and the independent variables^b

Model	Amount of the squares	Degrees of freedom	Average of the squares	F criterion	Error risk
Regression	177,233	1	177,233	12,409	,000 ^a
Deviation	8626,901	604	14,283		
Corrected amount	8804,134	605			

a. Independent variables;

— *Sensation seeking*

— *Item 6 'I like strong sensations'* from the questionnaire

b. Dependent variable: *Prosocial behavior*

From *Table 1* above it can be seen that the *criterion of Fisher* (F) = 12,409, its level of significance of Sig. — 0.000, i.e. Sig. $F < \alpha = 0,05$, which means that we have to reject the zero hypothesis for lack of influence of the independent variables on the dependent variable and to accept the alternative hypothesis.

In this way we established that the prosocial behavior is function of the *sensation seeking* and *Item 6 'I like strong sensations'* from the questionnaire, i.e. prosocial behavior depends both on *sensation seeking* and on the answers of the participants to *Item 6 'I like strong sensations'* from the questionnaire.

In *Table 2* below the calculated values of R^9 and R squared¹⁰ are given in accordance with the summary model. *The coefficient of the multiple correlation* R characterizes the level of dependence between the valuables. In this case $R = 0,142$ which is in the interval 0,1–0,2 and this means that the dependence between the *prosocial behavior* and the two independent variables is very good. *The coefficient of the multiple determination* R^2 in this case is = 0,20.

Table 2

Summary model

Model	R	R ²	Corrected R ²	Standard error of the evaluation
1	,142 ^a	,020	,019	3,77928

Dependent variable: *Prosocial behavior*

a. Independent variables;

— *Sensation seeking*

— *Item 6 'I like strong sensations'* from the questionnaire

In percentage form the *coefficient of determination* $D = R^2 \cdot 100 \% = 20 \%$, which means that 20 % of the variation of the result variable may be explained with the overall influence of the two independent variables.

The values of the *Beta* coefficient for both independent variables are given in *Table 3* below. As it can be seen, *Beta* in front of the independent variable *Item 6 'I like strong sensations'* is 20,585. It is statistically significant at very little probability of error ($t = 53,83$; $p=0,000$). This means that the zero hypothesis for lack of influence of the independent variable *Item 6 'I like strong sensations'* on the *prosocial behavior* as a dependent variable is **rejected**.

The alternative hypothesis is accepted that the independent variable *Item 6 'I like strong sensations'* has influence on the dependent variable. In other words, the more the participants like strong sensations, the higher their result is on the scale for prosocial behavior.

The *Beta* coefficient = -0,091 in front of the independent variable *sensation seeking* is also statistically significant ($t = -3,52$; $p=0,000$). Therefore, we should reject the zero hypothesis for lack of influence of the independent variable *Item 6 'I like strong sensations'* on the prosocial behavior as a dependent variable and accept the alternative hypothesis that this independent variable also influences the prosocial behavior. The direction of the sense of adventure is reverse, i.e. with the increase of the sensation seeking, the prosocial

behavior decreases. With an increase of 1 in the sensation seeking we have a decrease in the prosocial behavior with $-0,91$.

On the basis of the comparison of the values of the *Beta* coefficients we can say that the influence of the independent variable *Item 6 'I like strong sensations'* ($Beta = 20,58$) on the prosocial behavior is much stronger compared to the influence of the independent variable *Sensation seeking* ($Beta = -0,091$).

Table 3

Coefficients^a Beta

Model	Non-standard coefficients		Standard coefficients	Student t	Error risk
	B	Standard error	Beta	Criterion	
Item 6	20,585	,382		53,830	,000
Sensation seeking	-,091	,026	-,142	-3,523	000

a. Dependent variable: Prosocial behavior.

Conclusions:

As a result of the conducted research we established that the prosocial behavior is function of the variables *sensation seeking* and the self-evaluation on *Item 6 'I like strong sensations'* from the questionnaire.

In future researches it would be good to include groups of participants who have different types of job, and especially directed towards the field of social activities or ones that are really different from the social activities. In this way it could be checked if the type of work done in the different jobs has a stronger or weaker connection with the altruistic behavior.

We would not recognize the altruists who walk among us neither by their way of dressing, nor by their hairstyle. No visible features distinguish the person who would help from the one who would walk away pretending that the need of the other does not exist. The altruist may be tangibly different but he/she may be different in a way that the others cannot recognize. No matter how different those people are they care about the benefit of the others, they enjoy life, and rarely feel bored by the things they are offered. Such findings have social importance as they outline the boundaries in which we can learn how to *help others*.

References

1. Bartlett M. Y. & DeSteno D. (2006). Gratitude and prosocial behavior: Helping when it costs you. *Psychological Science* 17 (4), p. 319–325.
2. Batson C. D., & Shaw L. L. (1991b). Evidence for altruism: Toward a pluralism of prosocial motives. *Psychological Inquiry*, 2(2), 107–122.
3. Benefiel H. E. (1986). Where is the altruism in the altruistic personality? *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(1), 212–220.
4. Caprara G. V. (2003). Prosocial behaviour // Ballesteros, R. F (Ed.) *Encyclopedia of Psychological Assessment* (pp. 766–9) London, Thousand Oaks, NewDelhi SAGE Publications.
5. Carlo G., Fabes R. A., Laible D., & Kupanoff K. (1999). Early adolescence and prosocial/moral behavior II: The role of social and contextual influences. *Special Issue: Prosocial and moral development in early adolescence, Part II*, 19(2), 133–147.
6. Davis M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(1), 113–126.

7. DeBono K. G.; Omoto A. M. (1993). Individual differences in predicting behavioral intentions from attitude and subjective norm // *Journal of Social Psychology*, 133 (6), p. 825–831.
8. Deditius-Island H. K., & Caruso J. C. (2002). An examination of the reliability of scores from Zuckerman's sensation seeking scales, form v. *Special Issue: Reliability generalization (RG) as a measurement meta-analytic method.*, 62(4), 728–734.
9. Eagly A. H. & Crowley M. (1986). Gender and helping behavior: A meta-analytic review of the social psychological literature // *Psychological Bulletin* 100, (3), p. 283–308.
10. Eisenberg N. (1991). Values, sympathy, and individual differences: Toward a pluralism of factors influencing altruism and empathy // *Psychological Inquiry*, 2 (2), p. 128–131.
11. Karagiaurov D. Prosocial behaviors such as interpersonal relationship. Varna: Walls, 2001. — C. 34–76.
12. Krebs D. (1975). Empathy and altruism. *Journal of Personality & Social Psychology*, 32(6), 1134–1146.
13. Monroe K. R., Barton M. C, & Klingemann U. (1990). Altruism and the theory of rational action: Rescuers of Jews in Nazi Europe. *Ethics*, 101(1), 103–122.
14. Penner L. A. (2000). Promoting prosocial actions: The importance of culture and values // *Journal of Social Philosophy*, 31 (4), p. 477–487.
15. Penner L. A., Dovidio J. F., Piliavin J. A. & Schroeder D. A. (2005). Prosocial behavior: Multilevel perspectives // *Annual Review of Psychology*, 56 (1), p. 365–392.
16. Romer D., Gruder C. L., & Lizzadro T. (1986). A person situation approach to altruistic behavior. *Journal Of Personality And Social Psychology*, 57(5), 1001–1012.
17. Salminen S. & Glad T. (1992). The role of gender in helping behavior // *Journal of Social Psychology*, 132 (1), p. 131–133.
18. Schmidt D. (1993). Reasons for altruism. *Social Philosophy and Policy*, 10(1), 52–68.
19. Sibicky M. E., Schroeder D. A. & Dovidio J. F. (1995). Empathy and helping: Considering the consequences of intervention // *Basic & Applied Social Psychology*, 16 (4), p. 435–453.
20. Smith J. M. (1964). Group selection and kin selection. *Nature*, 201 (4924), p. 1145–1146.
21. Stocks E. L.; Lishner D. A. (2008). Altruism and prosocial behavior // Darity Jr., W. A. (Editor in Chief), (2nd ed.) *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 1, p. 88–9 The Gale Group.
22. Stamatov R. Development of prosocial behavior/ Stamatov R., Ivanova B. — Plovdiv: Macros, 2003–305 p.
23. Stamatov R. Experience empathy for psychological understanding / Stamatov R. — Plovdiv, 2001. — 230 c.
24. Swap W. C. (1991). When prosocial behavior becomes altruistic — an attritional analysis. *Current Psychology-Research & Reviews*, 10(1–2), 49–64.
25. Toro M., Abugov R., Charlesworth B., & Michod R. E. (1982). Exact vs. Heuristic models of kin selection. *Journal of Theoretical Biology*, 97(4), 699–714.

Политова Г.

аспірантка Пловдивського університету «Паїсій Хилендарський»,
факультет педагогіки, кафедра психології та соціальної діяльності

ПРИСТРАСТЬ ДО ПРИГОД ЯК МОТИВАЦІЯ ДО ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Резюме

У даному дослідженні перевіряється гіпотеза про залежність просоціальної поведінки від схильності людей шукати сильні відчуття, від самооцінки того, чи подобаються їм ці сильні відчуття. Для цієї мети 425 учасників дослідження заповнили опитувальники для діагностики просоціальної поведінки в якості залежної змінної і пошук сильних відчуттів як незалежної змінної з іншого боку. Крім того, було діагностовано, в якій мірі учасникам подобаються сильні відчуття. Ці показники були використані в якості другої незалежної змінної. В результаті по-крокового регресійного аналізу ми виявили, що обидві незалежні змінні надають статистично значущий вплив на самооцінку просоціальної поведінки.

Ключові слова: просоціальна поведінка, допомога, відчуття пошуку, міжособистісний індекс реактивності.

Политова Г.

аспірантка Пловдивського університету «Паїсій Хилендарський»,
факультет педагогіки, кафедра психології та соціальної діяльності

СТРАСТЬ К ПРИКЛЮЧЕНИЯМ КАК МОТИВАЦИЯ К ПРОСОЦИАЛЬНОМУ ПОВЕДЕНИЮ

Резюме

В данном исследовании проверяется гипотеза о зависимости просоциального поведения от склонности людей искать сильные ощущения, от их самооценки того, нравятся ли им эти сильные ощущения. Для этой цели 425 участников исследования заполнили опросники для диагностики просоциального поведения в качестве зависимой переменной и поиска сильных ощущений как независимой переменной с другой стороны. Кроме того, было диагностировано, в какой степени участникам нравятся сильные ощущения. Эти показатели были использованы в качестве второй независимой переменной. В результате пошагового регрессионного анализа мы обнаружили, что обе независимые переменные оказывают статистически значимое влияние на самооценку просоциального поведения.

Ключевые слова: просоциальное поведение, помощь, ощущение поиска, межличностный индекс реактивности.

Стаття надійшла до редакції 18.05.2014

УДК 615.851.1

Пономаренко Л. П.

кандидат психологических наук, доцент, супервизор-аспирант
Украинского института когнитивно-поведенческой терапии
e-mail: largpet@te.net.ua

КОГНИТИВНО-ПОВЕДЕНЧЕСКАЯ ТЕРАПИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

В статье освещаются основные положения нового для Украины направления психотерапии — когнитивно-поведенческой терапии (КПТ). Приводится краткая история формирования КПТ и сущность трех ее «волн»; излагаются основные когнитивные и поведенческие методы, которые используются в КПТ. Принимая во внимание высокую эффективность КПТ при работе с индивидами, имеющими пограничные нервно-психические расстройства, предлагается более активно привлекать специалистов в области психического здоровья в профессиональное обучение КПТ.

Ключевые слова: когнитивно-поведенческая психотерапия, методы КПТ, тревожность, депрессия.

В последние годы во всем мире неуклонно увеличивается количество так называемых пограничных нервно-психических расстройств. Для нашей страны это особенно актуально: сказываются такие факторы, как напряженная социально-политическая ситуация, нестабильность, экологические проблемы, многочисленные стрессоры, в том числе — воздействие масс-медиа, постоянно показывающих и комментирующих трагичные и пугающие события, болезни и катастрофы.

К пограничным нервно-психическим расстройствам относятся тревожные расстройства, депрессии, расстройства пищевого поведения (анорексия и булимия), связанные со стрессом, и соматоформные расстройства, а также личностные расстройства. С этими нарушениями психического здоровья в разных формах выраженности приходится сталкиваться практическим психологам и психотерапевтам, так как известно, что многие люди с депрессией и тревожностью не обращаются в медицинские учреждения. Кроме того, проблемой остается диагностика пограничных нервно-психических расстройств — невропатологи, к которым часто обращаются люди с паническими расстройствами, агарофобией, генерализованным тревожным расстройством, симптомами ПТСР и т. п. часто определяют их состояние как вегетативно-сосудистая дистония.

Статистические данные о распространенности этих расстройств среди жителей Украины не могут считаться достоверными. По данным эпидемиологического исследования, распространенность пограничных психических расстройств в Украине составила 17,6 %, а по данным Центра медицинской статистики МЗ Украины (2008 г.) — в 7 раз меньше (2,5 %) [1].

Среди пограничных нервно-психических расстройств ведущее место в Украине занимают аффективные расстройства (депрессии), их показатель превышает аналогичные показатели в 14 европейских странах, принимавших участие в исследованиях [1]. По тревожным расстройствам картина иная. Согласно данным исследований в США, годовая распространенность тревожных расстройств среди общей популяции составляет 18,1 %. В Украине, по данным исследований, годовая распространенность тревожных расстройств составляет около 4 %. Такая огромная разница этих показателей в Украине и зарубежных странах может свидетельствовать как о культуральных особенностях украинцев, например, обращении за помощью к специалистам, практикующим нетрадиционные методы лечения, так и о гиподиагностике тревожных расстройств [2].

Исследователи указывают, что не менее 30 % (а по некоторым данным — 50 %) больных, обращающихся с соматическими жалобами в поликлиники и стационары, составляют по существу практически здоровые лица, нуждающиеся лишь в некоторой коррекции их эмоционального состояния. И даже у тех, кто страдает действительными соматическими заболеваниями, значительную роль в клинической картине играют психические расстройства непсихотического уровня [3].

В большинстве развитых зарубежных стран широко распространена когнитивно-поведенческая психотерапия (КПТ), которая уже более четверти века занимает ведущее место среди психотерапевтических направлений, работающих с невротическими и тревожными расстройствами, депрессией, личностными расстройствами, анорексией и другими проблемами. Однако КПТ до сих пор фактически остается *terra incognita* для отечественных специалистов в области психического здоровья, не говоря уже о населении.

Цель данной статьи — осветить основные положения когнитивно-поведенческой терапии, истории ее развития и современного состояния как относительно нового метода для украинской практической психологии и психотерапии. Представляется полезным выделить основные методы, привлеченные в КПТ из когнитивного и поведенческого направлений и могущие быть использованными в работе со страхами, тревогой, постстрессовыми состояниями. Мы полагаем, что популяризация этого направления среди специалистов и населения будет способствовать тому, что оно займет достойное место среди методов психологической и психотерапевтической помощи тем, кто в ней нуждается.

Когнитивно-поведенческая терапия (КПТ) в настоящее время представляет собой группу современных методов, которые считаются эмпирически обоснованной психотерапией. Эмпирическими они называются прежде всего потому, что психологические теории, на которых они базируются, основываются на научных исследованиях, результаты которых в дальнейшем внедряются в терапевтическую практику и имеют научно доказанную эффективность.

Один из «китов» КПТ — **поведенческая или бихевиоральная терапия** — стала развиваться после Второй мировой войны в ответ на потребность

практики в краткосрочной и эффективной помощи большому количеству людей с эмоциональными расстройствами. В это же время активно развивалась бихевиоральная теория научения, пытавшаяся выяснить, каким образом человек обучается своим эмоциональным и поведенческим реакциям. Комбинация этих течений привела к рождению «*первой волны*» поведенческой терапии. Ее появление было достаточно революционным в то время, учитывая популярность психоанализа.

Вторая революция в поведенческой терапии произошла в конце 60-х годов. Психологи и психиатры начали эмпирическое изучение влияния мышления (когниций) на эмоции и поведение. Свой вклад в разработку когнитивного подхода внесла теория атрибуции (описывавшая человеческую склонность приписывать другим некие причины их действий), а также начинавшиеся разработки в области компьютерного программирования. Эти две области исследований придали когнитивной революции научную легитимность. Поведенческие терапевты смогли анализировать проблемы пациентов, принимая во внимание роль сознательного мышления, а не только изучая видимое поведение. Таким образом сформировалась когнитивно-поведенческая терапия («*вторая волна*»).

Когнитивные модели. Когнитивная психотерапия фокусирует внимание на интерпретациях действительности и значении, которым индивид наделяет нейтральные стимулы. Основатели когнитивного направления психотерапии показали, что при тревожных расстройствах имеет место искажение приема и переработки информации и описали типичные ошибки или искажения мышления [4; 5]. К ним относятся: долженствование, катастрофизация, генерализация или сверхобобщение, персонификация, «чтение мыслей» и другие. Когнитивная психотерапия отталкивается от идеи о том, что наши мысли, верования, представления (в том числе, о воображаемой опасности) вызывают определенные эмоции (например, страх и тревога как реакция на воображаемую опасность). В свою очередь эмоции определяют наше поведение (например, неадаптивное избегание, или постоянное беспокойство, напряжение и т. п.). Исходя из этих представлений в когнитивной психотерапии разработаны многочисленные методы и приемы, позволяющие постепенно изменить дисфункциональное мышление, снизить неадекватную тревогу, страх, дистресс и научиться более эффективно реагировать на стрессовые жизненные ситуации

Дисфункциональные мысли становятся со временем автоматическими и появляются в сознании как бы не зависимо от самого человека. Будучи плохо осознаваемыми, негативные автоматические мысли (НАМ) определяют реакции человека на обычные жизненные ситуации и в конечном счете его поведение. Формируются *замкнутые (порочные) круги*, которые не позволяют разорвать патологические реакции: панику, тревогу, раздражение, навязчивые мысли и действия и т. п.

В когнитивно-поведенческой психотерапии большое внимание уделяется **просвещению (психообразованию)**. Психотерапевт стремится добиться того, чтобы клиент воспринял, понял и убедился в реальности «порочных» замкнутых циклов, которые когда-то запустили тревогу, панику, сниженное

настроение, страх публичных выступлений и затем воспроизводятся благодаря подкреплению.

Например, такой замкнутый порочный круг при *социальной фобии* (боязни проявлять себя при людях) может выглядеть следующим образом:

При *панических атаках и тревожном расстройстве* замкнутые круги связаны с неправильной интерпретацией interoцептивных сигналов (приходящих из внутренней среды организма, таких как покальвание, сердцебиение, головокружение и т. п.) и ошибочным толкованием вегетативных симптомов, вызванных безвредным выбросом адреналина и других биохимических веществ в ответ на стресс (страх) как признаков какой-то неизвестной опасной болезни.

Когнитивная составляющая КПТ представлена (но не ограничивается) следующими методами:

- анализ негативных установок и иррациональных мыслей, дисфункциональных, деструктивных когнитивных схем и причин их возникновения;
- сократический диалог, при котором терапевт постепенно подводит клиента к осознанию иррациональности, нелогичности его автоматических мыслей и допущений;

- оспаривание негативных автоматических мыслей и стоящих за ними более глубоких убеждений, нахождение доказательств их иррациональности, неправильности;

- нахождение фактов, позволяющих выстраивать новую, позитивную систему представлений о себе и мире;

- когнитивное реструктурирование: формирование новых, более адаптивных убеждений и представлений. Иногда вначале вместе с клиентом формулируются и записываются так называемые копинг-карточки [6].

Поведенческие теоретические схемы оперируют понятием подкрепления и исходят из того, что поведенческие реакции закрепляются при положительном подкреплении и угасают при отрицательном подкреплении или отсутствии подкрепления. В приведенном выше примере социальной фобии подкреплением поведения избегания социальных ситуаций является получаемое при выходе из этих ситуаций облегчение. Таким образом, именно преодоление избегания становится мишенью поведенческой части КПТ.

Для этого используются ряд методов:

- экспозиция с прерыванием реакции (то есть конфронтация со страхом и тревогой без ухода из ситуации. Страх снижается по закону габитуации — угасания реакции при привыкании);

- градуированная экспозиция — постепенное продвижение от ситуаций, вызывающих наименьший страх к тем, которых индивид сильно боится;

- систематическая десенсибилизация (СД) — представление пугающих ситуаций в воображении на фоне расслабления (релаксации). СД эффективна при изолированных фобиях (фобии собак, пауков);

- обучение релаксации;

- поведенческая активация;

- тренинг социальных навыков;

– поведенческие эксперименты, которые заранее обговариваются с клиентом и имеют целью представить ему доказательства того, что его идея о предстоящей катастрофе на самом деле несостоятельна.

Важной составной частью психотерапии являются **домашние задания**. Клиенту предписывается вести наблюдения за своими мыслями, отслеживать уровень негативных эмоций, возникающих при появлении привычных мыслей, а затем — постепенно научиться изменять реакции. Широко используются также различные шкалы, схемы наблюдения за своими мыслями и привычными реакциями. Использование шкал уровня проявления симптомов помогает убедиться в том, что прогресс имеет место, хотя он может быть постепенным и медленным.

Профессиональная работа в КПТ при кажущейся рациональности и чрезмерной упорядоченности (действительно, по каждому из пограничных расстройств имеются протоколы, предписывающие определенный порядок проведения психотерапевтических сеансов и их наполнение — см., например, [7]), фокусируется на индивидуальных особенностях клиента. Она идет как бы на двух уровнях: *микро-уровень*, где используются приемы и методы для преодоления главных проблем и симптомов-мишеней, и *макро-уровень* — исследование истории развития и жизни, формирования глубинных дезадаптивных убеждений и схем, правил жизни; выясняется субъективное значение тех или иных ситуаций, страхов, навязчивых мыслей и действий и т. п. Часто проблемы клиента связаны с его непосредственным окружением и терапия помогает клиенту изменить отношение и свое поведение в межличностных ситуациях.

Когнитивно-поведенческая психотерапия — активно развивающаяся современная область знаний и практики. В последние десятилетия сформировалась так называемая **третья волна КПТ**. «Третья волна» состоит из гетерогенной группы терапий, включающих: терапию принятия и приверженности (АСТ), когнитивно-поведенческий анализ, диалектическую бихевиоральную терапию (BDT), метакогнитивную терапию, майндфулнес и схема-терапию. Последняя разработана как специальный подход для работы с личностными расстройствами, так как известно, что эти пациенты сложно поддаются терапии и имеют слабую мотивацию. Многочисленные рандомизированные контролируемые исследования, а также серии лонгитудов по отдельным случаям, пилотные исследования, проводившиеся в последние 5 лет, показали эффективность этих подходов [8].

Многочисленные исследования эффективности КПТ, которые поведятся в последние десятилетия в США, Канаде, Австралии, Западной Европе, Скандинавии, показывают, что процент пациентов с улучшением состояния и полным устранением невротической симптоматики после прохождения КПТ выше, чем при других видах психотерапии и фармакотерапии. В тяжелых случаях комбинированное лечение приносит наилучший результат. Результат КПТ обнаруживает устойчивость во времени, что показывает изучение катамнеза [9; 10; 11].

В 2014 году в Украине появились первые профессиональные сертифицированные когнитивно-поведенческие психотерапевты, прошедшие

3-годи́чне о́бучення в Українському інституті когнітивно-поведенчеської психотерапії (УКПТ) по програмі і при участі Оксфордського центру когнітивно-біхевіоральної терапії. УКПТ перевел с англійського на український язик і издал ряд методических пособій, книг, методик, провoдит конференції, тематическіє семінарі, совершенствует о́бучаючіє програми і пригласает заінтересованих спеціалістів присоедінитися к движению по внедрению когнітивно-поведенчеської психотерапії в о́течественную науку і практику [12].

Список использованных источников и литературы

1. Пинчук И. Я. Распространенность психических расстройств в Украине // Журн. АМН України. — 2010. — Т. 16, № 1. — С. 168–176.
2. Хаустова Е. А., Безшейко В. Г. Современные представления о диагностике и терапии тревожных расстройств // Международный неврологический журнал. — 2012. — № 2 (48).
3. Чабан О. С., Хаустова О. О. Психосоматична медицина (аспекти діагностики та лікування): Посібник. — Київ, 2004. — 96 с.
4. Бек А., Раш А., Шо Б., Эмери Г. Когнитивная терапия депрессии. — СПб.: Питер, 2003.
5. Эллис А., Драйден У. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии. — 2-е изд. — СПб.: Речь, 2002.
6. Бек Дж. Когнитивная терапия. Полное руководство. — М.; СПб.; К.: Вильямс, 2006. — 397 с.
7. Leahy R. L., Holland S. F., McGinn L. K. Treatment Plans and Interventions for depression and anxiety disorders. — The Guilford Press, 2012.
8. Kahl K. G., Winter L., Schweiger U. The Third Wave of Cognitive Behavioural Therapies // Current Opinion in Psychiatry. — 2012. — 25(6). — 522–528.
9. Olatunji B. O., Cisler J. M., Deacon B. J. Efficacy of Cognitive Behavioral Therapy for Anxiety Disorders: A Review of Meta-Analytic Findings // Psychiatric Clinics of North America. — 2010. — Volume 33, Issue 3.
10. Tolin D. F. Is cognitive-behavioral therapy more effective than other therapies?: A meta-analytic review // Clinical Psychology Review. — 2010. — Volume 30, Issue 6, August. — P. 710–720.
11. Butler A. C., Chapman J. E., Forman E. M., Beck A. T. The empirical status of cognitive-behavioral therapy: a review of meta-analyses // Clinical Psychology Review. — 2006. — Jan; 26(1). — 17–31.
12. Интернет-ресурс: <http://i-cbt.org.ua/>

References

1. Pinchuk I. Ya. Rasprostranennost psichicheskikh rasstroystv v Ukraine // Zhurnal AMN Ukraini. — 2010. — Т. 16, № 1. — С. 168–176/
2. Haustova E. A., Bezsheyko V. G. Sovremennyye predstavleniya o diagnostike i terapii trevoznykh rasstroystv // Mezhdunarodnyy neurologicheskiy zhurnal. — 2012. — № 2 (48).
3. Chaban O. S., Haustova O. O. Psihosomatichna meditsina (aspekti diagnostiki ta likuvannya): Posibnik. — Kiyiv, 2004. — 96 s.
4. Bek A., Rash A., Sho B., Emeri G. Kognitivnaya terapiya depressii. — SPb.: Piter, 2003.
5. Ellis A., Drayden U. Praktika ratsionalno-emotsionalnoy povedencheskoy terapii. — 2-e izd. — SPb.: Rech, 2002.
6. Bek D. Kognitivnaya terapiya. Polnoe rukovodstvo. — M.; SPb.; K.: Vilyams, 2006. — 397 s.
7. Leahy R. L., Holland S. F., McGinn L. K. Treatment Plans and Interventions for depression and anxiety disorders. — The Guilford Press, 2012.
8. Kahl K. G., Winter L., Schweiger U. The Third Wave of Cognitive Behavioural Therapies // Current Opinion in Psychiatry. — 2012. — 25(6). — 522–528.

9. Olatunji B. O., Cisler J. M., Deacon B. J. Efficacy of Cognitive Behavioral Therapy for Anxiety Disorders: A Review of Meta-Analytic Findings // *Psychiatric Clinics of North America*. — 2010. — Volume 33, Issue 3
10. Tolin D. F. Is cognitive-behavioral therapy more effective than other therapies? A meta-analytic review / *Clinical Psychology Review*. — 2010. — Volume 30, Issue 6, August. — P. 710-720.
11. Butler A. C., Chapman J. E., Forman E. M., Beck A. T. The empirical status of cognitive-behavioral therapy: a review of meta-analyses // *Clinical Psychology Review*. — 2006. — Jan. — 26(1). — 17-31.
12. Internet-resurs: <http://i-cbt.org.ua/>

Пономаренко Л. П.

кандидат психологічних наук, доцент, супервізор-аспірант
Українського інституту когнітивно-поведінкової терапії

**КОГНІТИВНО-ПОВЕДІНКОВА ТЕРАПІЯ В СУЧАСНІЙ
ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ**

Резюме

В статті висвітлюються основні положення нового для України напрямку психотерапії — когнітивно-поведінкової терапії (КПТ). Наводиться коротка історія формування КПТ та сутність її трьох «хвиль», викладаються основні когнітивні та поведінкові методи, що використовуються в КПТ. Зважаючи на високу ефективність КПТ щодо допомоги індивідам з граничними нервово-психічними розладами, пропонується більш активно залучати фахівців з психічного здоров'я в професійне навчання КПТ.

Ключові слова: когнітивно-поведінкова терапія, методи КПТ, тривожність, депресія.

Ponomarenko L. P.

PhD in psychology, docent, supervisor-postgraduate
of the Ukraine Cognitive-behavioral Institute

**COGNITIVE-BEHAVIORAL THERAPY IN THE MODERN
PSYCHOLOGICAL PRACTICE**

Abstract

In this article we aimed to popularize a new for the Ukraine psychotherapy approach — cognitive-behavioral therapy (CBT). In the Ukraine results of epidemiological research showed that prevalence of non-psychotic mental disorders among the population of the Ukraine is about 17 %. Depression is the most common among these disorders. About 30 % of somatic hospital patients have mental disorders' component into their diseases.

Cognitive-behavioral therapy (CBT) is wide spread in the developed foreign countries and is very effective treatment of neurosis, anxiety, depression, anorexia, personal disorders etc. In CBT history three «waves» were marked out. First was connected with behavioral research and practice, social learning theory etc; second — with cognitive revolution. The third wave includes many different approaches, they emphasize the role of emotions, meta-cognitions, meditation practice.

Cognitive therapy focuses on the our appraisals of events and situations. People with mental disorders have cognitive distortions in information processing, distor-

tions evoke certain feelings (e.g. anxiety, fear) and then result in maladaptive behavior, which is maintained *vicious cycles*. The treatment process in CBT consists from patient's psychoeducation and motivation, cognitive and behavioral techniques, home tasks. It is significantly individualized approach.

In 2014 the first high-educated CBT- therapists graduated from the Ukrainian Institute of Cognitive-behavioral Therapy (UICBT) after three years training in Lviv-Orford program. UICBT invites professionals for further training, and cognitive — behavioral therapy surely will contribute in mental health and psychological services improving in the Ukraine.

Key words: cognitive-behavioral therapy, cognitive and behavioral techniques, anxiety, depression.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2014

УДК 656.2:159.9

Псядло Э. М.

доктор биологических наук
заведующий кафедрой социальной помощи и практической психологии
ИИПО ОНУ им. И. И. Мечникова

ПРИМЕНЕНИЕ КАБИНЕТА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РАЗГРУЗКИ В КОМПЛЕКСНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ЛИЦ ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ ПРОФЕССИЙ

Организация кабинетов психологической разгрузки (планирование, дизайн и оснащение) осуществляется в соответствии с оказанием психологической и психотерапевтической помощи работникам экстремальных профессий. Представлены основные задачи кабинета, методы сенсорно-перцептивного и психотерапевтического воздействия на пациентов.

Ключевые слова: кабинет психологической разгрузки, психотерапевтическая помощь, экстремальные профессии.

В настоящее время актуальным направлением теоретических исследований и практических решений по проблеме психических состояний работников особых и экстремальных профессий является разработка методов управления работоспособностью (РСп) и поведением человека с целью повышения уровня психического здоровья и эффективности деятельности [1]. Вследствие все более растущей нагрузки на психику, с одной стороны, и снижения физических нагрузок (гиподинамии и гипокинезии) с другой — организму и психике человека современная действительность предъявляет более высокие требования, чем прежде. Рано или поздно следствием этого наступают многие болезни, и в частности, психосоматические. В тоже время психологическое здоровье — это особое биологическое, психологическое и социальное достояние человека как личности и всего общества в целом.

Прообразы кабинетов психологической разгрузки (КПР) начали организовываться в ряде стран в 70–80-х гг. с видимыми терапевтическими результатами. Первые исследования, касающиеся разработки архитектурно-планировочного проекта КПР, его художественно-эстетического оформления, специального оснащения и методического сопровождения работы были предприняты к. м. н. Я. Н. Воробейчиком (1976–1978 гг.) [2; 3]. В дальнейшем кабинет психофизиологической разгрузки и мобилизации был открыт в Качинском авиационном училище — В. Звониковым; в промышленности — А. С. Роменом [4]; на флоте — А. А. Репиным [5].

Показания к использованию КПР определяются значительной ролью психологического фактора в повышении эффективности и надежности труда работников, в этиопатогенезе заболеваний, а также последствиями психоэмоциональной перенапряженности. Чем больше их удельный вес, тем в большей мере показана психологическая помощь, тем большее место она занимает в системе не только сугубо медицинских, но и психопрофилакти-

ческих мероприятий, осуществляемых непосредственно на производстве, в организациях, санаторно-курортных, спортивных и общеоздоровительных учреждениях. Сегодня КПП рассматривается как своеобразное поле взаимодействия психолога с пациентом, в центре которого стоят интересы личности. Часто это непростые и глубоко интимные проблемы человека, которые, согласно одному из важнейших условий психологической помощи, являются анонимными и доверительными. Однако далеко не всегда это условие может соблюдаться, особенно если работа психолога осуществляется вне специально оборудованного кабинета, в присутствии третьих лиц, вредных факторов производства и др.

КПП является специализированным профилактическим и восстановительным центром развивающейся «индустрии здоровья» в системе производства и жизнедеятельности [6; 7]. Понятие *психического здоровья* — это не только отсутствие психической болезни, но и сохранение способности к постоянному развитию и обогащению личности за счет повышения ее самостоятельности и ответственности, зрелого и адекватного восприятия действительности, умения соотносить собственные интересы с интересами коллектива (Б. Д. Карвасарский, 1982).

Кабинет (комната, уголок) психологической разгрузки представляет собой усовершенствованный вариант существующих комнат отдыха на предприятиях, в которых создаются оптимальные условия для быстрого и эффективного снятия напряженности психоэмоциональной сферы, оперативного восстановления РСп человека, эмоционально-волевой подготовки и психической саморегуляции [3, с. 2]. Дальнейшее расширение междисциплинарного использования КПП заключается в использовании всё большего числа спецметодов и приёмов, связывающих её с эргономикой, дизайном, искусством, музыкой и др. областями знаний [7; 8]. Сегодня совершенно недопустимо ограничивать вклад материальных ресурсов только в технику и технологии — «человеческий фактор», как важнейший ресурс XXI века, нуждается в не меньшем внимании и финансовом обеспечении.

Основные задачи КПП:

- восстановление РСп в начальной фазе развивающегося утомления и снижения надежности работников;
- ускорение процесса адаптации к работе новичков и оптантов;
- активизация РСп перед началом работы, снятие т. н. «транспортной усталости», сокращение периода «вработывания»;
- активная стратегия купирования острых стрессовых реакций, нормализация процессов сна и бодрствования;
- восстановление психоэмоционального статуса и надежности лиц, находящихся в стрессовом состоянии (последствий конфликтной, аварийной или экстремальной ситуации);
- предупреждение психоэмоционального перенапряжения, смягчение влияния психотравмирующих ситуаций и психофизических перегрузок работников;
- устранение физического дискомфорта и эмоционального напряжения при переездах, сезонных сдвигах поясного времени, изменении гидроме-

теорологических, погодных условий, «магнитных бурях» и пр. «неблагоприятных днях»;

– предупреждение развития стрессогенных расстройств — невротических и психосоматических («jobstress», «stressatwork», «occupationalstress», «organizationalstress»);

– подготовка к работе с высоким уровнем нервно-психического напряжения в особых и экстремальных условиях (силовые структуры, спасатели МЧС, кризис-менеджмент и пр.);

– коррекция девиантного и делинквентного поведения.

Дополнительные задачи КППР:

– психокоррекция, тренинги, гипнотерапия, целенаправленное формирование и развитие эмоционально-волевых качеств работников;

– массовое обучение работников приемам и методам психической саморегуляции (аутогенной тренировке) и психофизической гимнастике;

– лечебно-профилактическая помощь лицам, склонным к алкоголизму, курению, различным формам аддикции;

– психогигиенические консультации по корригированию взаимоотношений в производственном коллективе и семье;

– проведение видеотренингов общения, деловых игр, психодиагностического тестирования и всевозможных социологических опросов;

– психологический дебрифинг (получение обратной информации об оценке учебного/тренировочного процесса со стороны посетителей).

Основные факторы, используемые в КППР:

– санитарно-гигиенические (комфортный микроклимат, оптимальный воздушно-газовый состав, зрительный и акустический комфорт);

– физиологические (кислородно-витаминный коктейль, релаксация, регламентированное дыхание, позно-тонические упражнения);

– психофизиологические (воздействие светом, цветом, ритмом, музыкой, интерьером, запахами);

– физиотерапевтические (ароматотерапия, само- и взаимомассаж, гидроаэроионизация, воздействие фитонцидами, контрастный термообдув);

– психогигиенические (элементы ауто- и психотренинга, гетеро- и ауто-суггестия, гипноз, беседы, консультации, групповые занятия).

Таким образом, КППР можно рассматривать как структуру из двух составляющих, *первая* из которых решает *общие задачи* (основные и дополнительные) и является универсальной в любых условиях, а *вторая* — *специфические задачи* в особых и экстремальных условиях деятельности. Такая многопрофильная структура кабинета позволяет использовать его в стрессогенных ситуациях и на так называемых «территориях риска», где возможно проявление отдаленных последствий вредоносных средовых и социальных воздействий. Комплексное применение взаимооптенцирующих сенсорно-эмоциональных приемов исходит из психофизиологических закономерностей деятельности ЦНС человека.

Решение пространства КППР должно быть ориентировано на поддержание соответствующего физического комфорта, эстетического и психологического климата. Помимо основного помещения для проведения сеансов

целесообразно предусмотреть также: вестибюль — из расчета 0,37 м² на одного посетителя [СНиП 2.09.04–87]; комнату (уголок) «эмоциональной разрядки»; комнату (кабину) оператора; вспомогательное помещение для хранения запасных частей к аппаратуре и оборудованию, аудио- и видеоносителей и пр. Помещение КПП оборудуется мягкими креслами, разделенными между собой непрозрачными перегородками с таким расчетом, чтобы сидящие в них не могли видеть друг друга. Наиболее подходящим является частично горизонтальное кресло со специально спрофилированными углами наклона для шейного изгиба, тазобедренных и коленных суставов (120–130°), голеностопных (90°). Поза пребывания в таком кресле близка к позе «среднефизиологического покоя».

Ароматический климат и относительная влажность воздуха помещения поддерживаются с помощью воздухоувлажнителя с определенным набором арома-веществ. Натуральные эфирные масла в сопровождении релаксационной музыки и освещения обеспечивают лучший отдых и расслабление после значительных физических нагрузок, стимулируют умственную деятельность, нормализуют кровяное давление, а также обеспечивают профилактику заболеваний органов дыхания, функциональных расстройств НС и пр.

В КПП (или сенсорной комнате) формируется мультисенсорная стимуляция, позволяющая сфокусироваться на одном из чувств, легко адаптируя имеющиеся приборы и визуальные поверхности для нужд конкретной группы пациентов в данный момент. Эта среда может быть чрезвычайно гибка и универсальна и способна позитивно влиять на любую группу, какими бы ни были их особенности и проблемы.

Сеанс разгрузки длится, как правило, 12–15 мин и проводится в определенной последовательности по трем этапам. За это время происходит интенсивное восстановление большинства психофизиологических функций человека до оптимального рабочего уровня. Количество — длительность его отдельных периодов и форма их проведения зависят от решаемых на базе КПП задач. Для снятия нервно-психического напряжения и восстановления РСп время пребывания в КПП условно разделяется на 3 периода:

I — «отвлекающий», длительностью 1,5–2 мин;

II — «успокаивающий» — 7–10 мин;

III — «тонизирующий» — 2–3 мин.

Перед началом работы, с целью ускорения адаптации посетителей к деятельности, проводится «тонизирующий» сеанс с усилением акцента на третьем периоде. Первый и третий периоды длятся по 2–3 мин, второй — 7–8 мин с элементами энергичных гимнастических упражнений на «выходе». В конце рабочего дня для настройки посетителей на послерабочий отдых и снятия перенапряженности нервной системы проводится «успокаивающий» сеанс, который состоит только из двух периодов, длящихся соответственно 2–3 мин и 8–12 мин. В тех случаях, когда сеанс используется как психотерапевтический метод для снятия острого психоэмоционального стресса во время работы, лечебно-профилактических целей и обучения работников психической саморегуляции (аутотренингу, АТ), — продолжительность второго периода удлиняется до 15–20 мин.

Применяется цветовая символика: при вдохе — «светлая активность», при выдохе — уходящая с воздухом «темная усталость». При общем красно-оранжевом свете посетители постепенно изменяют позу (через позу «полулежа» — «сидя» — «полустоя» — «полусидя» возвращаются к позе «стоя»), с выполнением резких и широкоамплитудных физических движений. Подобным образом можно набирать т. н. «радугу состояний» на определенном цветовом фоне. Перевод цветовой гаммы от ярких красно-оранжевых тонов к сине-фиолетовым, серо-голубым и в конце сеанса к желто-оранжевым и красным цветам регулирует состояние ЦНС от перевозбуждения — к успокоению, а в конце сеанса — к бодрости и активности. Суть заключается в предъявлении человеку аудиовизуальных и музыкальных композиций, обеспечивающих возможность перевода человека в программируемое психоэмоциональное состояние. Для этого отбирают композиции, содержащие не менее одного периода и обладающие относительно неизменными в рамках данной композиции темпом, метро-ритмом и ладо-тональностью. Аналогично может быть использована разнообразная гамма звуковых, ритмичных и мелодичных приемов, воздействующих на психоэмоциональное состояние человека. При создании цветомузыкальных образов (7 нот и цветов) может использоваться следующее сочетание:

♯ ДО	РЕ	МИ	ФА	СОЛЬ	ЛЯ	СИ ♯
Фиолетовый	Синий	Голубой	Зеленый	Желтый	Оранжевый	Красный

С помощью «радуги состояний» осуществляют системное управление психоэмоциональным состоянием посетителей. Широким использованием эффекта синестезии (гр. — соощущение) можно добиться такого явления восприятия, когда при раздражении одного органа чувств (вследствие иррадиации возбуждения с нервных структур одной сенсорной системы на другую) наряду со специфическими для него ощущениями возникают и ощущения, соответствующие другому органу чувств (цветной слух и обоняние, шелест запахов и пр.).

Для усиления гетеросуггестивного воздействия и более полного впечатления пребывания на лоне природы следует максимально использовать мультисенсорную стимуляцию в комплексе комбинации сенсорно-рецептивных факторов различной модальности (синестезии), длительности и уровня фокусировки ощущения на одном из чувств:

- зрительном — динамические свето-цветовые и пространственные;
- слуховом — шелест листвы, гомон птиц, шум леса и прибоя, стереофонические музыкальные мелодии (до 5–10 дБА);
- температурном — солнечное тепло, освежающая прохлада, прогревание;
- тактильном — ощущение поверхности и текстуры тактильных панелей; вибрации массажных ковриков, дуновения ветерка, брызг дождя и волн и др.;
- обонятельном — цветочный, сосновый, озонный и др. запахи.

Объективный экспресс-контроль за функциональным состоянием посетителей может осуществляться дистанционно. Для этого кресла оборуду-

ются датчиками для полиграфической регистрации: температуры; электрокожного сопротивления (ЭКС, КГР); ЧСС и дыхания; критической частоты слияния световых или звуковых мельканий (КЧСМ) и др.

Соотношения базовых эмоций человека в периоды трудовой деятельности и пребывания в КТР тесно связаны с их отображением в музыкальных произведениях относительно: одной из 4 основных модальностей (*радость, гнев, печаль и спокойствие*); различных по силе (*тихо — громко*); по темпу (*быстрому или медленному*) и по ладу (*в мажоре или миноре*). Моделирование эмоциональных переживаний в музыке относительно темпераментальных особенностей и личностных предпочтений человека может быть передано следующим образом (рис.).

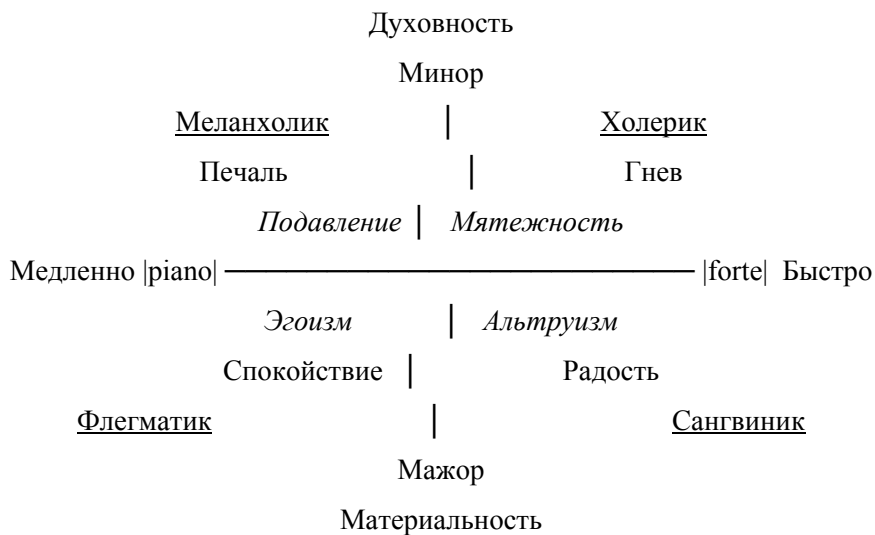

Рис. Структура индивидуально-типологических предпочтений музыкальных произведений

Музыка, как ритмический и эмоциональный раздражитель, способна снижать/повышать уровень функционирования разных психофизиологических процессов организма, делать их более оптимальными и энергетически экономными [9]. Для полного использования эмоциогенного воздействия транслируемой музыки необходимо в полной мере учитывать основы «музыкальной фармакопеи» — 3 основных факторов: 1) ритмический рисунок произведения; 2) круг ассоциаций, пробуждаемый музыкой; 3) характер мелодии — минор или мажор. При этом следует учитывать, что спокойная, мелодичная музыка способствует переключению вегетативной НС в тропотропном направлении, а возбуждающая вызывает преимущественную эрготропную (норадреналовую) реакцию.

Основные перцептивные музыкальные ритмы от *maestoso* (84 уд./мин) до *adagio* (54 уд./мин) отвечают сплошному спектру «т-типов». При выборе музыкального сопровождения отдают предпочтение среднему, наиболее

устойчивому и протяженному темпо-ритму — (72–67 уд./мин), как равновесному и благоприятному для функциональных систем [10].

Ожидаемый экономический эффект складывается по многим, в том числе социально-экономическим направлениям благодаря:

- повышению производительности и качества труда за счет высокой и стабильной РСп, спорости в работе, сокращения внутрисменных простоев;
- снижению материального ущерба, наносимого текучестью рабочих кадров из-за неудовлетворенности нервно-психической напряженностью труда, производственных травм и производственной заболеваемости;
- уменьшению потерь от брака, аварийности и неритмичности работы, вызываемых стрессогенными ситуациями производства;
- росту удовлетворенности профессией и социально-трудовой активности.

Выводы. Усилия и средства, затраченные на организацию и содержание КПП, прямо пропорциональны решаемым задачам. Обоюдный выигрыш очевиден — работники получают возможность поддержания здоровья и профилактики профдеформации (burnout, fatig-синдром), а предприятие — сотрудников с высоким психическим потенциалом. После 6–8 мес. работы КПП отмечается повышение удовлетворенности трудом, снижение аварийности, затрат на медобслуживание, оплату больничных и пр.

Сегодня эффективность и надежность работника зависят не только от комфортных условий производственной среды, приемлемой тяжести и напряженности труда, но и от удовлетворенности человека своей профессиональной деятельностью, возможности максимально использовать творческий потенциал и своевременно восстанавливать психические силы.

Список использованных источников и литературы

1. Психология здоровья / [Под ред. Г. С. Никифорова]. — СПб.: Питер, 2006. — 607 с.
2. Воробейчик Я. Н. Методические рекомендации по организации занятий и обучению работников физического и умственного труда аутогенной тренировке / Я. Н. Воробейчик. — Одесса, 1983. — 17 с.
3. Воробейчик Я. Н. Проектирование и организация комнаты психологической разгрузки / Я. Н. Воробейчик, Э. М. Псядло. — Одесса: ЦНТИ, 1983. — 4 с.
4. Психическая саморегуляция в условиях производства. Вып. 1 / [Гл. ред. А. С. Ромен]. — М., 1986. — 102 с.
5. Репин А. А. Психология, психогигиена и психопрофилактика труда плавсостава / А. А. Репин. — М.: Пищевая промышленность, 1979. — 135 с.
6. Псядло Э. М. Кабинет психологической разгрузки. Методическое пособие / Э. М. Псядло. — Одесса: ВМВ, 2010. — 80 с.
7. Галлеев Б. М. Человек, искусство, техника: Проблемы синестезии в искусстве / Б. М. Галлеев. — Казань, 1987. — 264 с.
8. Простомолотов В. Ф. Комплексная психотерапия соматических расстройств / В. Ф. Простомолотов. — Кишинев: Pressa, 2000. — 302 с.
9. Применение сенсорной комнаты и кабинета психологической разгрузки в комплексной реабилитации детей / [Л. М. Филиппова и др.] // Здравоохранение Чувашии. — 2013. — Вып. 1. — С. 38–42.
10. Литвиненко О. Д. Психологічні особливості ритмічної структури психіки індивіда.: Автореф. дис. ... канд. психол. наук (19.00.01) — Одеса, 2010. — 20 с.

References

1. Psihologiya zdorovia / [Pod red. G. S. Nikiforova]. — SPb.: Piter, 2006. — 607 s.
2. Vorobeichik Ya. N. Metodicheskie rekomendacii po organizacii zanyatiy i obucheniyu rabotnikov fizicheskogo i umstvennogo truda autogennoy trenirovke / Ya. N. Vorobeichik. — Odessa, 1983. — 17 s.
3. Vorobeichik Ya. N. Proektirovanie i organizaciya komnaty psihologicheskoy razgruzki / Ya. N. Vorobeichik, E. M. Psyadlo. — Odessa, TsNTI, 1983. — 4 s.
4. Psihicheskaya samoregulaciya v usloviyah proizvodstva. Vyp.1 / [Gl. red. A. S. Romen]. — M., 1986. — 102 s.
5. Repin A. A. Psihologiya, psihigigiena i psihoprofilaktika truda plavsostava / A. A. Repin. — M.: Pischevaya promyshlennost', 1979. — 135 s.
6. Psyadlo E. M. Kabinet psihologicheskoy razgruzki. Metodicheskoe posobie / E. M. Psyadlo. — Odessa: VMV, 2010. — 80 s.
7. Galleev B. M. Chelovek, iskusstvo, tehnika: Problemy sinestezii v iskusstve / B. M. Galleev. — Kazan, 1987. — 264 s.
8. Prostomolotov V. F. Kompleksnaya psihoterapiya somaticheskikh rasstroystv / V. F. Prostomolotov. — Kishinev: Pressa, 2000. — 302 s.
9. Primenenie sensornoy komnaty i kabineta psihologicheskoy razgruzki v kompleksnoy reabilitacii detey / [L. M. Filippova i dr.] // dravoohranenie Chuvashii. — 2013. — Vyp. 1. — S. 38–42.
10. Litvinenko O. D. Psihologichni osoblivosti ritmichnoyi strukturi psihiki individa: Avtoref. dis. ... k. psihol. n. (19.00.01). — Odesa, 2010. — 20 s.

Псядло Е. М.

доктор біологічних наук,
завідувач кафедри соціальної допомоги та практичної психології
ІПО ОНУ ім. І. І. Мечникова

ЗАСТОСУВАННЯ КАБІNETУ ПСИХОЛОГІЧНОГО РОЗВАНТАЖЕННЯ В КОМПЛЕКСНІЙ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПРОФЕСІЙ

Резюме

Організація кабінетів психологічного розвантаження (планування, дизайн і оснащення) здійснюються у відповідності з наданням психологічної та психотерапевтичної допомоги працівникам екстремальних професій. Представлені основні завдання кабінету, методи сенсорно-перцептивного і психотерапевтичного впливу на пацієнтів.

Ключові слова: кабінет психологічного розвантаження, психотерапевтична допомога, екстремальні професії.

Psyadlo E. M.

Ph.D., head. univ. social assistance and practical psychology
Institute of Postgraduate Innovation Education ONU the name after Mechnikov

APPLICATION OF CABINET PSYCHOLOGICAL RELIEF IN THE COMPLEX REHABILITATION OF PERSONS EXTREME PROFESSIONS

Abstract

Psychological relief organization offices (planning, design and equipment) are carried out in line with the goals of psychological and psychotherapeutic aid workers extreme professions. The main problem cabinet sensory-perceptual methods and psychotherapeutic effects on patients

Study of psychological relief can be regarded as a structure of two components. The first component of the cabinet — solves a common problem (primary and secondary) and is universal in all conditions. The second component of the study — specific problems in specific and extreme conditions. This multi-structure study can be used in stressful situations and on the so -called «risk areas «where possible manifestation of long-term effects of malicious environmental and social impacts. *Применениевзаимопотенцирующих* complex sensory- emotional techniques based on the patterns of psychophysiological activity of the central nervous system.

The main tasks of the Cabinet of psychological relief : recovery performance in the initial phase of developing fatigue and reduce the reliability of workers; acceleration of the process of adaptation to work and optantov beginners ; activation operation before starting work, the removal of the so-called «Transport fatigue «reduction period «vrabatyvaniya»; active strategy of management of acute stress reactions, normalization processes of sleep and wakefulness ; recovery of mental and emotional status and reliability of persons who are under stress (the consequences of conflict, emergency or extreme situation); prevention of mental and emotional surge, mitigate the effects of stressful situations and psychophysical overloads workers; elimination of physical discomfort and emotional stress during moving, seasonal shifts lap time, meteorological changes, weather conditions, «magnetic storms «and other «unfavorable days»; preventing the development of stress disorders — neurotic and psychosomatic («jobstress», «stressatwork», «occupationalstress», «organizationalstress»); training to work with a high level of mental stress in special and extreme conditions (power structure, rescuers, crisis management, etc.); correction of deviant and delinquent behavior.

Key words: cabinet psychological relief, psychotherapeutic help, extreme profession.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2014

УДК 159.923:001.5

Родіна Н. В.

доктор психологічних наук,
професор кафедри соціальної і прикладної психології
Одеський національний університет І. І. Мечникова
e-mail: nvrodina@mail.ru

РОЛЬ ЕГО-КОНГРУЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПОДОЛАННІ СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЙ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СУБ'ЄКТИВНОГО ВІДЧУТТЯ БЕЗПЕКИ

Дана стаття присвячена розробці конструкту Его-конгруентності і описує механізми формування копінг-поведінки у конгруентної особистості. Аналізувались дві вибірки досліджених: абітурієнти ($n = 321$) у ситуації загрози самоактуалізації і співробітники МНС ($n = 320$) у ситуації загрози життю. Запропоновано визначення Его-конгруентності як глибинної характеристики особистісної конгруентності. Операціоналізація конструкту Его-конгруентності засвідчила його відповідність емпіричним даним в обох вибірках. Виявлено, що ситуації загрози самоактуалізації сприяють розвитку такої копінг-стратегії, як фокусування на позитиві. Тоді як в ситуації загрози життю — стратегіям самоконтролю, очікування на допомогу та прийняття проблеми — відмовлення від рішень.

Ключові слова: конгруентність, Его-конгруентність, копінг, психодинамічна парадигма, системний підхід, суб'єктивне відчуття безпеки.

Постановка проблеми

В гуманістичній психології поняття конгруентності та неконгруентності займають ключові місця. К. Роджерс, один із засновників і лідерів цього напрямку в психологічній науці, вводить термін конгруентності, розвиваючи поняття про адаптивність та дезадаптивність особистості. Вчений розуміє під конгруентністю точну відповідність між досвідом, що переживає особистість, та його усвідомленням. Конгруентна людина щира в своїх почуттях та їх проявах, не вдається до самообману, достатньо знає себе, здатна створювати довірливі стосунки. Саме усвідомлення актуального досвіду дозволяє їй бути ефективною в різних життєвих ситуаціях та вичерпно використовувати можливості сьогодення [16].

Інше розуміння конгруентності описано в роботах Дж. Гріндера та Р. Бендлера [1]. Вони визначають шаблони конгруентного і неконгруентного спілкування. Коли особистість спілкується конгруентно, то всі послання, які вона робить різними способами, збігаються за своєю суттю, вони доповнюють одне інше і не змінюють свій зміст в залежності від способу послання. При неконгруентному спілкуванні послання, які нам посилає інша людина, за допомогою свого тіла, тона свого голосу, своїх слів, не збігаються один з одним по суті. Це визначення виникло в рамках теорії нейролінгвістичного програмування і стосуються міжособистісних, а не внутрішньоособистісних процесів.

Слід зазначити, що К. Роджерс також розглядає цей конструкт у контексті взаємовідношення між терапевтом та клієнтом. Він також указував на те, що це одна із ключових основ процесу психотерапії і людино-центрованих стосунків у цілому. І вона повинна бути властива психологові для надання допомоги, тому що виражається конгруентністю терапевта, що є моделлю поведінки більш психологічно зрілої людини [16]. Але в нашій статті ми не орієнтувалися на міжособистісні визначення цього психологічного конструкту, а як базове використовували визначення К. Роджерса, яке описує конгруентність як особистісну характеристику.

На сучасному етапі конгруентність особистості розглядається у зв'язку з багатьма іншими психологічними конструктами, зокрема автентичністю, Я-концепцією, комплексністю Селф тощо [12]. Проте наразі ще відсутні емпіричні дослідження конгруентності як чинника успішного подолання стресу, зокрема у психодинамічній парадигмі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Розуміння ролі конгруентності особистості в подоланні стресових ситуацій і забезпеченні відчуття базується на наступних передумовах. Як зазначає Ю. Т. Джендлін, конгруентність також означає необхідність правильної символізації людиною свого власного досвіду. Під досвідом розуміються як неусвідомлювані події, так і феномени, представлені у свідомості, які мають відношення до певного моменту. При цьому важливо бути відкритим досвіду, усвідомлювати його без перекручувань [3].

Ми вважаємо доцільним співвіднести це розуміння конгруентності з нашою гіпотезою про роль несвідомих тенденції особистості в стресових ситуаціях. На нашу думку, вони виявляються не тільки у вигляді психологічних захисних механізмів, що відбивають глибинну, неусвідомлювану лінію подолання складних ситуацій, але й у вигляді активізації певних символічних структур, переважно архетипового характеру [7]. Також нами було встановлено, що символічний зміст, який є присутнім в індивідуальному несвідомому і є фрагментом колективного несвідомого, щільно пов'язаний із копінг-стратегіями особистості [8]. Це дає можливість співвіднести конгруентність із цілим рядом ресурсних характеристик архетипового вмісту несвідомого в контексті копінг-поведінки. Що стосується свідомого рівня особистості, то це простежується в роботі О. С. Штепи [11], якою доведено, що формування психологічної ресурсності пов'язане з конгруентністю Я-концепції особистості.

Проведений огляд емпіричних досліджень не виявив спроб науковців при наявності теоретичних передумов сконструювати психодинамічні моделі конгруентності особистості та експлікувати їх на копінг-процеси. Отже, метою статі було операціоналізувати поняття конгруентності на глибинному рівні у вигляді конструкту Его-конгруентності та дослідити роль цього конструкту в подоланні стресових ситуацій та забезпеченні суб'єктивного відчуття безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для дослідження особистісної конгруентності та її ролі у подоланні стресових ситуацій в рамках психодинамічної парадигми нами було запропоновано поняття Его-конгруентності, яка, на нашу думку, являє собою глибинний базис особистісної конгруентності. Під Его-конгруентністю ми розуміємо функцію Его, яка спрямована на формування та відновлення узгодженості інших Его-функцій між собою, а також із вимогами внутрішньо-психічної та зовнішньої реальності. Тобто Его-конгруентність є функцією системної самоорганізації Его, яка забезпечує відповідність між досвідом, що переживає особистість, та його усвідомленням.

При формулюванні цього визначення та подальшій побудові моделі ми виходили із наступних передумов. По-перше, це загальне визначення терміну «конгруентність», згідно з яким під конгруентністю (від лат. *congruens*, *-ntis* — співрозмірний, відповідний) в широкому сенсі розуміється рівність, адекватність один одному різних примірників чогонебудь (зазвичай — змісту, вираженого в різних формах, представлених) або узгодженість елементів системи між собою. По-друге, це теоретичні уявлення про конгруентність особистості, запропоновані К. Роджерсом, які викладені вище. По-третє, це уявлення про Его та топічну модель психіки, яке сформувалось в психоаналізі. І, наостанок, по-четверте, це принципи системного аналізу, викладені у загальній параметричній теорії систем А. І. Уймова [10].

Розвиваючи у термінах системного аналізу поняття Его-конгруентності, слід зазначити, що воно характеризує такий атрибутивний системний параметр, як регенеративність. Як вказує А. І. Уймов, регенеративність може виявляти себе як за субстратом, так і за системоутворюючим відношенням. У першому випадку мова йде про відновлюваність елементів системи, у другому — про відновлюваність відповідного системоутворюючого відношення. В цілому регенеративні системи здатні до відновлення будь-якого свого елемента або будь-якого відношення. В авторегенеративній системі це відновлення може мати місце безвідносно до інших систем. У зовнішньорегенеративній системі елементи і відносини відновлюються за допомогою інших систем.

На нашу думку, Его є частково регенеративною системою, оскільки воно здатно до відновлення певних (не будь-яких) своїх елементів або взаємозв'язків. Тобто часткова регенеративність може проявлятися як за субстратом (наприклад, відновлюватися певні Его-функції, зокрема психологічні захисні механізми) і за системоутворюючим відношенням (наприклад, відновлюватися ієрархічні взаємовідношення між цими механізмами). Більше того, це відновлення має місце у зв'язку з іншими системами, що вказує на часткову авторегенеративність системи, тобто в системі елементи і відношення потребують допомоги інших систем для відновлення — Ід та Супер-Его. Психічні структури традиційно в психодинамічній парадигмі розуміються здебільшого як такі, що мають відношення до трьох макроструктур: Ід, Его і Супер-Его [14]. Отже психічні структури Его формуються як за участю інших структур Его, так і за участю струк-

тур Ід і Супер-Его, а також середовищного впливу. Повна регенеративність у даному випадку не вважається можливою, адже у своєму знаменитому твердженні З. Фрейд вказував, що «характер Его є осадом залишених об'єктних катексисів» [14, с. 29], відповідно середовищний вплив, наприклад, у розрізі об'єктних відносин, найчастіше є унікальним і не може бути повторений.

Для того, щоб досліджувати психологічний конструкт Его-конгруентності, його необхідно операціоналізувати. Згідно з Е. С. Менстедом і Г. Р. Семіним [6], операціоналізація — це спосіб перетворення теоретичного конструкта у вимірювану залежну змінну або навмисно змінювану незалежну змінну в конкретному дослідженні. Саме операціоналізація дозволяє вийти на емпіричний рівень дослідження конструкту [4].

Оскільки конструкт Его-конгруентності характеризує глибинні особистісні особливості, то для його операціоналізації використовувались показники проєктивних технік. Були обрані інтегральні показники, які відображали комплексні індивідуальні характеристики. Операціоналізація конструкту Его-конгруентності проводилась за допомогою чотирьох показників проєктивних методик: для методу кольорових виборів М. Люшера цим показником була аутогенна норма, для рисункового тесту Е. Вартега — наступні показники: сума адекватних доповнень, сума зсувів, різниця якісних проєкцій. Всі зазначені показники за своїм психологічним змістом описували різні аспекти конструкту Его-конгруентність.

Розглянемо ці показники більш детально.

1. Аутогенна норма. Показник сумарного відхилення від аутогенної норми спирається на поняття аутогенної норми колірних переваг. Вона отримана А. Вальнеффером на репрезентативній групі пацієнтів психіатричної клініки при проведенні психотерапевтичних сесій, де основним коректувальним методом було аутогенне тренування Й. Г. Шульцта. А. Вальнеффер виявив, що при одужанні (при виписці) більшість пацієнтів показували вибір 3–4–2–5–1–6–0–7. Цей вибір був прийнятий М. Люшером як норма колірних переваг і інтерпретується як еталон-індикатор нервово-психічного благополуччя. Вибір досліджуваним кольорів у порядку аутогенної норми приблизно виявляє енергійного, діяльного суб'єкта, що не має ознак втоми, такого, що з оптимізмом дивиться у майбутнє, та не обтяженого глибокими особистісними проблемами і конфліктами, упевненого, емоційно стабільного і врівноваженого. Чим ближче профіль досліджуваного до аутогенної норми, тим ближче той до еталону *нервово-психічного благополуччя*. Чим більше відхилення — тим виразніше напруженість, затисненість, нестабільність, стомлюваність, переважання негативних і астенічних переживань [9].

2. Сума адекватних доповнень. Автор тесту Е. Вартегг [2] вважав, що доповнення, тобто добудовування стимульного знаку до цілісного образу, варто інтерпретувати виходячи з того, чи є воно адекватним або неадекватним. Адекватність доповнення показує, наскільки органічно впливає із продовження стимульного знаку результуюча структура окремого рисунку і всього тестового аркушу в цілому. І наскільки ця результуюча структура

е, у своїй особливій динаміці, симптоматичною із погляду плідної або патологічної *особистісної регуляції*.

3. Сума зсувів. Е. Вартегг відзначає, що перевага або зневага окремими стимульними знаками в послідовності рисування повинні розглядатися в характеристичній інтерпретації ще й під кутом зору відповідних архетипів [2]. Саме в силу архетипового укорінення стимульних знаків порядок виконання рисунків навряд чи можна вважати випадковим. Нормативно вважається послідовність за Г. Лоссеном й Г. Шоттом [15], а саме наступний ряд заповнення полів 1–2–3–8–4–5–6–7. На думку А. Крізі [13], нормальна послідовність заповнення полів вказує на збалансовану особистість, яка *адаптована до суспільних правил та норм власної культури*. Для зовнішнього спостерігача вони виглядають вихованими та послідовними, але цього вони досягають регуляцією власних почуттів та емоцій. Вони схильні до конформізму та лінійності у поведінці. Чим більшою є сума зсувів, тим більш віддаленою є особистість від нормативів соціуму. Отже, цей показник є зворотним.

4. Різниця якісних проєкцій (профілів). Різниця якісних проєкцій або полюсів показує, наскільки переважають у профілі тесту Вартегга позитивна або негативна інтерпретація якостей, якими володіють вихідні стимули. Якісний профіль повинен на основі якісних норм для кожного рисунку окремо і для всього тесту в цілому враховувати тип сприйняття, тобто виділення заданих якостей і груп якостей у ході виконання малюнка або нехтування ними. Відповідні якості набувають для випробуваного спонукальність із погляду об'єктивного (фізіогномічного) власного значення відповідного знаку. Таким чином, даний показник відбиває *адекватність тестування реальності* випробуваним, як зовнішньої, так і внутрішньої [2].

Таким чином, показник Его-конгруентності мав комплексно відображати такі характеристики індивіда, як нервово-психічне благополуччя, особистісну регуляцію, адаптованість до суспільних правил та норм власної культури, адекватність тестування реальності. Створення інтегрального показника для конструкта Его-конгруентності проводилося за допомогою моделювання структурними рівняннями, зокрема конфірматорного факторного аналізу. При побудові конфірматорної факторної моделі, на відміну від експлораторної моделі, вводяться додаткові обмеження на значення елементів факторної структури. Це дозволяє довести або спростувати гіпотезу про вигляд факторної структури досліджуваного об'єкта на вибірково-емпіричному матеріалі. Методика конфірматорного факторного аналізу полягає в тому, що висувається гіпотеза про вигляд факторної структури, тобто про те, який фактор має навантаження і від яких змінних. Рішенням конфірматорного факторного аналізу є така факторна структура, що найбільш повно узгоджується зі спостереженнями при тому, що загальний вид її є строго визначеним [5].

Аналізувались дві вибірки досліджених: абітурієнти ($n = 321$) у ситуації загрози самоактуалізації і співробітники МНС ($n = 320$) у ситуації загрози життю. Якщо результати конфірматорного аналізу будуть адекватними вибіркам дослідження, то можна із упевненістю стверджувати те, що в

них обох знаходить свій прояв Его-конгруентність. І навпаки, принципова неможливість вичленовування загального фактора, що має вищеописані властивості, буде свідчити про істотні труднощі операціоналізації даного конструкту шляхом його трансляції в обраних проєктивних техніках. Тим самим, поставало б питання про пошук інших, більш адекватних досліджуваному конструкту, психодіагностичних параметрів.

На рисунку 1 наведено шляхову діаграму, яка репрезентує результати конфірмаційного факторного аналізу для операціоналізації конструкту Его-конгруентності на вибірці абітурієнтів, які переживають екзаменаційний стрес. Модель є узгодженою, про це свідчать значення інтегральних індексів, розрахованих для конфірмаційного аналізу ($\chi^2 = 0,474$, $df = 2$, $\chi^2/df = 0,237$, $p = 0,789$; CFI = 1,000; RMSEA = 0,000).

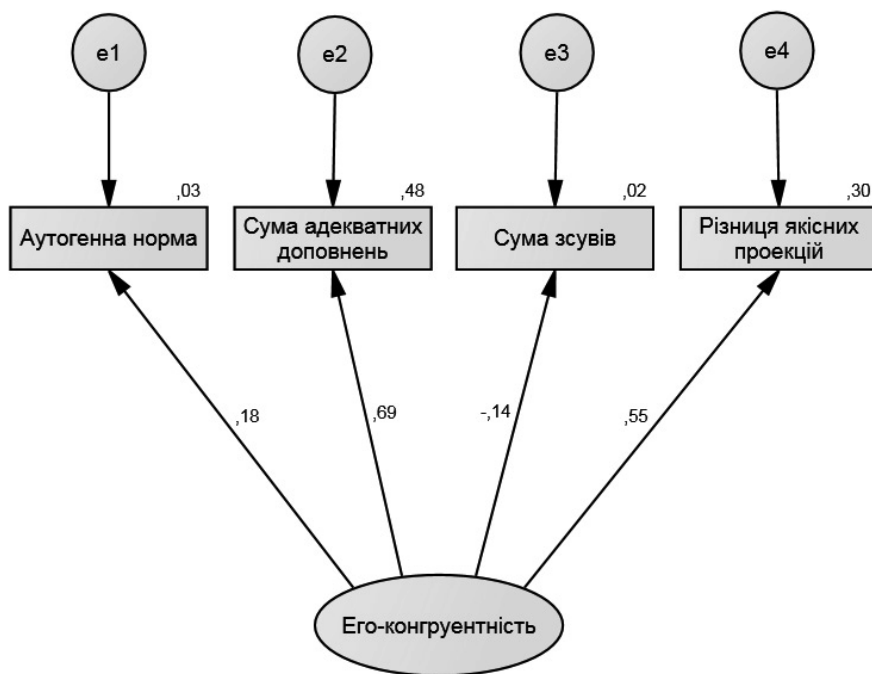

Рис. 1. Операціоналізація конструкту «Его-конгруентність» у осіб в ситуації загрози самоактуалізації

Окремо слід додати, що порівняно низькі стандартизовані коефіцієнти регресії, які характеризують взаємовідношення між аутогенною нормою, сумою зсувів, з одного боку, та інтегральним показником — з іншого, свідчать про відносно менший внесок даних показників у конструкт, що операціоналізується.

Рисунок 2 являє собою шляхову діаграму, яка репрезентує результати конфірмаційного факторного аналізу для операціоналізації конструкту Его-конгруентності на вибірці пожежних, які переживають екстремальний стрес. Модель також, як і попередня, є узгодженою, про це свідчать зна-

чення інтегральних індексів, розрахованих для конфірмаційного аналізу ($\chi^2 = 0,034$, $df = 1$, $\chi^2/df = 0,034$, $p = 0,855$; CFI = 1,000; RMSEA = 0,000). Для того, щоб була можливість розрахувати ці індекси, у модель було введено додаткову коваріацію між залишковими дисперсіями маніфестних показників: суми адекватних доповнень та суми зсувів.

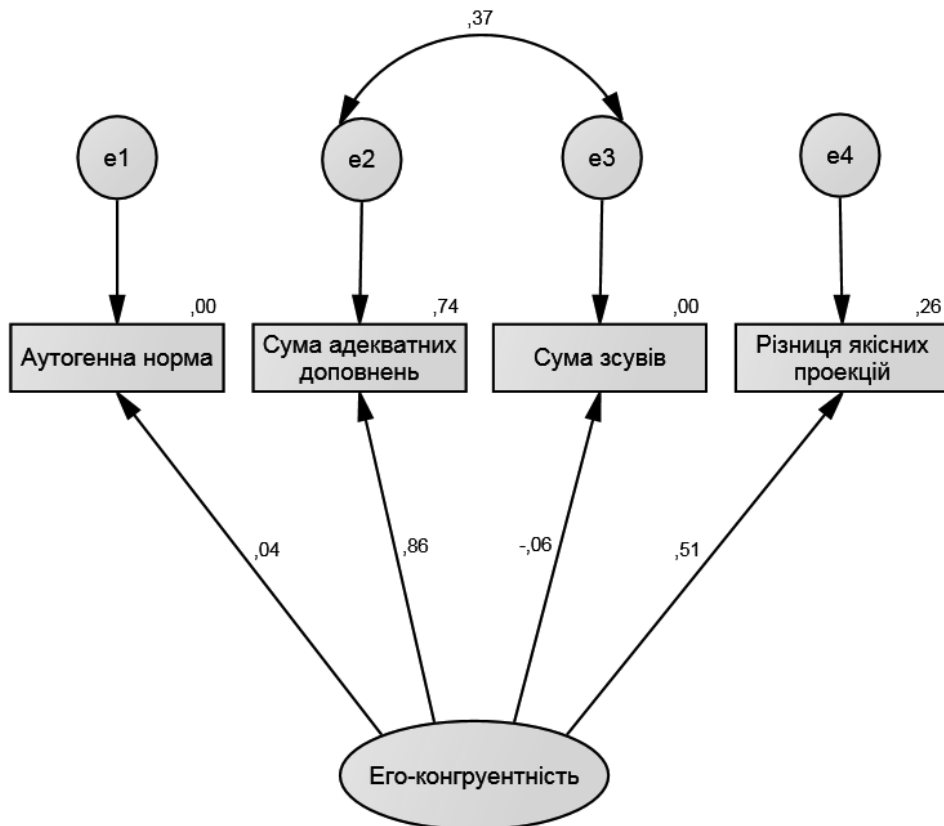

Рис. 2. Операціоналізація конструкту «Его-конгруентність» у осіб в ситуації загрози життю

Таким чином, для обох вибірок моделі підтверджують свою відповідність емпіричним даним. Повстає наступне питання, чи можна цю модель вважати універсальною для розрахунку показника Его-конгруентності в обох групах. Іншими словами, винайдені коефіцієнти регресії не мають статистично значуще розрізнятися у двох вибірках. При прийнятті гіпотези, що дана модель підходить для двох ситуацій — ситуацій екстремального стресу та ситуацій оцінювання, ми отримали наступні показники ($\chi^2 = 3,601$, $df = 5$, $\chi^2/df = 0,508$, $p = 0,608$; CFI = 1,000; RMSEA = 0,000). Відтак, дана модель припустима для обох вибірок, що дозволяє провести розрахунок для кожної з них окремо, при чому будучи впевненими, що досліджується єдиний конструкт Его-конгруентності.

Розрахунок показника Его-конгруентності робився на підставі наведених шляхових діаграм. Він дорівнював сумі добутоків значень кожного маніфестного параметру і їх нестандартизованих регресійних коефіцієнтів. Це дало можливість зробити розрахунок інтегрального значення для кожного окремого випробуваного.

Формули для розрахунків наведені нижче.

Для вибірки осіб, що знаходяться у ситуації загрози самоактуалізації, ця формула мала наступний вигляд:

$$\text{Его-конгруентність} = (\text{Сума адекватних доповнень}) * 0,949 + (\text{Різниця якісних проєкцій}) * 4,191 - (\text{Сума зсувів}) * 0,171 + (\text{Аутогенна норма}).$$

Для вибірки осіб, що знаходяться у ситуації загрози життю, ця формула мала наступний вигляд:

$$\text{Его-конгруентність} = (\text{Сума адекватних доповнень}) * 6,796 + (\text{Різниця якісних проєкцій}) * 23,447 - (\text{Сума зсувів}) * 0,516 + (\text{Аутогенна норма}).$$

За допомогою цих рівнянь ми сформувавши шкали Его-конгруентності для умов відповідних ситуацій. Вони виступили достовірними показниками цих конструктів, а в розрахунках їхніми структурними елементами виступали вищевказані показники проєктивних технік. Розглянемо описові статистики для цих шкал, які наведені у таблиці і які характеризували досліджувані вибірки. Розглядаючи цю таблицю, можна зауважити, що міри центральної тенденції (середнє арифметичне значення і медіана) були досить близькими одна до одної, до того ж значення асиметрії вказувало на лівосторонню асиметрію, але відносно слабку. Значення ексцесу вказувало на високовершинність розподілу, яке також було слабким.

Таблиця

Описові статистики, розраховані для показника Его-конгруентності

Описова статистика	Значення для шкали у вибірці	
	Абітурієнтів	Пожежних
Кількість випробуваних	321	320
Середнє арифметичне значення	44,961	143,683
Стандартна похибка середнього	0,483	1,910
Медіана	46,697	142,676
Стандартне відхилення	8,656	34,165
Асиметрія	-0,301	-0,332
Стандартна похибка асиметрії	0,136	0,136
Ексцес	0,469	0,467
Стандартна похибка ексцесу	0,271	0,272
Мінімальне значення	16,084	28,884
Максимальне значення	63,644	237,776

На наступному етапі дослідження були розглянуті взаємозв'язки цього параметру із показниками копінг-стратегій, а також із характеристиками суб'єктивного відчуття безпеки. Це необхідно для визначення ролі Его-конгруентності особистості в подоланні стресових ситуацій та в забезпе-

ченні психологічного здоров'я. Розраховувались коефіцієнти кореляції за Пірсоном.

В групі осіб, що переживають екзаменаційний стрес, отримані наступні результати (наводяться тільки статистично значущі коефіцієнти кореляції на рівні $p < 0,05$). Так, виявлено, що високий рівень Его-конгруентності сприяє розвитку такої копінг-стратегії, як фокусування на позитиві ($r = 0,127$; $p = 0,024$). Відповідно, здатність Его-функцій до системної самоорганізації дозволяє індивіду в умовах загрози самоактуалізації концентруватися переважно на позитивному, а не негативному значенні ситуації. Інших статистично значущих кореляцій в цій групі виявлено не було.

Серед осіб, що знаходяться в екстремальній ситуації, статистично значущі коефіцієнти кореляції описували взаємозв'язки між інтегральним параметром Его-конгруентності та наступними шкалами опитувальника WOCQ у відповідній версії: самоконтролю ($r = 0,213$; $p > 0,001$), очікування на допомогу ($r = 0,153$; $p = 0,006$) та прийняття проблеми — відмовлення від рішень ($r = 0,156$; $p = 0,005$). Таким чином, узгодженість Его-функцій між собою дає можливість особам, що діють в екстремальних ситуаціях, реалізувати у наступні патерни поведінки. По-перше, вони виявляють зусилля, пов'язані з регуляцією власного емоційного стану, викликаного важкою ситуацією, придушують та ховають власні емоції та почуття. По-друге, вони прагнуть отримати допомогу від міжособистісного оточення та виявляють зусилля, спрямовані на інформування навколишніх про наявність ситуації. По-третє, вони визнають важливість ситуації, але стримуються від негайних дій.

Не виявило статистично значущих кореляцій ($p < 0,05$) зіставлення шкали Его-конгруентності із характеристиками відчуття безпеки, які для абітурієнтів були наступними: *суб'єктивна значущість вступу до вчз, сприйняття близькими невдачі при вступі, самоставлення в разі невдачі при вступі, досвід такого хвилювання, як перед вступом*. Для пожежних цей список тверджень для виявлення був сформульований іншим чином: *суб'єктивна значущість роботи в МНС, сприйняття близькими звільнення з МНС, самоставлення в разі невиконання обов'язків, досвід такого хвилювання, як на роботі*.

Очевидно, що запропоновані вище характеристики відчуття безпеки не здатні відобразити ресурсну роль Его-конгруентності. Тому подальшими розвідками у даному напрямку будуть дослідження Его-конгруентності крізь призму інших показників суб'єктивної безпеки та психологічного здоров'я особистості.

Висновки. Отже, в результаті моделювання структурними рівняннями конструкт Его-конгруентності був успішно операціоналізований. Результатом операціоналізації цього конструкту стало створення нової психодіагностичної шкали, яка дозволяє вимірювати конгруентність функцій Его на підставі системного підходу в рамках психодинамічної парадигми. Побудова цього конструкту визначалась чотирма складовими: аутогенна норма (метод кольорових виборів Люшера) сума адекватних доповнень, сума

зсувів, різниця якісних проєкцій (рисунковий тест Вартегга). Ці фактори відповідали за наступні особистісні риси: нервово-психічне благополуччя, особистісну регуляцію, адаптованість до суспільних правил та норм власної культури, адекватність тестування реальності.

Список використаних джерел і літератури

1. Бэндлер Р. Семейная терапия / Р. Бэндлер, Д. Гриндер, В. Сатир; Пер. с англ. Ю. С. Уокер. — М.: Институт общегуманитарных исследований, 1999. — 160 с.
2. Вартегг Э. Уровневая диагностика личности // Калининко В. К. Рисуночный тест Вартегга. — М.: Смысл, 2006. — С. 4-110.
3. Джендлин Ю. Т. Феноменологическая концепция vs феноменологический метод: критический анализ работы Медарда Босса со сновидениями / Ю. Т. Джендлин // Московский психотерапевтический журнал. — 2009. — № 2. — С. 130-146.
4. Добридень О. В. Концептосфера суспільства споживання: теоретико-філософський дискурс / О. В. Добридень // Наукові записки КУТЕП. — 2012. — № 12. — С. 52-65.
5. Ким О. Дж. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ / Пер. с англ. Дж. О. Ким, Ч. У. Мьюллер, У. Р. Клекка и др.; Под ред. И. С. Енюкова. — М.: Финансы и статистика, 1989. — 215 с.
6. Мэнстед Э. С. Методы социальной психологии: инструменты для проверки теорий / Э. С. Мэнстед, Г. Р. Семин // Введение в социальную психологию / Под ред. М. Хьюстона, В. Штребе. — М.: Юнити, 2004. — С. 71-108.
7. Родіна Н. В. Особливості застосування тесту незавершених малюнків Вартегга для дослідження копінг-стратегій у підлітків / Н. В. Родіна // Актуальні проблеми психології. — 2007. — № 2. — С. 438-446.
8. Родіна Н. В. Проективна експрес-методика, що заснована на стимульному матеріалі тесту Вартегга. Застосування у вивченні копінгу / Н. В. Родіна // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка. Проблеми загальної та педагогічної психології. — 2010. — Т. 12, ч. 2. — С. 247-257.
9. Тимофеев В. Краткое руководство практическому психологу по использованию цветового теста М. Люшера / В. Тимофеев, Ю. Филимоненко. — СПб.: Иматон, 1995. — 29 с.
10. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. — М.: Мысль, 1978. — 258 с.
11. Штепа О. С. Особливості психологічної ресурсності осіб зрілого віку / О. С. Штепа // Вісник Львівського університету. — 2012. — № 15. — С. 310-317.
12. Akrivou K. Differentiation and Integration in Adult Development: The influence of self-complexity and integrative learning on self-integration / K. Akrivou // Unpublished Doctoral Dissertation, Department of Organizational Behavior, CASE Western Reserve University, Cleveland, OH, 2008. — 213 p.
13. Crisi A. Manuale del Test di Wartegg / A. Crisi. — Roma: Ma. Gi, 2007. — 365 p.
14. Lossen H. Gestaltung und Verlaufsdynamik / H. Lossen, G. Schott. — Biel: Institut für Psycho-Hygiene, 1952. — 68 p.
15. Freud S. Das Ich Und Das Es / S. Freud. — Leipzig; Vienna; Zurich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1923. — 77 p.
16. Rogers C. R. A theory of therapy, personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework / S. Koch (Ed.) // A study of a science: Formulations of the person and the social context. — New York: Mccraw-Hill, 1959. — № 3. — P. 184-256.

References

1. Bendler R. Semeynaya terapiya / R. Bendler, D. Grinder, V. Satir; Per. s angl. Yu. S. Uoker. — M.: Institut Obshegumanitarnyih Issledovaniy, 1999. — 160 s.
2. Vartegg E. Urovnevaya diagnostika lichnosti // Kalinenko V. K. Risunochnyiy test Vartegga. — M.: Smyisl, 2006. — S. 4-110.

3. Dzhendlin Yu. T. Fenomenologicheskaya kontseptsiya vs fenomenologicheskii metod: kriticheskiy analiz raboty Medarda Bossa so snovideniyami / Yu. T. Dzhendlin // *Moskovskiy psihoterapevticheskii zhurnal*. — 2009. — № 2. — S. 130–146.
4. Dobriden O. V. Kontseptosfera suspilstva spozhivannya: teoretiko-filosofskiy diskurs / O. V. Dobriden // *Naukovi zapiski KUTEP*. — 2012. — № 12. — S. 52–65.
5. Kim O. Dzh. Faktorniy, diskriminantniy i klasterniy analiz / Per. s angl. Dzh. O. Kim, Ch. U. Myuller, U. R. Klekka i dr.; Pod red. I. S. Enyukova. — M.: Finansy i statistika, 1989. — 215 s.
6. Mensted E. S. Metody sotsialnoy psihologii: instrumenty dlya proverki teorii / E. S. Mensted, G. R. Semin // *Vvedenie v sotsialnuyu psihologiyu* / Pod red. M. Hyustona, V. Shtrebe. — M.: Yuniti, 2004. — S. 71–108.
7. Rodina N. V. Osoblivosti zastosuvannya testu nezavershenih malyunkiv Vartegga dlya doslidzhennya koping-strategiy u pidlitkiv / N. V. Rodina // *Aktualni problemi psihologiyi*. — 2007. — № 2. — S. 438–446.
8. Rodina N. V. Proektivna ekspres-metodika, scho zasnovana na stimulnomu materiali testu Vartegga. Zastosuvannya u vivchenni kopingu / N. V. Rodina // *Zbirnik naukovih prats institutu psihologiyi im. G. S. Kostyuka. Problemi zagalnoyi ta pedagogichnoyi psihologiyi*. — 2010. — T.12, Ch.2. — S. 247–257.
9. Timofeev V. Kratkoe rukovodstvo prakticheskomu psihologu po ispolzovaniyu tsvetovogo testa M. Lyushera / V. Timofeev, Yu. Filimonenko. — SPb.: Imaton, 1995. — 29 s.
10. Uemov A. I. Sistemniy podhod i obschaya teoriya sistem / A. I. Uemov. — M.: Smysl, 1978. — 258 s.
11. Shtepa O. C. Osoblivosti psihologichnoyi resursnosti osib zrilogo viku / O. C. Shtepa // *Visnik Lvivskogo universitetu*. — 2012. — № 15. — S. 310–317.
12. Akriovou K. Differentiation and Integration in Adult Development: The influence of self-complexity and integrative learning on self-integration / K. Akriovou // *Unpublished Doctoral Dissertation, Department of Organizational Behavior, CASE Western Reserve University, Cleveland, OH, 2008*. — 213 p.
13. Crisi A. *Manuale del Test di Wartegg* / A. Crisi. — Roma: Ma. Gi, 2007. — 365 p.
14. Lossen H. *Gestaltung und Verlaufsdynamik* / H. Lossen, G. Schott. — Biel: Institut für Psycho-Hygiene, 1952. — 68 p.
15. Freud S. *Das Ich Und Das Es* / S. Freud. — Leipzig; Vienna; Zurich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1923. — 77 p.
16. Rogers. C. R. A theory of therapy, personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework / S. Koch (Ed.) // *A study of a science: Formulations of the person and the social context*. — New York: Mccraw-Hill, 1959. — № 3. — P. 184–256.

Родина Н. В.

доктор психологических наук,
профессор кафедры социальной и прикладной психологии
Одесский национальный университет И. И. Мечникова

РОЛЬ ЭГО-КОНГРУЭНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ В СОВЛАДАНИИ СО СТРЕССОВЫМИ СИТУАЦИЯМИ И ОБЕСПЕЧЕНИИ СУБЪЕКТИВНОГО ОЩУЩЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме

Данная статья посвящена разработке конструкта Эго-конгруэнтности и описывает механизмы формирования копинг-поведения у конгруэнтной личности. Анализировались две выборки испытуемых: абитуриенты ($n = 321$) в ситуации угрозы самоактуализации и сотрудники МЧС ($n = 320$) в ситуации угрозы жизни. Предложено определение Эго-конгруэнтности как глубинной характеристики личностной конгруэнтности. Операционализация конструкта Эго-конгруэнтности засвидетельствовала его соответствие эмпирическим данным в обеих выборках. Выявлено, что в ситуации угрозы самоактуализации оказывает содействие развитию такой копинг-стратегии, как фокусирование на позитиве. Тогда как в ситуации угрозы жизни — стратегиям самоконтроля, ожидания помощи и принятия проблемы — отказа от решений.

Ключевые слова: конгруэнтность, Эго-конгруэнтность, копинг, психодинамическая парадигма, системный подход, субъективное ощущение безопасности.

Rodina N. V.

Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Department of Social and Applied Psychology, Odessa I. I. Mechnikov national university, Odessa, Ukraine

THE ROLE EGO-CONGRUENCE OF PERSONALITY IN COPING WITH STRESS SITUATION AND ENSURING A SUBJECTIVE SENSE OF SECURITY

Abstract

This article focuses on the development of the construct of ego-congruence and describes the mechanisms of coping behavior in congruent personality. Two samples of subjects were analyzed: university entrants ($n = 321$) in a situation of threat to self-actualization and firefighters ($n = 320$) in life-threatening situations. A definition of ego-congruence as deep personal characteristics of congruence was proposed. Operationalization of the construct of ego-congruence witnessed its compliance with empirical data in both samples. Calculation of ego-congruence was made on the basis of the path diagrams. It is equal to the sum of the products of the values of each parameter and manifest their non-standardized regression coefficients. This enabled us to calculate the integral value for each subject. It was revealed that the threat of self-actualization situation has been promoting such coping strategies as focusing on the positive. Whereas in life-threatening situations — promoting strategies of self-control, expectation of support, acceptance of problem with abandonment of decisions. The future perspectives of ego-congruence research were discussed.

Key words: Congruence, Ego-congruence, coping, psychodynamic paradigm, system approach, the subjective sense of security.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2014

УДК 159.9

Engels-Kritidis R.

PhD, Associate Professor, Sofia University «St. Kliment Ohridski»
Faculty of Primary and Preschool Education
e-mail: rozalinae@yahoo.com

**SOME POLICIES AND PRACTICES AIMED AT CHILDREN
WITH A BACKGROUND OF MIGRATION IN EARLY-YEARS SETTINGS
IN MUNICH**

This paper presents some policies and practices in the field of social, educational and language support for children with a background of migration in early-years settings in Munich, Germany. The paper describes the content and the application of the screening tool used for assessment of the migrant children's level of German language prior to school entry, as well as the important role of the Intercultural Education and Language Section of the City of Munich in supporting children from families with a background of migration.

Key words: migrant children in Munich; SISMİK.

Introduction: Migration is an inseparable part of the dynamically-changing world of the 21st century, a fact that explains the increasing interest of various scientific areas in the issues related to the temporary or permanent settlement of people in countries other than their own.

With 82.2 million inhabitants, the Federal Republic of Germany has the highest population level in Europe. Around 15 million people (20 % of the population) are either immigrants or have at least one parent with a non-German background. More than a quarter of young people of an age relevant to education (up to 25 years) and as many as one-third of children under school age (33 % of children up to the age of 6) have a migration background [9].

According to the migration facts about Munich, the capital of Bavaria, as of 31st July 2006 [1], out of 1 313 093 inhabitants, 302 479 have a background of migration which means a 23 % share of foreigners. Compared to the results from 1970, when non-German nationals accounted for 13.8 %, for a period of 46 years their number has increased significantly. Groups numbering over 10 000 inhabitants include nationalities such as Turkish 3,4 %; Croatian 1,9 %; Serbian (including Montenegro) 1,9 %; Greek 1,7 %; Italian 1,6 %; Bosnian 1,3 %; Polish 0,9 % . 9 917 children under 6 years are 14.4 % of the total number of foreigners in Munich. Therefore, the need for finding means for improving the process of integration of children with a migrant background in Germany is quite evident, especially bearing in mind that the numbers have increased during the last six years.

The current paper aims to present the main policies and practices in the field of social, educational and language support for children with a background of migration in early-years settings in the city of Munich. In this regard, the following primary objectives must be achieved:

- 1) To give an idea of the number of children with a background of migration and their situation in the early-years settings in Munich and in Bavaria;
- 2) To describe the application of the screening tools used in Munich for assessment of the level of German language prior to school entry;
- 3) To underline the important role of the Intercultural Education and Language Section (part of the Department of Education and Sport of the City of Munich) in support of children from families with a background of migration.

Children with a Background of Migration in Early-Years Settings in Bavaria.

More than a quarter of children in centre-based settings in the western part of Germany come from families where at least one parent was born outside Germany; over half of those children do not speak German at home [2, p. 11]. The OECD Background Report for Germany indicates that «children with a migration background enter kindergarten later than German children. Roughly 25 % of foreign children aged between 3 and 6 years do not attend kindergarten at all; for German children (with a migration background), this figure is almost 19 % » [5, p. 71].

A large number of day care centres in Munich have a large number of families from other countries: some of them are attended by children from up to 30 different nations. These institutions need special conditions and educational approaches, as well as close contact with children and their parents in order to cope with this situation. It requires a special approach that describes the theory of intercultural education for all Munich day care centres, based on academic understanding. The day care centres in Munich make great efforts to improve the chances for education and to support children in a suitable way.

The large number of children with a background of migration, in combination with the PISA findings which illustrated how disadvantaged many immigrant children are within the school system, has led to a flurry of policy initiatives in this area. In a number of *Länder* it is now a requirement for children to participate in a language screening assessment prior to school entry. However, there are considerable regional variations in the types of assessment used, as well as in the kinds of focused language support measures implemented; some of them start when the children are two years old, whereas others do not begin until the last year in kindergarten.

In the area of language and literacy, many initiatives are underway. As referenced by Oberhuemer [4], a recent monitoring report by the Bertelsmann Foundation (Bock-Famulla & Große-Wührmann, 2010) contains figures that show considerable difference in the enrolment rates of children from German-speaking and non-German-speaking families. The difference is most marked in Schleswig-Holstein, with 91 % of non-migrant children and only 60 % of migrant children enrolled. Similar discrepancies can be found in Bavaria (95/75 %), Bremen (96/75 %) and the city-state of Berlin (100/80 %). If the transition to more focused approaches towards language and literacy is to take effect, there is an obvious need for a redistribution of resources and targeted

funding for work with these children and their families [2]. However, it is important to bear in mind another point of view, expressed by Pfaff [6], who maintains that the current focus on German is at the expense of children's ethnic mother tongues.

Beyond this, an extensive network of early childhood language co-ordinators across Bavaria was launched in 2008 with considerable government funding support. These language advisers, who undergo a targeted and evaluated course of training, work closely with early childhood centres on a regional basis. The impact of this network on the language and literacy related work of the centres is being assessed over time by a research team at the State Institute of Early Childhood Research — Munich [4].

Rauschenbach [2] presented the first national report on education, titled «Education in Germany», commissioned by the Standing Conference of the Ministers of Education and Cultural Affairs of the *Länder* (KMK) and the Federal Ministry for Education and Research (BMBF) and generated with the support of the German Youth Institute (DJI) in Munich. This document includes, among others, a detailed analysis of *education and migration*. It poses the question whether making kindergarten mandatory would help for better results of children with migrant background, but the conclusion is that such a change would be neither justified nor appropriate, considering the relatively large number of 4- to 6-year old children with a migrant background who already attend. With more than 80 % of migrant children having been to a kindergarten before school enrolment during the last two years, the call for mandatory kindergarten is not the answer and the danger of unintended side effects is far too great. But as Rauschenbach [9] surmises, educational and care provision should be made available for the large majority of children with a migrant background who were born in Germany and a stronger point should be made to support goal-oriented language acquisition by children aged 2 to 4 in particular, since this is the age when children learn language, therefore a second language can be learned quite naturally during this time. There is a need for achieving more than the currently-planned language tests and subsequent support during the last year of kindergarten.

According to The Munich Approach Booklet [11, p. 24], intercultural education in Munich has a tradition that goes back many decades. It is directed at all children in the childcare facilities, whether German or non-German. The main objectives are to create a basis for getting on with one another regardless of nationality, mother tongue and religion, and to teach the children tolerance and respect for other cultures and lifestyles. Children like having different kind of foods on the menu, learning about other countries and participating in different religious celebrations; in this way, they discover that life in a multicultural community is an enriching experience.

Intercultural instruction and language development are inseparable from one another. On the other hand, the development of language skills is seen as an integral part of the child's development as a whole [11, p. 24].

Screening assessment of the level of German language prior to school entry

The early education debate has led to increased interest in issues of pedagogical documentation and, during recent years, a number of observation schedules and documentation approaches have been piloted [3, p. 177].

According to Oberhuemer [4], in a number of *Länder* it is now a requirement for children to participate in a language screening assessment prior to school entry. There are considerable regional variations in the types of assessment used, as well as in the kinds of focused language support measures implemented. In Bavaria, since the autumn of 2005, the German language competence of 4S year olds children whose parents are both born outside Germany is assessed by kindergarten educators with the help of a specially-developed observation instrument called «SISMIK». Also, since 2008, the language competence of *all* children is assessed towards the end of the year before the final year in kindergarten, again through a prescribed assessment procedure (Ulich & Mayr, 2006, as referenced by Oberhuemer [4]). The observation instrument used for children whose first language is German is called «SELDAK». In both cases, the assessment is based on individual observation of the child during the daily activities. The results show the level of development of the child's vocabulary, manner of speaking, sentence construction and grammar, as well as their ability to understand requests to do something and requests in general. This assessment is performed in order to give teachers and parents an idea of children's German language development and, if required, to plan further educational work with them. For the children with migrant background, the results are often low because more of these children do not speak or understand German so well, since they are learning German as a second language or they grow up bilingual, as their parents do not speak the German language well, or at all. After this assessment, one and a half years before school, there is an optional 240-hour preliminary German course, free of charge for parents, aimed at developing German linguistic skills and linguistic interest in children with a background of migration. On the basis of the SISMIK assessment results [12], such cases can be recommended for participation in the 240-hour preliminary German language course; 120 hours take place during the first half of the year in the kindergarten, during the other everyday activities of the child, in his/her own group of children. The other 120 hours are spread throughout one year (the last year before school) in kindergarten and at primary school. In kindergarten, promotion developing language skills occurs during the whole day with all children, but also during special assessments based on topics which are interesting to the children. In school, children have 1S hours (two classes of 45 minutes each) weekly. Besides an intensive language instruction, the children have the chance to get to know primary school in a playful way. Parents are responsible for bringing their child to these courses, which take place in the primary school, and accompanying him/her back to the kindergarten, but it is often the teachers who make the necessary organization to assist parents with this.

A detailed look at the SISMIK questionnaire

The Ulich & Mayr 2003 SISMIK questionnaire [12] was developed by the State Institute of Early Childhood Research (IFP) in Munich as part of the project titled «Speech development of immigrant children — targeted observation and encouragement». It concerns the verbal behaviour and interests towards speech of immigrant children in early-years settings within the Bavarian capital. The questionnaire is specially adapted for observation of immigrant children from 3S years old to primary school age, who grow up in domestic environments using other languages besides German.

The questionnaire's introduction specifies that «immigrant children» refers to children whose families have come to Germany from a different cultural and speech environment. They can be holders of foreign passports, migrants (often immigrants of German origin, coming from Eastern European countries), multinational families (for example, the mother is German while the father is English, etc.), or settlers who have acquired German citizenship.

The first few paragraphs of the introduction specifically state that the questionnaire is to be used by German-speaking educators, i.e. the main focus is on communication in the German language. Although the family language (mother tongue) is equally important for the speech development of immigrant children, in most cases it cannot be adequately evaluated by German-speaking educators. However, the SISMIK questionnaire does include several questions (mostly aimed at parents) regarding the level of speech development in the family language as a stimulus for observation of this area as well.

In order to gather the necessary information, the educator should conduct lengthy observation of the child in natural, everyday situations; in some cases, evaluation requires that specific situations be created (e.g. repeating a made-up word, retelling a story, etc.).

Supplementary data includes birth date, family language, nationality, sex of the child; starting date and schedule of kindergarten classes; frequency of missed classes and reasons for them (illness, travels abroad to parents' countries, etc.).

Most questions feature answers given as statements, where the educator must fill in the relevant information regarding frequency, level, and/or specific variants of occurrence.

The questionnaire consists of 4 parts:

- Part 1: Verbal behaviour in speech-relevant situations (group discussions, role-playing games, browsing picture books, etc.)
- Part 2: Speech competence (specifics).
- Part 3: Language(s) spoken by the child's family.
- Part 4: The child's family.

Part 1 includes observation of verbal behaviour of the child in various situations, e.g. at the breakfast table, in role-playing games, as partner for play during free time, in separate conversations in German with the educators, in group «circle» discussions; also, description of the child's behaviour in cases when he/she has trouble understanding and/or expressing something, when browsing picture books (individually or in a small group), when listening to

and retelling short stories. Additionally, the questionnaire notes the child's interest in reading and writing, his/her attitude to making rhymes, making up words, as well as foreign languages.

Part 2 presents the child's German language competence in detail, expressed in the following observation areas: understanding of tasks and prompts, dictionary and specific way of speech, grammatical and sentence structure.

Part 3 describes the child's handling of the family language(s) while attending the kindergarten, as well as evaluation of the child's communication skills in his/her mother tongue(s) by the parents and other adults speaking them.

Part 4 presents the living habits and language practices in the child's family, the professions and work schedule of the parents, as well as the family's relationship with the kindergarten institution, i.e. the level of information the child's mother and father receive regarding the kindergarten's daily activities, their visits, as well as any questions they may have in relation to their child's education.

The questionnaire ends with a section outlining subsequent actions the educator will take regarding the child, if required; it holds the conclusions of his/her observation and eventual steps to be taken in the future.

The SISMIK results are used in two ways, firstly to draw up teaching plans for the children and secondly to register the children in need of particular support for the preliminary German course.

Support of children from families with a background of migration: Intercultural Education and Language Section in the Department of Education and Sport of the City of Munich

During the 2011/2012 school year in Munich, 429 German-language courses were held, attended by 3860 children with a background of migration; in comparison, the same source states that the courses started in 2002/2003 with only 10 children; five years later, in 2007/2008, they were attended by 339 children [8]. Additionally, since October 2010, there has been a programme promoting the 240-lesson German course and training kindergarten educators and primary teachers on working with children during this course. So far, 26 courses have been held and 520 people have been trained; it is expected that many more will be trained since the programme will continue until July 2013.

The Intercultural Education and Language Section in the Department of Education and Sport of the City of Munich is responsible for providing support to the early childhood practitioners in the field of intercultural pedagogy and language. This unit has existed for 30 years. It started with one person, but currently 21 people collaborate with the staff in kindergartens, nursery groups and places where the children from 6 to 10 can stay after school.

The concept of the Intercultural Education and Language Section has historically grown over the past 30 years. The central interest of the Intercultural Education and Language Section is to bring about tolerance, respect for other religions, life and cultural forms to all children and to create a basis for collaboration and coexistence despite differences in ancestry, language or

religion. Cross-cultural day care centres, which educate, raise and take care of children, see a main point in the «pedagogy of diversity»; children from all over the world learn tolerance and acquaintance with diversity and different languages, which they see as their greatest resource and all parents as partners in order to achieve best educational results for their child.

The aforementioned Section provides the facilities with numerous projects covering as wide a range of intercultural aspects as possible — nutrition, art, music, cooperation with parents and, in particular, language development [11, p.2]. It is especially interesting that the idea of a multicultural environment in early years settings is also contained in the little book named «Welcome to the kindergarten» [13], given to each child attending kindergarten in Munich during his/her first day. The book introduces children to the kindergarten environment by presenting one typical day in the kindergarten in coloured illustrations featuring two dolls (a boy and a girl), along with simple phrases translated in 10 languages.

The Intercultural Education and Language Section is responsible for all 400 public day care centres and kindergartens; the private and church-run ones can also use their expertise. Since 2002, there have been 50 educators who work in preschool settings and are trained to give support to their colleagues in these kindergartens and day care centres in the field of intercultural education and language. Currently there is a project aiming at increasing their number and now they are 146. The 21 collaborators from the Intercultural and Language Section support their work in kindergartens, making sure that all the staff in the different kindergartens work according to the same principles concerning intercultural education and language, and achieve the quality in this regard according to the curriculum. For the last four years these 21 specialists have been busy with the implementation of large projects helping children develop their language.

The first project was initiated by the Bavarian Ministry of Social Affairs. It ran from October 2008 to December 2011. In this project, colleagues from the Intercultural Education and Language Section went to the day care centres and worked with the entire team in order to improve the pedagogy concerning language and intercultural education.

In March 2011 another project was started by the German Federal Government and it is expected to continue until December 2014. In this project, staff works directly with the children in the day care centres, helping them to improve their language skills. The specialists from the Intercultural and Language Section are working closely with the staff in early years settings, who get all the help they need from them.

Conclusion

Based on the data from the English-language sources of information cited herein, as well as on the author's first-hand observation, we can conclude that since one of each three children has a migrant background, provision of support must be arranged earlier to compensate for inequalities in family and social starting conditions at the source. The active language learning support

should begin much earlier than the current one and a half years before school, so that it can be applied at an age when children learn languages and speech in a natural way.

The challenges of migration in Germany will continue to increase, especially among younger children. However, in spite of all the difficulties related to migration, it is good to see many examples of active steps to improve integration which are taken in kindergarten and at school.

Acknowledgements

Some parts of the research presented in this article were sponsored by the Deutscher Akademischer Austausch Dienst (DAAD). The publication was realised thanks to the hospitality and scientific assistance of the Department of Children and Childcare (DJI) and the Intercultural Education and Language Section at the Department of Education and Sport in the City of Munich. The author wishes to thank all of the institutions mentioned herein.

References

1. Key Data 2006: http://www.muenchen.de/int/en/Rathaus/raw_e/invest_in_munich/Munich_means_business/Standortinfos_english.html (accessed on 6th Oct 2012).
2. Leu H. R., Schelle R. (2009): Between education and care? Critical reflections on early childhood policies in Germany. *Early Years*, 29(1), p.5–18.
3. Oberhuemer P., Schreyer I., Neuman, M. J. (2010): Professionals in early education and care systems — European profiles and perspectives. Opladen & Farmington Hills, MI: Barbara Budrich.
4. Oberhuemer P. (2012): Balancing traditions and transitions: Early childhood policy initiatives and issues in Germany. In Papatheodorou, T. (Ed.) (2012) *Debates on Early Childhood Policies and Practices: Global Snapshots of Pedagogical Thinking and Encounters*, London: Routledge.
5. OECD (2006): *Starting Strong II: Early Childhood Education and Care*. ISBN 92–64–03545–1, OECD <http://www.oecd.org/edu/preschoolandschool/37424318.pdf> (accessed on 2nd Oct 2012).
6. Pfaff C. (2010): Multilingual development in Germany in the crossfire of ideology and politics. In Okulska, U. & P. Cap (Ed.) *Perspectives in Politics and Discourse*, 327–358, Amsterdam: John Benjamins 2010.
7. Presseinformation (2011): *Bildung, Erziehung und Betreuung von Kindern (0–6 Jährige) in München 2011/2012*. Landeshauptstadt München, Referat für Bildung und Sport. Pressegespräch am Mittwoch, 14 September, 11 Uhr im Rathaus, Ratstrinkstube.
8. Presseinformation (2012): *Bildung, Erziehung und Betreuung von Kindern (0–6 Jährige) in München 2012/2013*. Landeshauptstadt München, Referat für Bildung und Sport (information to be given to the press in October 2012).
9. Rauschenbach T. (2008): Education in Germany: Youth and Migration — Findings of the National Report on Education: Successful migration and integration — a mandatory goal for society. DJI Bulletin Special English edition 2008, p.15–17.
10. Rauschenbach T. (2012): Childhood under Public Stewardship. Successes, Uncertainties and Side Effects of the Rapid Expansion of Childcare Facilities in Western Germany. DJI Bulletin, Special English edition 2012, p.10–13.
11. *The Munich Approach Booklet (2009): Tailor-made education: the Munich approach*. Booklet issued by the City of Munich, Department of Education, 2009.
12. Ulich M., Mayr T. (2003): *SISMIK. Sprachverhalten und Interesse an Sprache bei Migrantenkindern in Kindertageseinrichtungen*. Freiburg, 2003.
13. Zintl P. (2007): *Willkommen im Kindergarten*. Landeshauptstadt München, Schul- und Kulturreferat. Munich, 2007.

Энгелс-Критидис Р.

кандидат педагогических наук, доцент Софийского университета «Св. Климента Охридского», факультет начального и дошкольного образования

НЕКОТОРЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ В РАБОТЕ С ДЕТЬМИ, МИГРИРОВАВШИМИ В МЮНХЕН В РАННЕМ ВОЗРАСТЕ

Резюме

В работе представлены некоторые политические и практические направления в области социальной, образовательной и языковой поддержки детей, мигрировавших в ранние годы в Мюнхен, Германия. В статье описываются содержание и направления применения диагностических инструментов скрининга, использующихся для оценки знания немецкого языка детей, мигрировавших до поступления в школу, а также важной роли межкультурного образования и языковой секции города Мюнхена в поддержку детей из семей мигрантов.

Ключевые слова: дети мигрантов в Мюнхене, скрининг, SISMIK.

Энгелс-Критидис Р.

кандидат педагогічних наук, доцент Софійського університету «Св. Климента Охридського», факультет початкової та дошкільної освіти

ДЕЯКІ ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ НАПРЯМКИ В РОБОТІ З ДІТЬМИ, ЯКІ МІГРУВАЛИ В МЮНХЕН В РАНЬОМУ ВІЦІ

Резюме

У роботі представлені деякі практичні та політичні напрями і лінії в сфері соціальної, освітньої та мовної підтримки дітей, які мігрували в ранні роки в Мюнхен, Німеччина. У статті описуються зміст та напрями застосування інструментів скринінгу, що використовуються для оцінки знання німецької мови дітьми, які мігрували до вступу до школи, а також важливої ролі міжкультурної освіти та мовної частини (не німецькомовної частини) міста Мюнхена на підтримку дітей з сімей мігрантів.

Ключові слова: діти мігрантів в Мюнхені, скринінг, SISMIK.

Стаття надійшла до редакції 01.06.2014

УДК 159.924–051.11

Сербін-Жердецька І. А.

аспірант кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
e-mail: s.v.odessa@mail.ru.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена дослідженню проблеми життєвих виборів особистості: видам, формам реалізації, чинникам, що детермінують життєвий вибір особистості.

Ключові слова: життєвий шлях, життєва стратегія, життєдіяльність, структура особистості.

Постановка проблеми. Суб'єктний аспект життєвого шляху завжди сто-
яв у центрі уваги психологів як найбільш суттєвий. Специфіка життєвого
процесу, за К. О. Абульхановою-Славською, пов'язана з тим, як його здій-
снює суб'єкт [1]. Наслідуючи ідеї С. Л. Рубінштейна, підкреслюючи актив-
ний, суб'єктний характер життєвого шляху, К. О. Абульханова-Славська
описує і аналізує життя людини як процес активної соціальної життєді-
яльності: активність особистості виражається в тому процесі організації
свого життя, в якому особистість відсовує одні, наближає інші ситуації,
долає перешкоди, проводячи свою життєву лінію, здійснюючи свій жит-
тєвий вибір. Суб'єктність індивіда базується на інтенціональності пере-
живань, уявленні про належне як суб'єктивно можливе; складна цілісна
структура людини як суб'єкта розкривається лише на соціальному рівні
розвитку людини як особистості [3]. Внутрішньою структурою суб'єкта, в
якій узагальнюються властивості особистості індивіда, є психофізіологічні
і психосоціальні властивості, що визначають його готовність до здійснення
певних. Ось чому їх можна віднести до потенціалів, ресурсів людини.

Вибір є надзвичайно складним і багатоаспектним психологічним фено-
меном, оскільки саме життя є результатом життєвих виборів, які щогоди-
ни робить особистість; життєвий вибір людини має потужні рушійні і спря-
мовуючі сили, регулятивні можливості. У сучасній соціально-економічній
ситуації кількість виборів, які з необхідністю повинна здійснити людина,
наростає: нестабільність економічного життя, тривожність у зв'язку з мож-
ливістю втратити роботу, часто дисгармонійні стосунки в сім'ї, обумовлені
неоднозначністю життєвої ситуації, усвідомлення некомпетентності при
рішенні смисложиттєвих завдань та ін., робить надзвичайно актуальними
питання природи і суті життєвих виборів.

Здійснюючи вибір в переломні періоди життя, людина тим самим ви-
значає напрям і характер свого подальшого розвитку: ефективний вибір
сприяє, а неефективний — утруднює досягнення людиною вершин.

Основною ціллю статті є узагальнення та аналіз провідних теоретичних підходів до проблеми життєвого вибору, що в подальшому дозволить сформулювати основну наукову стратегію в даному напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних теоретико-емпіричних дослідженнях показано, що особистісний вибір детермінується двома групами чинників:

- 1) особистісними особливостями суб'єкта;
- 2) специфікою зовнішніх умов, в яких здійснюється вибір.

Особистісні детермінанти вибору вивчалися: у межах теорії ухвалення рішень (Ю. М. Козелецький, Т. В. Корнілова, Г. М. Солнцева, Н. А. Simon); у екзистенціально-гуманістичному і діяльнісному напрямках (А. Маслоу, Р. Мей, В. А. Петровський, Н. В. Пилипко, О. Ю. Мандрикова, Л. І. Дементій).

Вивчався також вплив зовнішніх чинників на вибір особистості: контекстів завдань на вибір варіанту рішення (А. Tversky, D. Kaneman, Н. Т. Wang, О. О. Савіна); соціальних ситуацій і взаємодій на вибір стратегії життя і формування життєвого сценарію (Е. Берн, Р. Гулдінг, М. Гулдінг, Г. С. Альтшуллер); вплив соціальних чинників (авторитету, думки більшості) на здійснення «правильного» вибору (Р. Чалдіні, Д. Кенрик, С. Нейберг).

Особистісний вибір розглядається в екзистенціальній і культурно-історичній психології як детермінанта становлення особистості, як можливість зміни соціальних умов її розвитку: вибір як вчинок формує особистість (Ж.-П. Сартр, В. Франкл, М. М. Бахтін, О. Г. Асмолов, В. П. Зінченко).

Отже, проблеми психологічних механізмів життєвого вибору на сьогодні актуальні в області екзистенціальної, теоретичної, практичної психології, є нагальними питаннями психології особистості. Вивчення проблеми вибору представлено у вітчизняній психології в різних аспектах. Вибір розглядається як складова життєвого шляху особистості (С. Л. Рубінштейн, В. С. Мухіна, О. Г. Асмолов та ін.); як спонукання до акме (О. О. Бодальов, О. О. Деркач та ін.); як концептуальне поняття теорії ухвалення рішень (Т. В. Корнілова); як внутрішня діяльність (Д. О. Леонт'єв). Останніми роками з'явилися роботи, в яких підкреслюється значущість вивчення ціннісних підстав вибору (В. В. Знаков); відзначається, що вибір пов'язаний з усвідомленням, реалізацією власного потенціалу і визначається внутрішньою позицією особистості, її ціннісними орієнтаціями (В. С. Мухіна). Невеликою кількістю робіт представлені дослідження операціональної структури вибору життєвого шляху, стратегій його реалізації (Д. О. Леонт'єв, О. Ю. Мандрикова, Л. І. Дементій).

Виклад основного матеріалу. Все це дозволяє нам визначити життєвий вибір людини як вибір у біфуркаційній точці життєвого шляху, що є суб'єктивним процесом і результатом мотивованого ранжирування цінностей і переваги інтернальної відповідальності, незмінно супроводжується певними відчуттями (емоціями), вольовими зусиллями і когніціями. Але життєвий вибір залежить не лише від знання, свідомості, самосвідомості, але й від особистості в цілому. Життєві рішення як відповідь особистості

на ті або інші обставини і події є ефектом цілісної структури особистості, яка заломлює, опосередковує усі зовнішні дії — події і обставини життя. Життєві вибори, що ініціюються самою особистістю, у більшості випадків цілком відповідають її характеру і загальній її структурі, хоча людина може долати саму себе і здійснювати вчинки усвідомлено усупереч своєму характеру.

Життєвий вибір виконує низку функцій:

- адаптивну (вибір, актуалізований будь-якими об'єктивними обставинами, дозволяє людині пристосуватися до умов, що змінюються);
- гностичну (пізнаючи наявні в її розпорядженні (доступні) можливості для вибору, людина пізнає об'єктивну дійсність, навколишній світ);
- аксіальну (пізнані можливості оцінюються, ранжируються і ієрархізуються відносно індивідуальних ціннісних орієнтацій суб'єкта, моральних імперативів та систем цінностей, що існують в соціумі);
- дозвільну (предметом вибору є вирішення будь-якого можливого протиріччя — вибирається одна можливість і відкидаються інші);
- регулятивну (здійснення людиною виборів в самих різних сферах її життєдіяльності з урахуванням об'єктивних обставин з метою реалізації образу бажаного результату (дозволу) ситуації вибору стає регулятором поведінки і конкретних дій того, хто вибирає);
- акмеологічну (вибір сприяє тому, що людина піднімається на більш високий рівень свого розвитку, розширює і поглиблює досвід рішення проблем і, у разі успішного вибору, здатна через його реалізацію в діяльності досягти свого АКМЕ — вершини розвитку, моменту найбільшого розквіту особистості).

Аналіз наукових першоджерел дозволяє виділити наступні види життєвих виборів, які є для суб'єкта життєвими: професійні, особистісні, екзистенціальні, моральні, соціальні.

Професійний вибір — це різновид вибору, при якому критерії для порівняння альтернатив не дані спочатку і суб'єкту самому належить їх конструювати. Суб'єкт повинен знайти загальні підстави для зіставлення якісно різних альтернатив і сформулювати критерії їх оцінки, по відношенню до яких альтернативи набувають того або іншого смислу [3].

Життєвий вибір особистості визначається не лише об'єктивними обставинами, ситуацією вибору, але і, головним чином, самим суб'єктом вибору, його ментальністю. Причому суб'єктивні чинники опосередковують і заломлюють дію об'єктивних і, як правило, мають вирішальне значення.

Вибір опиняється в центрі питань людського існування, засадничою його характеристикою, унікальною особливістю і неодмінною умовою необхідності приймати відповідальність за власне «Я». Більше того, будь-який вибір виявляється таким, що зачіпає особистість, визначає її, тобто, будь-який вибір виявляється особистісним. А. В. Петровський, Д. М. Леонт'єв, Н. В. Пилипко підкреслюють особливість особистісного вибору, його відмінність від повсякденних виборів, вважаючи, що треба провести розмежування між «особистісним вибором», вибором між мотивами і численними виборами, які миттєво здійснюються в межах нормативно заданої

діяльності [1]. Інша ж група авторів (Е. Фромм, С. Мадді, Д. О. Леонтьєв) вважає, що особистісний вибір може здійснюватися і в повсякденних ситуаціях [2; 5; 4]. Ми дотримуємося останньої точки зору, вважаючи, що з численних усвідомлених і осмислених повсякденних виборів складається основа для важливих і доленосних виборів і вчинків особистості. Особливого значення набуває ця проблема в контексті системи виборів, які мають здійснювати працівники органів внутрішніх справ: внаслідок складності та багатофункціональності професійної діяльності вони є водночас і професійними, і особистісними, і екзистенціальними, і моральними, і соціальними.

Можливий також екзистенціальний вибір — у критичних життєвих ситуаціях, коли суб'єкту не дані ані критерії порівняння альтернатив, ані самі альтернативи: він повинен сам конструювати ці альтернативи разом з можливими майбутніми наслідками вибору, і на підставі порівняння майбутніх і можливостей відповідальної реалізації вибраної альтернативи робити свій вибір. У філософії екзистенціалізму ситуація екзистенціального вибору розглядалася як надзвичайна, екзистенціальний вибір має бути самостійним, цілісним, спонтанним, очевидним і задовольняючим особистість.

Моральний вибір — це акт раціонального, цілеспрямованого волевиявлення в умовах нормативної моралі, що актуалізується переважно в ситуаціях морального конфлікту і відбиває властиву суб'єкту вибору ціннісну орієнтацію.

Соціальний вибір — це більш-менш усвідомлене визначення (виявлення) суб'єктом соціальної дії цілей своєї діяльності і засобів їх досягнення, визначальний рух соціуму за тим або іншим варіантом розвитку з множини об'єктивно можливих.

Життєвий вибір людини визначається не лише об'єктивними обставинами, ситуацією вибору, але і, головним чином, самим суб'єктом вибору, його ментальністю. Причому суб'єктивні чинники опосередковують і заломлюють дію об'єктивних і, як правило, мають вирішальне значення.

Отже, вибір детермінований структурою особистості і опосередковується усією системою властивостей людини, включаючи індивідні (стать, вік), особистісним механізмом життєвого вибору є певна відповідність цінностей, що лежать в основі вибору, і способів ухвалення рішення.

Кінцевим результатом життєвого вибору є вчинок, що реалізовує прийняте рішення. Ця остання фаза має практичний характер і неможлива без вольових зусиль. Але не менш важливо, що міняється ставлення особистості до себе: правильне рішення життєвої проблеми, що відкриває нові життєві перспективи, затверджує цінності особистості, підвищує у неї рівень самоповаги, упевненість у своїх силах, зміцнює принципи життя. Вчинок відкриває самому суб'єкту його досі приховані душевні і духовні потенціали і тим самим вносить зміни в його самосвідомість, образ Я.

Проблемні ситуації більш-менш усвідомлюються особистістю і виступають як завдання, які необхідно вирішувати, щоб зміцнювати і удосконалювати основи власного життя і життя близьких людей, а також усіх інших, з якими людина пов'язана різноманітними стосунками в малих і

великих спільнотах. Іноді об'єктивно виниклі проблеми не сприймаються як такі, людина не ставить відповідні завдання, і тому не вирішує нічого. Тоді рішення доведеться за неї шукати оточуючим чи близьким, або ж проблема з часом втрачає актуальність внаслідок об'єктивної динаміки обставин життя. Ось чому ми наголошуємо на особливій ролі інтернальності у структурі життєвого вибору.

Різні типи особистостей здійснюють життєві вибори по-різному:

1) відповідно до загального задуму, особистої життєвої програми, життєвого плану;

2) відповідно до приписів суспільства, соціальної програми;

3) ситуативно, не заглядаючи уперед, підкоряючись актуальній потребі в конкретній ситуації;

4) деякі ж взагалі вважають за краще не бачити проблем і нічого не вирішувати.

Способи постановки і рішення життєвих завдань при здійсненні життєвого вибору є психологічним механізмом життєдіяльності особистості на життєвому шляху, тобто і особистісного розвитку:

Вчинивши життєвий вибір, особистість по-іншому бачить своє життя і намічає нові шляхи свого розвитку, після здійснення вчинку згідно з прийнятим життєвим рішенням людина не перестає думати про зроблений вибір, аналізує його результат, зіставляючи з життєвими планами і цілями, і психологічною ціною, якою дісталася перемога. У цих роздумах про зроблене і пережите відбувається засвоєння уроків життя, формується дорогоцінний життєвий досвід.

Робота свідомості призводить до змін в системі поглядів, переконань, світогляду, тобто вищих форм спрямованості особистості. Тим самим створюються нові підстави для окремих рис характеру і структурних змін характеру в цілому, відбувається те, що Б. Г. Ананьєв називав будівництвом особистості зсередини (див.: [1]). Зовнішніми подіями і тими внутрішніми змінами, які вони викликають, процес становлення і розвитку особистості не вичерпується. Вони закладають лише основу особистості, здійснюють лише попереднє її формування; подальша добудова і обробка пов'язані з іншою, складнішою, внутрішньою роботою, у якій формується особистість в її вищих проявах [3].

Висновки. Таким чином, життєвий вибір людини визначається не лише об'єктивними обставинами, ситуацією вибору, але і самим суб'єктом вибору, його ментальністю, причому вирішальне значення мають суб'єктивні чинники, які опосередковують і заломлюють дію об'єктивних.

Пускову роль при цьому відіграє сприйняття людиною проблемної ситуації, оскільки саме воно змістовно визначає її як виборну і спрямовує подальшу активність суб'єкта.

Суб'єктивні складові вибору містять окремі характеристики, які настільки тісно взаємопов'язані між собою, що це дозволяє говорити про їх системний вплив на життєвий вибір людини. Гармонізація взаємодії даних складових — потребово-мотиваційної, емоційно-вольової, когнітивної, аксальної, стереотипів і настанов — здатна підвищити доцільність вибору.

Інакше при пригнічуючому впливі будь-якої складової в процесі вибору або за наявності в ній дефекту можливі девіації і не виключений вибір неадекватної або асоціальної можливості.

Перспективи подальших досліджень передбачають емпіричне дослідження життєвого вибору працівників органів внутрішніх справ.

Список використаних джерел та літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Время личности и время жизни /К. А. Абульханова-Славская, Т. Н. Березина. — СПб.: Алетейя, 2001. — 304 с.
2. Бодалев А. А. Вершины в развитии взрослого человека /А. А. Бодалев. — СПб.: Питер, 2007. — 215 с.
3. Леонтьев Д. А. Психология смысла /Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 2003. — 478 с.
4. Щebetova A. Л. Психологические особенности ситуаций жизненного выбора в среднем возрасте / А. Л. Щebetova // Молодой ученый. — 2011. — Т. 2, № 6. — С. 111–113.

References

1. Abulhanova-Slavskaya K. A. Vremia lichnosti i vremia zchizni [Time of personality and time of life]. — SPb.: Aleteja, 2001. — 304 p.
2. Bodaliyov A. A. Vershini v razvitii vzroslogo tcheloveka [Tops are in development of the grown man]. — SPb.: Piter, 2003. — 215 p.
3. Leontiev D. A. Psihologiya smisla [Psychology of sense]. — M.: Smysl, 2003. — 478 p.
4. Schebetova A. L. Psihologitcheskie osobennosti situaciy zchizntnogo vibora v srednem vozraste [Psychological features of situations of vital choice are in middle age] // Molodoy utcheniy [Young scientist]. — 2011. — Т. 2, N 6. — P. 111–113.

Сербин-Жердецкая И. А.

аспирант кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЖИЗНЕННОГО ВЫБОРА ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена исследованию проблемы жизненных выборов личности: видам, формам реализации, факторам, детерминирующим жизненный выбор личности.

Ключевые слова: жизненный путь, жизненная стратегия, жизнедеятельность, структура личности.

Serbin-Zcherdecka I. A.

competitor of department of the differential and special
psychology of the Odessa I. I. Mechnikov national university
Dvorianskaya street, 2, Odessa, 65082, Ukraine, s.v.odessa@mail.ru.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF LIFE CHOICE OF PERSONALITY

Abstract

Life choice of human-being- choice in the bifurcation point of course of life, that is a subjective process and result of the motivated ranging of values and advantage of internal responsibility, unchanging accompanied by the certain feeling (by emotions), by conations. But a life choice depends not only on knowledge, consciousness, unconsciousness, but also from personality on the whole. Life decisions as an answer to personality for those or other circumstances and events is the effect of integral structure of personality, that refracts, all external actions — events and circumstances of life. Life choices that is initiated by personality, in most cases fully answer her character and her general structure, although a man can overcome itself and to carry out acts consciously despite the character. The subjective constituents of choice contain separate descriptions that so closely associate inter self, that it allows to talk about their system influence on the life choice of man. Harmonization of co-operation of data of constituents —necessity-motivated, emotionally-volitional, cognition, axial, stereotypes and discipline — is able to promote expediency of choice. Otherwise at repressing influence of any constituent in the process of choice or at presence of the defect possible deviations and eliminated choice of inadequate or asocial possibility.

Key words: life, life strategy, livelihoods, personality structure.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2014

УДК 159.9:351.743–055

Смірнова О. М.

здобувач кафедри психології та соціології

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Статтю присвячено дослідженню організаційно-правового та психологічного забезпечення гендерної рівності в діяльності органів внутрішніх справ України та правоохоронних органів зарубіжних країн. Визначено позитивний досвід організаційно-правового та психологічного забезпечення гендерної рівності та дотримання прав жінок-поліцейських в діяльності правоохоронних органів зарубіжних країн та діагностовано сучасний стан зазначеної проблематики в Україні.

Ключові слова: гендерна рівність, організаційно-правове забезпечення гендерної рівності, психологічне забезпечення гендерної рівності.

Постановка проблеми. Найявністю сильного і незалежного правоохоронного органу, який стоїть на варті забезпечення законпорядку та захисту прав і свобод громадян, висока якість і ефективність його діяльності залежить від особистості працівника, його світогляду, правосвідомості, професійної підготовки, морально-етичних якостей тощо.

Безперечно, на сучасному етапі, за умов великого, а іноді й надмірного навантаження на працівників органів внутрішніх справ України (далі — ОВС України) та поліції зарубіжних країн, на порядку денному постає проблема організаційно-правового та психологічного забезпечення гендерної рівності в указаних органах.

Від організаційно-правового та психологічного забезпечення гендерної рівності в ОВС України багато в чому залежить можливість професійного зросту працівника, розкриття його ділових, особистих та моральних якостей. Високі моральні якості, глибоке знання, правосвідомість, прийняття рішень у різних, інколи й екстремальних умовах, воля, витримка, можливість розібратися спокійно у складних питаннях — це далеко не вичерпний перелік якостей, якими має володіти працівник правоохоронного органу. Правильне розуміння і застосування психологічних якостей працівників-правоохоронців при виконанні правоохоронних функцій забезпечить суспільству можливість максимально використовувати соціально-психологічний ресурс як жінок, так і чоловіків, що несуть службу в ОВС України.

Необхідність залучення жінок до роботи в ОВС України та поліції зарубіжних країн зумовлена тим, що це допомагає вирішити такі проблеми, як ефективна організація боротьби зі злочинністю жінок і неповнолітніх,

попередження злочинів, скоєних на побутовому ґрунті та ін. Крім того, збільшення прийому жінок до правоохоронних органів на практиці розширює соціальну базу формування персонального складу. З іншого боку, розширення прийому жінок на службу може спричинити в майбутньому необхідність перегляду деяких принципових моментів, які стосуються проходження служби, зокрема тактики використання сил і засобів міліції.

Враховуючи вищенаведене, можна зазначити, що на сьогодні існує потреба в спеціальному організаційно-правовому та психологічному забезпеченні гендерної рівності в діяльності ОВС України з урахуванням зарубіжного досвіду у зазначеному питанні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням гендерної рівності в діяльності ОВС України було присвячено увагу провідних вчених, зокрема таких як В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, В. І. Барко, І. П. Голосніченко, С. М. Гусаров, Д. П. Калаєнов, А. Т. Комзюк, О. Г. Комісаров, О. А. Мартиненко, А. С. Олійник, О. В. Петришин та ін. Проте, незважаючи на фундаментальність праць названих вчених, невирішеними залишаються ряд питань, як теоретичного, методологічного, так і практичного характеру стосовно забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України. Зокрема, враховуючи специфіку діяльності ОВС України, потребують дослідження питання організаційно-правового та психологічного забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України та правоохоронних органах зарубіжних країн.

Метою статті є аналіз організаційно-правового та психологічного забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України та правоохоронних органів зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професія працівника правоохоронного органу є однією з найскладніших професій. Зокрема, у діяльності ОВС України реалізується велика кількість якостей та навичок, які будучи приведені в систему, органічно входять в структуру особистості працівника і визначають його творчий потенціал та індивідуальний стиль діяльності.

Українські дослідники В. О. Коновалова та В. Ю. Шепітько звертають увагу на те, що «...високий ступінь інтелектуальних і емоційних навантажень, перевищення нормативів кількості розгляду справ призводять до виникнення негативних емоцій, до психологічних перенавантажень, а зрештою, і до професійної деформації (використання схематичності і шаблону в діяльності, негативного ставлення до людей, спрощення розгляду... справ і т. ін.)» [1, с. 310].

Зазначені негативні явища є неприпустимими, адже в умовах психологічного перенавантаження діяльність працівника ОВС України може суттєво погіршитись виконання службових обов'язків. З психологічним перенавантаженням можуть бути пов'язані і такі прояви деформації працівників ОВС України, як безвідповідальність, самовпевненість, грубість, недовіра до людей, низькі моральні основи [2, с. 241]. Однією з причин психологічного перенавантаження є гендерна дискримінація, яка призводить до таких факторів, як: підвищена складність опанування професійних нави-

чок і знань у зазначеній сфері; наявність застарілих гендерних стереотипів і упереджень; наявність гендерних внутрішньо- та міжособистісних конфліктів; протиріччя між інтересами служби в ОВС та репродуктивною функцією жінок та ін.

А отже, на сьогодні проблема організаційно-правового та психологічного забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України набуває особливої актуальності.

Відповідно до норм ст. 1.1 Положення про службу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ, затвердженого наказом МВС України від 28 липня 2004 р. № 842, психологічне забезпечення є системою організаційних та психологічних заходів, спрямованих на вдосконалення роботи з персоналом та підвищення ефективності оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України [3].

Розглядаючи систему психологічного забезпечення оперативно-розшукової діяльності, О. М. Бандурка пропонує розуміти під нею сукупну узгоджену діяльність спеціальних підрозділів психологічного забезпечення, науково-дослідних установ, навчальних закладів, оперативних підрозділів, підрозділів, які забезпечують оперативно-розшукову діяльність, що спрямована на підвищення ефективності їх оперативно-службової діяльності та боездатності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих форм, методів і засобів професійної психології [4, с. 222].

Не вдаючись до дефініцій, під «організаційно-правовим забезпеченням гендерної рівності в ОВС України», на нашу думку, слід розуміти закріплення в чинному законодавстві обумовлених об'єктивними законами розвитку суспільства, його нагальними потребами і прагненнями, усіх найбільш важливих аспектів гендерної рівності здійснення діяльності ОВС України, що забезпечують законність, ефективність, прозорість та безперешкодність процесів здійснення останньої.

Організаційно-правове та психологічне забезпечення гендерної рівності мають включати в себе процес аналізу наслідків для жінок і чоловіків будь-якої запланованої дії, включаючи прийняття законодавства, нормативно-правових документів або програм у всіх сферах правоохоронної діяльності. Забезпечення гендерної рівності полягає не в тому, щоб відібрати владу у чоловіків та передати її жінкам, недостатньо представленим групам населення, це швидше процес підвищення дієвості та ефективності правоохоронних органів [5].

Досвід забезпечення гендерної рівності в діяльності правоохоронних органів зарубіжних країн показує, що їхній успішній діяльності багато в чому сприяє високорозвинена система організаційно-правового та психологічного забезпечення.

Незважаючи на те, що залучення жінок на службу в поліцейські організації у більшості країн почалося ще у середині XIX ст. (перші документальні свідчення сягають 1845 р. у США), а перша Міжнародна асоціація жінок-поліцейських була створена ще у 1915 р., дослідження проблем гендерної рівності, а згодом і розробка спеціальних програм щодо

організаційно-правового та психологічного забезпечення у країнах Західної Європи та США було ініційовано на початку 1980 р. [6].

Зокрема, у 1979 р. у Німеччині фірмою «Форум-3» було здійснено дослідження щодо вивчення психологічних, соціальних, медико-біологічних та етичних проблем, з якими стикалися жінки-поліцейські. Під час дослідження було встановлено, що програючи чоловікам у фізичній силі, жінки частіше вирішують конфлікти ситуації, у яких необхідне втручання поліції; більш ефективно працюють із підлітками, дітьми та жінками, що стали жертвами конфліктів на побутовому ґрунті та внаслідок зґвалтування; акуратніше ведуть службу документацію. До позитивних психологічних якостей жінок-поліцейських було віднесено притаманні їм співчуття, терпеливість, вміння вислухати, значно нижчий рівень агресивності [7, с. 41]. За результатами досліджень у Німеччині було впроваджено ряд організаційно-правових та психологічних програм, що дозволило розширити прийом жінок до німецької поліції, кількість яких у 1989 р. зросла до 14 %, а у 2000 р. до 40 % [6].

Варто зазначити, що на сьогодні нормами ч. 2 ст. 3 та ч. 3 ст. 33 Конституції Німеччини передбачено, що при умові однакового рівня професійної підготовки співробітників дозволяється надавати перевагу саме жінкам. Прийнята згодом Концепція про службу жінок в поліції дозволяє ефективно використовувати жіночий потенціал у різних напрямках діяльності поліцейських організацій.

У 1995 р. Міністерством праці США було профінансовано проект «Нове робоче місце для жінок», мета якого полягала у залученні більшої кількості жінок на службу для поліції на основі розроблення нової стратегії, яка базувалася на ретельному вивченні умов праці жінок у поліцейських підрозділах, виявленні недоліків та їх нейтралізації. У ході реалізації стратегії було проведено опитування працівників різних поліцейських організацій як чоловіків, так і жінок; проведено анонімні бесіди з керівниками підрозділів, психологами та викладачами; проаналізовано наявний статистичний матеріал. У результаті подолання виявлених блоків проблем кількість жінок у поліцейських підрозділах збільшилась від 10 % до 25 % [8, с. 41–43].

Згодом Інститутом кримінальної юстиції США з метою підвищення фізичної витривалості жінок-поліцейських було розроблено та запроваджено спеціальні тренувальні курси, які з урахуванням специфіки жіночої анатомії дозволяють жінкам збільшити фізичну підготовку, навчитися прийомам самозахисту та рукопашного бою, застосуванню захватів та больових прийомів у реальній протидії злочинцям, виробити психологічну стійкість та впевненість, вміння тримати особисту дистанцію, влучно стріляти і навіть ефективно переслідувати злочинців у туфлях на високих підборах. Розроблений спецкурс дозволив виправити недоліки Єдиних стандартів фізичної підготовки для жінок та чоловіків, які було прийнято у 1972 р. без урахування особливостей жіночої анатомії. Так, основою спеціальної фізичної підготовки американських та ізраїльських працівників-поліцейських є так звані прийоми «крав-мага», сутність яких полягає у простоті,

природності, реалістичності та жорстокості. Головним при цьому є кінцевий результат — виведення злочинця з ладу. Техніка ударів руками і ногами, яку спрямовують на поразку уразливих частин тіла, є прийнятною для жінок-поліцейських.

Крім того, подальше проведення досліджень дозволило поліпшити ситуацію щодо ефективного використання поліцейського обладнання, вогнепальної зброї та спеціальних засобів, які раніше були непристосовані для використання жінками, зокрема зменшення ваги та розмірів; покращити соціально-побутові умови праці жінок-поліцейських (комплектування патрульних машин та аптечок засобами жіночої гігієни, переобладнання частини приміщень під жіночі роздягальні та душові).

З 2000-х років у США з метою вирішення проблем у кар'єрному рості через упередженість чоловіків було розширено представництво жінок у кадрових, відбіркових комісіях, розроблено методики проведенні співбесід та оцінювання кандидатів на керівні посади, а також підтриманий інститут офіційного наставництва для жінок.

Як запевняє І. Є. Лескіна, на сьогодні лідерами в організаційно-правовому та психологічному забезпеченні гендерної рівності в діяльності правоохоронних органів є Швеція, Канада та Скандинавські країни [9]. Зокрема, у Норвегії питома вага жінок, що несуть службу в правоохоронних органах та інших органах державної влади, складає понад 40 %.

Проведені в ряді країн наприкінці 1990-х р. опитування працівників правоохоронних органів дозволили виявити негативні моменти щодо порушення гендерної рівності в діяльності різних поліцейських підрозділів. Так, незалежно від країни дослідження, майже в усіх поліцейських підрозділах було виявлено протидію з боку чоловіків щодо розширення владних повноважень жінками (55–60 % випадків у США та Великій Британії); дискримінація щодо отримання вищого рівня освіти (25 % у Великій Британії та 47 % у США); широке залучення жінок до додаткової праці (37 % жінок-поліцейських у Західній та 100 % у Східній Європі) [6].

На сьогодні однією з найпотужніших організацій, що здійснює організаційно-правове та психологічне забезпечення гендерної рівності в діяльності правоохоронних органів, є вищезгадана Міжнародна асоціація жінок-поліцейських, яка представлена у 55 країнах світу. Основною місією асоціації є об'єднання жінок, підвищення їхнього престижу в діяльності правоохоронних органів, розширення можливостей жінок просуватися по службі в правоохоронних органах; підняття престижу гендерних питань в очах організацій та уряду країн та, одноznачно, колегіальна підтримка. Щороку асоціацією проводяться навчальні конференції в різних країнах світу з відповідним навчанням за різними напрямками роботи правоохоронних органів.

В Україні процес організаційно-правового та психологічного забезпечення гендерної рівності розпочався не так давно. Ще у 1999 р. зберігалася офіційна гендерна диспропорція, зокрема щодо обмеження кількості дівчат до вступу до навчальних закладів МВС України (5–10 % від загальної кількості набору курсантів).

Для забезпечення гендерної рівності у 2006 р. було розроблено Державну програму по затвердженню гендерної рівності в українському суспільстві на 2006–2010 р. та відповідний План заходів. Однак, на наш погляд, Програма фіксувала лише окремі, інколи фрагментарні та одноразові заходи, виконання яких не призвело до впровадження гендерної рівності в суспільстві. Так щодо забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України МВС фактично обмежилося зовнішньою діяльністю, при цьому в ході реалізації гендерної політики фактично були відсутні конкретні деталізовані заходи, направлені на затвердження гендерної рівності в самій системі.

У якості недоліку існуючої системи організаційно-правового та психологічного забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України українські дослідники зазначають відсутність спеціалізованих адаптаційних програм, спрямованих на допомогу жінкам з числа молодих фахівців в усвідомленні свого статусу та формальних обов'язків засвоєння необхідних рольових позицій при вирішенні конфліктних питань; спеціальних навчань для персоналу ОВС України щодо неприпустимості гендерних дискримінацій та вивчення ситуацій з сексуальними домаганнями на робочих місцях [6]; проблеми забезпечення гендерної рівності при прийнятті жінок на службу в ОВС України [11] та ін., що потребує негайних змін у зазначеній сфері.

Забезпечення гендерної рівності в ОВС України створить умови не тільки щодо дотримання основних прав та обов'язків, й буде мати ряд додаткових вигод. За висновками Національного центру з питань служби жінок в правоохоронних органах і за результатами міжнародних досліджень і чоловіки, і жінки можуть виконувати обов'язки правоохоронців з рівним ступенем ефективності. Власне, дослідження доводять, що жінки часто привносять в роботу поліції певний набір навичок і сильних сторін (вміння звести до мінімуму застосування сили і розрахунок на застосування сили, зверненої агресивно налаштованою особою (особами) [12].

Урахування зарубіжного досвіду організаційно-правового та психологічного забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України дозволить підвищити ефективність використання кадрового потенціалу та долі жінок-правоохоронців, що є необхідною та обов'язковою мірою з точки зору підвищення якості оперативної діяльності, якщо ОВС України має намір ефективно реагувати на різні види злочинів, особливо по відношенню до жінок. По-перше, жертви таких злочинів більш охоче повідомляють про них жінкам, що несуть службу в ОВС України, а по-друге, присутність жінки, яка пройшла спеціальну підготовку, під час слідства — об'єктивна необхідність.

Висновок та перспективи подальших досліджень. Забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України відзначається в основному активізацією законодавчо-правового забезпечення, однак на практиці існує ряд проблем щодо організаційного та психологічного забезпечення, які потребують комплексного статистичного та психологічного забезпечення дослідження для виявлення типових форм гендерних стереотипів і упереджень, гендерних внутрішньо- та міжособистісних конфліктів, їх при-

чин та розробки оптимальних методів їх усунення. Отримана інформація дозволить виробити оптимальні методи організаційно-правового та психологічного забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду та специфіки вітчизняної служби, що дозволить підвищити рівень ефективності використання кадрового потенціалу.

Список використаних джерел і літератури

1. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: [текст]: [Підруч. для студ. спец. вищ. навч. закл.] — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. — 424 с.
2. Бедь В. В. Юридична психологія: [текст]: [Навчальний посібник]. — Львів: Новий Світ — 2000; К.: Каравела, 2002. — 436 с.
3. Положення про службу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ: [офіц. текст]: наказ МВС України від 28 липня 2004 р. № 842 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1365-04>. — Назва титулу з екрану.
4. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: [текст]: [Підручник]. — Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. — [Ч. 1]. — 244 с.
5. Coordination of the Policies and Activities of the Specialized Agencies and Other Bodies of the United Nations System: Mainstreaming the gender perspective into all policies and programmes in the United Nations system: [text] // UN Economic and Social Council. — 12 June 1997.
6. Мартиненко О. А. Права жінок правоохоронців та політика гендерної рівності: досвід інших країн у вітчизняному контексті [текст] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1241804321>. — Назва титулу з екрану.
7. Wormer K. van. Are Males suited to police work? [text] // Police studies. — 1981. — № 3(4). — Р. 41–44.
8. Женщины в полиции США. ГИЦ МВД России [текст] / Професионал. — 2000. — № 8. — С. 41–43.
9. Лескіна І. С. Зарубіжний досвід регулювання гендерної рівності в організації діяльності прокуратури та шляхи його запозичення в Україні [текст] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/25_PNR_2013/Psihologia/7_144493.doc.htm. — Назва титулу з екрану.
10. Жінки в поліції: світовий досвід [текст] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/825602>. — Назва титулу з екрану.
11. Шульженко І. В. Проблеми гендерної рівності при прийнятті жінок на службу в ОВС України [текст] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/4_SVMN_2007/Pravo/19730.doc.htm. — Назва титулу з екрану.
12. Recruiting and Retaining Women: A Self-Assessment Guide for Law Enforcement. Los Angeles, National Center for Women and Policing, 2001, P. 22. URL [text] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/bja/185235.pdf>. — Назва титулу з екрану.

References

1. Konovalova V. O., Shepit'ko V. Ju. Jurydychna psyhologija : [tekst]: [Pidruch. dlja stud. spec. vyshh. navch. zakl.] — K.: Koncern «Vydavnychyj Dim «In Jure», 2005. — 424 s.
2. Bed' V. V. Jurydychna psyhologija : [tekst]: [Navchal'nyj posibnyk]. — L'viv: Novyj Svit — 2000; K.: Karavela, 2002. — 436 s.
3. Polozhennja pro sluzhbu psyhologichnogo zabezpečennja operatyvno-sluzhbovoi' dijal'nosti organiv vnutrishnih sprav: [ofic. tekst]: nakaz MVS Ukrai'ny vid 28 lypnja 2004 r. № 842 [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1365-04>. — Nazva tytulu z ekranu.

4. Bandurka O. M. Operatyvno-rozshukova dijál'nist': [tekst]: [Pidruchnyk]. — H.: Vyd-vo Nac. un-tu vnutr. sprav, 2002. — Ch. 1. — 244 s.
5. Coordination of the Policies and Activities of the Specialized Agencies and Other Bodies of the United Nations System: Mainstreaming the gender perspective into all policies and programmes in the United Nations system: [text] // UN Economic and Social Council. — 12 June 1997.
6. Martynenko O. A. Prava zhinok pravoohoronciv ta polityka gendernoi' rivnosti: dosvid in-shyh kraï'n u vitchyznjanomu konteksti [tekst] [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupu: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1241804321>. — Nazva tytulu z ekranu.
7. Wormer K. van. Are Males suited to police work? [text] // Police studies. — 1981. — № 3(4). — R. 41–44.
8. Zhenshhynu v polycyy SShA. GYC MVD Rossyy [tekst] // Professional. — 2000. — № 8. — S. 41–43.
9. Ljeskina I. Je. Zarubizhnyj dosvid reguljuvannja gendernoi' rivnosti v organizacii' dijál'nosti prokuratury ta shljahy jogo zapozychennja v Ukraïni [tekst] [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupu: http://www.rusnauka.com/25_PNR_2013/Psihologia/7_144493.doc.htm. — Nazva tytulu z ekranu.
10. Zhinky v policii': svitovyj dosvid [tekst] [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupu: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/825602>. — Nazva tytulu z ekranu.
11. Shul'zhenko I. V. Problemy gendernoi' rivnosti pry pryjnjatti zhinok na sluzhbu v OVS Ukraïny [tekst] [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupu: http://www.rusnauka.com/4_SVMN_2007/Pravo/19730.doc.htm. — Nazva tytulu z ekranu.
12. Recruiting and Retaining Women: A Self-Assessment Guide for Law Enforcement. Los Angeles, National Center for Women and Policing, 2001, R. 22. URL [text] [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupu: <http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/bja/185235.pdf>. — Nazva tytulu z ekranu.

Смирнова О. М.

соискатель кафедры психологии и социологии
Харьковского национального университета внутренних дел

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Резюме

Статья посвящена исследованию организационно-правового и психологического обеспечения гендерного равенства в деятельности органов внутренних дел Украины и правоохранительных органов зарубежных стран. Определен положительный опыт организационно-правового и психологического обеспечения гендерного равенства и соблюдения прав женщин-полицейских в деятельности правоохранительных органов зарубежных стран и диагностировано современное состояние указанной проблематики в Украине.

Ключевые слова: гендерное равенство, организационно-правовое обеспечение гендерного равенства, психологическое обеспечение гендерного равенства.

Smirnova O.

applicant of the department psychology and sociology
of Kharkov University of Internal Affairs

**ORGANIZATIONALLY LEGAL AND PSYCHOLOGICAL
MAINTENANCE OF GENDER EQUALITY IN THE ACTIVITIES
OF THE BODIES OF INTERNAL AFFAIRS IN UKRAINE AND LAW
ENFORCEMENT AGENCIES OF FOREIGN COUNTRIES**

Abstract

The article is dedicated to the review of the actual problem i. e. organizationally legal and psychological maintenance of gender equality in the activities of the bodies of internal Affairs in Ukraine and law enforcement agencies of foreign countries.

The positive experience of foreign countries has been analyzed in the research and overcoming the problem of gender discrimination in the work of police. In particular the foreign research finds, that women bring in the work of police certain habits and strong sides i.e. minimize the force use, due to their psychological sides, police women better settle the violence situations and more affectively working with the victims of violence etc.

It is said that taking into account of positive foreign experience in organizationally legal and psychological maintenance of gender equality in the activities of the bodies of internal Affairs in Ukraine will allow increase the efficiency of personnel potential and the share of women who serve in the law enforcement agencies and that is the necessary measure for increasing the quality of operational activities.

Key words: organizationally legal and psychological maintenance, gender equality, police, law enforcement.

Стаття надійшла до редакції 5.06.2014

УДК 316.613

Смокова Л. С.

кандидат психологических наук
доцент кафедры социальной помощи и практической психологии,
ИИПО ОНУ им. И. Мечникова
email: lsmokova@abv.bg

ДЕТЕРМИНИРУЮЩАЯ РОЛЬ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ И СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ДИСТАНЦИИ В МЕЖКУЛЬТУРНОМ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ

Настоящее исследование изучает проблему психологической адаптации молодёжи при смене социокультурной ситуации. Представлены результаты эмпирического исследования системы ценностей и аккультурационных установок мигрантов, а также их роль в межкультурном взаимодействии в поликультурном регионе Украины, г. Одессе. Сегодня важность изучения стратегий аккультурации и адаптации личности к новым социокультурным условиям обостряется в связи с расширением и интенсификацией международных контактов.

Ключевые слова: стратегии аккультурации, межкультурное взаимодействие, интеграция, сегрегация, маргинализация, ассимиляция, ценностные ориентации, социокультурная дистанция.

Постановка проблемы. В свете постоянно возрастающей миграционной мобильности в современном мире особо остро встает вопрос об адаптации мигрантов к особенностям новой культуры. Проблема психологической и социокультурной адаптации мигрантов является междисциплинарной и занимает широкое место в исследованиях социально-психологических конструктов здоровья отечественных и зарубежных психологов [1; 2; 5; 6]. Изучение адаптации молодёжи при смене социокультурной ситуации, в широком смысле понимаемой как сложный процесс, в случае успешного завершения которого человек достигает соответствия с новой культурной средой, принимая её традиции как свои собственные и действуя в соответствии с ними, в условиях глобализации и интеграции культур приобретает все большую значимость [3; 7].

Несмотря на существование многочисленных исследований, данная проблематика остаётся все ещё недостаточно изученной [9; 12]. В целях снижения межэтнических напряжений, дискриминации и конфликтов необходимы социально-психологические исследования, направленные на изучение стратегий межкультурного взаимодействия, особенностей системы культурных ценностей, взаимных установок и ожиданий мигрантов и коренного населения, а также — степени их совпадения или несовпадения.

Адаптация мигрантов в новой стране имеет не только социальное значение, она связана с экономическим благополучием и процветанием этой страны в будущем [10]. Успешное разрешение этой задачи напрямую свя-

зано с практическим пониманием ряда факторов, влияющих на взаимоотношения групп: это политические, культурные, а также психологические характеристики групп мигрантов и принимающего населения.

Учитывая вышесказанное, **цель данного исследования** — раскрыть особенности взаимосвязи социокультурной дистанции и ценностных ориентаций личности и выявить ее влияние на аккультурационный процесс иностранных студентов в Одессе.

В своём исследовании мы исходим из научного положения о том, что в ситуации межкультурного взаимодействия происходят изменения в психологии индивидов, связанные с социально-психологической адаптацией представителей одной этнической общности к традициям, привычкам, образу жизни другого народа. В кросс-культурной психологии процесс взаимовлияния культур, а также результат этого влияния, заключающийся в восприятии одной этнической общностью элементов другой и возникновении новых культурных феноменов, получил название аккультурация. Аккультурация является формой культурного изменения, которое происходит в результате контакта с другими культурами [6; 11].

Анализируя процессы и результаты миграционных потоков, исследователи часто обращают внимание на свойства мигрантов, которые тем или иным образом способствуют их включению в новую культурную среду. Однако не менее важным представляется изучение факторов принимающей среды, характеристик доминирующей этнической группы для того, чтобы определить успех взаимодействия представителей различных этнических групп, а также судить о выбираемых стратегиях их взаимодействия. Немалая часть конфликтов иммигрантов и принимающего сообщества происходит от национального, этнического «высокомерия» коренных жителей города, региона, страны [7].

Для реализации исследования были использованы: опросник изучения базовых культурных ценностей С. Шварца, шкала социальной дистанции Э. Богардуса и опросник «Аккультурационные стратегии» Дж. Берри для измерения установок на аккультурацию [6].

В исследовании приняли участие 195 респондентов, студентов вузов г. Одессы, в возрасте от 18 до 25 лет. Из них 117 человек — студенты украинской национальности и 78 человек — студенты арабской национальности. Для анализа результатов исследования применялась математико-статистическая обработка с помощью SPSS.

На первом этапе нашего исследования мы анализировали данные опросника социальной дистанции Богардуса. Мы изучили не только этнические, но и лингво-этнические группы, поскольку, оказывается, поведение украинцев в Украине очень существенно отличается в зависимости от того, на каком языке они разговаривают. Украинцы есть как украиноязычные, так и русскоязычные. Основные этнические группы в стране — украиноязычные украинцы, русскоязычные украинцы и русские. Результаты представлены в таблице 1.

Как видно из результатов таблицы, респонденты украинской этнической группы наиболее низкое значение социальной дистанции имеют по отноше-

нию к украиноязычным украинцам — 1,7. Часть опрошенных допускали их в качестве членов семьи, часть — как близких друзей, но не членов семьи (это могут быть русские). Если говорить об иерархии, то лучше всего эта этническая группа относится к русскоязычным украинцам — 1,59. Также одна часть респондентов допускают их в качестве членов семьи, другая — как близких друзей, но не членов семьи. К русским проявляется уже большая дистанция — 2,41. Одна часть респондентов готовы принять их как близких друзей, другая — как соседа по дому. Далее идут французы, затем болгары, поляки, немцы (они занимают четвертое место). Украинцы допускают их как коллег по работе или как граждан своей страны. После них — румыны, арабы и иностранцы в целом. Часть опрошенных допускали их как граждан своей страны, другая часть — как гостя своей страны.

Таблица 1

Выраженность социальной дистанции у респондентов трех национальных групп

	Украинцы. Среднее знач.	Арабы. Среднее знач.	Различия в группах при $p < 0,05$
1. Украинец украиноязычный	1,73	3,78	$t=3,535$ $p=0,001$
2. Украинец русскоязычный	1,59	3,56	$t=3,240$ $p=0,001$
3. Русский	2,41	3,78	
4. Болгарин	4,32	3,56	
5. Американец	4,64	4,44	
6. Поляк	4,36	4,59	
7. Немец	4,36	5,78	$t=2,573$ $p=0,05$
8. Румын	5,09	4,56	
9. Француз	4,23	4,00	
10. Араб	5,25	1,70	$t=3,173$ $p=0,01$
11. Иностранцы в целом	5,36	5,06	

В группе арабов результаты показали что, наименьший уровень СД установлен по отношению к своей национальности — 1,7, что свидетельствует о готовности вступать с представителями этой национальности в родственные или близкие дружественные отношения. Более выраженную дистанцию арабы демонстрируют к украинцам украиноязычным. Часть опрошенных допускали украинцев русскоязычных — 3,56 и украинцев украиноязычных — 3,78 а также русских — 3,78 — как близких друзей, но не членов семьи, что также свидетельствует о низкой СД и может расцениваться как показатель определенного уровня толерантности. Более высокий уровень СД отмечен к таким национальностям, как: французы, затем американцы, поляки, румыны и болгары. Арабы допускают их как коллег по работе или как граждан своей страны. Наиболее высокий уровень СД отмечен к немцам и иностранцам в целом. Часть опрошенных допускали их как граждан своей страны, другая часть — как гостя своей страны.

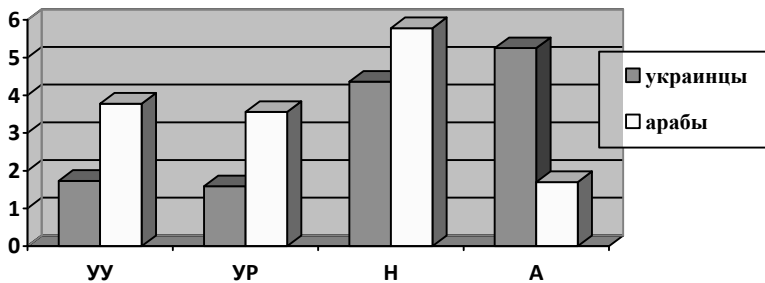
Результаты сравнительного анализа, целью которого является проверка значимости различия между средними в разных группах, установили наличие статистически значимых отличий СД по отношению к некоторым национальностям. Так, например, установлено достоверное различие по отношению к украинцам украиноязычным ($t=4,535$; $p=0,001$) (см. диаграмму 1). Арабы имеют наиболее высокую дистанцию по отношению к данной группе. Одна часть студентов-арабов допускает УУ как соседа по дому, другая часть — как коллегу по работе. Но тем не менее, респонденты проявляют ту или иную степень открытости к непосредственным контактам (семейным, дружеским, соседским, производственным) с украинцами украиноязычными, что может расцениваться как показатель определенного уровня **толерантности**.

Также в группе «украинцы русскоязычные» было установлено достоверное различие ($t=3,240$ $p=0,001$). Арабы имеют наиболее высокую дистанцию по отношению к данной группе. Одна часть студентов-арабов допускает УР как соседа по дому, другая часть — как коллегу по работе.

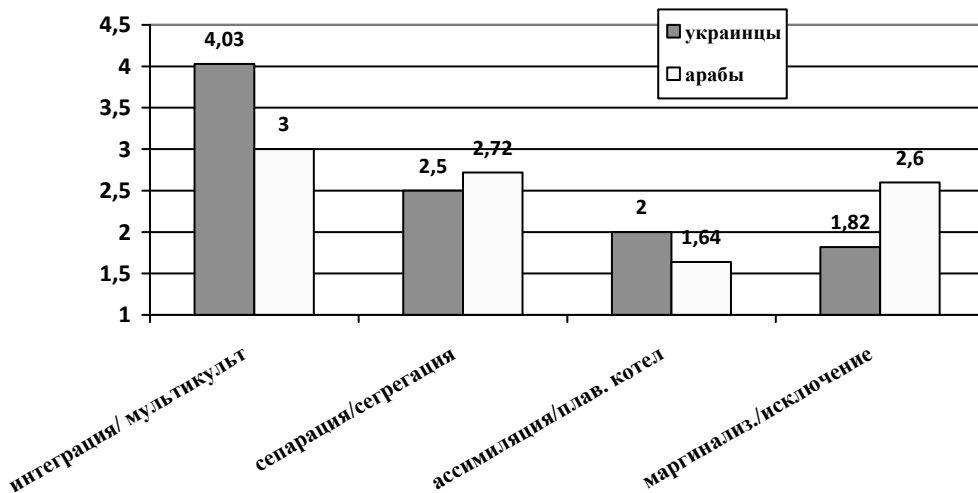
Достоверное различие также было установлено в группе «немцы» ($t=2,573$ $p=0,05$). Арабы имеют наиболее высокую дистанцию по отношению к данной группе. Данный уровень дистанции также прослеживается и в группе украинцев. Одна часть студентов допускает немцев как коллегу по работе, а другая — просто как туриста в своей стране. Респонденты проявляют ту или иную степень обособленности от данной группы, занимая такую позицию как — «пусть живут в моей стране, но мне бы не хотелось вступать с ними в непосредственные контакты», и это может расцениваться как показатель определенного уровня национальной обособленности к немцам.

По отношению к группе «арабы» выявлено, что в группе украинцев наблюдается достоверно наиболее высокая дистанция по отношению к данной группе. Одна часть студентов допускает арабов как коллегу по работе, а другая — просто как туриста в своей стране. Респонденты проявляют ту или иную степень обособленности от данной группы, занимая такую позицию как — «пусть живут в в моей стране, но мне бы не хотелось вступать с ними в непосредственные контакты», и это может расцениваться как показатель определенного уровня национальной обособленности по отношению к арабам.

Результаты анализа выраженности стратегии межкультурного взаимодействия для каждой национальной группы указывают на то, что у представителей всех национальностей преобладают установки и ожидания аккультурации по типу интеграции (т. е. овладения навыками обеих культур). На втором месте у обеих групп — предпочтения аккультурации по типу сепарации или сегрегации, далее — установки на ассимиляцию или плавильный котел. Наименее предпочитаемой для всех респондентов является стратегия маргинализации (или исключения). Применение t -критерия Стьюдента выявило достоверные отличия в показателях стратегий интеграции и маргинализации. Интеграция наиболее предпочитаемая стратегия межкультурного взаимодействия для респондентов украинской группы, а маргинализация имеет самые высокие показатели среди студентов арабской группы.

Діаграма 1. Значимі відмінності в показателях соціальної дистанції у респондентів досліджуваних груп

Діаграма 2. Вираженість стратегій міжкультурного взаємодіяння респондентів досліджуваних груп

Слідуючим етапом нашого дослідження було виявлення тесноти зв'язи між досліджуваними ознаками: соціокультурна дистанція, аккультураційні установки, очікування і цінності (таблиці 2, 3).

Результати аналізу свідчать про те, що очікування українських респондентів стратегії інтеграції від іноземців залежить від пріоритетності таких цінностей, як відкритість до чужих думок і схильність прощати. Стремління українців до національної безпеки буде виключати подальшу інтеграцію іноземців. Також встановлено, що вираженість у українців пріоритету бути спроможним і компетентним в найбільшій мірі сприяє очіканню подальшої сегрегації іноземців, а стремління до рівних можливостей і до краси природи і мистецтва знижують очікування сегрегації по відношенню до іноземця. Вираженість таких пріоритетів, як свобода, сенс життя, вибір власних цілей, сприяє очіканню від іноземців виключення своєї і чужої культури, т. е. маргінального поведіння. А стремління україн-

цев к жизни, наполненной проблемами, новизной и изменениями, способствует уменьшению ожидания от иностранцев стратегии маргинализации. Установлено также, что украинцы, избегающие крайностей в чувствах и действиях, не ожидают от иностранцев поведения, направленного на ассимиляцию. В целом украинцы открыты для других культур при условиях ненарушения национальной безопасности, ненарушения свободы и сдержанности иностранцев.

Таблица 2

Взаимосвязи между аккультурационными ожиданиями и ценностными ориентациями в украинской группе

Ценностные ориентации	Аккультурационные ожидания			
	Интеграция	Сегрегация	Исключение	Плавильный котел
равенство		r= -0,462 p=0,015		
свобода			r=0,701 p=0,001	
смысл жизни			r=0,466 p=0,02	
изменчивая жизнь			r=-0,472 p=0,01	
мир красоты		r=-0,431 p=0,01		
сдержанный				r=-0,451 p=0,01
открытый к чужим мнениям	r= 0,473 p=0,01			
выбирающий собственные цели			r=0,467 p=0,01	
способный (компетентный)		r=0,397 p=0,01		
национальная безопасность	r= -0,407 p=0,024			
склонный прощать	r= 0,542 p=0,023			

В группе арабских студентов установлено, что стремление к гедонизму, исполнительности и социальной справедливости способствует маргинальному типу поведения иностранцев при взаимодействии с представителями новой культуры. А приоритеты религиозной веры и стремление к социальному положению наоборот подавляют выбор маргинализации. По отношению к стратегии интеграции установлено, что такие приоритеты, как: социальное признание, креативность, уважение традиций и уважение родителей и старших — способствуют этому типу поведения, а ценности: уважение традиций и подчинение жизненным обстоятельствам — отрицательно связаны с стратегией ассимиляции.

Таблиця 3

Взаимосвязи между аккультурационными стратегиями и ценностными ориентациями в арабской группе

Ценностные ориентации	Аккультурационные ожидания			
	Интеграция	Сепарация	Маргинализация	Ассимиляция
удовольствие			r=0,843 p=0,001	
социальное признание	r=0,647 p=0,04		r=-0,774 p=0,01	
социальная справедливость			r=0,743 p=0,01	
защита окружающей среды			r=-0,857 p=0,003	
послушность			r=0,671 p=0,001	
благочестивость			r=-0,785 p=0,007	
единство с природой		r =-0,715 p=0,03		
креативность	r =0,694 p=0,01	r =-0,809 p=0,008		
уважение родителей и старших	r =0,635 p=0,02			
уважение традиций	r =0,608 p=0,03			r =-0,734 p=0,03
подчинение жизненным обстоятельствам				r =-0,724 p=0,02

Выводы. Современное развитие личности неразрывно связано с мультикультурными факторами. Глобализационные процессы приводят к тому, что перед современным образованием стоит трудная задача: универсализация содержания педагогического процесса и мультикультурность его формы — воспитательной составляющей. Мультикультурное воспитание и развитие толерантной личности не может быть адекватно построено без учета этнопсихологических факторов и процессов, характеризующих межкультурное взаимодействие. Кросс-культурная адаптация является одним из важнейших процессов, играющих роль в межкультурном взаимодействии, поскольку результат такого взаимодействия зависит от уровня кросс-культурной адаптации и типа адаптации, выбранного личностью.

Социальная дистанция является значимым аспектом межкультурной адаптации, в частности, существует взаимосвязь между выбором стратегии адаптации и дистанцией. Для украинских студентов ожидание ассимиляции от иностранцев приводит к сближению с ними. В группе арабов выбор маргинализации характеризуется отдалением от украинцев русскоязычных и русских, а выбор ассимиляции сопровождается отдалением от своей этнической группы.

Список использованных источников и литературы

1. Гриценко В. В. Социально-психологическая адаптация переселенцев в России. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. — 326 с.
2. Лебедева Н. М. Ценностно-мотивационная структура личности в русской культуре // Психол. журн. — 2001. — Т. 22, № 3. — С. 26–36.
3. Лебедева Н. М. Стратегии межкультурного взаимодействия мигрантов и населения России: Сборник научных статей / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. — М.: РУДН, 2009. — 420 с.
4. Павленко В. Н. Аккультурационные стратегии и модели трансформации идентичности у мигрантов // Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы. — М.: Смысл, 2001. — С. 25–39.
5. Солдатова Г. У. Психология беженцев и вынужденных переселенцев / Г. У. Солдатова. — М.: Смысл, 2001. — 184 с.
6. Berry J. W. Contexts of acculturation // D. L. Sam, J. W. Berry (Eds.). The Cambridge handbook of acculturation psychology. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — P. 27–44.
7. Dietz B. Migration in der Ukraine: Hintergründe und Trends // Kurzanalysen und Informationen. — Regensburg, 2007. — № — P. 29.
8. Barrette G., Bourhis R. Y., Personnaz M., Personnaz B. Acculturation orientations of French and North American undergraduates in Pais // Interruptional Journal of Intercultural Relations. — 2004. — P. 415–438.
9. Bourhis R. Y., Dayan J. Acculturation orientations towards Israeli Arabs and Jewish immigrants in Israel // International journal of psychology. — 2004. — Vol. J9 (2). — P. 118–131.
10. Gibson M. A. Immigrant adaptation and patterns of acculturation // Human Development. — 2001. — P. 19–23.
11. Sam D. L., Berry J. W. The Cambridge handbook of acculturation psychology. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — 548 p.
12. Zagefka H., Brown R. The Relationship between Acculturation Strategies, relative Fit, and Intergroup Relations: Immigrant-majority Relations in Germany // European Journal of Social Psychology. — 2002. — P. 171–88.

References

1. Gritsenko V. V. Sotsialno-psihologicheskaya adaptatsiya pereselentsev v Rossii. — M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2002. — 326 s.
2. Lebedeva N. M. Tsennostno-motivatsionnaya struktura lichnosti v russkoy kulture // Psihol. zhurn. — 2001. — T. 22, № 3. — S. 26–36.
3. Lebedeva N. M. Strategii mezhkulturnogo vzaimodeystviya migrantov i naseleniya Rossii: Sbornik nauchnykh statey. — M.: RUDN, 2009. — 420 s.
4. Pavlenko V. N. Akkulturationsionnyie strategii i modeli transformatsii identichnosti u migrantov // Psihologiya bezhentsev i vyinuzhdennykh pereselentsev: opyt issledovaniy i prakticheskoy raboty. — M.: Smyisl, 2001. — S. 25–39.
5. Soldatova G. U. Psihologiya bezhentsev i vyinuzhdennykh pereselentsev / G. U. Soldatova. — M.: Smyisl, 2001. — 184 s.
6. Berry J. W. Contexts of acculturation // D. L. Sam, J. W. Berry (Eds.). The Cambridge handbook of acculturation psychology. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — P. 27–44.
7. Dietz B. Migration in der Ukraine: Hintergründe und Trends // Kurzanalysen und Informationen. — Regensburg. — 2007. — P. 29.
8. Barrette G., Bourhis R. Y., Personnaz M., Personnaz B. Acculturation orientations of French and North American undergraduates in Pais // Interruptional Journal of Intercultural Relations. — 2004. — 415–438.
9. Bourhis R. Y., Dayan J. Acculturation orientations towards Israeli Arabs and Jewish immigrants in Israel International journal of psychology. — 2004. — Vol. J9 (2). — P. 118–131.
10. Gibson M. A. Immigrant adaptation and patterns of acculturation // Human Development. — 2001. — P. 19–23.

11. Sam D. L., Berry J. W. The Cambridge handbook of acculturation psychology. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — 548 p.
12. Zagefka H., Brown R. The Relationship between Acculturation Strategies, relative Fit, and Intergroup Relations: Immigrant-majority Relations in Germany // European Journal of Social Psychology. — 2002. — P. 171–88.

Смокова Л. С.

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної допомоги та практичної психології
ІПО ОНУ імені І. І. Мечникова

ДЕТЕРМІНУЮЧА РОЛЬ СИСТЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДИСТАНЦІЇ У МІЖКУЛЬТУРНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

Резюме

Дослідження вивчає проблему психологічної адаптації молоді при зміні соціокультурної ситуації. Представлені результати емпіричного дослідження системи цінностей і акультураційних установок мігрантів, а також їх роль у міжкультурній взаємодії в полікультурному регіоні України, м. Одесі. Сьогодні важливість вивчення стратегій акультурації та адаптації особистості до нових соціокультурних умов загострюється у зв'язку з розширенням і інтенсифікацією міжнародних контактів.

Ключові слова: стратегії акультурації, міжкультурна взаємодія, інтеграція, сегрегація, маргіналізація і асиміляція, ціннісні орієнтації, соціокультурна дистанція.

Smokova L. S.

PhD of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Social Care and Practical Psychology, Institute of Innovative and Postgraduate Education, Odessa National I. Mechnikov University

THE DETERMINING ROLE OF VALUE ORIENTATIONS AND SOCIO-CULTURAL DISTANCE IN THE INTERCULTURAL INTERACTION

Abstract

The present study investigates the problem of young people coping with the changing socio-cultural situation. The paper presents the results of the empirical study of the migrants' values and acculturation attitudes, as well as their role in the intercultural interaction in a multicultural region of Ukraine, Odessa. The extent to which the study of acculturation strategies and adaptation to the new personality socio-cultural conditions in a modern society grows due to the expansion and intensification of international contacts. Despite the existence of numerous studies, this issue is still known not well enough.

The aim of this study was to reveal the features of interrelation between an individual's socio-cultural distance and values, and to identify its impact on the acculturation process of the foreign students in Odessa.

The following tests were used to implement the study: S. Schwartz questionnaire on basic cultural values, E. Bogardus Social Distance Scale, and J. Berry Acculturation Strategies Questionnaire, which measures attitudes toward acculturation.

The study involved 195 respondents, university students, Odessa, aged 18 to 25 years. Of these, 117 people were students of Ukrainian nationality, and 78 were foreign students of Arab nationality.

The study confirmed the hypothesis that the social distance is an important aspect of intercultural adaptation, in particular, there is a correlation between the choice and range of adaptation strategies. For the Ukrainian students, their expectations of the foreigners' assimilation leads to rapprochement with them. As to the group of Arabs, the choice of marginalization leads to their distancing from the Ukrainian- and Russian-speaking Ukrainians, and the choice of assimilation is accompanied by distancing from their own ethnic group.

Key words: acculturation strategy, intercultural communication, integration, segregation, marginalization, assimilation, value orientation, socio-cultural distance.

Стаття надійшла до редакції 24.05.2014

УДК 372.4.025:376.42

Соколова Г. Б.

кандидат психологічних наук,
викладач кафедри дефектології та фізичної реабілітації
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
Одеса, вул. Старопортофранківська, 26
e-mail: kagb@te.net.ua

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТРАХІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті представлено аналіз загальної та спеціальної літератури з проблеми емоційного розвитку дітей старшого дошкільного віку. На основі отриманих з літературних джерел даних складена періодизація емоційних новоутворень в аспекті прояву дитячих страхів і тривожності. Так само виділений список страхів, які десяти найбільш часто зустрічаються на даному віковому етапі.

Ключові слова: діти старшого дошкільного віку, емоційний розвиток, страхи.

Постановка проблеми. Дошкільне дитинство являє собою значний і відповідальний період психічного розвитку дитини. За висловом О. М. Леонтєва, це — «вік первісного розвитку особистості» [2, с. 17], один з найцікавіших періодів у розвитку дитини, коли фактично складаються особистість, самосвідомість і світовідчуття. У цей період малюк проходить кілька важливих етапів психічного розвитку, і одним з таких етапів є старший дошкільний вік. Саме в цьому віці відбувається інтенсивний розвиток всіх психічних процесів і відзначаються найбільш прогресивні зміни як у пізнавальній, так і в емоційно-вольовій сфері психіки.

Аналіз останніх досліджень. Вивченням особливостей емоційного розвитку дитини в період дошкільного дитинства займалися такі психологи, як Л. І. Божович, Г. В. Бурменська, Л. С. Виготський, А. Д. Кошелева, І. Ю. Кулагіна, Я. Л. Коломінській і Е. А. Панько, О. М. Леонтєв, В. В. Лебединський, В. Л. Леві, М. І. Лісіна, В. С. Мухина, Л. Ф. Обухова, Р. В. Овчарова, А. М. Пріхожан, Г. О. Урунтаєва, О. В. Хухлаєва, Д. Б. Ельконін.

Мета статті — вивчення психологічних особливостей страхів у дітей старшого дошкільного віку.

У відповідності з метою була поставлена задача дослідження: проаналізувати медико-психолого-педагогічну літературу з проблеми емоційного розвитку дітей.

Виклад основного матеріалу. Емоційний розвиток старших дошкільників пов'язано, насамперед, з проявом нових інтересів, мотивів і потреб, самосвідомості. Включення мовлення в емоційні реакції забезпечує їх інтелектуалізацію, вони стають більш усвідомленими, узагальненими.

Дитина у віці 5–7 років починає управляти вираженням своїх емоцій, освоює соціальні форми вираження почуттів. Для старшого дошкільного віку стає характерним більш адекватний прояв емоцій, відсутність сильних афективних спалахів і конфліктів з незначних приводів. Змінюється і роль емоцій у діяльності дитини, формуються випереджальні емоційні переживання, що передбачають наслідки виконуваних дій, і індивідуальні особливості реагування в психотравмуючих ситуаціях. У старших дошкільників з'являється оцінка своїх вчинків, діти починають осмислено орієнтуватися у власних переживаннях, тобто розуміти, отже, усвідомлювати, що означають фрази: «Я радію», «Я злюся», «Я переляканий», «Я засмучений».

У психологічній літературі старший дошкільний вік називається періодом найбільшої вираженості страхів, що пов'язано не стільки з емоційним, скільки — з когнітивним розвитком дошкільнят. У цей період різко зростає розуміння дітьми небезпеки. Так, в роботі В. М. Мінаєвої було відзначено важливе емоційне новоутворення семи років — здатність дітей узагальнювати негативні і позитивні емоційні переживання [3].

У старшому дошкільному віці, вказує О. І. Захаров, кількість страхів у дітей зростає, особливо у дівчаток. Так, «середній бал або індекс страхів» [1, с. 56], за даними автора, становить: у хлопчиків у 5 років — 8 страхів, в 6–7 років — 9 страхів, а у дівчаток в 5 років — 11 страхів, в 6–7 років — 11–12 страхів.

На думку О. В. Таліпіної, найбільша чутливість до страхів проявляється у дітей до 7 років, які не навчаються в школі [5]. У дослідженні Ю. М. Міланіч вік 6–7 років названий кризовим періодом розвитку дітей, що характеризується найбільшою чутливістю психіки.

Як показують дослідження Н. Я. Семаго і М. М. Семаго, діти 6–7 років особливо сильно піддані впливу вигаданих образів і спричинених ними емоцій. Цей період автори називають навіть «віком казок або віком фантазій», в якому нерозривно пов'язані образне мислення, тілесні відчуття, емоційні переживання і реакції. Уявлення яскравих образів казкових і мультиплікаційних персонажів, фантастичних кіногероїв викликають у дітей в старшому дошкільному віці інтенсивні переживання страху, порушення сну та інші негативні явища М. М. Семаго зазначає, що тривожні фантазії можуть проявлятися у дошкільнят настільки сильно, що починають домінувати навіть в стані неспання, що призводить до сприйняття найшкідливіших предметів як небезпечних (наприклад, ножиці Фредді Крюгера, мітла Баби Яги, плащ Дракули).

У змісті фантастичних або казкових страхів у старших дошкільників ховається страх власної смерті. За твердженням О. І. Захарова, починаючи з 5 років, діти схильні проявляти страх смерті, але лише «побічно, в своїй уяві, максимально пов'язуючи його зі страхами нападу тварин і казкових персонажів» [1]. У боязні дракона або змії, що вивергають вогонь, часто відбивається страх війни, пожежі, стихії, в результаті яких обов'язково гинуть люди. Розбійник або пірат, злісний робот можуть вмщати образ

злодія і вбивці, що заподіює зло і насильство. Баба Яга і привиди, які забирають дітей у далекий ліс або фантастичний світ, уособлюють для дітей розлуку з батьками, таку ж необоротну, як смерть.

В ході проведення спеціального експериментального дослідження з метою виявлення тривожності і страхів у дітей 6–8 років А. М. Прихожан пропонує список десяти найбільш частих страхів на даному віковому етапі [4]:

1. Боязнь, що з батьками, близькими що-небудь трапиться — 92 % дітей.

2. Боязнь смерті батьків та інших близьких — 78 %.

3. Боязнь доставити батькам неприємності, розлучити їх — 78 %.

4. Боязнь фізичного насильства — 64 %.

5. Боязнь «кінця світу» — космічних катастроф, НЛО — 59 %.

6. Боязнь фізичної травми, нещасного випадку — 51 %.

7. Фантастичні страхи, страшні сни, боязнь темряви — 46 %.

8. Різні невизначені страхи, відчуття безпорадності — 32 %.

9. Боязнь особистої неспроможності — 26 %.

10. Боязнь покарань, зауважень з боку дорослих — 22 %.

Фахівці в галузі дитячої психології часто використовують термін «вікове новоутворення» в психічному розвитку дитини. У дослідженнях Л. І. Божович, І. Ю. Кулагіна, Я. Л. Коломінського, В. С. Мухіної, Л. Ф. Обухової, Д. Б. Ельконіна розглядаються пізнавальні, особистісні, соціальні новоутворення. У нашому дослідженні ми проаналізували роботи Л. С. Акоюн, О. І. Захарова, В. С. Мухіної, Ю. М. Міланіч, В. М. Мінаєвої, А. М. Прихожан, О. Ранк, Й. Раншбург, М. Раттер, О. В. Таліпіної, І. Г. Швець, Г. Еберлейн, що торкаються особливості емоційного розвитку дітей у різних вікових періодах. Узагальнивши отримані літературні дані, ми склали періодизацію емоційних новоутворень в аспекті прояву дитячих страхів і тривожності (таблиця 1).

Таблиця 1

Періодизація емоційних новоутворень у дітей

Вік дитини	Емоційні новоутворення
До народження	Страх народження, як реакція на першу ситуацію небезпеки.
Новонароджений	Страхи гучних звуків поблизу голови, боязнь втрати рівноваги і точки опори.
3–4 міс.	Тривожність при фізичному дискомфорті.
2-ге півріччя життя	Немовлята різняться характером реагування на небезпеку (тягнулися до всіх предметів або не ковтають неістинні предмети). Виражений інстинкт самозбереження і тривожне занепокоєння відзначається у дітей високо-тривожних, хворючих і немолодих батьків.
6–7 міс.	Занепокоєння при появі незнайомих людей, страх, переляк при віддаленні або зникненні матері.
8 міс.	Страх сторонніх, невідомих людей.
7–9 міс.	Період підвищеної чутливості до виникнення тривоги, страху.
10–12 міс.	Дитина засвоює ряд ситуацій, в яких міститься небезпека.

Продовження табл. 1

Вік дитини	Емоційні новоутворення
Кінець 1-го року життя	Формуються перші спроби подолання боязкості і страху.
Кінець 2-го року життя	Знижується тривожне занепокоєння у відсутності матері, з'являється потреба в більшій самостійності, проте боязнь втратити матір ще велика. На цій основі виникає страх темряви.
Ранній вік (2–3 роки)	Емоційний розвиток дитини тісно пов'язаний з розвитком її системи взаємин з оточуючими людьми. З'являються випереджаючі емоційні переживання, що передбачають наслідки небезпечної чи безпечної ситуації. Емоції стають більш узагальненими. Страх викликають тільки конкретні предмети, істоти і ситуації, які дитина вважає небезпечними. Актуальним продовжує залишатися страх темряви, яка створює для дитини ситуацію, аналогічну самотності («я залишився один без мами», «там сидить хтось страшний»). З'являються нічні страхи, головними персонажами яких стають вовк і Баба-Яга.
Молодший дошкільний вік (3–5 років)	Переважають страхи самотності, темряви, болю, замкненого простору, персонажів казок, мультфільмів або вигаданих батьками для залякування або покарання дітей. Найменш схильні до страхів хлопчики в 4 роки, а дівчатка — в 3 роки. Найчастіше страхи виникають в результаті помилок виховання (замикають дитину в темній кімнаті, залишають одну вдома), непередбачених ситуацій (застрягли в ліфті, потрапили в аварію, вкусила собака) або в разі позбавлення спілкування з однолітками. Страх самотності сприяє виникненню страху «бути ніким», якщо дитину емоційно ігнорують батьки.
Старший дошкільний вік (5–7 років)	Кількість страхів у хлопчиків і дівчаток зростає. Переважають страхи тварин (особливо отруйних змій, ведмедів, тигрів), нападу, страшних снів, пожежі та стихії (особливо землетрусу), глибини у воді, війни, покарання батьків, медичних процедур (уколів), виду крові, лікарів, своєї смерті і смерті батьків. У дитини може відзначитися страх запізнитися (особливо в сім'ях немолодих батьків). З розвитком здатності до співпереживання, почуття сорому, провини і гордості ускладнюється психологічна структура страхів: дитина осмислено орієнтується у власних емоційних переживаннях («я боюся», «мені страшно»). У дитини накопичується негативний і позитивний емоційний досвід поведінки в різних ситуаціях, а отже, формується внутрішня оцінка вчинків і стійкі форми поведінки в ситуації переживання страху.
6–7 років	Особливо виражена боязнь укусу отруйних змій і болючих операцій (видалення аденоїдів і мигдалин).
7 років	З'являється новоутворення семи років — узагальнення негативних і позитивних емоційних переживань.
6–8 років	Дитина особливо чутлива до загрози виникнення хвороби, нещастя, смерті. Страх відсутності матері виражається у сні конкретним страхом її втрати і смерті.

Закінчення табл. 1

Вік дитини	Емоційні новоутворення
8 років	Дитина боїться не стільки власної смерті, скільки смерті батьків, переживає страх за тих, кого вона любить. Страх смерті відсутній при затримці психічного розвитку, психопатоподібній, розгальмованій і агресивній поведінці, а також у дітей, батьки яких страждають на хронічний алкоголізм. Провідним стає страх «бути не тим» (страх не відповідати соціальним вимогам найближчого оточення: педагогів, батьків, однолітків).
Молодший і середній шкільний вік (7–10 років)	До моменту вступу до школи кількість страхів у дитини зменшується. Страх реальних об'єктів і ситуацій поступово поступаються уявним (ірреальним, уявним) страхам. З реальних страхів переважають боязнь води і висоти, страх тварин, страх за здоров'я рідних. Серед уявних страхів виділяються боязнь темряви, невдоволення дорослих, боязнь небіжчиків, чорних кішок, числа 13 і персонажів фільмів-жахів. У дитини з'являється страх як жадібне прагнення до жахливих і загадкових пригод. Типовим стає страх стихії, передбачень і забобонів. Серед хлопчиків кількість уявних страхів менше, ніж у дівчаток. До групи шкільних страхів входять: страх зробити помилку, страх відповідати біля дошки, страх відповідати на запитання вчителя, страх агресії однолітків. Нічні страхи і страшні сни найчастіше обумовлені страхом перед школою та шкільним стресом. Більше число страхів у дитини обумовлене школою і навчанням, а також невпевненістю в спілкуванні з учителем.
Підлітковий вік (11–15 років)	Страхи пов'язані з розвитком почуття впевненості та поваги до себе. З'являється страх бути не собою, кимось іншим і безликим. Характерний страх змінитися в гіршу сторону (потворна фігура, некрасиві риси обличчя, відсутність яскравих талантів і здібностей).

Висновки. В цілому можна сказати, що страхи дитини старшого дошкільного віку тісно пов'язані з набуттям нею соціального досвіду, з усвідомленням реального і нереального навколишнього світу і своєї позиції в ньому. Досягнення в розвитку когнітивних процесів та образного мислення у старших дошкільників часто сприяють виникненню емоційно яскравих і інтенсивних містичних, фантастичних і казкових страхів. Негативні макросоціальні зміни, що відбуваються в суспільстві, як правило, відображаються на сім'ї дошкільників і створюють несприятливий емоційний фон для психічного розвитку. Аналіз змісту найбільш частотних страхів у старшому дошкільному віці показує переважання, в основному, соціально опосередкованих страхів і почуття нестабільності навколишнього світу. Найчастіше тривожні переживання «дзеркально» передаються дітям від батьків і найближчого соціального оточення або виникають внаслідок помилок у сімейному вихованні.

Подальшу перспективу роботи ми визначили в підборі діагностичних методик, що визначають показники страхів у дітей.

Список використаних джерел та літератури

1. Захаров А. И. Игра как способ преодоления неврозов у детей. — СПб.: КАРО, 2006. — 416 с.
2. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. — М., 1972. — 584 с.
3. Минаева В. М. Психологические особенности эмоционального развития ребенка в дошкольном учреждении: Дис. ... канд. псих. наук. — М., 2000. — 140 с.
4. Прихожан А. М. Психология тревожности. Дошкольный и школьный возраст. — СПб.: Питер, 2009. — 192 с.
5. Талипина О. В. Психологическая коррекция страхов у детей дошкольного возраста средствами игротерапии: Дис. ... канд. психол. наук. — М., 2002. — 170 с.

References

1. Zakharov A. I. Playing as a way of overcoming neuroses in children. — St. Petersburg: KARO, 2006. — 416 s.
2. Leontiev A. N. Problems of development of the mind. — M., 1972. — 584 s.
3. Minayeva V. M. Psychological features of emotional development child in preschool: Dis. ... candidate. psych. Sciences. — M., 2000. — 140 s.
4. Prikhodzan A. M. Psychology of anxiety. Preschool and school age. — St. Petersburg: Peter, 2009. — 192 s.
5. Talipina O. V. Psychological adjustment fears in preschool age means igrotterapiya: Dis. ... candidate. psych. Sciences. — Moscow, 2002. — 170 s.

Соколова А. Б.

кандидат психологических наук,
преподаватель кафедры дефектологии и физической реабилитации
Южноукраинского национального педагогического университета
имени К. Д. Ушинского

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ПРОБЛЕМЫ СТРАХОВ У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме

В статье представлен анализ общей и специальной литературы по проблеме эмоционального развития детей старшего дошкольного возраста. На основе полученных из литературных источников данных составлена периодизация эмоциональных новообразований в аспекте проявления детских страхов и тревожности. Также выделен список десяти наиболее часто встречающихся на данном возрастном этапе страхов.

Ключевые слова: дети старшего дошкольного возраста, эмоциональное развитие, страхи.

Sokolova A. B.

Ph.D., Lecturer, Department of defectology and physical rehabilitation of the South Ukrainian National Pedagogical University named after KD Ushinsky Odessa,

THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE PROBLEM OF FEAR IN PRESCHOOL CHILDREN

Abstract

The article analyzes the sheathe and special literature on the emotional development of preschool children.

Based on the data from literature, composed periodization emotional growths regarding the establishment of children's fears and anxiety.

The purpose of this study is to examine the psychological characteristics fears in preschool children. In accordance with the purpose of the study was the task: to analyze the medical, psychological and educational literature on the emotional development of children.

Just selected list of ten most common fears this age stage:.. Fearing that their parents close something happens — 92 % of children. Fear of death of his parents and other relatives — 78 %. Fear deliver parents trouble, upset them — 78 %.. Fear of physical violence — 64 %. Fear of «doomsday» — cosmic catastrophes, UFOs — 59 %. Fear of physical injury, accident — 51 %. Fantastic fears, nightmares, fear of the dark — 46 %. Various vague fears, helplessness — 32 %. Fear of personal insolvency — 26 %. Boyazn punishments comments from adults — 22 %.

Key words: children preschool age, emotional development, fears.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2014

УДК 159.923–056.13

Ташматов В. А.

здобувач кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65082, Україна
e-mail: v1976t@ukr.net.

ПЕРСИСТЕНТНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Стаття присвячена дослідженню нового для вітчизняної психології феномена — персистентності. В психологічному контексті персистентність забезпечує реалізацію потенціалу особистості; слугує внутрішньою умовою організації життєдіяльності людини, регулятором найважливіших моральних цінностей. В даній статті персистентність розглядається як здатність кумулювати, накопичувати і тривалий час утримувати в собі відповідні властивості і якості навіть в несприятливих обставинах або в обставинах, що заважають особистісному росту.

Ключові слова: адаптивність, активність, особистісний потенціал, компліментарність, персистентність.

Актуальність дослідження. В сучасній вітчизняній психології робляться спроби цілісного осмислення особистісних характеристик, відповідальних за успішну адаптацію і упорання з життєвими труднощами. Це і психологічне наповнення введеного Л. М. Гумільовим поняття пасіонарності, і поняття про особистісний адаптаційний потенціал, що визначає стійкість людини до екстремальних чинників, запропоноване О. Г. Маклаковим, і поняття про особистісний потенціал, що розробляється Д. О. Леонтєвим на основі синтезу філософських ідей М. К. Мамардашвілі, Е. Фромма та В. Франкла. Глибокі політичні і соціально-економічні перетворення, що відбуваються на сучасному етапі розвитку суспільства, визначають необхідність підготовки кваліфікованих і ініціативних фахівців у будь-якій галузі, здатних до постійного саморозвитку і самоудосконалення, які відрізняються високою соціально-професійною мобільністю, готовністю до швидкого оновлення знань, розширення арсеналу умінь і навичок, освоєння нових сфер діяльності. Особливого значення набуває бажання і здатність особистості активно досліджувати новизну і складність світу, який постійно змінюється, а також створювати власні стратегії поведінки і діяльності, в основі яких лежить персистентність як здатність кумулювати, накопичувати і тривалий час втримувати в собі відповідні якості.

У вузькому смислі прикметник *persistent* перекладається українською мовою як «наполегливий» і служить засобом опису людини, її поведінки і вчинків, отже, несе в собі оцінний компонент значення. У широкому смислі лексема *persistent* виступає характеристикою не людини та її діяльності, а реалій довкілля, природних явищ або ж деяких абстрактних

понять. В цьому випадку persistent має значення «постійний», «стійкий», найчастіше не містить компонента оцінюваності, а є швидше об'єктивною характеристикою явища. В психологічному контексті персистентність забезпечує реалізацію потенціалу особистості; слугує внутрішньою умовою організації життєдіяльності людини, регулятором найважливіших моральних цінностей. Д. О. Леонт'єв ввів поняття особистісного потенціалу як базової індивідуальної характеристики, стрижня особистості. Особистісний потенціал, згідно з Д. О. Леонт'євим, є інтегральною характеристикою рівня особистісної зрілості. Особистісний потенціал відбиває міру подолання особистістю заданих обставин, подолання особистістю самої себе, а також міру зусиль, що докладаються нею, із роботи над собою і над обставинами свого життя.

Персистентність, на наш погляд, не лише має специфічну психологічну структуру, але й залежить від умов засвоєння особистістю досвіду просоціальної поведінки.

Востребуваність даної тематики наукового дослідження полягає в тому, що нині залишаються недостатньо вивченими взаємозв'язки різних психологічних складових персистентності, можливості їх індивідуально-типових поєднань. Крім того, проблема персистентності особистості в нашій країні є досить новою і маловивченою; не здійснювалися спроби виявити внутрішню структуру загального конструкту персистентності та його значення для формування цілісної, зрілої особистості.

Мета даної статті — загальна постановка проблеми, теоретичне виявлення основних психологічних компонентів персистентності особистості.

Об'єктом теоретичного дослідження є персистентність особистості як багатовимірно-функціональна риса характеру, а також супутні їй наукові категорії.

Предмет теоретичного дослідження — психологічні характеристики персистентної особистості, зв'язки адаптивності, активності, компліментарності та ін. симптомокомплексів, а також їх індивідуально-типові поєднання у персистентів.

Попереднє опрацювання даної проблеми дозволяє нам припустити, що: психологічна структура персистентності є багатовимірним та біполярним утворенням, що обумовлюється приналежністю до індивідуально-особистісного рівня; індивідуально-типові варіанти реалізації персистентності співвідносяться з ціннісними орієнтаціями особистості і параметрами її професійної діяльності.

На наш погляд, теоретична значущість дослідження персистентності особистості полягає в тому, що здійснене комплексне вивчення персистентності та основних компонентів, що складають її цілісний конструкт, вносить суттєвий вклад в системні дослідження індивідуальності, найбільш актуальні в сучасній загальній і диференціальній психології. Зокрема, в даному дослідженні може бути продовжена розробка концептуальних основ порівняльного і індивідуально-типового підходу у рамках системно-функціональної концепції особистості і індивідуальності, а запропонована авторська типологія можливих поєднань окремих компонентів загально-

го конструкту персистентності також істотно доповнює дослідження цього феномена у вітчизняній загальній та диференціальній психології.

Однією з найзначиміших якостей персистентної особистості, що впливають на становлення загального особистісного потенціалу, є компліментарність. Назва цієї якості пішла від французького слова «комплімент» і означає «контакт», а як термін, назва була запозичена з біохімії, де означає «взаємну відповідність». Л. М. Гумільовим було встановлено, що компліментарність може бути позитивною і негативною, що це відчуття взаємної симпатії або антипатії членів колективів, визначальне ділення на «своїх і «чужих» (див.: [4]). Компліментарність — це не лише тяга один до одного, вона виражається в загальних смаках, звичках, світовідчутті. На думку Л. М. Гумільова, компліментарність не належить до соціальних явищ, оскільки спостерігається і у диких, і у домашніх тварин (наприклад, прихильність до хазяїна). Подальші дослідження в області вікової психології, зокрема дослідження Ю. Ш. Біглова, свідчили, що уміння виділяти «своїх» з'являється в процесі першого збереження (імпринтінгу), одноразово і назавжди заноситься в мислення вихователем, батьками в ранньому дитинстві [1]. Для розвитку і вдосконалення цієї якості і особистості в цілому роль виховання і особистого досвіду не можна недооцінювати.

Персистентність — це стабільність, малозмінюваність, стійкість особистості. Персистентні особистості найменше схильні до асоціальних проявів. На думку І. С. Зіміної, вони схильні йти від громадського життя, малоініціативні, консервативні, проте є хорошими виконавцями. Саме така характеристика, на думку автора, підходить до персистентних особистостей.

Ми не згодні з подібним підходом до персистентності. Спираючись на концептуальні підходи до цієї властивості Л. М. Гумільова, ми розглядаємо персистентність як здатність кумулювати, накопичувати і тривалий час утримувати в собі відповідні властивості і якості навіть в несприятливих обставинах або в обставинах, що заважають особистісному росту.

Теоретичним підґрунтям для диференціації персистентних особистостей ми вважаємо наступне:

1. Внутрішні відмінності загального конструкту персистентності проводяться передусім в залежності від прояву життєвої енергії суб'єкта, яка є стійкою характеристикою, сила і спрямованість якої проявляються вже на ранніх етапах онтогенеза.

2. У диференціації персистентних особистостей повинні враховуватися поєднання особистісних якостей, які дозволяють визначити основні конструкти персистентних осіб.

3. Важливим в класифікації є те, що у загальний конструкт «персистентність» входять як позитивні, так і негативні особистісні якості.

4. Аналіз негативних якостей, які можуть вплинути як на розвиток особистості, так і на розвиток суспільства, дозволяють створити загальну стратегію формування персистентності.

Оскільки персистентність представляє собою інтегральний конструкт, ми припускаємо, що її основними складовими можуть бути:

1. Потреба в активній діяльності — спрямована на благо сім'ї, малої групи.

2. Позитивна компліментарність — симпатія до «своїх», які представляють найближче оточення, і терпиме ставлення до «чужих».

3. Лідерство — в малій групі.

4. Прояв вольових зусиль в досягненні мети — проявляється тільки в подоланні зовнішніх перешкод в досягненні цілей найближчого оточення.

5. Адаптивність — знаходять способи пристосування до умов зовнішнього середовища, що змінюються.

6. Прагнення до здорового способу життя — для створення здорової сім'ї [4].

Таким чином, для персистентів характерна адаптивність, яка характеризується умінням пристосовуватися до умов зовнішнього середовища, при цьому рівень їх адаптивності може бути різним (високим, середнім, низьким).

Вольові якості персистентної особистості проявляють у подоланні зовнішніх перешкод з чіткою постановою мети діяльності, яка спрямована на благополуччя найближчого оточення, для подолання внутрішніх перешкод (комплексів, недоліків, негативних якостей) вона потребує допомоги іншої людини (психолога, референтного родича або керівника), яка обгрунтує вигідність подібних зусиль для персистентної особистості та її найближчого оточення.

Персистент орієнтується на сім'ю і найближче професійне оточення, тому може лідувати в сім'ї або малій групі.

Персистентна особистість здатна до прояву як позитивної, так і негативної компліментарності, але при цьому персистент проявляє толерантне ставлення до своїх супротивників, рідко вступає в конфлікти, намагається їх попередити або погасити на стадії зародження. Активність проявляється нерегулярно або її сила має невисокий показник. Спрямованість активності: на благо сім'ї, малої групи, на самовдосконалення.

Розвинений інстинкт самозбереження.

Негативні якості персистентної особистості — це егоцентризм та консерватизм, причому персистентний егоцентризм — поняття широкі — вони здійснюють діяльність, спрямовану на благо найближчого оточення і себе у тому числі. Консерватизм персистентів також має першопричину — це передусім створення стабільності, персистенти — кращі хранителі традицій, хоча будь-які інновації і зміни вони можуть сприймати саме як порушення традицій.

Таким чином, навіть негативні якості персистентів не є такими гострими.

При цьому персистентна особистість володіє низкою позитивних якостей:

– потребою в активній діяльності, спрямованій на благо найближчого оточення;

– відсутністю негативної компліментарності, що робить їх добрими дипломатами у вирішенні конфліктів будь-якого рівня — від сімейного до державного;

– спроможністю лідирувати в малій групі, що робить персистентну особистість здатною нести відповідальність за кожну людину в колективі;

– умінням проявляти волю зусилля в досягненні мети діяльності своєї малої групи;

– умінням пристосовуватися (високий рівень адаптивності) до умов зовнішнього середовища;

– прагненням до здорового способу життя.

Асоціальна персистентність може бути представлена наступним чином:

– за несприятливих умов життя персистент може стати прихованим лідером і підштовхувати інших членів групи на активні протиправні дії;

– у стресовій або небезпечній для життя ситуації може застосувати агресію, використати силу, здатний на яскраві емоції (гнів, ненависть, помста та ін.);

– нестійкість емоцій: імпульсивність, часті зміни в настрої;

– неадекватність емоцій: невідповідність їх ситуації;

– емоційне огрубіння: втрата інтересу до близьких людей, втрата інтересу до оточення;

– консерватизм може проявлятися як відсталість, опір усім змінам;

– виконують роботу, чітко усвідомлюючи її значущість для себе, навіть якщо вона асоціальна, але вигідна для персистента.

Попередження асоціальних рис може бути пов'язане з формуванням соціально цінних особистісних якостей, а коректувальні технології роботи з персистентними особами спрямовані на відтворення потенціалу їх природної енергії.

Персистенти — особи, що перебувають у стабільному стані, помірно енергійні, адаптивні, консервативні, працелюбні, добрі виконавці, але не ініціатори діяльності. При успішній адаптації відбувається приріст звичок, нових навичок поведінки; при неуспішній адаптації — дистанціювання від колективу, реалізація звичних способів діяльності в інших групах, де цю людину приймають з її колишніми звичками. У кращому випадку — замикання на домашньому середовищі або повернення, збереження спілкування з колишнім колективом, в гіршому — пошук колективу, де її приймуть «такою, якою вона є» навіть в асоціальному середовищі. При цьому можливе використання наступних механізмів захисту: втеча у хворобу, апатія і навіть перехід в субпасіонарний стан. Персистенти — це «приховані» пасіонарії, вони готові міняти докільця і удосконалювати себе в цьому середовищі, але у них не завжди вистачає сил, знань про способи адаптації. Деяким з них потрібна лише незначна допомога або підтримка оточуючих, така, як наприклад, організація режиму діяльності, підтримка у будь-яких починаннях. З іншими потрібно проводити тривалу роботу на основі глибинного аналізу проблем, визначення потенціалу особистості і затребування їх у рамках ситуації адаптації, що склалася.

Список використаних джерел та літератури

1. Биглов Ю. Ш. Пассионарность, Л. Н. Гумилев и попытка диалога с «Гумилевцами» /Ю. Ш. Биглов. — Электронный ресурс: www.gumilevica.ru.
2. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других /В. В. Бойко. — М: Информационно-издательский дом «Филинъ», 1996. — 472 с.
3. Гумилев Л. Н. Этногенез и проблемы этнической психологии /Л. Н. Гумилев, М. И. Коваленко //Актуальные проблемы этнической психологии. — Тверь, 1992. — С. 43–47.
4. Зимина И. С. Диагностика пассионарности личности с точки зрения психоанализа /И. С. Зимина //Вестник психоанализа. — 2010. — № 1. — С. 23–27.

References

1. Biglov U. S. Passionarnost, L. N. Gumiliov i popitka dialoga s «Gumiliovtsami» [Passionarity, L. N. Gumiliov and attempt of dialogue with «Gumiliovtsami»]. — *Elektronniy resurs [Electronic resource]*: www.gumilevica.ru.
2. Boiko V. V. Energiya emocij v obschenii: vzgliad na sebja i na drugih [Energy of emotions is in a communication: look to itself and on other]. — М.: Filin, 1996. — 472 p.
3. Gumiliov L. N. Etnogenez i problemi etnitcheskoy psihologii [Ethnogenesis and problems of ethnic psychology] // *Aktualnie problemi etnitcheskoy psihologii [Actual problem of ethnic psychology]*, 1992. — P. 43–47.
4. Zimina I. S. Diagnostika passionarnosti litchnosti s totchki zreniya psihoanaliza [Diagnostics of passionarity of personality from the point of view of psycho — analysis] // *Vestnik psihoanaliza [Herald of psycho-analysis]*. — 2010. — No. 1. — P. 23–27.

Ташматов В. А.

соискатель кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ПЕРСИСТЕНТНОСТЬ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ЛИЧНОСТНОГО ПОТЕНЦИАЛА

Резюме

Статья посвящена исследованию нового для отечественной психологии феномена — персистенности. В психологическом контексте персистенность обеспечивает реализацию потенциала личности; служит внутренним условием организации жизнедеятельности человека, регулятором важнейших моральных ценностей. В данной статье персистенность рассматривается как способность куммулировать, накапливать и длительное время удерживать в себе соответствующие свойства и качества даже в неблагоприятных обстоятельствах или в обстоятельствах, которые не способствуют личностному росту.

Ключевые слова: адаптивность, активность, личностный потенциал, комплиментарность, персистенность.

Tashmatov V. A.

competitor of department by a differential and special
psychology of the Odessa I. I. Mechnikov national university

PERSISTENT AS COMPONENT PART OF PERSONALITY POTENTIAL

The special value is acquired by a desire and ability of personality actively to investigate a novelty and complication of the world that changes constantly, and also create own strategies of behavior and activity, that persistent is the basis of as ability to accumulate and long time retain in itself corresponding internalss. In narrow sense the adjective of *persistent* is transferred by Ukrainian as «persistent» and serves as the means of description of man, his behavior and acts, thus, carries in itself the evaluation component of value. In wide sense the lexeme of *persistent* comes forward as description of not man and his activity, but realities of environment, natural phenomena or some abstract concepts. In this case *persistent* matters «permanent», «proof», the component of **evaluation**. does not contain mostly, but is quicker objective description of the phenomenon. In the psychological context of persistent provides achieving of personality; serves as the internal condition of organization of vital functions of man, regulator of major moral values. One of the most meaningful internalss of persistent personality, that influence on becoming of general personality potential, is complimentation. The name of this quality went from the French word «compliment» and means a «contact», but as term, the name was adopted from biochemistry, where means «mutual accordance». Persistent is stability, firmness of personality. Persistent of personality is least apt to the asocial displays. We examine persistent as ability of to accumulate and long time retain corresponding properties and internalss even in unfavorable circumstances or in circumstances that does not assist a personality height. The volitional internalss of persistent personality show in overcoming of external obstacles with the clear decision of aim of activity, that is sent to prosperity of the nearest surroundings, for overcoming of internal obstacles (complexes, defects, negative internalss) she requires the help of other man (psychologist, reviewer relative or leader), that will ground advantage of similar efforts for persistent personality and her the nearest surroundings. Persistent of orientation on family and nearest professional surroundings, that is why can lead in family or small group.

Key words: flexibility, activity, personal potential, the complementary nature, persistence.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2014

УДК 616.89:316.64

Уханова А. И.

аспирант кафедры клинической психологии

Одесского национального университета им. И. И. Мечникова

e-mail: pestrueva@ukr.net

ОТНОШЕНИЕ К СМЫСЛУ ЖИЗНИ У УКРАИНСКИХ ПОДРОСТКОВ С СУИЦИДАЛЬНЫМИ ТЕНДЕНЦИЯМИ

Данная статья представляет собой эмпирическое исследование, которое было проведено для определения взаимосвязи между отсутствием смысла жизни и суицидальными тенденциями у подростков. На данный момент недостаточно данных касательно влияния отсутствия смысла жизни на подростковые суициды в Украине. С помощью опросника SEYLE были исследованы ученики возрастом от двенадцати до восемнадцати лет десяти школ города Одессы, Украина ($n = 589$). В качестве модели был представлен так называемый «экзистенциальный паттерн», включавший в себя три уровня суицидальных тенденций и один влияющий фактор. Анализ исследованных зависимостей показал, что ощущение, что жизнь не имеет смысла, наиболее сильное влияние оказывает на возникновение суицидальных мыслей ($d = 0,480$, $p < 0,01$). Влияние данного фактора на суицидальные планы уже выражено слабее ($d = 0,278$, $p < 0,01$). На суицидальные попытки оказываемое влияние еще меньше ($d = 0,081$, $p < 0,01$).

Ключевые слова: подростки, смысл жизни, самоубийство, суицидальные мысли, психическое здоровье.

Постановка проблемы. В настоящее время в Украине суициды являются одной из основных социальных проблем. ВОЗ разделяет все страны по показателем уровня самоубийств на 3 группы: низкий уровень — до 10 на год на 100 тыс. населения; средний уровень — от 10 до 20 на 100 тыс. населения; высокий и очень высокий уровень — свыше 20 на 100 тыс. населения. В Украине на это время фиксируется 20 случаев суицида на 100 тысяч населения (средний уровень).

Ведущими причинами смерти в Украине выступают сердечно-сосудистые заболевания. Смертность от внешних причин в нашем государстве занимает второе место в рейтинге. В 2009 году в Украине сравнительно с 2008 годом были отмечены увеличения количества самоубийств на 2,7 %, или на 259 случаев до 9717 случаев; в перерасчете на 100 тыс. население — на 5 %. В 2010 году количество самоубийств уменьшилось до 9,5 тысяч. За 2011 год было совершено 19,6 на 100 тыс. населения), за 2012 год общий уровень суицидов составил 19,8, в том числе в городах — 16,0 и в селах — 28,4. Смертность от внешних причин, в том числе самоубийства, в селах в 1,4 раза выше, чем в городах [10].

Наиболее остро данная проблема выражена у лиц подросткового возраста. По данным государственной статистики, количество детей и подростков, покончивших с собой в возрасте до 18 лет, в Украине составляет

10,8 % от общего числа лиц данной возрастной категории, умерших от внешних причин [2]. Наблюдения В. А. Розанова, В. В. Валиева и С. Е. Захарова свидетельствуют о росте суицидов среди подростков за последние 10 лет, при том, что для остального населения, в общем, характерно некоторое снижение уровня суицидов [8].

Таким образом, в условиях современного украинского общества проблема поиска социально-психологических факторов, оказывающих влияние на суицидальное поведение, является чрезвычайно актуальной.

Анализ последних публикаций. Подростковый возраст представляет собой период повышенного риска суицидального поведения. В возрасте 12–16 лет проявляются трудности переходного периода, начиная с психогормональных процессов и заканчивая перестройкой Я-концепции под влиянием пограничности и неопределенности социального статуса и противоречий, обусловленных неумением подростка найти позитивный смысл собственной жизни, отсутствием культуры мировоззренческой рефлексии, позволяющей прийти к уникальной ценности жизни. Большое значение для развития суицидального поведения имеет способность индивида давать разумную оценку происходящему, адекватно эмоционально переживать жизненные события, а также наличие религиозных установок на запрет самоубийства [6].

В суицидологии принято считать, что подростковый возраст сопровождается еще несформированным понятием о смерти и крайней импульсивностью поведения, тогда как более старший ассоциируется с потерей смысло-жизненных ориентаций и отсутствием восприятия дальнейшего существования как положительного и перспективного [7]. Несмотря на это, существует точка зрения, что отсутствие смысла жизни может являться фактором, способствующим появлению суицидальных тенденций не только у лиц более старшего возраста. В особенности это может касаться детей и подростков. Опрос американских студентов, пытавшихся покончить жизнь самоубийством, выявил, что в 85 % случаев мотивом этого поступка был тот факт, что они больше не видели в своей жизни никакого смысла; при этом 93 % из них были физически и психически здоровы, жили в хороших материальных условиях и в полном согласии со своей семьей; они активно участвовали в общественной жизни и имели все основания быть довольными своими академическими успехами и личной жизнью [9].

В научной литературе проблема отсутствия смысла жизни как суицидального фактора рассматривалась еще Эмилем Дюркгеймом. Он ввел понятие аномического самоубийства как реакции индивида на аномию (буквально «беззаконие»), которое совершается из-за ощущения того, что жизнь больше не имеет смысла, из ощущения одиночества, изоляции и рассогласованности с нормами и ценностями общества [4].

Дальнейшее развитие эта проблема получила в рамках экзистенциальной психологии. В. Франкл говорит именно о ценности преодоления себя, ценности определения своего глубоко индивидуального отношения к страданиям, которые часто оказываются несформированными и становятся предпосылкой возникновения суицидального поведения. Современ-

ный человек в условиях, когда нет нужды затрачивать постоянные усилия для обеспечения возможности выживания, страдает от глубинного чувства утраты смысла жизни. Это чувство, соединяясь с ощущением пустоты, образует экзистенциальный вакуум. Из жизненных наблюдений, клинической практики и разнообразных эмпирических данных В. Франкл заключает, что для того, чтобы жить и активно действовать, человек должен верить в смысл, которым обладают его поступки. Человек, поведение которого не регулируется инстинктами, как у животных, и традициями, как у людей старших поколений, утрачивает ясное представление о том, что ему нужно, и что он должен делать. В итоге он либо живет «по инерции» и хочет того же, что и все (конформизм), либо, будучи не в силах подчиниться общему мнению, переживает ноогенный невроз [9].

В целом краткий анализ литературы свидетельствует о том, теоретические представления о взаимосвязи отсутствия смысла жизни с суицидальными тенденциями у подростков, как и эмпирические исследования в данном направлении представлены в основном на зарубежной литературе. Данные о роли отсутствия смысла жизни в формировании подростковых суицидов в контексте украинских реалий представлены недостаточно.

Таким образом, **целью работы** являлось изучение роли ощущения отсутствия смысла жизни у подростков как фактора, способствующего формированию у них суицидальных тенденций, а именно суицидальных мыслей, планов, попыток.

Изложение основного материала исследования. Общая выборка исследования составила 589 человек. Исследование проводилось в средних учебных заведениях города Одессы (всего 10). Были охвачены учебные заведения различных типов: общеобразовательные школы (ООШ), гимназия, лицей, колледж и школа-интернат. Работа выполнялась в рамках Шведско-Украинского проекта по изучению психического здоровья подростков (рук. проф. В. А. Розанов) в сотрудничестве с Шведским национальным центром суицидологических исследований (рук. проф. Д. Вассерман) при поддержке Шведского института (Swedish Institute). Общее количество интервьюеров, проводивших опрос, составило 9 человек. Минимальное число респондентов, опрошенных одним интервьюером, составило 34 человека, максимальное — 105 человек. Средний возраст респондентов составил 14,866 лет ($SD= 1,107$ лет). Основные социально-демографические показатели выборки представлены в таблице.

Опрос осуществлялся по согласованию с администрацией школ и после информирования педагогического состава и родительских комитетов, при участии школьного психолога. Опрос был проведен с одновременным предоставлением возможностей помощи и консультирования (мобильный телефон, электронная почта, адрес страницы в социальных сетях психолога-интервьюера).

Опросник предъявлялся фронтально — целому классу во время одного урока. Каждый ученик получал набор стандартных бланков, предваряемых письменной инструкцией и короткой устной презентацией. Для обеспечения максимальной искренности ответов и снижения беспокойства

подростков по поводу возможности разглашения информации испытуемые заполняли бланки анонимно, фиксируя только свой пол и возраст. Вслед за опросом следовала интервенция в виде интерактивного разбора буклета, посвященного основным психологическим проблемам стресса.

Таблица

Социально-демографический профиль выборки

Показатель	Категория	Частота
Пол	Мужской	46,8 %
	Женский	53,2 %
Возраст	12	0,8 %
	13	6,3 %
	14	33,9 %
	15	33,1 %
	16	17,6 %
	17	6,9 %
	18	1,4 %
Тип среднего учебного заведения	ООШ	49,7 %
	Гимназия	18,8 %
	Лицей	20,0 %
	Колледж	6,4 %
	Школа-интернат	5,1 %

Методическим обеспечением исследования являлся Комплексный опросник состояния психического здоровья и стиля жизни личности, разработанный для целей Европейского исследования SEYLE (Saving and Empowering Young Lives in Europe) [13].

Данный опросник позволяет оценить общее физическое и психическое благополучие, трудности и успешность ежедневного функционирования, элементы рискованного поведения, проявления депрессии, суицидальные мысли и суицидальные попытки, потребление психоактивных веществ, не-суицидальные самоповреждения, характер питания и соблюдение режима отдыха, степень зависимости от интернета, взаимоотношения со сверстниками, вовлеченность в цикл насилия, стрессовые события жизни и ряд других показателей.

На рисунке 1 представлено соотношение между отсутствием смысла жизни и наличием суицидальных тенденций в виде диаграммы Эйлера — Венна. У 49,75 % из числа опрошенных подростков не были обнаружены суицидальные тенденции и отсутствие смысла жизни.

У 14,09 % респондентов отсутствие смысла жизни не сопровождалось суицидальными тенденциями. У 5,94 % — отмечались мысли о суициде, однако не было планов и попыток их реализации, а также они не сообщали о наличии экзистенциальных проблем. У 0,34 % опрошенных были выявлены только суицидальные планы, а 0,68 % отметили у себя только суицидальные попытки вне контекста потери смысла жизни и наличия других суицидальных тенденций. Испытуемых, которые составляли план суицида без предшествующих мыслей о самоубийстве и экзистенциальных проблем, а также не реализовавших свои планы, мы рассматриваем как

фантазийно отреагировавших на определенные жизненные ситуации. В данном случае можно отметить наличие демонстративных поведенческих тенденций без реализации их в виде конкретных действий. В отношении подростков, которые совершили попытки самоубийства и не сообщили при этом об экзистенциальных проблемах, суицидальной идеации и планировании, можно предположить, что их действия были совершены в состоянии аффекта. Также следует указать, что примерно четверть опрошенных подростков (23,27 %) отметили у себя одновременно отсутствие смысла жизни и наличие мыслей о суициде. Таким образом, можно сделать заключение о том, что более чем у половины подростков имеются проблемы экзистенциально-суицидального характера.

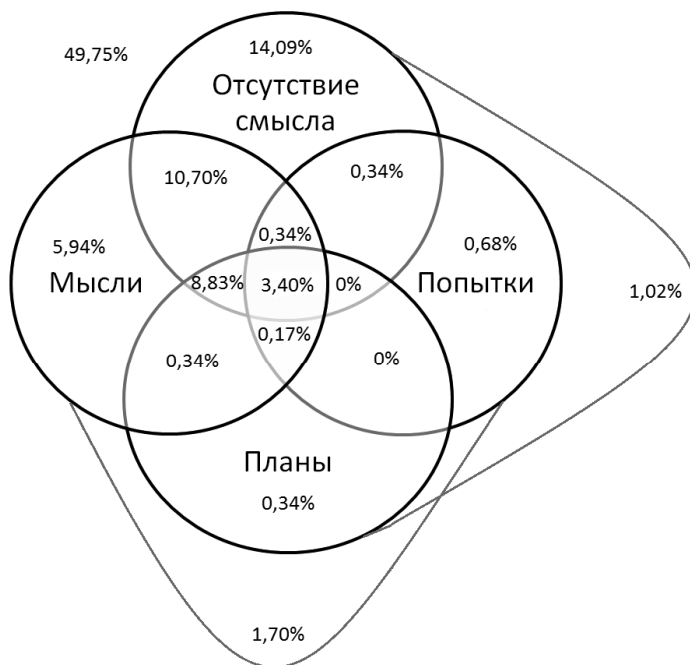

Рис. 1. Диаграмма Эйлера — Венна, иллюстрирующая соотношение между отсутствием смысла жизни и наличием суицидальных тенденций

Для анализа полученных при заполнении опросника данных использовался коэффициент ассоциации d Сомерса (SOMERD), в его асимметричном варианте [12]. Математическая обработка данных проводилась с помощью программного пакета IBM SPSS Statistics 20.0.0.

В качестве модели исследования был предложен так называемый «экзистенциальный паттерн», который подразумевает, что отсутствие смысла жизни является влияющим фактором первого порядка, суицидальные мысли — влияющим фактором второго порядка, суицидальные планы — третьего. При этом суицидальные попытки являются критериальной переменной.

В статье использована структура суицидального поведения, базирующаяся на определении ВОЗ. Согласно этому определению суицидальное поведение можно разделить на следующие этапы: просто мысли о том, чтобы покончить с жизнью; разработка плана, как совершить самоубийство; добыча средств для его осуществления; попытки самоубийства; наконец, выполнение этого акта («завершенное самоубийство»). Были исследованы первый, второй и четвертый этапы данной структуры [5].

На рисунке 2 схематически в виде диаграммы влияния представлены взаимоотношения между отсутствием смысла жизни и суицидальными тенденциями. Исходя из данного рисунка видно, что у подростков отсутствие смысла жизни наиболее сильное влияние оказывает на возникновение суицидальных мыслей ($d = 0,480$, $p < 0,01$). Влияние данного фактора на суицидальные планы уже выражено слабее ($d = 0,278$, $p < 0,01$). И на суицидальные попытки оказываемое влияние еще меньше ($d = 0,081$, $p < 0,01$). Таким образом, очевидно, что роль отсутствия смысла жизни, как фактора, способствующего суицидальному поведению, состоит в формировании специфической суицидальной идеации. Тогда как влияние данного фактора на осуществление конкретных суицидальных действий уже не так выражено.

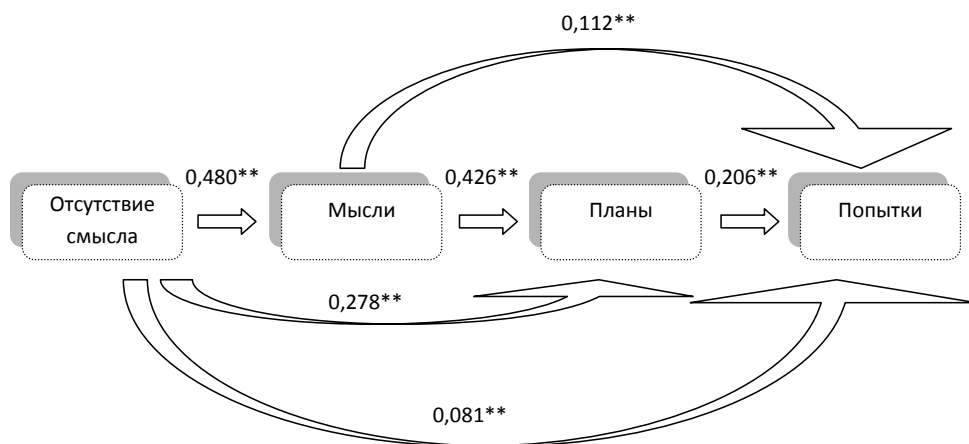

Рис. 2. Экзистенциальная модель формирования суицидального поведения

Примечание: значком ** отмечены коэффициенты ассоциации d Сомерса, статистически значимые на уровне ($p < 0,01$)

В связи с этим суицидальные мысли можно рассматривать, как своеобразный медиатор, передающий негативное влияние отсутствия смысла жизни на суицидальные планы и суицидальные попытки. Это подтверждается эмпирическими данными: влияние суицидальных мыслей на суицидальные планы является достаточно сильным ($d = 0,426$, $p < 0,01$) и также роль суицидальных мыслей в формировании суицидальных попыток более выражена, чем роль отсутствия смысла жизни ($d = 0,112$, $p < 0,01$). Но, тем не менее, это влияние не столь выражено, как влияние суицидальных

планов на суїцидальні спроби ($d = 0,206$, $p < 0,01$). Відповідно, суїцидальні плани також можна розглядати як медіатор, учасний в екзистенціальному паттерні формування суїцидального поведіння. Однак це медіатор другого роду: він транслірує вплив суїцидальних мислей на суїцидальні спроби.

Екзистенціальний паттерн емпірично підтверджує роль відсутності смислу життя в суїцидальних тенденціях у підлітків, що відповідає теоретичній концепції аномічного самоубийства [4]. Емпірично достатньо висока частота аномічних самоубийств була виявлена в дослідженні Н. Г. Берченко, Н. Г. Толсташевої і Н. В. Якушкіна. Сравнительний аналіз результатів опитування проводився в групі суїцидального ризику, в яку включалися особи, що мають 3 і більше факторів ризику, і по контрольній групі респондентів, що мають не більше 1 фактора ризику. Причини мислей про суїцид виявилися в багатьох відношеннях схожими у респондентів обох груп. В більшості випадків вони були викликані втратою смислу життя, душевним кризисом. Частота суїцидів, викликаних втратою смислу життя або душевним кризисом, становила 12,6 % у контрольній групі і 11,9 % у групі ризику [1].

Згідно когнітивної моделі суїциду взаємозв'язок між мислями і спробами пояснюється тим, що підліток може проходити порочний цикл мисль — емоції — поведінка багато разів, загострюючи своє становище, поки не настане суїцидальний кризис — безнадійність відносно поточної життєвої ситуації. Ці два стани посилюють один одного, і розв'язанням кризи виступає спроба суїциду [13]. Так і в дослідженні Э. Ф. Дубова з соавт. [11] виявилось, що приблизно половина студентів, що відчувають «чрезмерно беспокоящие» їх суїцидальні мисль, здійснювали спробу суїциду. Взаємозв'язок між планами і спробами вказує в першу чергу на такий вид суїциду, як передумане самоубийство — це заздалегідь сплановане, свідомо підготовлене самою особою безпосереднє самоубийство (вибрав спосіб, забезпечив його необхідними засобами, вибрав час і місце і реалізував за планом).

Недостатньо сильна зв'язок між даними категоріями пояснюється наявністю інших видів самоубийств, таких як:

– афективне самоубийство — безпосереднє самоубийство, здійснене спонтанно, без планування і попередньої підготовки (произошло подія, повністю і швидко «выбившее» людину «из себя», — і тут же стало засобом для позбавлення себе життя);

– самоубийство — «фарс» (або «буфф»): безпосереднє самоубийство внаслідок, наприклад, демонстрації наміру припинення власного життя при відсутності такого наміру;

– самоубийство — «случайна гибель»: безпосереднє самоубийство, що сталося без наміру, афекту, планування і попередньої підготовки (неосторожне звернення до зброї, токми високого напруження, ядохімікатами, механізмами). В практиці це називається «нарушение правил техники безопасности со смертельным исходом» [3].

Итак, экзистенциальная модель формирования суицидального поведения показывает, что у подростков роль отсутствия смысла жизни является выраженным негативным фактором, способствующим развитию саморазрушающего поведения. Однако это развитие является стадийным: отсутствие смысла жизни в первую очередь влияет на суицидальные мысли, суицидальные мысли — на планирование самоубийства, а суицидальные планы — на осуществление попыток самоубийства. Следовательно, отсутствие смысла жизни не является единственно необходимым предиктором суицидальной попытки. Для совершения попытки как таковой ключевым является наличие суицидального планирования и в меньшей степени — суицидальных мыслей. Это является важным при коррекционной работе с пациентами, испытывающими экзистенциальные проблемы: потенциальное возникновение попытки самоубийства можно предупредить, направляя терапевтические усилия на превенцию суицидальных мыслей и планов подростка.

Выводы. В результате исследования выявлено, что отсутствие смысла жизни у подростков является одной из основных причин суицидального поведения. Эмпирическое подтверждение получила модель «экзистенциального паттерна», формирующего суицидальное поведение. Этот паттерн представляет собой континуум, на котором, по мере нарастания степени риска, расположены симптомы суицидального поведения, а также отсутствие смысла жизни как предпосылка к возникновению суицидальных тенденций. Чем ближе друг к другу на данном континууме расположены изучаемые конструкты, тем сильнее они взаимосвязаны. Следовательно, можно считать, что влияние отсутствия смысла жизни на последнее звено «экзистенциального паттерна» — суицидальную попытку — опосредуется промежуточными звеньями: суицидальными мыслями, суицидальными планами и суицидальными попытками. Результаты данного исследования могут быть использованы в коррекционных программах по превенции суицида.

Список использованных источников и литературы

1. Берченко Н. Г. Суициды в Витебской области / Н. Г. Берченко, Н. Г. Толсташева, Н. В. Якушкин // Социологические исследования. — 2011. — № 6. — С. 80–88.
2. Войцех В. Ф. Клиническая суицидология / В. Ф. Войцех. — М.: Миклош, 2007. — 280 с.
3. Гизатулина А. А. Суицид в структуре самоубийства: (категорийно-мотивационная структура самоубийства) / А. А. Гизатулина, А. А. Тараданов // Вестник Челябинского государственного университета. — 2013. — № 13. — С. 25–32.
4. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм. — М.: Мысль, 1994. — 399 с.
5. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире / Дальберг Л. Л., Зви Э. Б., Круг Э. Г., Лозано Р., Мерси Д. А. — М.: Весь Мир, 2003. — 376 с.
6. Ооржак Л. Н. Проблема подросткового суицида в Республике Тыва / Л. Н. Ооржак // Вестник Тувинского государственного университета. Педагогические науки. — 2012. — № 4. — С. 31–36.
7. Рахимкулова А. С. Суицидальность и склонность к риску у подростков: Биопсихосоциальный синтез / А. С. Рахимкулова, В. А. Розанов // Суицидология. — 2013. — Т. 4, № 2 (11). — С. 8–24.

8. Розанов В. А. Суициды и суицидальные попытки среди детей и подростков в г. Одессе в 2002–2010 гг. / В. А. Розанов, В. В. Валиев, С. Е. Захаров и др.// Журнал психиатрии и медицинской психологии. — 2012. — № 1(28). — С. 53–61.
9. Франкл В. Э. Человек в поисках смысла / В. Э. Франкл. — М.: Прогресс, 1990. — 366 с.
10. Хаустова Е. А. Самоубийства и бытовая смертность в Украине: Итоги 2012 года/ Е. А. Хаустова// Український вісник психоневрології. — 2013. — Т. 21, № 4 (77). — С. 12–18.
11. Dubow E. F. Correlates of Suicidal Ideation and Attempts in a Community Sample of Junior High and High School Students/ E. F. Dubow, D. F. Kausch, M. C. Blum, J. Reed, N. E. Bush// Journal of Clinical Child Psychology. — 1989 — V. 18(2). — P. 158–166.
12. Somers R. H. A new asymmetric measure of association for ordinal variables/ R. H. Somers// American Sociological Review. — 1962. — V. 27(6). — P. 799–811.
13. Wasserman D. Saving and Empowering Young Lives in Europe (SEYLE): a randomized controlled trial/ D. Wasserman, V. Carli, C. Wasserman et al.// BMC Public Health. — 2010. — V. 10. — P. 192–206.
14. Wenzel A. A cognitive model of suicidal behavior: Theory and treatment/ A. Wenzel, A. T. Beck// Applied and Preventive Psychology. — 2008. — V. 12. — P. 189–201.

References

1. Berchenko N. G. Suitsidy v Vitebskoy oblasti / N. G. Berchenko, N. G. Tolstasheva, N. V. Yakushkin // Sotsiologicheskie issledovaniya. — 2011. — № 6. — S. 80–88.
2. Voytseh V. F. Klinicheskaya suitsidologiya / V. F. Voytseh. — М.: Miklosh, 2007. — 280 s.
3. Gizatulina A. A. Suitsid v strukture samoubiystva: (kategoriyno-motivatsionnaya struktura samoubiystva) / A. A. Gizatulina, A. A. Taradanov // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. — 2013. — № 13. — S. 25–32.
4. Dyurkgeym E. Samoubiystvo: Sotsiologicheskiy etyud / E. Dyurkgeym. — М.: Mysl, — 1994. — 399 s.
5. Nasilie i ego vliyanie na zdorove. Doklad o situatsii v mire/ Dalberg L. L., Zvi E. B., Krug E. G., Lozano R., Mersi D. A. — М.: Ves Mir, 2003. — 376 с.
6. Oorzhak L. N. Problema podrostkovogo suitsida v Respublike Tyva / L. N. Oorzhak // Vestnik Tuvinskogo gosudarstvennogo universiteta / Pedagogicheskie nauki. — 2012 — № 4. — S. 31–36.
7. Rahimkulova A. S. / Suitsidalnost i sklonnost k risku u podrostkov: Biopsihosotsialnyi sintez/ A. S. Rahimkulova, V. A. Rozanov // Suitsidologiya. — 2013. — Т. 4, № 2 (11). — S. 8–24.
8. Rozanov V. A. Suitsidy i suitsidalnyie popytki sredi detey i podrostkov v g. Odessa v 2002–2010 gg. /V. A. Rozanov, V. V. Valiev, S. E. Zaharov i dr.// Zhurnal psihiatrii i meditsynskoy psihologii. — 2012. — № 1(28). — S. 53–61.
9. Frankl V. E. Chelovek v poiskah smysla / V. E. Frankl. — М.: Progress, 1990. — 366 s.
10. Haustova E. A. Samoubiystva i bytovaya smertnost v Ukraine: Itogi 2012 goda/ E. A. Haustova// Ukrayinskiy visnik psihonevrologiyi. — 2013. — Т. 21, № 4 (77). — S. 12–18.
11. Dubow E. F. Correlates of Suicidal Ideation and Attempts in a Community Sample of Junior High and High School Students/ E. F. Dubow, D. F. Kausch, M. C. Blum, J. Reed, N. E. Bush// Journal of Clinical Child Psychology. — 1989. — V. 18(2). — P. 158–166.
12. Somers R. H. A new asymmetric measure of association for ordinal variables/ R. H. Somers// American Sociological Review. — 1962. — V. 27(6). — P. 799–811.
13. Wasserman D. Saving and Empowering Young Lives in Europe (SEYLE): a randomized controlled trial/ D. Wasserman, V. Carli, C. Wasserman et al.// BMC Public Health. — 2010. — V. 10. — P. 192–206.
14. Wenzel A. A cognitive model of suicidal behavior: Theory and treatment/ A. Wenzel, A. T. Beck// Applied and Preventive Psychology. — 2008. — V. 12. — P. 189–201.

Уханова А. І.

аспірант кафедри медичної психології
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

СТАВЛЕННЯ ДО СЕНСУ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ПІДЛІТКІВ ІЗ СУЇЦИДАЛЬНИМИ ТЕНДЕНЦІЯМИ

Резюме

Ця стаття являє собою емпіричне дослідження, що було проведене для визначення взаємозв'язку між відсутністю сенсу життя й суїцидальними тенденціями у підлітків. На цей момент недостатньо даних стосовно впливу відсутності сенсу життя на підліткові суїциди в Україні. За допомогою опитувальника SEYLE були досліджені учні віком від дванадцяти до вісімнадцяти років десяти шкіл міста Одеси, Україна ($n = 589$). Як модель був представлений так званий «екзистенціальний патерн», що містив у собі три рівні суїцидальних тенденцій та один фактор впливу. Аналіз досліджених залежностей показав, що відсутність сенсу життя найбільш сильний вплив має на виникнення суїцидальних думок ($d = 0,480$, $p < 0,01$). Вплив даного фактора на суїцидальні плани вже виражений слабкіше ($d = 0,278$, $p < 0,01$). І на суїцидальні спроби цей вплив є ще меншим ($d = 0,081$, $p < 0,01$).

Ключові слова: підлітки, сенс життя, самогубство, суїцидальні думки, психічне здоров'я.

Uhanova A. I.

postgraduate student of the Department of medical psychology
of the Odessa I. I. Mechnikov national university

THE ATTITUDE TO THE MEANING IN LIFE IN UKRAINIAN ADOLESCENTS WITH SUICIDAL TENDENCIES

Abstract

The paper presents the empirical study of relationship between lack of meaning in life and suicidal behavior in adolescents. There are no sufficient data about influence of meaning in life on adolescents' suicides in Ukraine. The total sample of the study was 589 people. The study was conducted in secondary schools of the city of Odessa (of 10 secondary schools). They were covered by various types of educational institutions: secondary schools, a gymnasium, lyceum, college and boarding school. The work was performed within the framework of the Swedish-Ukrainian project to study the mental health of adolescents (Headed by prof. Rozanov VA) in collaboration with the Swedish national center for the suicide research (supervisor prof. D. Wasserman), supported by the Swedish Institute (Swedish Institute). Total number of interviewers who conducted the survey was 9 people. The minimum number of respondents interviewed by one interviewer was 34 people, maximum — 105 people. The average age of respondents was 14,866 years ($SD = 1,107$ years). «Existential pattern», which means three levels of suicidal tendencies and one influence factor, was presented as a model. Among all other relationships the strongest ($d = 0,480$, $p < 0,01$) was discovered between the lack of meaning in life and suicidal thoughts. The relationship between the lack of meaning in life and suicidal plans was weaker ($d = 0,278$, $p < 0,01$). And between the lack of sense of life and suicidal attempts— the weakest ($d = 0,081$, $p < 0,01$). «Existential pattern», which means three levels of suicidal tendencies and one influence factor, was presented as a model. Among all other relationships the strongest ($d = 0,480$,

$p < 0,01$) was discovered between the lack of meaning in life and suicidal thoughts. The relationship between the lack of meaning in life and suicidal plans was weaker ($d = 0,278$, $p < 0,01$). And between the lack of sense of life and suicidal attempts– the weakest ($d = 0,081$, $p < 0,01$).

Key words: adolescents, sense of life, suicide, suicidal thoughts, mental health.

Стаття надійшла до редакції 5.06.2014

УДК 159.923

Ушанова А. М.

аспірант факультету психології

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

м. Харків

e-mail: alonao88@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСІБ З РІЗНОЮ АНТИЦИПАЦІЄЮ ЗАДОВОЛЕНІСТІ ОСОБИСТІСНИМ ВИБОРОМ

У статті проведено аналіз підходів до вивчення особливостей життєстійкості, задоволеності особистістю власним вибором та антиципації. Виявлено основні точки зору щодо вивчення цих проблем. Показано, що життєстійкість є одним із домінуючих факторів особистісного потенціалу. Доведено важливість життєстійкості у моменти, коли необхідно здійснювати вибір. З'ясовано, що в сучасній літературі не приділяється достатньо уваги проблемі взаємозв'язку життєстійкості та антиципації задоволеності особистісним вибором. Встановлено особливості життєстійкості людей з різною антиципацією задоволеності власним вибором.

Ключові слова: вибір, задоволеність вибором, життєстійкість, антиципація.

Питання загрози психологічному благополуччю людини актуалізує спроможність особистості гідно пережити ситуацію, яка створює цю загрозу. В зв'язку з бурхливим етапом розвитку суспільства та, як наслідок, кожного окремого індивіда, психологія активно реагує на потребу дослідження характеристик особистості, які допомагають їй переживати ситуації, в яких людина повинна здійснювати вибір, що змінює подальший її життєвий шлях.

Психологія пропонує безліч підходів до вивчення особистісного вибору, але ми проводимо дослідження, ґрунтуючись на положеннях діяльнісного підходу. Провідним дослідником у рамках даної концепції є російський вчений Д. О. Леонт'єв, який вважає що вибір — внутрішня діяльність, яка має свою мотиваційно-смыслову й операційну структуру, інструментальні способи та динаміку формування і розвитку [3]. Автор класифікує вибір за такими двома показниками: представленість альтернатив суб'єкта та очевидність критеріїв для їх порівняння. На основі цих критеріїв Д. О. Леонт'єв виділяє три рівні вибору: простий (здійснюється тоді, коли суб'єкт порівнює альтернативи за заздалегідь відомим критерієм); смысловий (особистість здійснює такий вибір у тому разі, коли критерії для порівняння альтернатив невідомі з початку та людина конструює їх самостійно); екзистенційний (процес, який здійснюється в критичних, винятково важливих для суб'єкта ситуаціях, котрий має найскладнішу операційну структуру й вимагає самостійного конструювання як альтернатив, так і критеріїв для їх порівняння) [7].

Група російських дослідників О. Ю. Мандрикова та А. Х. Фам на чолі з Д. О. Леонт'євим розробила модель ставлення до власного вибору, де

вибір розглядається як процес. Автори підходу вважають, що якісні характеристики діяльності вибору виявляються важливішими за те, який саме вибір було зроблено. В нашому дослідженні ми також керуємося цим принципом. Дослідники **виділили три інваріативні параметри опису суб'єктивної якості процесу вибору (розважливості вибору, емоційний знак та самостійності вибору) та один для опису суб'єктивної якості його результату (задоволеність вибором)** [3]. Було виявлено, що ці структури є стійкими структурами особистості та будуть проявлятися порівняно схожим чином у будь-яких ситуаціях вибору. Тобто, результати нашого дослідження ми можемо перенести на будь-який інший вибір, який здійснює особистість.

Окрім того, не слід забувати про готовність суб'єкта робити вибір. Так, Д. О. Леонтьєв, О. Ю. Мандрикова, О. І. Рассказова, А. Х. Фам трактують готовність до вибору як комплексну індивідуально-психологічну характеристику особистості, що відображає здатність людини здійснювати вибір свідомо та з урахуванням можливих наслідків, прийняттям на себе відповідальності та можливого ризику [11]. Дослідники вважають, що все це розвивається у процесі індивідуального розвитку та пов'язане зі становленням особистісного потенціалу, який послаблює вплив негативних умов для формування особистості.

Згідно з Д. О. Леонтьєвим, особистісний потенціал розуміється як спроможність людини долати обставини, які склались, та кількість зусиль, що докладає особистість для їх подолання. Це свідчить про те, що несприятливі умови для формування особистості можуть бути подолані завдяки самодетермінації на базі особистісного потенціалу [4].

Українська дослідниця С. В. Баранова вважає, що потенціал особистості — індивідуальна система пов'язаних між собою зовнішніх (об'єкти, суб'єкти, явища й процеси зовнішнього світу) та внутрішніх ресурсів (внутрішні стани, установки, цінності, продукти розумової й творчої діяльності, поведінкові стратегії і т. д.) [2]. Вони забезпечують різноманіття можливих напрямків розвитку людини протягом її життєвого шляху.

У зарубіжній психології поняттю «особистісний потенціал» відповідає поняття С. Мадді «життєстійкість» [1]. Теорія, що пропонує дослідник, виникла у зв'язку з розробкою автором проблеми творчого потенціалу особистості та регулювання стресу. З точки зору С. Мадді, ці проблеми найбільш логічно пов'язуються та інтегруються в рамках концепції «життєстійкості», яку він розробив. Через поглиблення атитюдів залученість, контроль та прийняття ризику від життя, позначених як «життєстійкість», людина має змогу одночасно розвиватись, збагачувати свій потенціал та справлятися зі стресами, які зустрічаються на життєвому шляху. Таким чином, згідно С. Мадді, життєстійкість — це система уявлень про себе, оточення та відношення з оточенням, яка складається з трьох компонентів: залученість, контроль, прийняття ризику [8].

Залученість дає можливість особистості відчувати себе значущою та цінною настільки, щоб включатись повністю у вирішення життєвих ситуацій, не дивлячись на стресові фактори та зміни. Під контролем розуміється

впевненість людини, що її можливості та бажання боротися дозволяють впливати на результат того, що відбувається, навіть якщо успіх не гарантується. Прийняття ризику означає сприйняття подій, які трапляються у житті, як виклику та допомагає особистості залишатись відкритим суспільству та подіям, які відбуваються.

З точки зору С. Маді та Д. Кошаби, поняття «життестійкість» відображає психологічну живучість та розширену ефективність людини, що є показником психологічного здоров'я особистості [13]. Автори зазначають, що така особистісна характеристика як життестійкість підкреслює атиєтуди, які мотивують людину перетворювати стресогенні життєві події в більш сприятливі для розвитку. Ставлення людини до змін, так само як і її можливості використовувати внутрішні ресурси особистості, визначають, наскільки особа здатна справлятися з труднощами та змінами, які зустрічаються кожного дня, та тими, які мають майже екстремальний характер.

Дослідження С. Мадді показали позитивний вплив життестійкості не лише в стресових ситуаціях, а також у звичних та повсякденних для особистості [14]. Так, наприклад, автор виділяє два види вибору, які може здійснювати особистість: вибір на користь минулого та вибір на користь майбутнього [9]. Якщо людина інтерпретує вибір як знайомий, то вона здійснює його «на користь минулого» та не змінює при цьому звичний спосіб дій. Такий вибір несе з собою відчуття провини, яке пов'язане з нереалізованими можливостями. Якщо ж особистість вважає, що отриманий нею досвід вимагає нового способу дій, вона здійснює «вибір на користь майбутнього». Як зазначає С. Мадді, такий вибір завжди несе відчуття тривоги, яке пов'язане з невизначеністю, що супроводжує людину під час здійснення такого вибору. Особистість повинна мати високий рівень життестійкості, щоб успішно подолати тривогу як результат вибору, що був здійснений.

У дослідженні Д. О. Леонтьєва та О. Ю. Мандрикової підтвердився взаємозв'язок вибору на користь невідомості або навпаки, відомості, з життестійкістю особистості [5]. Автори в своєму експерименті створювали ситуацію вибору, яка досить явно не мала для досліджуваних великої особистісної значущості. Під час занять студентам запропонували перейти в одну з двох аудиторій. Що потрібно буде робити в одній з них, студенти знали заздалегідь, а про те, що потрібно в іншій аудиторії, — обіцяли розповісти пізніше. Насправді студенти в двох аудиторіях робили одне й те саме: аргументували свій вибір та заповнювали особистісні опитувальники. В результаті дослідження були зроблені висновки, які дозволяють стверджувати, що особи, які здійснюють вибір на користь невідомості, більш активно беруть участь у процесі життєдіяльності та вважають, що в їх силах контролювати події, які відбуваються в житті, а також виносити з цього досвід. Ті, хто здійснює вибір на користь минулого, менше залучені до процесу життєдіяльності та вважають його не підвладним контролю.

Здійснюючи вибір, особистість повинна мати уяву про те, який результат від вибору вона очікує. У зв'язку з цим цікавою є ідея А. Шюца, що

перед тим, як людина здійснить яку-небудь дію, вона повинна бачити цю дію завершеною, а саме «дія є здійснення передбачуваного майбутнього» [12]. Прогнозування або передбачення є складовою антиципації, яка цікавить нас у дослідженні. Антиципація може мати неусвідомлюваний ірраціональний характер, на відміну від прогнозування, яке включає в себе переважно раціональні свідомі механізми [10]. У дослідженні вивчається, яку задоволеність власним вибором очікують респонденти та яку задоволеність вибором вони отримують через місяць після спроби передбачити задоволеність результатом. Таким чином ми намагаємося дослідити здатність до антиципації щодо власної задоволеності особистісним вибором. Також нас цікавить взаємозв'язок життєстійкості з різною антиципацією задоволеності особистісним вибором.

Об'єктом дослідження виступає життєстійкість особистості. Предметом є особливості життєстійкості у людей з різною антиципацією задоволеності особистісним вибором.

Завданнями роботи є: аналіз та узагальнення різноманітних концепцій щодо розуміння сутності особистісного вибору; аналіз поняття життєстійкості та антиципації життєвого вибору; порівняння особливостей життєстійкості в людей з різною антиципацією задоволеності власним вибором.

Методи дослідження. Для діагностики задоволеності власним вибором використовувалась методика «Суб'єктивна якість вибору» (Д. О. Леонтьєв, О. Ю. Мандрикова, А. Х. Фам) [6]. Для дослідження життєстійкості застосовувалась методика С. Мадді (переклад та адаптація Д. О. Леонтьєв, О. І. Рассказова) [8]. Для статистичної обробки отриманих даних використовувались такі методи: метод полярних груп, кластеризація методом k-середніх, дисперсійний аналіз (ANOVA).

Процедура проведення дослідження: респондентам було запропоновано пройти два етапи дослідження. На першому етапі досліджувані заповнювали опитувальник для діагностики життєстійкості та прогнозували задоволеність власним вибором нового робочого місця. Другий етап дослідження проходив через місяць, коли ми просили оцінити задоволеність здійсненим вибором. Ми вважаємо, якщо респондент навіть не знайшов роботу, він все одно зробив вибір на користь певної можливості, оскільки знаходиться в активному пошуку та приймає або ні пропозиції.

У дослідженні взяли участь 145 респондентів, які на момент проведення дослідження знаходились у пошуку роботи.

Усі респонденти за допомогою кластеризації методом k-середніх та метода полярних груп були поділені на чотири групи, які характеризуються різними показниками антиципації задоволеності власним вибором робочого місця. До першої групи потрапили досліджувані, які прогнозували низьку задоволеність особистісним вибором та по факту мали низьку задоволеність вибором робочого місця. Умовно назвемо цю групу «респонденти з гарною антиципацією та очікуванням низьких результатів». Друга група включала у себе досліджувані, які прогнозували високу задоволеність, однак отримали низьку задоволеність власним вибором на другому етапі дослідження. Респондентів цієї групи назвемо «особи з поганою антиципацією

та очікуванню високого рівня задоволеності». Третя група прогнозувала середній рівень задоволеності власним вибором, а вийшло отримати високу задоволеність зробленим вибором робочого місця. Можна позначити групу як «респонденти, які отримали більшу задоволеність, ніж очікували». До четвертої групи увійшли досліджувані, які прогнозували високий ступінь задоволеності майбутнім вибором, але отримали дуже низький рівень задоволеності результатом вибору робочого місця. Тобто, особи бажали здійснити вибір, який повністю би їх задовольняв, а вийшло навпаки — вони зовсім не задоволені отриманим результатом. Найбільший розрив між очікуваним та отриманим спостерігається у четвертій групі респондентів, найменший — у першій. Умовно можна назвати четверту групу «максималісти з дихотомічним сприйняттям задоволеності власним вибором».

Використовуючи метод дисперсійного аналізу (ANOVA) для вивчення якісних відмінностей показників за чотирма групами серед даних за результатами життєстійкості, ми прийшли до наступних результатів.

Групи досліджуваних статистично достовірно відрізняються за такими атитюдами життєстійкості, як «залученість» та «прийняття ризику» ($P < 0,05$). Розглянемо відмінності більш детально.

Найбільший показник за шкалою «залученість» спостерігається у досліджуваних, які прогнозували високу задоволеність, однак отримали низьку задоволеність власним вибором на другому етапі дослідження. Можна припустити, що респонденти цієї групи отримують насолоду від процесу здійснення вибору та очікують таку ж задоволеність від результату. Можливо, що досліджувані більше концентруються саме на процесі здійснення вибору, тому результат не задовольняє їх очікуванням. Інші групи респондентів мають середні показники за цим компонентом життєстійкості. Це означає, що респонденти з інших груп, незалежно від їхньої спроможності до антиципації задоволеності власним вибором, залишаються активними та діяльними. Хоча перед обличчям стресу можуть загубити самоконтроль та стати пасивними.

Що стосується атитюду «прийняття ризику», то ми бачимо, що всі респонденти мають доволі високі показники за цією шкалою. Проте найбільш схильними до прийняття ризику є максималісти з дихотомічним сприйняттям задоволеності власним вибором. Тобто такі респонденти бажали здійснити вибір, який би повністю задовольнив їх, та, вірогідно, ризикували задля бажаного результату. Можна припустити, що незадоволеність, яку вони отримали, стала наслідком ризикових вчинків. Але переважна більшість респондентів з усіх груп вважає, що на помилках можна й потрібно вчитись, та готова ризикувати задля набуття досвіду.

За результатами дослідження значущих відмінностей між групами за іншими компонентами життєстійкості виявлено не було. Це може свідчити про те, що здатність до антиципації власної задоволеності та задоволеність особистісним вибором в даній вибірці не впливає на здатність до контролю та рівень життєстійкості у респондентів.

На підставі аналізу теоретичного матеріалу та проведення емпіричного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Встановлено, що в діяльнісному підході виокремлюють **три інваріативні параметри опису суб'єктивної якості процесу вибору (розважливість вибору, емоційний знак та самостійність вибору) та один для опису суб'єктивної якості його результату (задоволеність вибором).**

2. Виявлено, що антиципація розуміється як здатність особистості передбачити свій подальший життєвий вибір та його наслідки.

3. Теоретичний аналіз показав, що життєстійкість — це система уявлень про себе, оточення, відношення з оточенням, яка складається з трьох компонентів: залученість, контроль та прийняття ризику.

4. Були виділені чотири групи респондентів з різною антиципацією задоволеності власним вибором робочого місця: респонденти з гарною антиципацією та очікуванням низьких результатів; особи з поганою антиципацією та очікуванням високого рівня задоволеності; респонденти, які отримали більшу задоволеність, ніж очікували; максималісти з дихотомічним сприйняттям задоволеності власним вибором, які очікували дуже високу задоволеність, а в результаті були дуже незадоволені вибором.

5. Виявилися значущі відмінності у групах досліджуваних з різною антиципацією та задоволеністю зробленим вибором за такими компонентами життєстійкості як «залученість» та «прийняття ризику».

У перспективі планується вивчення особливостей взаємозв'язку антиципації задоволеності власним вибором респондентів різних вікових груп.

Список використаних джерел і літератури

1. Александрова Л. А. К концепции жизнестойкости в психологии / Л. А. Александрова, М. М. Горбатова, А. В. Серый, М. С. Яницкий // Сибирская психология сегодня: Сб. науч. трудов. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2004. — Вып. 2. — С. 82–90.
2. Баранова С. В. Развитие osobистісного потенціалу як чинник адаптації в умовах трансформації сучасного середовища / С. В. Баранова // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук.праць. — Луганськ, 2012. — № 1 (27) [Електронний ресурс]. — Режим доступу до журн.: <http://dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/1039>.
3. Леонтьев Д. А. Выбор / Д. А. Леонтьев // Человек: Философско-энциклопедический словарь. — М.: Наука, 2000. — С. 81–82.
4. Леонтьев Д. А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Д. А. Леонтьева, Б. С. Братуся // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. — М.: Смысл, 2002. — Вып. 1. — С. 56–65.
5. Леонтьев Д. А. Моделирование «экзистенциальной дилеммы»: эмпирическое исследование личностного выбора / Д. А. Леонтьев, Е. Ю. Мандрикова // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. — 2005. — № 4. — С. 37–42.
6. Леонтьев Д. А. Разработка методики диагностики процессуальной стороны выбора / Д. А. Леонтьев, Е. Ю. Мандрикова, А. Х. Фам // Психологическая диагностика. — 2007. — № 6. — С. 4–25.
7. Леонтьев Д. А. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования / Д. А. Леонтьев, Н. В. Пилипко // Вопросы психологии. — 1995. — № 1. — С. 97–110.
8. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. — М.: Смысл, 2006. — 63 с.
9. Мандрикова Е. Ю. Виды личностного выбора и их индивидуально-психологические предпосылки: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е. Ю. Мандрикова. — Москва, 2005. — 27 с.

10. Подкоритова Л. О. Індивідуально-типологічні особливості антиципації життєвих виборів випускників вищих навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна психологія» / О. Л. Подкоритова. — Київ, 2006. — 20 с.
11. Рассказова Е. И. Жизнестойкость как составляющая личностного потенциала / Е. И. Рассказова, Д. А. Леонтьев // Личностный потенциал. — М.: Смысл, 2011. — С. 178–209.
12. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. — Москва, 2003. — 336 с.
13. Maddi S. R., Khoshaba D. M. Hardiness and Mental Health // Journal of Personality Assessment. — 1994. — Oct., Vol. 63, N 2. — P. 265–274.
14. Maddi S. R. Relevance of Hardiness Assessment and Training to the Military Context // Military Psychology. — 2007. — 19(1). — 61–70.

References

1. Aleksandrova L. K kontsepii zhittestojkosti v psihologii / L. Aleksandrova M. Gorbatov, A. Seriy, M. Yasnitsky // Sibirskaya psyhologia segodnya. — Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2004. — Vyp. 2. — P. 82–90.
2. Baranova S. Rozvytok osobistisnogo potencialu yak chynnnyk adaptatsii v umovah transformacii suxhasnogo seredovyscha / S. Baranova // Teroretichni I prikladni problem suchasnoho seredovyscha. — Lugansk, 2012. — № 1 (27) [Elektronniy resurs]. — Rezhym dostupu do zhurnalu: <http://dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/1039>.
3. Leontyev D. Vybory / D. Leontyev // Chelovek: filosofsko-entsyklopedicheskiy slovar. — Moscow: Nauka, 2000. — P. 81–82.
4. Leontyev D. Lichnostnoe v lichnosti: lichnostnyy potencial kak osnova samodeterminacii / D. Leontyev, B. Bratusya // Uchenie zapiski kafedri obschej psikhologii MGU im. M. V. Lomonosova. — Moscow: Smysl, 2002. — Vyp. 1. — P. 56–65.
5. Leontyev D. Modelirovanie 'ekzistencialnoj dilemi': empiricheskoe issledovanie lichnostnogo vybora / D. Leontyev, E. Mandrikova // Vestnik Moskovskogo un-ta. Ser. 14. Psikhologia. — 2005. — № 4. — pp. 37–42.
6. Leontyev D. Rezzabotka metodiki diagnostiki protsesualnoy storony vybora / D. Leontyev, E. Mandrikova, A. Pham // Psikhologicheskaya diagnostika. — 2007. — № 6. — P. 4–25.
7. Leontyev D. Vybory kak deyatelnost: lichnostnyie determinanty i vozmozhnosti formirovaniya / D. Leontiev, N. Pilipko // Voprosy psikhologii. — 1995. — № 1. — P. 97–110.
8. Leontyev D. Test zhiznестojkosti / D. Leontyev, E. Rasskazova. — M.: Smysl, 2006, — 63 p.
9. Mandrikova E. Vidy lichnostnogo vybora i ih individualno-psikhologicheskkiye predposylki: avtoref. dis. ... kand. psikhol. nauk: spets. 19.00.01 «Obshchaya psikhologiya, psikhologiya lichnosti, istoriya psikhologii» / E. Mandrikova. — Moscow, 2005. — 27 p.
10. Podkorytova L. Indyvidualno-typolohichni osolyvosti antytsipatsiyi zhyttievkykh vyboriv vypusknykiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv: avtoref. dys. ... kand. psikh. nauk: spets. 19.00.07 «Pedagogichna psikhologiya» / O. Podkorytova. — Kyiv, 2006. — 20 p.
11. Rasskazova E. Zhiznестojkost kak sostavlyajusxhaya lichnostnogo potenciala / E. Rasskazova, D. Leontyev // Lichnostnyy potencial. — M.: Smysl, 2011. — P. 178–209.
12. Schütz A. Smyslovaya struktura povsednevnogo mira: ocherki po fenomenologicheskoy sotsiologii. — Moscow, 2003. — 333 p.
13. Maddi S. R., Khoshaba D. M. Hardiness and Mental Health // Journal of Personality Assessment. — 1994. — Oct., Vol. 63, N 2. — P. 265–274.
14. Maddi S. R. Relevance of Hardiness Assessment and Training to the Military Context // Military Psychology. — 2007. — 19(1). — 61–70.

Ушанова А. М.

аспірант факультета психології

Харьківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ОСОБЕННОСТИ ЖИЗНЕСТОЙКОСТИ У ЛЮДЕЙ С РАЗЛИЧНОЙ АНТИЦИПАЦИЕЙ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ СОБСТВЕННЫМ ВЫБОРОМ

Резюме

В статье проведен анализ подходов к изучению особенностей жизнестойкости, удовлетворенности собственным выбором и антиципации. Выявлены основные точки зрения по поводу этих проблем. Показано, что жизнестойкость является одним из доминирующих факторов личностного потенциала. Доказана важность жизнестойкости в моменты, когда необходимо совершать выбор. Выяснено, что в современной литературе не уделяется достаточно внимания проблеме взаимосвязи жизнестойкости и антиципации удовлетворенности собственным выбором. Установлены особенности жизнестойкости у людей с различной антиципацией удовлетворенности собственным выбором.

Ключевые слова: выбор, удовлетворенность выбором, жизнестойкость, антиципация.

Ushanova A. M.

graduate student, department of psychology

V. N. Karazin Kharkiv National University

THE SPECIAL ASPECTS OF HARDINESS AMONG PEOPLE WITH DIFFERENT LEVELS OF ANTICIPATED INDIVIDUAL CHOICE SATISFACTION

Abstract

The article deals with main problems of hardiness and anticipation of individual's choice satisfaction. Anticipation is understood as individual's ability to predict their future consequences of choices. In psychology, hardiness is analyzed as a system of persons' representations about themselves, the environment and the relationship with the environment. Hardiness consists of three components: engagement, control and risk-taking. The subject of the article is the special aspects of hardiness among people with different levels of anticipated individual choice satisfaction. The main goals are: analyze different approaches of choice investigation; learn more about such terms as 'hardiness' and 'anticipation'; research main distinctions in groups with different anticipation and satisfaction with the choice. There has been used the activity approach to explore personality choice in the research.

There were identified four groups of respondents with different anticipation of choice satisfaction: respondents with good anticipation and expectations of low results; persons with low anticipation and expectations of the high level of satisfaction; respondents who received greater satisfaction than expected; maximalists who expect a very high satisfaction, but as a result they were very unhappy with the choice. It is shown that significant differences in groups of subjects with different anticipation of choice satisfaction are in such components as «engagement» and «risk-taking».

Key words: choice, choice satisfaction, hardiness, anticipation.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2014

УДК 159.9.072.43:316.622

Чабан Г. В.

асистент

Національний університет «Львівська політехніка»

вул. Люблінська, 95/34, м. Львів

e-mail: gala.chaban@gmail.com

МОДЕЛЮВАННЯ ЕФЕКТИВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ПАР ВИКЛАДАЧ — СТУДЕНТ У ВИШАХ НА ОСНОВІ МЕТОДІВ ПРИКЛАДНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У роботі, використовуючи апарат штучних нейронних мереж із шарами Кохенена, розвинуто метод моделювання ефективних навчальних пар викладач — студент вищого навчального закладу. У якості основного критерію формування останніх прийнято ступінь агресивності особистості. Як приклад, використано дослідження студентів академічної групи філологічного фаху та викладачів кафедри прикладної лінгвістики. Подано результати комп'ютерного моделювання, які аналізуються.

Ключові слова: соціально-психологічне дослідження, штучна нейронна мережа, соціальна система.

Вступ. Навчання є чи не одним з ключових етапів формування особистості впродовж усього її життєвого шляху. Зрозуміло, що від якості та ефективності процесу тренінгу залежить дуже багато, якщо не весь загалом цикл навчання. На нинішній день існує багато різних форм здобування освіти, але як не дивно вже впродовж багатьох століть у більшості найпродуктивнішою з них є індивідуальна. Іншими словами, учитель працює з одним учнем. Переваги такої схеми очевидні, особливо в сфері вищої освіти. Це, зокрема, стосується різноманітних індивідуальних завдань, коли виникає потреба у вирішенні конкретних, часами комплексних питань (розрахункові, курсові бакалаврські, магістерські роботи тощо).

Актуальність проблеми. Коли стоїть проблема формування навчальної пари викладач — студент, відкривається широке поле діяльності для психологів. І основним фактором тут виступає максимально ефективне формування згаданої пари, виокремивши її із загальної множини викладачів та студентів відповідних фахів; якщо навіть не конкретно, то хоч би в формі певних виділених областей (кластерів). Власне *проблема кластеризації окремих суспільних множин з подальшим формуванням оптимальних законів функціональних залежностей між виділеними кластерами на прикладі навчальних пар викладач — студент є метою нинішньої праці.*

Загалом напрошується думка про те, що для розв'язання поставленої задачі з успіхом можна використати відомі тести, наприклад, Айзенка, для визначення темпераменту [3, с. 184] з подальшим дослідженням психологічної сумісності. На нашу думку, для створення ефективних навчальних пар викладач — студент згаданий підхід не в повній мірі змоделює реальний

соціально-психологічний стан досліджуваних об'єктів. І одним з важливих аргументів тут виступає той факт, що згадана пара не є рівнозначною. Цебто, завше в силу свого статусу викладач має певні переваги над студентом, які тим чи іншим чином (навіть неявним) присутні під час спілкування.

У нинішній праці ми пропонуємо використати дещо інший підхід, а саме: взяти за основу ступінь агресивності індивідуума як один з ключових у сумісних парах. Що це нам дає? Розглянемо, наприклад, дві навчальних пари. Перша пара — це викладач і студент високого ступеня агресивності. І друга — викладач низького ступеня агресивності, а студент високого або, навпаки. Нехай аналізується банальна ситуація — запізнення на зустріч одного з елементів пари (неодноразово). Якщо для першої пари агресія одного елемента викличе агресію іншого, а відтак до виникнення можливої конфліктної ситуації і як наслідок — до еventуального припинення співпраці, то в другому випадку агресія одного з елементів знівелюється спокійним впливом іншого, а це призведе до згладжування можливого конфлікту та до продовження співпраці. Очевидно, подібних прикладів можна привести достатньо.

Аналіз останніх досліджень. Штучні нейронні мережі інтенсивно почали використовуватись у різних галузях науки й техніки в кінці минулого століття, коли були створені ефективні методи їх тренінгу [4, с. 10]. Не залишились у стороні й науки соціально-психологічного напрямку. Науковий світ знайомий з працями в згаданих сферах, наприклад, [1]. Але в основному концепцією застосування останніх під час навчання нейромереж було формування тестових відповідей типу «так», «ні», «нейтрально». Ми використовуємо дещо інший підхід, ідея якого полягає в формуванні тестових питань із ширшою гамою вибірки відповідей, що дасть змогу розширити порядок навчальної матриці нейромережі [4; 5].

Теоретична частина. Нехай перед психологом стоїть задача: із загального числа двох великих окремих груп — викладачів та студентів виокремити певні підгрупи, на основі яких можливе формування максимально ефективних навчальних пар викладач — студент. У нашому випадку ми вважаємо за доцільне виділити з кожної такої групи по чотири підгрупи (подібно до класифікації темпераментів), хоч зрозуміло, можлива довільна конфігурація розподілу. Таким чином, задача зводиться до кластеризації двох окремих загальних груп та подальшого встановлення закону формування взаємозв'язку між виділеними кластерами, тобто ефективності навчальних пар.

Для розв'язання поставленої задачі використаємо метод, запропонований у [5]. Кластеризацію об'єкта здійснюємо на підставі апарата штучних нейронних мереж з шарами Кохенена, що навчаються (мережі) без супервізора. Такий підхід потребує створення певної навчальної матриці, елементи якої формуємо за допомогою соціально-психологічних тестів. Щоб одержати ефективний результат, ми пропонуємо поставити щонайменше по 12 запитань як для студентів, так і для викладачів, приблизно однакових за змістом, відповіді на які пропонувались за спеціальною методикою [5]; головна ідея якої полягала в тому, щоб ці відповіді, у залежності від

зростання порядкового номера, зростали б за рівнем агресивності. Далі, на підставі анкетних даних, будувалась навчальна матриця окремо як для першої групи (студенти), так і для другої (викладачі). Після чого нейронна мережа виділяє по чотири кластери (у залежності від ступеня агресивності) для кожної з двох груп. Від I-го кластера — з максимальною агресією й до IV-го — з мінімальною. Для продовження подальших досліджень поступимо таким чином. Кожному з кластерів поставимо у відповідність коефіцієнт агресивності: I-му кластеру — 1, II-му — 0,75, III-му — 0,5 і IV-му — 0,25. Области можливих навчальних пар формуємо так. Сума будь-якого коефіцієнта кластерів першої та другої груп варіюється в діапазоні від 0,5 до 2,0 дискретно через 0,25. Так ось, найбільш ефективними будуть пари в таких областях, де сума коефіцієнтів буде рівною — 1,25, тобто знаходиться посередині. Якщо розглянути в координатній площині ефективність навчальної пари як функцію суми кластеризаційних коефіцієнтів, то координата (по осі абсцис) 1,25 буде точкою максимуму цієї функції. Тоді, справа від цього максимуму будуть області підвищеної агресивності, натомість зліва — пониженої. Остання також, хоч і не в такій мірі як права, є недостатньо ефективною, що характеризується низьким рівнем науково-технічних ідей та емоційних факторів.

Практична реалізація. Усім студентам і викладачам надаються відповідні анкети, які складаються із запитань та відповідей на кожне. Останні формуються психологом так, щоб у міру зростання їх порядкового номера (відповідей) зростав би ступінь агресивності опитуваного [2, с. 459]. Наприклад, питання: «Як ви поступите, коли в громадському транспорті Вам стануть на ногу й не вибачаться?». Варіанти відповіді: 1. Зробите вигляд, що нічого не сталося. 2. У коректній формі зробите зауваження. 3. Зробите зауваження в підвищеному тоні. 4. Сильно обуритесь і в грубій формі крикнете на кшталт: Куди ти преш! 5. Застосуєте рукоприкладство до свого «кривдника». Кожна з цих відповідей може бути представлена в числовому (бальному) еквіваленті щодо агресивності. Перша відповідь — 0,2 бали; друга — 0,4; третя — 0,6; четверта — 0,8 і п'ята — 1. Задля збільшення адекватності моделі подібних запитань ми пропонуємо задати щонайменше — 12, оскільки за меншої вибірки нейромережа недостатньо відтворюватиме реальну картину процесів у системі. Та по п'ять можливих відповідей за загаданою вище схемою. Нехай у групі навчається N студентів та на кафедрі працює M викладачів. Тоді навчальні матриці A і B відповідно матимуть розмірність $(N \times 12)$ і $(M \times 12)$. Кількість рядків відповідатиме кількості студентів та викладачів, а кількість стовпців — числу запитань, тобто 12. Представимо декілька з них:

за нумерацією стовпця матриці A (студенти)

– № 4 «З Вашої точки зору, викладач необ'єктивно Вас оцінив. Ваші дії?»: А) з оцінкою беззаперечно погоджуся, Б) висловлю своє невдоволення в колі найближчих людей, не показуючи це прилюдно, В) намагатимусь відстояти перед викладачем свою позицію, Г) вкажу викладачу на його некомпетентність, Д) напишу на викладача скаргу.

– № 9 «Вашого улюбленого викладача звільнили з роботи. Ваші дії?»: А) не зверну уваги, Б) зберу групу, щоб разом порадитись, що робити, В) організую збір підписів з метою повернути викладача, Г) напишу лист у міністерство, Д) організую страйк.

за нумерацією стовпця матриці В (викладачі)

– № 3 «Ваш колега по роботі часто приймає студентів у викладацькій аудиторії, чим створює певні незручності. Ваші дії»: А) підшукаю інший кабінет, нікому нічого не сказавши, Б) зроблю зауваження у коректній формі, В) зроблю зауваження у жорсткій формі з вимогою перейти в іншу аудиторію і не створювати незручності іншим працівникам, Г) звернусь до завідувача кафедри з вимогою вплинути на згаданого викладача, Д) підніму скандал для залучення інших колег на свою сторону.

– № 6 «Як Ви реагуєте, коли люди проходять без черги?»: А) мовчки, Б) намагаюсь сам пройти без черги, В) роблю зауваження, Г) прориваюсь вперед і наводжу порядок, Д) приміняю силові методи.

Результати комп'ютерного моделювання. Для визначення областей ефективних навчальних пар викладач — студент у вищих навчальних закладах досліджено студентську групу філологічного фаху четвертого курсу денної форми навчання та викладацький склад кафедри прикладної лінгвістики (яка є випусковою для цих студентів) Національного університету «Львівська політехніка». Група складається з 26 студентів та досліджено 30 викладачів. Результати опитувань трансформовані в елементи навчальних А- та В-матриць нейромережі. Формування рядків цих матриць відповідає порядковому номеру за списком студентів (викладачів), а формування стовпців здійснюється за номерами запитань, причому порядок останніх був однаковий для всіх анкет!

У результаті тесту було сформовано навчальні А- та В-матриці. У таблиці 1 представлено скорочений варіант елементів А-матриці, а у таблиці 2 — В-матриці (за порядковими номерами анкет).

Таблиця 1

Вибрані елементи навчальної А-матриці нейромережі

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	0,6	0,4	0,2	0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	0,4	0,4	0,6	0,6
4	0,4	0,6	0,2	0,6	0,4	0,6	0,4	0,4	0,4	0,6	0,6	0,6
6	0,6	0,6	0,2	0,6	0,4	0,6	0,4	0,4	0,4	0,6	0,4	0,6
9	0,4	0,4	0,2	0,6	0,4	0,2	0,2	1	0,2	0,4	0,2	0,6
12	0,4	0,6	0,6	0,6	0,4	0,6	0,6	0,4	0,6	0,4	0,6	0,6
21	0,2	0,4	0,4	0,4	0,4	0,6	1	0,2	0,4	0,4	0,2	0,4
26	0,4	0,4	0,2	0,6	0,4	0,6	0,2	0,4	0,4	0,4	0,2	0,4

У якості навчального алгоритму використано метод WTA (Winner Takes All — переможець одержує все), заімплементований мовою програмування Matlab for Windows [4, с. 56]. Мережа навчилася за 200 ітерацій.

На рисунку 1 представлено архітектуру штучної нейромережі. Тут вхідний вектор має розмірність — 12 елементів, що відповідає числу тестових запитань; а вихідний вектор — 4, що відповідає числу кластерів.

Таблиця 2

Вибрані елементи навчальної В-матриці нейромережі

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	0,4	0,6	0,6	0,4	0,6	0,8	1	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
8	0,4	0,4	0,6	0,4	0,8	0,6	0,8	0,2	0,8	0,8	0,2	0,6
10	0,4	0,4	0,8	0,4	0,4	0,6	1	0,4	0,6	0,8	0,2	0,8
16	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,6	0,4	0,2	0,4	0,6	0,2	0,4
19	0,6	0,4	0,2	0,4	0,4	0,6	0,4	0,4	0,4	0,2	0,2	0,8
25	0,4	0,6	0,2	0,4	0,4	0,6	0,2	0,8	0,2	0,2	0,2	0,6
30	0,4	0,4	0,2	0,2	0,2	0,8	0,4	0,2	0,4	0,6	0,2	0,2

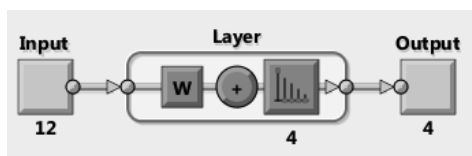

Рис. 1. Архітектура нейромережі

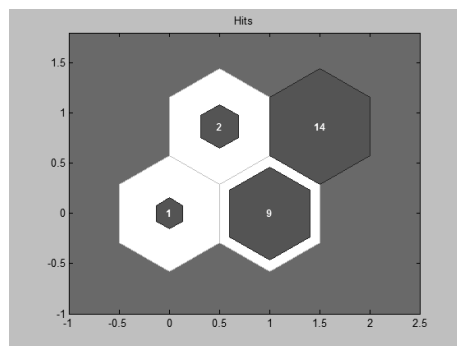

Рис. 2. Результат кластеризації першої групи (студенти)

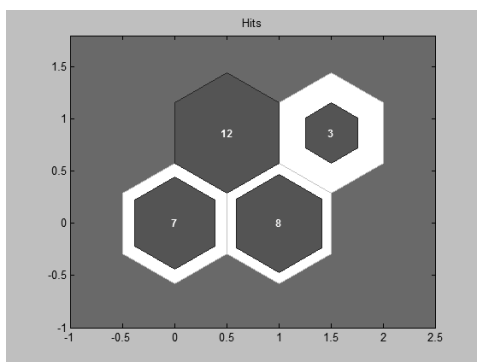

Рис. 3. Результат кластеризації другої групи (викладачі)

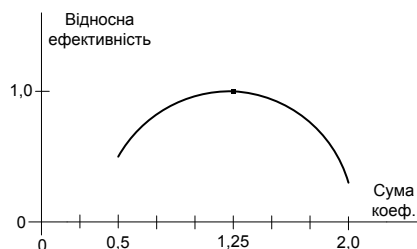

Рис. 4. Залежність відносної ефективності навчання від суми кластеризаційних коефіцієнтів

На рисунках 2 і 3 представлено результати кластеризації обох груп (викладачі та студенти) відповідно у формі шестикутників у двовимірному координатному просторі. Діаметрально протилежні кластери (шестикутники) — з максимальним та мінімальним рівнем агресивності розміщені зліва й справа, до останніх примикають по два кластери середнього рівня агресивності. Таким чином, на рисунку 2: І-й кластер з координатами цен-

тра шестикутника (0; 0), II-й — (0,5; 0,75), III-й — (1; 0) і IV-й — (1,5; 0,75). А на рисунку 3 кластери представлені в такий спосіб: I-й — (1,5; 0,75), II-й — (1; 0), III-й — (0,5; 0,75) і IV-й — (0; 0). Темний фон шестикутника вказує на ступінь заповнення кластера в процентному відношенні від максимального.

На рисунку 4 показано функціональну залежність відносної ефективності навчання від суми відповідних кластеризаційних коефіцієнтів. Тут видно, що точка з абсцисою 1,25 є точкою максимуму функції. Зазначимо, що згадана залежність не є симетричною. Пов'язано це з тим, що ефективність навчальних пар з високою агресивністю є досить низькою, натомість ефективність з низьким рівнем агресивності є звичайно вищою від попереднього, про що згадувалось. Цей рисунок є досить інформативним у сенсі візуалізації рівня ефективності можливих навчальних пар.

Кількісний вигляд кожного з кластерів, тобто, які конкретно порядкові номери анкет входять у кожний з виділених кластерів обох груп, зведено в таблиці 3 й 4 відповідно.

Таблиця 3

Кількісний вигляд кожного з кластерів першої групи (студенти)

Кластери (с)	I-й (1)	II-й (2)	III-й (9)	IV-й (14)
Порядкові номери анкет	10	13, 21	1, 4, 6, 7, 8, 12, 19, 24, 25	2, 3, 5, 9, 11, 14–18, 20, 22, 23 26

Таблиця 4

Кількісний вигляд кожного з кластерів другої групи (викладачі)

Кластери (в)	I-й (3)	II-й (8)	III-й (12)	IV-й (7)
Порядкові номери анкет	1, 8, 10	2, 4, 6, 9, 15, 23, 27, 29	5, 7, 11, 12, 17–22, 24, 25	3, 13, 14, 16, 26, 28, 30

Аналізуючи рисунки 2–4 й таблиці 3 і 4, можемо стверджувати таке. Рівень агресивності студентів філологічного фаху є досить низьким. З 26 тільки одна особа є максимального рівня агресивності (I-й кластер), дві особи відносно вищого рівня агресивності (II-й кластер), дев'ять осіб меншого рівня агресивності (III-й кластер) і чотирнадцять осіб низького рівня агресивності (IV-й кластер). Що ж до рівня агресивності викладачів, то тут, як це не дивно, ступінь агресивності є набагато вищим. Очевидно, залежить це від багатьох факторів, зокрема, на нашу думку, від віку людини. Певні життєві негаразди роблять свій внесок. Отже, з 30 — три особи є максимального рівня агресивності (I-й кластер), вісім осіб вищого рівня агресивності (II-й кластер), дванадцять нижчого рівня агресивності (III-й кластер) і сім осіб низького рівня агресивності (IV-й кластер). На підставі рисунка 4 та таблиць 3 і 4 виділимо такі області ефективності, де (с) — студенти, (в) — викладачі. Перша область (коефіцієнт 1,25): [I-й(с) — IV-й(в), II-й(с) — III-й(в), III-й(с) — II-й(в), IV-й(с) — I-й(в)] є максимально ефективною та містить таку кількість навчальних пар: $1a - 1 \times 7 = 7$, $1b -$

$3 \times 14 = 42$, $1в — 2 \times 12 = 24$, $1г — 8 \times 9 = 72$, де (а — г) — підобласті. Загальна сума — 145 навчальних пар. Друга область (коефіцієнти 1 і 1,5): [I-й (с) — III-й (в), II-й (с) — II-й (в), III-й (с) — I-й (в), II-й (с) — IV-й (в), III-й (с) — III-й (в), IV-й (с) — II-й (в)] — дещо нижчого рівня ефективності: $2а — 1 \times 12 = 12$, $2б — 2 \times 8 = 16$, $2в — 9 \times 3 = 27$, $2г — 2 \times 7 = 14$, $2д — 9 \times 12 = 108$, $2е — 14 \times 8 = 112$. Загальна сума 289. Третя область (коефіцієнти 0,75 і 1,75): [I-й (с) — II-й (в), II-й (с) — I-й (в), III-й (с) — IV-й (в), IV-й (с) — III-й (в)] — ще нижчого рівня ефективності: $3а — 1 \times 8 = 8$, $3б — 2 \times 3 = 6$, $3в — 9 \times 7 = 63$, $3г — 14 \times 12 = 168$. Загальна сума 245. І Четверта область (коефіцієнти 0,5 і 2): [I-й (с) — I-й (в), IV-й (с) — IV-й (в)] — найменшої ефективності: $4а — 1 \times 3 = 3$ і $4б — 14 \times 7 = 98$. Загальна сума пар — 101. Таким чином, максимально ефективною є перша область. Менш ефективною друга, ще менш ефективною — третя й неефективною є четверта область.

На жаль, ніякі методи прикладної психології не в змозі в повній мірі замінити психолога. Задача згаданих методів полягає власне в спрощенні роботи останнього. Стосовно нашого випадку для визначення максимально ефективних пар психолог повинен був би розглянути $26 \times 30 = 780$ варіантів навчальних пар. А з урахуванням розробленого підходу це число зменшується більш як у п'ять раз. Особливо ефективність методу зростає в системах високого порядку. Зазначимо, що формування ефективних сумісних навчальних пар викладач — студент, керуючись тільки ступенем агресивності, не є панацеєю. Зрозуміло, що існує багато інших критеріїв, наприклад, азарт, любов до мистецтва, спорт та ін. Тому власне й остаточний висновок належить практичному психологу.

Висновки. 1. Запропонований на підставі апарата штучних нейронних мереж із шарами Кохонена метод ідентифікації ступеня агресивності індивідууму дає змогу виділити в складних соціальних системах певні рівневі кластери. Причому кластеризація здійснюється не тільки в якісному плані, але й у кількісному. 2. Розвинена методика формування навчальних матриць штучних нейромереж дає змогу ефективно моделювати соціально-психологічні процеси в соціальних системах, використовуючи лише анкетні опитування респондентів, що значно спрощує роботу психолога. 3. Виділені відповідні кластери з кожної окремої групи доцільно формувати в області ефективних навчальних пар шляхом присвоєння останнім відповідних коефіцієнтів агресивності з подальшим визначення максимуму функції ефективності навчання. 4. Запропонований метод може бути корисним не тільки для формування навчально-методичних пар, але й під час створення практично будь-яких сумісних пар для спільної діяльності. Це залежить від правила формування матриць тренінгу нейромережі.

Список використаних джерел та літератури

1. Куравский Л. С., Малых С. Б., Кравчук Т. Е., Кузнецова И. В., Семаго Н. Я. Методы классификации в психодиагностических исследованиях // Вопросы психологии. — 2006. — № 1. — С. 157–168.
2. Майерс Д. Социальная психология. — СПб.: Питер, 2013. — 800 с.
3. Максименко С. Д. Загальна психологія. — Вінниця: Нова книга, 2004. — 704 с.

4. Осовский С. Нейронные сети для обработки информации. — М.: Финансы и статистика, 2002. — 344 с.
5. Чабан Г. В. Визначення ступеня психологічної сумісності в навчальних структурах вищої освіти // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». — 2014. Вип. 53, № 1095. — С. 229–232.

References

1. Kuravskij L. S., Malyh S. B., Kravchuk T. E., Kuznecova I. V., Semago N. Ja. Metody klasifikacii v psihodiagnosticheskikh issledovanijah // Voprosy psihologii. — 2006. — № 1. — S. 157–168.
2. Majers D. Social'naja psihologija. — SPb.: Piter, 2013. — 800 s.
3. Maksimenko S. D. Zagal'na psihologija. — Vinnicja: Nova kniga, 2004. — 704 s.
4. Ossovski S. Nejronnyje sieti dla obrabotki informacii — M.: Finansy i statistika, 2002. — 344 s.
5. Chaban H. V. Vyznachennia stupenia psycholohicnoi sumisnosti v navchalnykh strukturah vyshchoi osvity // Visnyk Kharkivs'koho nacionalnoho uniwersytetu im. Karazina. Seria «Psychologia». — 2014. — Vyp. 53, N 1095. — S. 229–232.

Чабан Г. В.

ассистент

Национальный университет «Львовская политехника»

МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНЫХ УЧЕБНЫХ ПАР ПРЕПОДАВАТЕЛЬ — СТУДЕНТ В ВУЗАХ НА ОСНОВании МЕТОДОВ ПРИКЛАДНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Резюме

В работе, используя аппарат искусственных нейронных сетей со слоями Кохонена, развит метод моделирования эффективных учебных пар преподаватель — студент высшего учебного заведения. В качестве главного критерия формирования последних использована степень агрессивности личности. Как пример, использованы исследования студентов филологической специальности и преподавателей кафедры прикладной лингвистики. Представлены результаты компьютерной симуляции, которые анализируются

Ключевые слова: социально-психологическое исследование, искусственная нейронная сеть, социальная система.

Chaban G. V.

assistant

National University «Lviv Polytechnic»

MODELING OF EFFECTIVE EDUCATIONAL TEACHER-STUDENT PAIRS IN UNIVERSITIES BASED ON APPLIED SOCIAL PSYCHOLOGY METHODS

Abstract

In this paper, using artificial neural networks with Kohonen layers, method for modeling of effective educational and scientific teacher-student pairs are developed. As an example we investigated students and teachers of Philology Department of Ap-

plied Linguistics in National University «Lviv Polytechnic». For a basis of psychological compatibility criterion of the degree of individual's aggressiveness are used. The idea of the method consists in formation of educational neural network matrix whose elements can be found by the survey respondents in the point system, followed by the transformation of the latter into educational coefficients. According to this algorithm, artificial neural network identified four main clusters that can be considered as eventual field of educational scientific pairs. Taking into account the results of computer simulation we can suggest that this approach greatly simplifies the work of a psychologist, but in any case cannot substitute it. The final conclusion about formation of a pair belongs to the psychologist.

Key words: psychological compatibility, artificial neural network, the social system.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2014

УДК 316.4

Schuster D.

Ph. D. Student, University of Applied Science Osnabrueck, Germany
e-mail: schusterdoris@t-online.de

Genkova P.

Professor Dr., Business Psychology, University of Applied Science Osnabrueck, Germany
e-mail: petia@genkova.de

DIVERSITY-SENSITIVE PERSONNEL MANAGEMET — A QUANTIATIVE ANALYSIS FROM THE PERSPEKTIVE OF HR MANAGERS

Due to the fact that the structure of the population changes, the confrontation with diversity becomes more and more important. To analyze the perspective of HR managers regarding diversity, 30 telephone interviews were conducted with people from Germany. The results of our study demonstrate the need to implement measures to support diversity awareness. For the future it might be interesting to review the results obtained from the interview with a questionnaire.

Key words: diversity, intercultural competence, stress.

Introduction

The personnel selection process and the selection criteria need to undergo some changes because of the globalization. The importance of diversity for business rises for various reasons. These include the increasing globalization, the ongoing rationalization of manufacturing and service processes, the consequences of demographic change and the dynamics of social individualization process [7].

In science and in practice diversity management is becoming increasingly important. The focus of diversity management lies on the diversity of the members in an organization. The diversity may refer to many aspects. In this context Plummer [11] mentioned the so-called Big 8. According to Plummer [11] these are the most commonly considered dimensions, consisting of ethnic group, nationality, gender, organizational role or function, age, sexual orientation, mental or physical abilities and Religion [9; 11].

According to the Federal Statistical Office [5] 16.3 million people were registered with a migration background for the year 2012. Future projections indicate that the number of these groups will continue to increase and the existing workforce must be strengthened in order to achieve positive economic effects [3]. In Germany the numbers show that dealing with the aspect of migration should not be ignored and a systematic intervention is inevitable. The successful integration of migrants into society and the world of work is necessary to maintain the framework for a secured future life in Germany. This is the only way to ensure the competitiveness of companies within Germany, but also in international comparison.

Referred to Tjitra [13] the goal of a company should be to create intercultural synergies. This term was coined by Adler [1] and Harris and Moran [6] and in this context the input-process-output model was developed. The interaction of different cultures is considered as a cause of a synergy (input). Intercultural synergy is an automatic effect, based on the heterogeneity of the cultures. An organization is faced with this heterogeneity and has to deal with it effectively [1].

Therefore, the cross-cultural synergy is to be understood as an effective method to handle the cultural heterogeneity (process). The cultural differences must be considered as positive aspects and potential and the combination of the best of the culture leads to synergy. According to the model, this synergy leads to a special or better result and strengthens the company in competition (output) [13].

To achieve intercultural synergies both social skills and intercultural competence are important. There are different definitions for the concept of social skills. In this case, the definition of Kanning was used as a basis for this study. Kanning [8] referred to social skills the totality of knowledge, skills and abilities, which promotes the quality of the own social behavior [8].

The construct of social competence is a complex ability construct because it includes the components of assertiveness and relationship skills. If a person shows both components and if a person can create a balance between their own interests and the interests of his fellow men the person is called socially competent [2]. In the research literature the description of intercultural competence is very heterogeneous [4]. The definition of Alexander Thomas states that intercultural competence is the ability to grasp, respect, appreciate and use cultural conditions and factors that influence perception, judgment, sensation and action concerning oneself and other people productively [12]. On the one hand, a lack of intercultural competence complicates the work entry for migrants and on the other hand executives with low intercultural skills cannot judge the performance of people with a migration background correctly. This leads to interpreting different behavior caused by another culture as a deficit or as not fitting the profile. Finally, this leads to the fact that they interpret culturally-different behavior as a deficiency or non-compliance profile.

Method

Standardized telephone interviews were prepared and the interviews were conducted with executives and personal officers. The duration of the telephone interview varied from 20 and 30 minutes. The interview was recorded by using a tape recorder. After recording the interview was transcribed and presented in an anonymous form. Then the transcribed form was analyzed by quantitative content analysis [10].

In the present study, two research questions will be answered: First research question: Should the multipliers be more diversity-sensitive and should they develop specific competencies to enable the introduction and promotion of people with a migration background? Second research question: Are there

differences in the assessment of the multipliers regarding the stress levels of those with and without a migration background?

To answer the research questions several existing as well as specially adapted for this research purpose measuring instruments were used. The interview guide contains a total of 47 questions and it was received on the following aspects: biographical questions (10 questions), diversity (5 questions), social competence (7 questions), leadership (21 questions), stress (5 questions) and general competencies (6 questions). The phone interview includes closed and opened questions.

The sample consisted of a total of 30 people (17 executives and 13 personnel officer; ♀ = 13; ♂ = 17). 25 of the respondents showed no migration background. As a requirement for participation in the interview, the participants had to fulfil two conditions: Firstly, the people had to work at least in middle management and secondly, they had to work in the field of personnel selection. 17 HR managers were employed in middle management and six personnel managers were employed in senior management. Seven personnel managers did not wanted to give a statement. The company reported very different numbers of employees (Range: 54 to 170 000, $M = 20\ 168$). Concerning the professional experience, a total work experience of 16.95 years was recorded ($SD = 10.83$) and the average for professional experience specifically as a HR manager was 9.47 ($SD = 7.31$). The age ranged from 26 years to 52 years and the average was 40.83 years ($SD = 9.31$).

Results and Discussion

Concerning the first research question, whether the multipliers must be diversity-sensitive and should develop specific competencies to enable the entry and promotion of people with a migration background, two questions were evaluated from the interview guide. First, the participants have to answer a closed question. They should assess whether cultural stereotypes and prejudices have an impact on the selection of personnel and employee evaluations.

The statistical analyzes showed that half of the participants (15 people; 9 executives, 6 personnel officer) had the view that cultural stereotypes and prejudices have no influence of personnel and employee assessments, and the second half of the participants (15 people; 8 executives, 7 personnel officer) thought that they have an influence. Two of the statements made by people who were interviewed are presented below: Statement 1: »Yes I entirely admit, I fail again and again. For example, I have a problem with headscarfs. This is a very difficult issue as HR.«; statement 2: «I think a tiny bit. Nobody can make hands-free talking. [...] I know when I think of a drawer. In individual interviews, I try to ask my questions in a different way again. [...] I think nobody can acquit of these.«. It was also checked whether there are significant differences between the statements of the executives and the statements of the personnel officer.

For this, the X^2 -test was used. The evaluations showed that the X^2 -value according to Pearson was not significant ($X^2(1, N = 30) = .136, p > .05$). Consequently, from the fact it can be concluded that there is no difference between

the two groups of people and only half of the participants believe that cultural stereotypes and prejudices have no control.

Moreover, the participants were asked whether social categorization and discrimination is important in recruitment and employee assessments. Again, the interviewees were given the opportunity to respond with yes and no. A total of 29 responses were evaluated. 21 HR managers had the opinion that social discrimination and categorization has no influence (11 executives, 10 personnel officer) and only 8 HR managers (6 executives, 2 personnel officer) stated that the phenomena have an influence on the selection of personnel and employee assessment. Similarly to the previous question, the X^2 -test was performed to test whether there were significant differences between the groups. However, as with the previously evaluated question, the test is not significant ($X^2(1, N = 29) = 1.222, p > .05$). Participants, who answered the question with «yes», had to tell an example. An interviewed person for example said: «Of course, that does not matter. Most important is the individual and what that person has done etc. I would never say that the cultural origin is important. [...] So I would say, for HR strategy it is important to map a diversity within the company and get this variety. But it is not the basis for positive discrimination.» The results show that there are no differences in terms of social categorization and discrimination in personnel selection among executives and personnel officers. However, the HR managers are not aware that nowadays these phenomena have an influence on the selection of personnel and employee evaluations.

In the following, the second research question, whether there are differences between the assessment of the multipliers with respect to the stress levels of those with and without a migration background, should be answered. The assessment was carried out on a scale of one (not at all) to five (very). The mean values clearly show that the stress assessment for people with and without a migration background as well as the self-assessment respects to similarly pronounced stress levels: employees with migration background ($M = 3.26, SD = .9$), employees without migration background ($M = 3.26, SD = .94$) and own stress assessment ($M = 2.9, SD = .82$). Many interviewees said that the stress for people is identical with and without migration background. For example a personnel officer said: «I would not differentiate.» A further personnel officer gave the following statement: «That does not depend on migration background. I see, it's based on the complete team. It also depends on the area, in which the employees are employed.» Whether the aspect of performance and task performance in relation to stress also plays an important role for people with and without a migration background, was affirmed by 26 interviewees. In assessing whether, performance and fulfillment of tasks in relation to stress in the interviewed person itself is important, 24 commitments were recorded. From the results we can conclude that managers and personnel officers have not recognized the added stress factor, which people with a immigrant background feel and they cannot sufficiently interact in the context of diversity-sensitive with these groups of people. Thus, the urgency of preparing for the topic of diversity has not yet been detected. The results illustrate that the

diversity principles should be more integrated into the company and management guidelines. Ideally, employees can internalize the pre-lived values and integrate into their actions. This is the most effective strategy to successfully deal with the changes of demographic change.

Diversity management aims therefore to create a corporate culture that is perceived in the workforce diversity as a resource and this is to be used as a strategic resource for the company's success [14]. However, at the moment there is no standard model for the implementation of diversity management. After extensive research, a model should be mentioned at this point.

It is based on a holistic and system-theoretical understanding of organizations and is primarily responsible for supporting staff in the implementation of diversity management. The model distinguishes five basic processes: Business context, actual analysis, business case and strategy, implementation of diversity management [15]. Finally, it should take into account that changes are dynamic in business and there is no panacea for the successful implementation [14]. Thus the presented model is a possibility of implementation, but every company should find the optimal solution with respect to the implementation of diversity management for themselves.

Further Research

For future research it might be interesting to review the results obtained from the interview with a questionnaire. Therefore, as a target group the range personnel selection should be selected. The target should be the verification of the hypotheses, based on the evaluations of these interviews.

References

1. Adler N. J. *International Dimensions of Organizational Behavior*. — Cincinnati: South-Western College Publishing, 1997.
2. Asendorpf J. B. *Psychologie der Persönlichkeit*. — Berlin: Springer Medizin, 2007.
3. Badura B., Schröder H., Klose J., Macco, K. *Fehlzeiten-Report 2010. Vielfalt managen: Gesundheit fördern — Potenziale nutzen*. — Berlin; Heidelberg: Springer Medizin, 2010.
4. Deardorff D. Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization // *Journal of Studies in International Education*. — 2006. — Vol. 10. — P. 241–266.
5. Federal Statistical Office. 2012: 16,3 Millionen Menschen mit Migrationshintergrund. Accessed on 30.12.2013. Available at <https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/MigrationIntegration/Migrationshintergrund/Aktuell2012Migranten.html>.
6. Harris P. R., Moran R. T. *Managing Cultural Differences: High Performance Strategies for Today's Global Manager*. — Houston: Gulf Publishing Co, 1991.
7. Jensen-Dämmerich K. *Diversity-Management. Ein Ansatz zur Rationalisierung? Weiterbildung — Personalentwicklung — Organisationales Lernen*. — Mering: Rainer Hampp Verlag, 2011.
8. Kanning U. P. *Diagnostik sozialer Kompetenzen*. — Göttingen: Hogrefe, 2003.
9. Krell G. *Chancengleichheit durch Personalpolitik. Gleichstellung von Frauen und Männern in Unternehmen und Verwaltungen. Rechtliche Regelungen — Problemanalysen — Lösungen*. — Cham: SpringerLink, 2008.
10. Mayring P. *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken*. — Weinheim und Basel: Beltz GmbH, 2010.

11. Plummer D. L. Handbook of diversity management. — Lanham: University Press of America, 2003.
12. Thomas A. Kulturvergleichende Psychologie. — Göttingen: Hogrefe-Verlag, 2003.
13. Tjitra H. Interkulturelle Synergie — Eine asiatische Perspektive // R.-D. Reineke, C. Fussinger (Hrsg.) Interkulturelles Management. Konzeption — Beratung — Training. — Wiesbaden: Gabler. 2001. — P. 147–167.
14. Wondrak M. J. Implementierung von Diversity Management // M. J. Wondrak, N. Pauser (Hrsg.). Praxisbuch Diversity Management. — Wien: Facultas Verlags- und Buchhandels AG, 2011. — P. 193–217.
15. Wondrak M. J., Pauser N. Praxisbuch Diversity Management. — Wien: Facultas Verlags- und Buchhandels AG, 2011.

Шустер Д.

аспірант університету прикладних наук, м. Оснабрюк, Німеччина

Генкова П.

доктор філософських наук, професор Університету прикладних наук,
м. Оснабрюк, Німеччина

РІЗНОМАНІТНО-ЧУТЛИВИЙ ПЕРСОНАЛЬНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ — КІЛЬКІСНИЙ АНАЛІЗ ПЕРСОНАЛУ З ПОЗИЦІЇ ПЕРСПЕКТИВ КАДРОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Резюме

У зв'язку з тим, що структура населення змінюється, конфронтація з різноманітністю стає все більш і більш важливою. Для аналізу перспектив HR-менеджерів, що стосуються різноманіття, 30 телефонних інтерв'ю були проведені з людьми з Німеччини. Результати нашого дослідження показують необхідність реалізації заходів з підтримки обізнаності різноманітності. Для майбутніх робіт видається цікавим розглянути результати, отримані з інтерв'ю із застосуванням опитувальників.

Ключові слова: різноманіття, міжкультурна компетенція, стрес.

Шустер Д.

аспірант університета прикладних наук, г. Оснабрюк, Германия

Генкова П.

доктор філософських наук, професор Університета прикладних наук,
г. Оснабрюк, Германия

РАЗНООБРАЗНО-ЧУВСТВИТЕЛЬНЫЙ ПЕРСОНАЛЬНЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ — КОЛИЧЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ ПЕРСОНАЛА С ПОЗИЦИИ ПЕРСПЕКТИВ КАДРОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА

Резюме

В связи с тем, что структура населения изменяется, конфронтация с разнообразием становится все более и более важной. Для анализа перспектив HR-менеджеров, касающихся многообразия, 30 телефонных интервью были проведены с людьми из Германии. Результаты нашего исследования показывают необходимость реализации мер по поддержке осведомленности разнообразия. Для будущих работ представляется интересным рассмотреть результаты, полученные из интервью с применением опросников.

Ключевые слова: многообразие, межкультурная компетенция, стресс

Стаття надійшла до редакції 28.05.2014

УДК 159.522

Яремчук О. В.

доктор психол. наук, доцент кафедри соціальної і прикладної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Фокина В. І.

аспірантка кафедри історії та світової політики
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК ПРИНЦИП КОНСОЛІДАЦІЇ ЕТНІЧНИХ ГРУП ТА ОСОБИСТОСТЕЙ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Стаття присвячена з'ясуванню можливостей консолідації етнічних груп та особистостей в соціальній роботі на основі принципу мультикультуралізму. Розглянуті особливості мультикультурних суспільств в постмодерністському ракурсі; проінтерпретоване соціетальне підґрунтя політики мультикультуралізму.

Ключові слова: мультикультуралізм, консолідація етнічних груп, соціальна робота, особистість.

Проблеми розуміння та управління культурним розмаїттям на рівні регіонів, держав, національних спільнот і навіть окремих особистостей виявилися сьогодні важко вирішуваними. Тому видається актуальним розглянути умови, необхідні й достатні для того, щоб консолідувати в соціальній роботі спільноти, що різняться за культурним спрямуванням.

Мета. З'ясувати можливості консолідації етнічних груп та особистостей в соціальній роботі на основі принципу мультикультуралізму. Мета реалізується у наступних завданнях: 1) розглянути особливості мультикультурних суспільств в постмодерністському ракурсі; 2) проінтерпретувати соціетальне підґрунтя політики мультикультуралізму. Одна з відмінних характеристик мультикультурного суспільства — заперечення ієрархії культури, культурного розподілу на центр і периферію, примат горизонтальних зв'язків над вертикальними. Все це зближує мультикультуралізм з практикою постмодерних спільнот [2].

Зокрема, відповідно з офіційною політикою мультикультуралізму в Канаді етнічні відмінності приймаються тією мірою, якою індивіди можуть ідентифікувати себе з культурною традицією їх вибору, але тільки в тому випадку, якщо ця ідентифікація не порушує прав людини, права інших і закони країни [9]. У зв'язку з цим постає проблема соціетального підґрунтя політичної практики мультикультуралізму. Оскільки воно, з одного боку, обумовлює зазначені вище горизонтальні зв'язки культур в мультикультурній спільноті, а з іншого — подолання людиною меж своєї ідентичності і визнання цінності інших культур у власній самореалізації. Останню тенденцію ми співвідносимо з індивідуальним мультикультуралізмом [11].

Дослідники мультикультуралізму сходяться на тому, що невід'ємною рисою сучасних спільнот і навіть умовою їх розвитку є культурна склад-

ність [1; 7; 11]. Вона відтворюється під впливом різних факторів, викликаючи проблеми міжкультурних комунікацій, міжетнічних відносин, етнічних конфліктів. Проблема полягає в тому, що культурні системи розглядаються як свого роду карта, яка при всій її наповненості етнографічними типажми насправді є тільки умовним і статичним відображенням неповторного багатства рельєфу [7]. Погляд на культуру тільки як на архетип, а на етнічну ідентичність — як на біосоціальний організм заперечує рух і розвиток культурних форм, ігнорує роль особистісної стратегії вибору, проектної діяльності людей, політичних приписів та управлінських процедур [7, с. 163]. В сучасному світі окреслилися нові тенденції і канали культурного ускладнення, нові технічні та інформаційні ресурси руйнування культурної норми або монокультури без обов'язкової маргіналізації її носіїв, з'явився феномен і концепт культурної гібридності. Процес цей має глобальний і, швидше за все, незворотний характер. Ті країни та регіони, які знайдуть адекватні політичні відповіді, — виграють, ті, що будуть зволікати, — програють. У зв'язку з цим виявляється дискусійною соціально-культурна природа сучасних націй. Саме багатоетнічне співгромадянство, а не етнічні групи і релігійні громади є нині основними виробниками культурного капіталу [7, с. 164]. Нація в сучасному розумінні — це історична, культурна та соціально-політична спільність людей в межах державного утворення, що перебуває під єдиною суверенною владою та усвідомлює власну спільність на основі єдиних цінностей при збереженні культурної складності. Остання може стискатися і поступатися місцем громадянському націоналізму (патріотизму) в роки політичної централізації і загальногромадянських потрясінь і набувати актуалізовану стару і знову здобуту різноманітність в епоху демократизації, деколонізації та масових міграцій. Все це відбивається в перевірненій і широко застосовуваній формулі націєбудування — «єдність в різноманітті» [7, с. 165].

Виокремлюючи нез'ясовані частини цієї проблеми, зазначимо, що загалом етнічний «ренесанс» пов'язується дослідниками з ускладненням когнітивної, інформаційної структури сучасного світу, що зумовлює відродження етнічності на основі своєрідного «інформаційного фільтра», який дозволяє впоратися з інформаційним навантаженням [11]. У зв'язку з цим актуальною виявляється соціальна політика та соціальна робота з урахуванням соціетальних складових мультикультуралізму [3].

Соціетальна психіка, за визначенням О. А. Донченко, — це продукт історико-культурного шляху певного соціуму, який утілює, зокрема, кліматичні, географічні, ландшафтні умови життя народів, що проживали на даній території, а також традиційні умови і форми задоволення їхніх основних потреб, взірці діяльності та поведінки в цих умовах, установки на ті чи інші реакції, певні мисленнєві та духовні спрямування. Дійсно, соціетальна психіка — це своєрідний каркас, на якому вибудовуються суспільні психологія, свідомість, культура і який є ґрунтом для прийняття чи неприйняття тієї чи іншої соціальної політики зокрема. Політична практика мультикультуралізму, заснована на соціетальному підґрунті, безпосередньо відбивається у практиці соціальної роботи [1].

У найзагальнішому вигляді «мультикультуралізм» передбачає визнання правомірності та цінності культурного плюралізму, і з цієї причини вважається, що всі сучасні держави зобов'язані надавати своїм культурним, етнічним і релігійним групам рівний соціальний статус. Несхожість і відмінність класифікується не як другосортне і чуже, вони оцінюються просто як «інше»; в цій ситуації етнічні меншини стають об'єктом особливої уваги [6; 12].

«Мультикультуралізм» розглядається нами як політична практика, що реалізується в соціальній роботі щодо неконфліктного співіснування в одному життєвому просторі різнорідних культурних груп. Соціальна фасилітація такого типу стверджує повагу до відмінностей, але при цьому не відмовляється від пошуку універсальності. Тобто взаємодія культур відбувається через координацію, а не субординацію [11].

Термін «мультикультуралізм» використовується в різних значеннях залежно від контексту (політичного, емпіричного, або філософського), а також залежно від того, про який з чотирьох основних типів мультикультурних суспільств йдеться. До цих типів відносяться імперії, що існували до епохи сучасності; поселення в новому Світі; колоніальні і колишні колоніальні суспільства; нарешті, постнаціональне мультикультурне суспільство, характерне для сучасної Північної Америки та Західної Європи. Але об'єднуючим всі ці мультикультурні суспільства є рівноправне існування різних форм культурного життя.

Загалом, політика мультикультуралізму може носити як пасивний, так і активний характер. У першому випадку вона передбачає толерантне ставлення до культурного різноманіття, у другому — активну підтримку і заохочення цього різноманіття.

Зазвичай окреслюють такі сфери політологічного застосування поняття «мультикультуралізм»:

- 1) описове використання терміну, при якому поняття «мультикультуралізм» характеризує суспільство, яке має складний етнокультурний склад;
- 2) нормативну або ідеологічну сферу використання терміну, в якій мультикультуралізм позначає специфічну групу політичних принципів;
- 3) сферу політики, де мультикультуралізм — це низка політичних заходів [7].

Отже, мультикультуралізм як ідеологію західного суспільства можна розглядати як особливого роду ідеалістично-прагматичну (характерну саме для Заходу) концепцію соціального життя.

Можна констатувати, що ліберальна модель мультикультуралізму зіткнулася з неприйнятністю її неєвропейськими культурами і це є викликом сучасності. Демографічні зміни, що відбуваються в західних країнах, вже в найближчому майбутньому спричинять трансформації культурної політики. Тому пошук альтернативи, з одного боку, традиційній концепції національної ідентичності, а з іншого, ліберальній моделі мультикультуралізму потребує створення нової парадигми.

Для постановки цієї нової парадигми необхідно враховувати сучасне тлумачення ідеології відмінності. В сучасних умовах расова дискримінація може

існувати навіть за відсутності будь-якого ідеологічного расизму, оскільки вона є вписаною у норми, зокрема, у Франції існує своєрідний тип антирасизму, що зародився у 1980-х роках як реакція на посилення ультраправої партії, Національного фронту, носія расистської ідеології. З іншого боку, існує антирасистський рух як спротив системним дискримінаціям, вписаним у політику і в соціальну роботу з боку держави. У Франції сьогодні державна ксенофобія породжує расизм — не тільки не декларуючи його, але і заперечуючи будь-який расизм [4]. Якщо спільноту визначають через спільне походження чи культуру, то меншина неминуче переживатиме досвід дискримінації. Це радше результат, аніж причина: зрештою, Іншим стають унаслідок поводження як із відмінним — а не навпаки [4, с. 140]. Виникають запитання: який зв'язок існує між дискурсами в публічному просторі та щоденними практиками дискримінації? Чи можна сказати, що соціалізація веде до расизму? Розмірковуючи над ними, доходимо висновку, що треба привнести у соціальний рух із захисту меншин нові рамки інтерпретації чи новий інструментарій. Наприклад, сьогодні в Європі від особистості вимагають відповіді — кому ви надаєте перевагу, мусульманам і чорношкірим, чи жінкам і гомосексуалам? Формула, що зумисне шокує, прагнучи розвінчати логіку, яка ставить особистість у політично незручне становище. Поставивши це питання, ми мусимо підняти й інше: як уникнути необхідності відповідати на подібний виклик? Не знаходячи відповіді, найменше, що ми можемо сказати — це те, що слід змінити запитання [4, с. 144]. Цей дискурс безпосередньо пов'язаний з політичною практикою мультикультуралізму.

У зв'язку з цим слід було б говорити не про відсутність у європейських політиків і більшості європейських громадян віри в дієвість мультикультуралізму, а про відсутність у них віри у самий принцип мультикультуралізму, а отже про відмінну морально-етичну позицію і, відповідно, прихильність до іншого підходу вирішення проблем полікультурності — моделі сегрегації або моделі примусової асиміляції (принаймні — щодо іммігрантів).

Зокрема, у Німеччині боязкі спроби якимось вбудувати досить об'ємну інокультурну меншість в життя суспільства робилися розрізнено, на рівні локальних і соціальних організацій. І навіть ці боязкі спроби мали на меті лише тимчасову, а не постійну інтеграцію мігрантів [1].

Саме в результаті фактичної відсутності послідовної та виваженої імміграційної політики і політики інтеграції етнічних меншин Німеччина на початку ХХІ сторіччя зіткнулася з найскладнішою проблемою: на території однієї держави паралельно, практично не стикаючись культурно, живуть два (або навіть три) суспільства. Ці «паралельні суспільства» практично не мають каналів взаємодії один з одним, а держава не має збалансованого бачення того, як регулювати їх взаємини.

Але політика мультикультуралізму може бути розглянута не тільки в контексті імміграційної політики, але в більш широкому контексті — як політичний механізм зниження етнокультурної напруженості між різними спільнотами у складі мультикультурного суспільства.

В сучасній психології альтернатива «ми — вони» розглядається на основі концепту соціальної ідентичності. Ідентичність — це базовий психологічний конструкт, який концентровано відображує сутність людини. Ідентичність складається з уявлень, емоцій, мотивів, знань, цінностей, стереотипів, поведінкових схем, норм і стандартів, а також несвідомих утворень. Це концентрація досвіду і сучасних поколінь й разом з тим усього людства, яка заломлюється в індивідуальному досвіді існування в групі. Позичуючи етнокультурну міфотворчість особистості як спосіб формування її етнічної ідентичності, зауважимо, що особистість є органічною складовою культурних та суспільних процесів, специфічною соціально-психологічною конструкцією [11]. Вона може розглядатися як результат конструювання з боку соціального оточення та самоконструювання в певних культурно-історичних контекстах. Занурюючись в етнокультурний дискурс в ході комунікації, особистість таким чином оприявнює власну ідентичність.

Головна функція ідентичності об'єктивно полягає у виявленні стабільності, тоді як у суб'єктивному плані ідентичність виступає джерелом змін і варіацій. Отже, індивідуальна ідентичність повинна мати двоїсту характеристику на основі цього суб'єктивно-об'єктивного принципу. Л. Б. Шнейдер наголошувала, що «ця ситуація досить добре охоплюється поняттям «цінності» [10]. Цінності — це уявлення про бажане, які задіюються в оцінюванні об'єктів, подій і т. ін. та визначають цілі й засоби діяльності. З цього випливає, що ідентичність суб'єкта залежить від того, як він сам себе ідентифікує, що для нього є цінністю.

Отже, з одного боку, індивідуальні цінності інтегрують поведінку і переживання окремої людини, додають їм цілісності. З іншого боку, саме ідентичність визначає систему цінностей, ідеалів, а також життєві плани, соціальні ролі індивіда, його активність у житті суспільства. Це відбувається завдяки усвідомленню, закріпленню і трансляції суб'єктом смислів значущих ситуацій.

Групові цінності функціонують як правила соціальної взаємодії і визначають ідентичність спільноти. В цьому контексті особливо показовим є так званий «синдром нав'язаної ідентичності» (Н. М. Лебедева), «гіперідентичності» (Л. І. Науменко, Г. У. Солдатова [5]). Він має місце в результаті загострення ролі транслятора (інформаційні технології, ЗМІ, церква, влада, школа та ін.) у розв'язанні конфлікту «ми — вони».

Як відомо, існують розбіжності між досягнутою ідентичністю та нав'язаною, остання виникає переважно на основі шаблонних способів поведінки, засвоєних стереотипів реагування, є ригідною, закритою і жорсткою. Набуття істинної ідентичності вимагає внутрішньої активності особистості, конгруентності досвіду, мотивації до самоконструювання. Ідентичність конструюється в певних формальних проявах, що дозволяє говорити про наявність її психолого-феноменологічного комплексу. Найважливішими складовими цього комплексу є спілкування, досвід, мова. Спілкування та досвід оприявнюють ідентичність, у мові вона актуалізується.

На наш погляд, етнічна самоідентифікація — це усвідомлення унікальності «Я» у його екзистенції та неповторності особистісних якостей, при відчутті приналежності до соціальної реальності та етнокультури. Етнічна самоідентифікація здійснюється особистістю на основі позитивного ставлення до етнокультури і постає як вироблення моральної самооцінки на основі етнічної традиції. Отже, етнічна ідентичність досягнута шляхом етнічної самоідентифікації, включає особистісно прийнятні етнічні традиції, цінності і смисли творчої діяльності, досвід співпраці і співпереживання в складі колективного суб'єкта — етносу. Яскравим проявом творчої взаємодії особистості з етнокультурою є етнокультурна міфотворчість особистості, яка сприяє поглибленню етнічної ідентичності через етнічну самоідентифікацію [11].

Зазвичай, етнічна ідентичність є наслідком вільної, нецілеспрямованої інтеріоризації культурних рис етнічної групи завдяки механізмам наслідування. Але в результаті прискорення темпів соціальних та культурних перетворень світоглядні настанови змінюються настільки швидко, що безперервна трансляція традиційних моделей досвіду й мислення є надалі утрудненою, виникає нагальна потреба в інтеграції нових елементів в картину світу, що в свою чергу відбивається на процесі етнічної ідентифікації.

Етнічність все частіше розглядається як форма соціальної організації культурних розбіжностей, а етнос, нація позиціонуються як «сконструйовані» спільноти. З метою дослідження цих феноменів сучасна соціальна робота звертається до конструктивістської парадигми, в якій етнічність визначається як категорія соціальної ідентичності, ситуативний феномен, створюваний засобами символічного розрізнення, що має конвенціональний характер [8]. В цій логіці етнічне почуття є наслідком освоєння етнічних наративів, запропонованих лідерами: письменниками, вченими, політиками. Неперервність процесу наративної ідентифікації передбачає здатність особистості здійснити деконструкцію етнічної картини світу з тим, щоб перейти до конструювання більш актуальної його моделі, з врахуванням національного буття етносу в сучасних умовах.

У зв'язку з цим великого значення набуває позиціонування освітою і засобами масової інформації консолідуючого національного міфу, який сприяв би розвитку національної ідентичності як результату колективної ідентифікації представників різних етносів в межах однієї держави [11].

Як відомо, етнічні міфологеми об'єднують тих, хто наділений подібним життєвим досвідом, мотивацією самоздійснення на основі певної культури. Саме тому велика кількість ідей, які «конструктори» національного міфу пропонують масовій свідомості не знаходять відгуку.

З'ясовуючи соціетальне підґрунтя політики мультикультуралізму, слід звернути увагу на феномен психічної інфляції (за К.-Г. Юнгом). Його сутність оприявнюється в тому, що шляхом розширення індивідуальних меж особистість шукає захисту в груповій ідентичності. Одним з важливих психологічних ефектів дії цього механізму є феномен «інгрупового фаворитизму» (за Г. Теджфелом). Його сутність полягає в тому, що навіть символічна віднесеність людиною себе до певної групи зазвичай передбачає її більш по-

зитивну оцінку, порівняно з іншими групами. Таким чином, ідентичність виконує свої функції ототожнення і відділення, засновані на природній перевазі власних культурних цінностей. Феномен інгрупового фаворитизму відображує стремління людини до позитивної ідентичності. Адже, чим вище статус й престиж своєї групи, тим вище власна самооцінка. Захищаючи свою ідентичність, людина захищає власну групу і навпаки. Поняття позитивної ідентичності містить у собі позитивне ставлення не тільки до власної групи, але й подібне ж ставлення до інших груп. Якщо прийняти позитивну ідентичність за психологічну «норму» багатоманіття, яка окрім умови самостійного та сталого існування власної групи, виступає також умовою мирної взаємодії в багатополярному світі, у цьому разі в структурі такої ідентичності повинні співвідноситися позитивний образ своєї групи з позитивним ставленням до інших груп. Людина з такою ідентичністю не сприймає світ як погрозливий, вона толерантна до інших і для неї не характерні ксенофобські настановлення.

Висновки. З'ясовуючи можливості консолідації етнічних груп та особистостей в соціальній роботі на основі принципу мультикультуралізму, підкреслимо, що актуальним виявляється постмодерністський проект сучасної мультикультурної реальності. Він акцентує на гармонізації концептів «Свій», «Інший», «Чужий» в індивідуальному і соціальному просторі і апелює до ідеї культурного діалогу. У цих умовах необхідним є індивідуальний мультикультуралізм. Індивідуальний мультикультуралізм — це здатність суб'єкта в процесі свого існування створювати нові цінності і смисли на перетині різних культур. Етнічна ідентичність, досягнута шляхом етнічної самоідентифікації особистості в соціальній роботі, включає особистісно прийнятні етнічні традиції, цінності і смисли творчої діяльності, досвід співпраці і співпереживання в складі колективного суб'єкта — нації. Необхідними і достатніми умовами консолідації спільнот, що різняться за культурним спрямуванням, є: по-перше, розвиток культурних форм; по-друге, визнання ролі особистісного вибору, проектної діяльності щодо етнічної ідентифікації; по-третє, дослідження феномену культурної гібридності як наслідку індивідуального мультикультуралізму.

Список використаних джерел і літератури

1. Веретевская А. В. Перспективы и препятствия для политики мультикультурализма в консолидированных демократиях Западной Европы: дис. канд. полит. наук: 23.00.02. — М., 2012. — 209 с.
2. Вовк Д. Мультикультуралізм як технологія соціально-політичної регуляції сучасного гетерогенного общества / Д. Вовк // *Administrarea Publică: teorie și practică*. — Chișinău, 2013. — Nr. 77/1. — P. 101–105.
3. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика: глибинні регулятиви психополітичного повсякдення / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. — К.: Либідь, 2001. — 334 с.
4. Йдеться про ксенофобію згори, яка підживлює ксенофобію знизу, інтерв'ю П. Дефантена з Е. Фасеном // *Спільне. Журнал соціальної критики*. — 2012. — № 5. — С. 140–144.
5. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. — М.: Смысл, 1998. — 389 с.
6. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і політика визнання. — К.: Альтерпрес, 2004. — 172 с.

7. Тишков В. Российская полиэтничность в мировом контексте // Россия в глобальной политике. — 2013. — Т. 11, № 5, сент.-окт. — С. 160–174.
8. Тюптя Л. Т. Соціальна робота: теорія і практика / Л. Т. Тюптя, І. Б. Іванова. — К.: Знання, 2008. — 574 с.
9. Ульянова М. Е. Мультикультурализм в условиях миграционных процессов: социокультурная политика и практика: дис. канд. культурологии: 24.00.01 / Рос. акад. гос. службы при президенте РФ. — М., 2008. — 120 с.
10. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. — М.: Моск. психолого-социальный ин-т, 2007. — 128 с.
11. Яремчук О. В. Концептуалізація феномену мультикультуралізму в теорії етнокультурної міфотворчості особистості / О. В. Яремчук // Особистість у просторі культури: Матеріали V Севастопольського Міжнародного науково-практичного симпозиуму, 27 червня 2013 р. / За ред. Г. О. Балла, О. Б. Бовть, В. О. Медінцева. — Севастополь: Рібест, 2013. — С. 184–187.
12. Kymlicka W. Minority Rights go to the international level // Comparative constitutional review. — 2008. — № 6. — P. 17–41.

References

1. Veretevskaya A. V. Perspektivy i prep'yatstviya dlya politiki multikulturalizma v konsolidirovannykh demokratiyakh Zapadnoy Yevropy: dis. ... kand. polit. nauk: 23.00.02. — М., 2012. — 209 s.
2. Vovk D. Multikulturalizm kak tekhnologiya sotsialno-politicheskoy regulyatsii sovremenogo geterogennoogo obshchestva / D. Vovk // Administrarea Publică: teorie și practică. — Chișinău, 2013. — Nr. 77/1. — P. 101–105.
3. Donchenko O. A. Arkhetipi sotsialnogo zhittiya i politika: glibinni regulyativi psikhopolitichnogo povsyakdennyya / O. A. Donchenko, Yu. V. Romanenko. — K.: Libid, 2001. — 334 s.
4. Ydetsya pro ksenofobiyu zgori, yaka pidzhivlyue ksenofobiya znizu, interv'yu P. Defantena z Ye. Fasenom // Spilne. Zhurnal sotsialnoi kritiki. — 2012. — № 5. — S. 140–144.
5. Soldatova G. U. Psikhologiya mezhetnicheskoy napryazhennosti / G. U. Soldatova. — M.: Smysl, 1998. — 389 s.
6. Teylor Ch. Multikulturalizm i politika viznannya. — K.: Alterpres, 2004. — 172 s.
7. Tishkov V. Rossyskaya polietnichnost v mirovom kontekste // Rossiya v globalnoy politike. — 2013. — Т. 11, № 5, сент.-окт. — S. 160–174.
8. Tyuptya L. T. Sotsialna robota: teoriya i praktika / L. T. Tyuptya, I. B. Ivanova /. — K.: Znannya, 2008. — 574 s.
9. Ulyanova M. Ye. Multikulturalizm v usloviyakh migratsionnykh protsessov: sotsiokulturnaya politika i praktika: diss. ... kand. kulturologii: 24.00.01 / Ros. akad. gos. sluzhby pri prezidente RF, 2008. — 120 s.
10. Shneyder L. B. Lichnostnaya, gendernaya i professionalnaya identichnost: teoriya i metody diagnostiki / L. B. Shneyder. — M.: Mosk. psikhologo-sotsialny in-t, 2007. — 128 s.
11. Yaremchuk O. V. Kontseptualizatsiya fenomenu multikulturalizmu v teorii etnokulturnoi mifotvorchosti osobistosti / O. V. Yaremchuk // Osobistist u prostori kulturi: Materiali V Sevastopolskogo Mizhnarodnogo naukovopraktichnogo simpoziumu, 27 chervnya 2013 r. / Za red. G. O. Balla, O. B. Bovt, V. O. Medintseva. — Sevastopol: Ribest, 2013. — S. 184–187.
12. Kymlicka W. Minority Rights go to the international level // Comparative constitutional review. — 2008. — № 6. — P. 17–41.

Яремчук О. В.

доктор психол. наук, доцент кафедри соціальної і прикладної психології
ОНУ імені І. І. Мечникова

Фокина В. И.

аспірантка кафедри історії і мирової політики ОНУ
імені І. І. Мечникова

**МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК ПРИНЦИП КОНСОЛИДАЦИИ
ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП И ЛИЧНОСТЕЙ В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ**

Резюме

Статья посвящена уяснению возможностей консолидации этнических групп и личностей в социальной работе на основе принципа мультикультурализма. Рассмотрены особенности мультикультурных обществ в постмодернистском ракурсе; проинтерпретировано социетальное основание политики мультикультурализма.

Ключевые слова: мультикультурализм, консолидация этнических групп, социальная работа, личность.

Yaremchuk O. V.

doctor of psychology, docent of department of social and applied
psychology I. I. Mechnikov Odessa National University

Fokina V. I.

aspirant of department of history and world politics I. I. Mechnikov
Odessa National University

**MULTICULTURALISM AS THE CONSOLIDATION PRINCIPLE
OF ETHNIC GROUPS AND PERSONS IN SOCIAL WORK**

Abstract

The problems of understanding and managing the cultural diversity on the region level, states and national communities level and even on the individuals level were difficult to be solved today. Therefore it is important to consider the conditions that are necessary and sufficient in order to consolidate communities in the social work that are different in cultural orientation.

The purpose of the article is to find out the possibilities of consolidation of the ethnic groups and individuals in social work on the principle of multiculturalism. The aim of the article is realized in the following tasks: 1) consider the characteristics of a multicultural societies in a postmodern perspective. 2) to interpret societal foundation of the policy of multiculturalism. The challenge of the multicultural society is the negation of culture hierarchy, the cultural division between center and periphery, the primacy of horizontal connections over the vertical ones. All this brings multiculturalism to the practice of postmodern communities.

The principle of a multicultural society is to take ethnic differences to the extent that individuals can identify themselves with the cultural tradition, but only if their identification does not violate the human rights and the laws of the countries. In this regard, there is a problem of societal basis of political practice of multiculturalism. As it is, on the one hand, makes the above horizontal communication of the cultures in a multicultural community, and on the other hand — makes person to overcome the limits of his/her identity and makes person recognize the value of other cultures in own self-realization. The postmodernity project of modern multicultural reality focuses on

the harmonization of the concepts of «Self», «Other», «Alien» in the individual and social space and appeals to the idea of cultural dialogue. In these circumstances, the individually multiculturalism is necessary. The individual multiculturalism — is person's ability in the existence process, to create new values and meanings at the crossroads of different cultures. The ethnic identity that was achieved through the ethnic self identity of the individual in the social work, including personally acceptable ethnic traditions, values and meanings of creativity, the empathy and co-working experience as part of a collective subject — the nation.

Key words: multikulturalizm, consolidation of the ethnic groups, social work, personality.

Стаття надійшла до редакції 04.06.2014

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал «Вісник Одеського національного університету. Психологія» є фаховим виданням України і має мету інформувати читачів про нові наукові дослідження у сфері психологічної науки.

У журналі друкуються статті та короткі повідомлення, в яких наведені оригінальні результати теоретичних досліджень і огляди з актуальних проблем за тематикою видання.

Статті публікуються українською, російською або англійською мовами.

Матеріали для публікації повинні бути оформлені таким чином:

• у першому рядку ліворуч вказують індекс УДК (жирний прямий); у кожному наступному рядку:

• (у називному відмінку виділити жирним прямим) **Прізвище Ім'я По батькові**, науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи автора, поштова адреса та електронна пошта (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками;

• (по центру прописними літерами, виділити жирним) **НАЗВА СТАТТІ**;

• (по центру виділити жирним) **Анотація**;

• (з абзацу) текст анотації українською мовою;

• (з абзацу) **Ключові слова**: (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним);

• **ТЕКСТ СТАТТІ**

У структурі статті повинні бути відображені обов'язкові елементи згідно з вимогами ВАК України до наукових статей, а саме:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;

виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

формулювання цілей статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки з даного дослідження;

перспективи подальших досліджень у даному напрямі.

• (по центру виділити жирним) **Список літератури**

Список використаних джерел оформляється відповідно до стандартів ДСТУ ГОСТ 7.1:2006, ДСТУ 3582–97, ГОСТ 7.12–93;

• анотація **РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ** у такому порядку й вигляді: **Назва статті** (по центру виділити жирним прямим); **прізвища та ініціали авторів** (науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками); **Анотація** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст ано-

тації; (з абзацу) **Ключевые слова:** (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

• анотація **АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ** (обсяг 1000 знаків) у такому порядку й вигляді: **Назва статті** (по центру виділити жирним прямим); **прізвища та ініціали авторів** (науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками); **Abstract** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) **Keywords:** (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

Анотація на статтю на англійській мові має відповідати наступним вимогам інформативність (без загальних слів); оригінальність (не копіювати скорочену анотацію, подану національною мовою); змістовність (відображати основний зміст статті та результати досліджень); структурованість (можливо, навіть рубрикація, як у статті: предмет, тема, мета, метод або методологія, результати, область застосування результатів, висновки); «англомовність» (якісна англійська мова); компактність (обсяг 100–250 слів).

• **список літератури (транслітерований) (REFERENCES)**, який необхідно наводити повністю окремим блоком, повторюючи список літератури, наданий національною мовою, незалежно від того, є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються у списку, наведеному у латиниці. Оформляти за нормами APA — American Psychological Association

<http://www.apastyle.org/>,

<http://www.library.cornell.edu/resrch/citmanage/apa>,

<http://www.nbuv.gov.ua/node/931>

• ПЕРЕКЛАД СТАТТІ НА АНГЛІЙСЬКУ МОВУ

Згідно з наказом МОН України № 1111 від 17.10. 2012 р. (розміщений у Атестаційному віснику № 12(14) 2012 р.) ця Ваша фахова публікація вже повинна бути переведеною у повному обсязі на англійську мову, а наявність Вашої статті англійською мовою буде перевірятися на веб-сторінці нашого видання. (Звертаємо увагу, що ця умова розповсюджується до будь-якого фахового видання України).

2. **Текст статті** має бути набраний шрифтом Times New Roman, 14 кеглем через 1,5 інтервали; верхнє і нижнє поле — 2 см, ліве — 2,5 см, праве — 1,5 см; абзац — 1,25 см. Назви розділів в тексті статті — по центру, назви підрозділів — з абзацу, таблиці — по центру. Не допускається форматування за допомогою пустих рядків.

3. **Рисунки та графіки** у статтю вставляють в одному з форматів (jpeg, bmp, tif, gif) з роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi (подавати якісні оригінали). Написи на рисунках виконують шрифтом основного тексту та розміру. Рисунки підписують і нумерують (якщо їх більше ніж один) під рисунком по центру тексту — шрифтом розміру 12 накреслення *Курсив (Italic)*. Всі об'єкти в простих рисунках, які зроблені у Word, мають бути обов'язково згруповані. Текст статті не повинен містити рисунків і/або текста в рамках, рисунків, розташованих поверх/за текстом й т.і.,

тобто текст повинен форматуватися таким чином, щоб для всіх об'єктів було встановлено розміщення «у тексті». Складні, багатооб'єктні рисунки з нашаруваннями готувати за допомогою графічних редакторів (CorelDraw, PhotoShop та ін.).

4. Таблиці подають як окремі об'єкти у форматі *Word* з розмірами, приведеними до сторінки складання. Основний кегль таблиці 11, заголовок 12. Заголовки таблиць розміщують по центру сторінки, накреслення п/ж, пряме, а нумерація таблиць (якщо їх більше ніж одна) — по правому краю сторінки.

5. Формули подають у форматі *Microsoft Equation 3.0 (4.0)*, вирівнюють по центру посередині тексту і нумерують в круглих дужках з правого краю. Шрифт за визначенням *Word*: *звичайний* — 13 пт, *великий індекс* — 9 пт, *маленький індекс* — 6 пт, *великий символ* — 14 пт, *маленький символ* — 10 пт.

6. Окремий файл — відомості про автора:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- учене звання, посада місце роботи автора (установа, підрозділ);
- адреса; електронна пошта; телефон.

7. Стаття має бути прорецензована і рекомендована до друку та подаватися з рецензією керівника, консультанта або фахівця з проблеми, що досліджується, а також з рекомендацією відділення, оформленою як витяг із протоколу засідання відділення або Вченої ради установи.

8. Публікація в журналі платна. (У разі неможливості особистого отримання матеріалів друкований журнал надсилаються Новою поштою за кошти автора).

9. Редколегія, за погодженням з автором, може редагувати матеріал. Відповідальність за зміст статті несе автор. В одному номері може бути опублікована тільки одна стаття автора.

http://onu.edu.ua/uk/science/sp/announcer_onu/announser_onu_psiho/

Редакційна колегія журналу

«Вісник Одеського національного університету. Психологія»

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська, 2,

м. Одеса, 65082

Електронну версію статті

можна надіслати електронною поштою за адресою

vestnik_psy@onu.edu.ua

Відповідальний редактор

Кононенко Оксана Іванівна — к.психол.наук, доцент

oksana.kroshka@gmail.com

тел. 067–796–40–10

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «Вестник Одесского национального университета. Психология» является профессиональным специализированным изданием Украины и имеет цель информировать читателей о новых научных исследованиях в области психологической науки.

В журнале печатаются статьи и краткие сообщения, в которых приведены оригинальные результаты теоретических исследований и обзоры по актуальным проблемам по тематике издания.

Статьи публикуются на украинском, русском или английском языках.

Материалы для публикации должны быть оформлены следующим образом:

- в первой строке слева указывают индекс **УДК** (жирный прямой), в каждом следующем ряду:

- (в именительном падеже выделить жирным прямым) **Фамилия Имя Отчество**, научная степень, ученое звание, должность, место работы автора, почтовый адрес и электронный адрес (без сокращений), если авторов несколько, сведения о каждом подаются отдельными строками;

- (по центру прописными буквами, выделить жирным) **НАЗВАНИЕ СТАТЬИ**;

- (по центру выделить жирным) **Аннотация**;

- (с абзаца) текст аннотации на русском языке;

- (с абзаца) **Ключевые слова**: (перечень ключевых слов — желательно от трех до восьми, не выделять жирным);

- **ТЕКСТ СТАТЬИ**

В структуре статьи должны быть отображены обязательные элементы согласно требованиям ВАК Украины к научным статьям, а именно:

постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными научными или практическими задачами;

анализ последних исследований и публикаций, в которых начато решение данной проблемы и на которые опирается автор;

выделение нерешенных ранее частей общей проблемы, которым посвящается статья;

формулирование целей статьи (постановка задачи);

изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов;

выводы из данного исследования;

перспективы дальнейших исследований в данном направлении.

- (по центру выделить жирным) *Список литературы*

Список использованных источников оформляется в соответствии со стандартами ГОСТ 7.1:2006, ДСТУ 3582–97, ГОСТ 7.12–93;

- аннотация **УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ** в таком порядке и виде: **Название статьи** (по центру выделить жирным прямым), **фамилии и инициалы авторов** (научная степень, ученое звание, должность, место работы автора

(без сокращений), если авторов несколько, сведения о каждом подаются отдельными строками)

Аннотация (по центру выделить жирным), (с абзаца) текст аннотации, (с абзаца) ключевые слова: (перечень ключевых слов — желательно от трех до восьми, не выделять жирным).

• аннотация **АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ** (объем 1000 знаков) в следующем порядке и виде: **Название статьи** (по центру выделить жирным прямым), **фамилии и инициалы авторов** (научная степень, ученое звание, должность, место работы автора (без сокращений), если авторов несколько, сведения о каждом подаются отдельными строками)

Abstract (по центру выделить жирным), (с абзаца) текст аннотации, (с абзаца) **Keywords:** (перечень ключевых слов — желательно от трех до восьми, не выделять жирным).

Аннотация на статью на английском языке должна отвечать следующим требованиям информативность (без общих слов); оригинальность (не копировать сокращенную аннотацию, представленную на национальном языке) содержательность (отражать основное содержание статьи и результаты исследований) структурированность (возможно, даже рубрикация, как в статье: предмет, тема, цель, метод или методология, результаты, область применения результатов, выводы), «англоязычность» («качественный английский язык»); компактность (объем 100–250 слов).

• **список литературы (транслитерированный) (REFERENCES)**, который необходимо приводить полностью отдельным блоком, повторяя список литературы, предоставленный национальным языком, независимо от того, есть в нем иностранные источники или нет. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, приведенном в латинице. Оформлять по нормам APA — American Psychological Association

<http://www.apastyle.org> \,

<http://www.library.cornell.edu/resrch/citmanage/apa>,

<http://www.nbuu.gov.ua/node/931>

• ПЕРЕВОД СТАТЬИ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Согласно приказу МОН Украины № 1111 от 17.10. 2012 г. (размещен в аттестационном журнале № 12 (14) 2012 г.) эта Ваша профессиональная публикация уже должна быть переведенной в полном объеме на английский язык, а наличие Вашей статьи на английском языке будет проверяться на электронной странице нашего издания. (Обращаем внимание, что это условие распространяется до любого профессионального издания Украины)

2. Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, 14 кеглем **через 1,5 интервала**; верхнее и нижнее поле — 2 см, левое — 2,5 см, правое — 1,5 см; абзац — 1,25 см. Названия разделов в тексте статьи — по центру, названия подразделений — с абзаца, таблицы — по центру. Не допускается форматирование с помощью пустых строк.

3. Рисунки и графики в статью вставляют в одном из форматов (jpeg, bmp, tif, gif) с разрешением не менее 300 dpi (подавать качественные ори-

гиналы). Надписи на рисунках выполняють шрифтом основного тексту и размера. Рисунки подписывают и нумеруют (если их больше одного) под рисунком по центру текста — шрифтом размера 12 начертание Курсив (Italic). Все объекты в простых рисунках, которые сделаны в Word, должны быть обязательно сгруппированы. Текст статьи не должен содержать рисунков и / или текста в рамках, рисунков, расположенных сверху / по тексту и т. д., то есть текст должен форматироваться таким образом, чтобы для всех объектов было установлено расположение «в тексте». Сложные, многообъектные рисунки с наслоениями готовить с помощью графических редакторов (CorelDraw, PhotoShop и др.).

4. Таблицы подают как отдельные объекты в формате Word с размерами, приведенными страницу сборки. Основной кегль в таблице 11, заголовков 12. Заголовки таблиц размещают по центру страницы, начертание п/ж, прямое, а нумерация таблиц (если их более одной) — по правому краю страницы.

5. Формулы подают в формате Microsoft Equation 3.0 (4.0), выравнивают по центру посередине текста и нумеруют в круглых скобках справа. Шрифт по определению Word : обычный — 13 пт, крупный индекс — 9 пт, маленький индекс — 6 пт, крупный символ — 14 пт, маленький символ — 10 пт.

6. Отдельный файл — сведения об авторе:

– Фамилия, имя, отчество;

– Ученое звание, должность место работы автора (учреждение, подразделение);

– Адрес, электронная почта, телефон.

7. Статья должна быть прорецензирована и рекомендована к печати и подаваться с рецензией руководителя, консультанта или специалиста в исследуемой проблемы, а также по рекомендации отделения, оформленной как выписка из протокола заседания отделения или Ученого совета учреждения.

8. Публикация в журнале платная. (В случае невозможности личного получения материалов печатный журнал направляются Новой почтой за счет автора).

9. Редколлегия, по согласованию с автором, может редактировать материал. Ответственность за содержание статьи несет автор. В одном номере может быть опубликована только одна статья автора.

Редакционная коллегия журнала
«Вестник Одесского национального университета. Психология»
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
ул. Дворянская, 2, г. Одесса, 65082

Электронную версию статьи
можно отправить по электронной почте по адресу
vestnik_psy@onu.edu.ua

Ответственный редактор
Кононенко Оксана Ивановна — к.психол.наук, доцент
oksana.kroshka@gmail.com
тел. 067–796–40–10

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal «ODESSA NATIONAL UNIVERSITY HERALD. Series: Psychology» is a specialized edition of Ukraine and aims to inform readers about new research in the field of psychology.

The journal publishes articles and short messages, which are the initial results of theoretical studies and surveys on topical issues on the subject of the publication.

Articles published in Ukrainian, Russian or English.

Materials for publication should be laid out as follows:

- in the first row on the left side indicate the **UDC** (bold line), in each of the next line:

- (in the nominative case highlight the bold line) **Surname, first name, middle name or patronymic**, degree, academic title, position, working place of the author (unabridged) if there are several authors, information about each filed separate lines ;

- (centered in capital letters, bold highlight) **Title of the article**;

- (centered in bold highlight) **Abstract**;

- (indented) text annotations in **UKRAINIAN**;

- (indented) **Keywords** (list of key words — preferably from three to eight, exude bold highlight);

- **TEXT OF THE ARTICLE**

The structure of the article should reflect the required elements as required by WAC Ukraine to research papers, namely:

- problem statement and its relationship with scientific and practical tasks; analysis of recent research and publications, which have begun to solve problems and on which the author relies on;

- allocation unsolved aspects of the problem, which the article is devoted;

- formulation of the objectives of article (problem);

- summary of the main research and explanation of scientific results;

- substantiation of scientific results; conclusions of this study;

- perspectives for further research in this area.

- (centered in bold highlight) **References**

References made out in accordance with the standards GOST 7.1:2006, GOST 3582–97, GOST 7.12–93 ;

- Abstract in **RUSSIAN** in the following order and form: **title** (centered in bold highlight right) **the names and initials of authors** (academic degree, academic title, position, affiliation of the author (unabridged) if multiple authors, information about each individual submitted lines) **Abstract** (centered in bold highlight) (indented) text abstracts, (indented) **keywords** (list of key words — preferably from three to eight, not exude bold).

- Annotation in **ENGLISH** (volume 1000 characters) in the following order and form: **title** (centered in bold highlight right) **the names and initials of authors** (academic degree, academic title, position, affiliation of the author

(unabridged) if multiple authors, information about each filed separate lines); **Abstract**(centered in bold highlight) (indented) text annotations, (indented) **Keywords:** (list of key words — preferably from three to eight, not exude bold).

Abstract Article in English must meet the following requirements informative (not in common words), originality (do not copy a shortened abstracts submitted in the national language), consistency (to display the main content of the article and research results), structured (perhaps even categorization as in Article: object, subject, purpose, method, or methodology, results, scope of results, conclusions), «only in English» (good English) density (size 100–250 words).

• **REFERENCES (transliterated)**, which must give completely separate block repeating list of references provided in the national language, whether it is a foreign source or not. If the list is a link to foreign publications, are fully repeated in the list provided in the Latin alphabet. Draw up rules for APA — American Psychological Association

<http://www.apastyle.org>

<http://www.library.cornell.edu/resrch/citmanage/apa>

<http://www.nbuv.gov.ua/node/931>

• **TRANSLATION OF ARTICLE IN ENGLISH**

According to the order of MES of Ukraine № 1111 from 17.10. 2012 (located in the attestation Gazette № 12 (14), 2012), **the professional publication should be translated in full into English, and the presence of your article in English will be tested on the web page of our edition.** (Please note that this condition applies to any professional publication in Ukraine).

2. **The manuscript** should be typed in font Times New Roman, 14 size with 1.5 spacing, upper and lower right — 2 cm, left — 2,5 cm, right — 1,5 cm paragraph — 1.25 cm section titles in body of the article — in the center, the name of the — of the paragraph, table — in the middle. There shall be formatted using whitespace.

3. **Figures in an article inserted in one of the formats** (jpeg, bmp, tif, gif) with a resolution of at least 300 dpi (high quality original file). Names in the figures perform basic text font and size. Figures sign and numbered (if more than one) under the figure in the center of the text — font size 12, font style italic (Italic). All objects in simple figures that are made in Word, must be grouped. The text of the article should not contain pictures and / or text within frames; pictures located on top of / behind the text, and so on, that the text should be formatted so that all objects have been found are located «in the text.» Sophisticated, pictures, multiple layers should be drawn up with graphics programs (CorelDraw, Photoshop, etc.).

4. **Tables** are arranged as separate objects in Word format with dimensions reduced to page assembly. Main table size 11, title 12. Titles of tables placed in the center of the page, mark boldface font, direct, and numbered tables (if more than one) — on the right side of the page.

5. **Formulas** are formatted in Microsoft Equation 3.0 (4.0), aligned centered in the middle of the text and numbered in parentheses on the right. Font by definition Word: Common — 13 points, large index — 9 points, small index — 6 points, great character — 14 points, a small symbol — 10 points.

6. A separate file — information about the author:

- Surname, name and patronymic;
- Academic title, position, place of work of the author (institution, department);
- Address, email, phone.

7. The paper should be reviewed and recommended for publication and submitted by scientific consultant or expert on the under study problem, as well as the recommendation of department, made up as an extract from the minutes of the department or Academic Council.

8. The publication in the journal is not free of charge. (If you cannot obtain your copy a personal journal's printed material will be send to you by mail-company «Novaya Pochta» on author's expenses)

9. Editorial Board, in agreement with the author can edit the material. The responsibility for the content of the article bears the author. In one issue of the journal may be published only one article.

Editorial Board
«ODESSA NATIONAL UNIVERSITY
HERALD. Series: Psychology»
Odessa I. I. Mechnikov National University
Str. Dvorianskaya, 2,
Odessa, 65082

The electronic version of this article
You can send e-mail to
vestnik_psy@onu.edu.ua

Executive editor
Kononenko Oksana — PhD in Psychology, Associate Professor
oksana.kroshka@gmail.com
phone. 067–796–40–10

Українською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал
фаховим виданням з психологічних наук.
Постанова Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 7 від 28.03.2014 р.

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Тираж 100 прим. Зам. № 342 (89).

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.